काश्मीरेतिहासः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
दिल्ली

3·2

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठप्रकाशनमालायाः
प्रथमं पुष्पम्

काश्मीरेतिहासः

प्रस्तावनालेखकः
जम्बू-काश्मीरमहाराजाधिराजः
डा० कर्णसिंहः एम्० ए०, पी-एच्० डी०
पर्यटन-नागरविमाननमन्त्री भारतप्रशासनस्य

प्रधानसम्पादकः
डा० मण्डनमिश्रः मीमांसा-साहित्याचार्यः, एम्० ए०, पी-एच्० डी०

मूलग्रन्थलेखकः
स्वर्गीय आचार्यश्रीहनुमत्प्रसादशास्त्री पण्डितमार्तण्डः
(विद्यापीठस्य भूतपूर्वप्राध्यापकः)

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
दिल्ली
विक्रमसंवत् २०२४

प्रकाशकः :
डा० मण्डनमिश्रः, निदेशकः
© श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य
दिल्ली

सहायकलेखकः
श्रीधीरानन्दमिश्रः न्यायाचार्यः, एम० ए०
संस्कृतविद्यापीठप्राध्यापकः

प्रथमं संस्करणम्
मूल्यम् १५·०० (पञ्चदशमुद्राः)
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य
तत्त्वावधाने सम्पादितम्

मुद्रक :
सत्साहित्य केन्द्र प्रिंटर्स,
१७३-डी० कमलानगर,
दिल्ली-७ ।

जम्बू-काश्मीरमहाराजाधिराजः
डॉ० कर्णसिंहः
विद्यापीठसभापतिः

समर्पणपत्रम्

लबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठसभापतये
जम्बू-काश्मीरमहाराजाधिराजाय
मनीषिणे
डा० कर्णसिंहमहोदयाय

तस्याष्टत्रिंशे जन्मदिवसप्रसङ्गे
विद्यापीठपरिवारस्य शुभकामनाप्रतीकमिदं
विद्यापीठग्रन्थमालायाः

प्रथमं पुष्पं
"काश्मीरेतिहासं"
सादरभरं समर्पयति

दिनांकः
दशमी २०२४ विक्रमाब्दः
९ मार्च १९६८ ई०

डा० मण्डनमिश्रः
प्रधानसम्पादकः

प्रस्तावना

काश्मीरप्रदेशो हि शिरोभूषणमस्माकं राष्ट्रस्य। यत्रैकतः प्रान्तोऽसौ प्रकृति-पुरुषयोरनुपलं लीलायितनवनवाभिनयरङ्गभूमिभावमावहति, तत्रापरतः स एव सदा शारदायाः स्वच्छन्दविहारविलासोल्लासमनुभवति। प्राकृतिकीयं सुषमा काश्मीरस्य निसर्गतः स्रोत इवैव द्योतते कवीनां मनीषिणां च कृते प्रेरणायाः। एतस्य सप्रसादौदार्यं सौन्दर्यं शैत्यपावनताभ्यामञ्चितं हरितचञ्चलमञ्चलञ्च नवनवभावनोद्भावनानां शाश्वतं सदनमेव विद्यते, यत्र बहवः कविमूर्द्धन्या आचार्य-वर्याश्च सामान्येन विकासस्यावसरं लेभिरे।

महत्वास्पदेषु महाभारत-हरिवंशपुराणादिसंस्कृतवाङ्मयग्रन्थेषु काश्मीरस्य प्रशस्ततीर्थता वर्णितास्ति। संस्कृतसाहित्यं काश्मीरप्रदेशं शारदादेशमेव समामनुते। महाकविः श्रीहर्षस्तु सहर्षमस्योत्कर्षं चतुर्दशविद्यानां पीठमेनमभिधाय वर्णयति। किं बहुना शैवदर्शनादिगतदार्शनिकतत्त्वानामुद्गमकाश्यपीत्वं काश्मीर-भुवैवावापि। साहित्यालङ्कारप्रसूरियमेव भूरभूदिति तथ्यमैतिहासिकानामा-शंसनम्। यतो हि भामहस्यालङ्कारवादः आनन्दवर्धनस्य ध्वनिवादः, वामनस्य रीति-वादः, कुन्तकस्य वक्रोक्तिवादः, भट्टनायकस्य भुक्तिवादः, अभिनवगुप्तमम्मटयोर-भिव्यक्तिवादः, महिमभट्टस्यानुमितिवादः, क्षेमेन्द्रस्यौचित्यवादश्च पवित्रेऽस्मिन्नेव स्वर्णिमक्षेत्रे जनिं प्रापुः। काव्यशास्त्राय काश्मीरदेशोऽयं ससमुत्कर्षवर्षं यादृशं पदं प्रादात्, चिरन्तनचिन्तनैरपि विश्वं ततोऽधिकं प्रकर्षमापादयितुं नापारयत्तस्य। काव्यक्षेत्रे च नैषधचरितरचयिता श्रीहर्षः व्याकरणशास्त्रे पाणिनिसूत्रव्याख्यातारो वामनजयादित्यादयः चान्द्रव्याकरणादिनवपथप्रवर्तकाः चन्द्रगोमीक्षीरस्वामिप्रभृत-यश्च, शास्त्रान्तरेषु च शतशो नवनवप्रस्थानप्रख्यापका विद्वांसोऽमुष्मिन्नेव प्रदेशे प्रादुरभूवन्। न केवलं तत्र विद्वांस एव अपितु अवन्तिवर्म–जयापीड़–प्रवरसेन–मातृगुप्तादयो महाराजा अपि स्ववैदुष्यतुष्यदखिलविदुत्तमाः संस्कृतसाहित्यश्रिय-मसीममवर्द्धयन्। न तावदेतत्पुरैवासीत् अधुनाप्यत्र वैदुष्यपरम्परा सा चिरादक्षुण्णैव समायाति इति महत्सौभाग्यम्।

भारतवर्षस्यामुष्यै वन्दनीयवसुन्धरायै समुचितं गौरवमखिलभारतीय-संस्कृतसाहित्यसम्मेलनेन प्रादायि व्यधायि च कतिपयवर्षपूर्वं डा० मण्डनमिश्राणां सम्पादकत्वे विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थयोजनायां संस्कृतसेवाया इतिहासप्रकाशने जम्बू-काश्मीरभागस्यैव प्राथम्यमुपहरता सम्मेलनेन प्रदेशमेनं प्रति क्रियात्मकः श्रद्धाञ्जलिः। हर्षवर्षेणाप्यायितोऽस्मि यत् पद्धत्यामस्यामेवापरपदक्रमोऽसौ "काश्मीरेतिहासः" संस्कृतभाषानिबद्धो डा० मिश्रैरद्य श्रीलालबहादुरशास्त्री-राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठप्रकाशनमालायाः प्रथमकुसुमरूपेण प्रस्तूयते। चिरपूर्वं महाकविः कल्हणो नाम काश्मीरेतिहासं राजतरङ्गिणीसंज्ञयाऽऽसादितप्रकाशं संस्कृतभाषयैव सम्पाद्य संस्थापयामास यामाशंसनीयां पावनीं परम्पराम्, मन्ये तामेव परम्परामनुससार सम्प्रति संस्कृतविद्यापीठमिदम्।

प्रमोदमयोऽयं विषयो यदस्मिन् ग्रन्थे काश्मीरप्रदेशस्य प्राकृतिकवैभवस्य, शासकानां मनीषिणां स्वातन्त्र्यानन्तरसंवृत्तवृत्तान्तानां च यथावृत्तमितिवृत्तं प्रौढ-प्राञ्जलसंस्कृतभाषया प्रतिपाद्य सम्पादितो हि सफलः प्रयासः सम्प्रत्यमरभारतीं सर्वाङ्गसम्पादितामापादयितुमिति संस्कृतवाङ्मयविभवाभिवृद्धये बद्धपरिकरान् डा० मण्डनमिश्रान् तेषां सहयोगिनश्च धन्यवादेन समुपस्करोमि पुरस्करोमि च विश्वविपश्चितः संस्कृतविद्यापीठशासनिकासभापतिपदासीनोऽहं रचनयाऽनया प्रसादपेशलयेति शिवम्

वसन्तपञ्चमी
२०२४ विक्रमाब्दः

(कर्णसिंहः)

प्रस्तावना

काश्मीर हमारे राष्ट्र का सिरमौर है। एक ओर वह प्रकृति और पुरुष की अनुपम लीला की रंगभूमि है तो दूसरी ओर मां सरस्वती के स्वच्छन्द विहार की स्थली है। काश्मीर की प्राकृतिक सुषमा कवियों और आचार्यों के लिए प्रेरणा का स्वाभाविक स्रोत है। इसकी प्रसादपूर्ण सुन्दरता और इसका शैत्य एवं पावनत्व सम्पन्न लहलहाता हुआ आंचल नवीन-से-नवीन उद्‌भावनाओं का शाश्वत केन्द्र है—जिसने महान्‌-से-महान्‌ आचार्यों और कवियों को समान रूप से विकास का अवसर प्रदान किया है।

महाभारत, हरिवंश पुराण और संस्कृत वाङ्मय के अन्य महत्वपूर्ण ग्रन्थों में काश्मीर को उत्कृष्ट तीर्थ माना गया है। संस्कृत साहित्य ने इसको शारदा-देश अथवा सरस्वती-देश जैसी आख्याओं से सम्बोधित किया है। महाकवि श्री हर्ष ने "काश्मीरं चतुर्दशविद्यानां पीठम्" यह कहकर इसी तथ्य की पुष्टि की है। शैव दर्शन जैसे दार्शनिक तत्वज्ञान की उद्‌गमस्थली होने का गौरव इसी पुण्य भूमि को मिला है। साहित्य और अलंकार शास्त्र को तो जन्मदाता ही इस प्रदेश को कहा जा सकता है। "भामह" के "अलंकारवाद", "वामन" के "रीतिवाद", "आनन्द वर्धन" के "ध्वनिवाद", "कुन्तक" के "वक्रोक्तिवाद", "महिमभट्ट" के "अनुमितिवाद" "भट्टनायक" के "भुक्तिवाद", "अभिनवगुप्त" और "मम्मट" के "अभिव्यक्तिवाद" और "क्षेमेन्द्र" के "औचित्यवाद"—इन सभी सिद्धान्तों का उदय इसी स्वर्णिम-क्षेत्र में हुआ। काव्य-शास्त्र को काश्मीर ने जो दिया, सारा संसार शताब्दियों के चिन्तन और मनन के पश्चात्‌ भी उससे आगे नहीं पहुँच सका है। कविता के क्षेत्र में श्री हर्ष जैसे महाकवि और उसका नैषध चरित जैसा महाकाव्य, व्याकरण में अष्टाध्यायी सूत्रों की काशिका नामक टीका के रचयिता वामन और जयादित्य तथा चान्द्र व्याकरण के निर्माता चन्द्रगोमी एवं क्षीरस्वामी जैसे महान्‌ वैयाकरण और अन्य सैंकड़ों उच्च कोटि के युग-प्रवर्तक विद्वान्‌ इस देव-भूमि में उत्पन्न हुये। न केवल विद्वानों अपितु अवन्ति वर्मा, जयापीड़, प्रवरसेन और मातृगुप्त आदि महाराजाओं ने भी अपने परम वैदुष्य से विद्या के क्षेत्र में संस्कृत साहित्य की अनुपम श्री-वृद्धि की। यह सौभाग्य की बात है कि वर्तमान में भी यह परम्परा किसी न किसी रूप में अक्षुण्ण चली आ रही है।

भारत की इस वन्दनीय भूमि को अखिल भारतीय संस्कृत साहित्य सम्मेलन ने उचित गौरव प्रदान किया है। कुछ वर्ष पूर्व डा० मण्डन मिश्र के सम्पादकत्व

में सम्मेलन ने अपनी विश्व-संस्कृत-शताब्दी ग्रन्थ योजना के प्रथम पुष्प के रूप में इसी राज्य की संस्कृत-सेवाओं के इतिहास को प्रकाशन करने में प्राथमिकता देकर इस प्रदेश के प्रति अपनी क्रियात्मक श्रद्धांजलि भेंट की थी। मुझे प्रसन्नता है कि आज शृंखला की दूसरी कड़ी के रूप में डा० मिश्र 'श्री लालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठ प्रकाशन माला' के प्रथम पुष्प के रूप में "काश्मीर का इतिहास" अमरवाणी में प्रस्तुत करने जा रहे हैं। लगभग एक हजार वर्ष पूर्व महाकवि कल्हण ने 'राजतरंगिणी' के रूप में काश्मीर का इतिहास लिखकर जो प्रशंसनीय परम्परा स्थापित की थी—मेरी मान्यता में यह इतिहास उसी परम्परा का पूरक है।

यह हर्ष का विषय है कि इस ग्रन्थ में काश्मीर की प्राकृतिक श्री से लेकर इसके राजाओं, विद्वानों और वर्तमान काल तक की स्थिति का यथासभव प्रामाणिक इतिवृत्त प्रौढ़ और प्रांजल संस्कृत भाषा में प्रस्तुत कर इसको सर्वांगीण बनाने का सफल प्रयास किया गया है। संस्कृत वाङ्मय की इस श्रीवृद्धि के लिये मैं डा० मिश्र व उनके अन्य सहयोगियों को बधाई देता हूं और श्री लालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठ सभा के सभापति के रूप में इस रचना को पाठकों के समक्ष प्रस्तुत करता हूं।

वसन्त पंचमी
दिनांक ३ फरवरी, १९६७

(कर्णसिंह)

आमुखम्

१६०१ विक्रमाब्दादारभ्य २००० विक्रमाब्दं यावद् यावदमरभारतीक्षेत्रे देशे विदेशेषु च यावन्ति कार्याण्यकारिषत विद्वद्भिस्तावतां कार्याणां, तदाचरन्तीनां संस्थानां, तत्प्रतिपालयतां विदुषां, तदभिव्यञ्जयतां गवेषितप्राचीनग्रन्थानां, नवप्रणीतग्रन्थानां, पत्रपत्रिकादीनां, तत्तद्ग्रन्थप्रकाशनसंरक्षणादीनां च प्रकाशको हीतिहासग्रन्थोऽखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनयोजनान्तर्गतेषु विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थेषु जम्बूकाश्मीरभागः प्रकाशितः ।

ततः प्राक्तनानां काश्मीरशासकानां नृपाणां, काश्मीरेषु संस्कृतसाहित्यविकासकानां मनीषिणां च यावदुपलब्धपरिचयान् सञ्चेतुमुचितसञ्चारमाचरतोऽस्य श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्यायासेन "काश्मीरेतिहास" व्यपदेशेन प्रकाशमासादयतीदं पुस्तकम् ।

यद्यप्यतीव दुष्करमितिहासलेखनं नाम । "इति ह"=इत्येवमेव, निश्चयेनेदम् वा । "आस"=आसीद् अभूद् वा इतीदृश्यावितिहासशब्दव्युत्पत्तिनिरुक्ती सर्वथेत्थंभूतसत्यस्येतिवृत्तस्य लेखनाय लेखकं यत्रैकतः प्रेरयतः तत्र स्वराष्ट्रजातिसंस्कृतिप्रेमापि तं स्वानुकूल्येन लेखनीं प्रवर्त्तयितुमनुरुणद्धि । यत्र निष्पक्षेतिवृत्तलेखनमात्रं लेखकं कृतकृत्यम्मन्यं कुरुते, तत्र राजनीतिकानि नानापरिवर्त्तनरहस्यान्यपि तं स्वप्रकाशनकौशलयशसे समाकर्षन्ति, यत्र च स्वविचारप्रचारसुरुचिर्लेखकं चतसृषु दिक्षु व्याक्षिपति, तत्र निश्चितः परिधिः सीमा च तं रेखामात्रमपि व्यतिक्रमितुं न दत्तः । एतादृशे व्यतिकरे चैतिहासिकतायशोराशिरास्तां दूरे, विविधालोचनपात्रता तु सत्वरमेव लेखकमुपसर्पति । इयमस्ति विश्वस्य विषमा स्थितिर्भाषिकक्षेत्राणाम् । संस्कृतभाषाक्षेत्रस्य च पुनरितोऽपि विचित्रं चरित्रमास्ते ।

संस्कृतस्य रामायणमहाभारताद्याः सार्वभौमग्रन्थाः पाश्चात्यशिक्षादीक्षितानां मते काव्यादधिकं महत्त्वं न बिभ्रति । भुवनकोशभूतानि पुराणानि कपोलकल्पितगल्पकल्पनामात्रपूर्णानि प्रख्याप्यन्ते साम्प्रतिकैः कतिपयमनीषिभिः । मतभेदप्रजननपरितुष्टैः पाश्चात्यैस्तु प्राचीना भारतीया इतिहासलेखनकलावन्ध्यशेमुषीका

एवोद्घोषिताः, विवावदूकान् मूकान् मुखमुद्रणेन विदधतो विद्वांसस्तु रेखाऽध्वनीनाः, वाङ्मात्रप्रामाणिकास्तर्कशून्याश्च मन्यन्ते आत्मम्भरिभिः ।

तथाप्येतादृश्यां स्थितौ असिधाराप्रचलनवदतिशयकठिनमपीदमितिहास-लेखनं संस्कृताया गीर्वाणवाण्याः समुद्धारप्रयासस्यावसरप्राप्तत्वादनुष्ठेयमेव सर्वथेति विद्मः ।

एवञ्च इतिहासेन सह भूगोलस्येव कालस्यापि घनिष्ठः सम्बन्ध इति कालनिर्देशोऽप्यत्र प्रायो नासम्बद्धप्रलापः स्यात् । भारतीयानां कालज्ञानं सूर्याचन्द्रसाक्षिकमपि विप्रतीपैर्बहोः कालाद् विप्लाव्यते । सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मसत्तानुधाव्यपि तत् तैरविश्वसनीयतां नीतमिति न तद् भारतगौरवावहम् । तदत्रापि संस्कृतवाङ्मयविचारः प्रवर्त्तनीयः ।

अभिनवा युगोद्भावना—

अथेह विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनझामहाभागरचितेभ्यः "देवासुरख्याति"—'इन्द्रविजया'दिग्रन्थेभ्यस्तैर्गवेषिता नवीना युगोद्भावना समुपन्यस्यते—"सृष्टेरादिकालादारभ्याद्यपर्यन्तं मानवजातेरितिहासपर्यालोचनं चेत् क्रियेत, तर्हि तत्र विभागपरिक्लृप्तौ चत्वारि युगानि कल्पयितुं शक्यन्ते—

(१) आदियुगम्,
(२) आदित्रेतायुगम्,
(३) देवयुगम्,
(४) वर्तमानयुगं चेति ।

१. पश्वादिवत् सर्वप्राणिसाधारणविज्ञानसत्त्वेऽपि मनुष्यमात्रे विकासिनो विशिष्टविज्ञानस्य यावदिह मानवसमाजे विशिष्य प्रादुर्भावो नाभूत्, स विज्ञानविकासोदयकालभिन्नोऽविज्ञानकालः कदाचिदासीत् तद् 'आदियुगम्' नाम ।

२. यत्र 'भौतिकविज्ञान'—'यज्ञविज्ञानयोः' क्रमेण विकासोदयः समभूत्, स विज्ञानप्रादुर्भावकाल एव 'आदित्रेतायुगं' नाम । तत्र 'भौतिकविज्ञानान्तर्गतमेव' नानाविधशिल्पविज्ञानम्, 'यज्ञविज्ञानान्तर्गता एव' च प्राणविद्या अभूताम् ।

३. अथाग्रे एकस्मिन् 'असुर' नामके मानवससाजे शिल्पविज्ञानस्य, 'देव-नामकेऽपरस्मिन् मानवसमाजे तु यज्ञविज्ञानस्य पृथक् पृथग्विभागेन परिग्रहणाद् यत्र काले उभयोर्विज्ञानयोर्मध्यन्दिनार्कवत् लोके प्रचारबाहुल्यमजायत, स विज्ञानप्रौढिकाल एव 'देवयुगं' नाम विख्यातमभूत् ।

४. अथ ततोऽप्यग्रे उक्तयोर्देवासुरसमाजयोः क्रमेण विद्रोहपरिवृद्ध्या यत्र काले परस्परं युद्धसञ्चारोऽभूत्, तेन चोभयोः समाजयोः परस्परविजयपराजयधारायां प्रवृत्तायां परस्परोपमर्दादुभयसमाजध्वंसो जातः, तदुभयसांकर्येण च पश्चादेकस्मिन् समाजे सम्प्रवृत्ते प्रकारान्तरेण पुनरिदं वर्तमानकालिकं समाजसङ्घटनं प्रवृत्तमभूत्, तत्र कानिचित् प्राचीनानि शिल्पविज्ञानानि विध्वंसितानि, कानिचिदभ्युन्नतिं गतानि, कानिचित् परिवर्त्तितानि, कानिचिच्च नूतनानि आविष्कृतानि— इत्येवं शिल्पविज्ञानस्य यद्यपि यथाकथञ्चित् प्रकारान्तरेणाभ्युन्नतिरभूत्, तथापि देवयुगीयं यज्ञविज्ञानं तु सर्वथैव विलुप्तमभूत् । तदिदं यज्ञविज्ञानपतनयुगमेवास्ति 'वर्तमानयुगं' नाम ।

अपि च—

'आदित्रेतायुगे' 'देवयुगे' च सर्वजनताधर्मशासको 'ब्रह्मा' नाम गुरुरासीत् । यद्यपि इदानीमपि तिब्बतदेशे कतिभ्यश्चिद् वर्षेभ्यः पूर्वं 'लामा' नाम गुरुर्विद्यते स्म, रोमकपत्तने च 'पोप' नामको गुरुरस्त्येव, तथापि पुरायुगीयब्रह्मपदस्येव इदानीन्तनस्यैतस्य गुरुस्थानस्य जनतायां पूर्णः प्रभावोऽधिकारो वा नास्ति ।

भारते वर्षे तु सर्वजनताधर्मशासकं तादृशमपि गुरुस्थानं नास्ति । तस्माद् 'ब्रह्म' पदपतनयुगमेवेदं 'वर्तमानयुगं' नाम ।

अपि च—

'आदित्रेतायुगे' पुरात्वे सामाजिकनियमानुरोधाद् विद्याविभागोन्नतिप्रवणाः कतिपये ब्राह्मणविभागा आसन् । ते चाहरहः प्रकृतिगतान् विशेषान् परिपश्यन्तः, प्रत्येकस्मिन् विषये कार्यकारणभावस्य निरीक्षणगवेषणादिकं कुर्वाणाः, भूयसा प्रयत्नेन परीक्ष्य परीक्ष्य विदितवेदितव्यतथ्याः साक्षात्कृतधर्माणश्च नवं नवं विज्ञानमाविष्कुर्वन्ति स्म । त एते 'ऋषयो' नाम । 'ऋषयो' हि स्वपरीक्ष्यविषयं विज्ञानेन द्रष्टारो यथार्थमाप्ता इति हेतोः 'द्रष्टारः' 'आप्ताः' वा उच्यन्ते । यद्यपि 'वर्तमानयुगेऽपि केचिदाप्ता द्रष्टारश्च सम्भवन्ति, किन्तु पुरात्वे किञ्चिद् 'आर्षेयं' नाम योगजं बभूव विज्ञानबलम्, तेन तेषां मनोयोगात् परोक्षेष्वप्यर्थेषु प्रत्यक्षवद् हृदयप्रकाशाः समुत्पद्यन्ते स्म ।

तथा चोक्तं भर्तृहरिणा 'वाक्यपदीये'—

आविर्भूतप्रकाशानामनभिप्लुतचेतसाम् ।
अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते ॥१॥

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा ।
ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥२॥ इति ।

कणादगोतमादयोऽपि 'आर्षेय' विज्ञानं प्रतिजानते । परन्तु 'वर्तमानयुगे' आर्षेयविज्ञानोत्पादकस्य योगविद्याप्रकरणविशेषस्य विलुप्तत्वात् तद् 'आर्षेयं' नास्ति । तस्मात् तदार्षेयविज्ञानोत्पत्तिपतनयुगमेवेदं 'वर्तमानयुगं' नाम ।

अपि च पुरा 'दैवयुगे' शासनव्यवस्था ईदृश्यासीत्—

१—राज्ञामधिपतिः 'सम्राट्' ।

२—सम्राजामधिपतिः 'स्वाराट्' ।

३—स्वाराजामप्यधिपतिः 'विराड्' । इति

इदानीं तु साम्राज्यपर्यन्तमेवैश्वर्यं दृश्यते, न तु 'स्वाराज्यं' 'वैराज्यं' वा । तस्मात् स्वाराज्याद्यैश्वर्यसत्तापतनयुगमेवास्ति 'वर्तमानयुगं' नाम ।

तदित्थं कल्पसृष्ट्यारम्भकालादारभ्य इदानीं यावद् अस्य कल्पकालस्य चत्वारो विभागाः सिद्धा भवन्ति—अविज्ञानकालः, यज्ञविज्ञानप्रादुर्भावकालः, यज्ञविज्ञानाभ्युन्नतिकालः, यज्ञविज्ञानपतनकालश्चेति ।

अपि वा—

ब्रह्मपदानुदयकालः, ब्रह्मपदप्रादुर्भावकालः, ब्रह्मप्रभावकालः, ब्रह्मपदपतनकालश्चेति ।

अथवा—

अनार्षेयकालः, ऋष्यभ्युदयकालः, ऋषिप्रौढिकालः, ऋषिपतनकालश्चेति ।

अथवा—

अनैश्वर्यकालः, ऐश्वर्योदयकालः, स्वाराज्यकालः, स्वाराज्यपतनकालश्चेति ।

युगव्यवस्थायां समयविमर्शः—

किं युगं कियद्वर्षपरिमाणमिति तु न विशिष्य वक्तुं शक्यते, तत्र परस्परं विभेदवतां नानामतानां परिदर्शनात् । सत्य-त्रेता-द्वापर-कलियुगात्मकयुगचतुष्टयवादिनां श्रद्धालूनां सनातनधर्मानुयायिनामप्यत्र मतानि विभिद्यन्ते । तथाहि-पञ्चाङ्गकाराः प्रतिपादयन्ति—

(१) एतद्वत्सरारम्भे कल्पादितो गताब्दाः १९७२९४९०६८ ।

(२) सृष्ट्यादितो गताब्दाः १९५५८८५०६८ ।

तत्र च—

(३) कृतयुगप्रमाणम् १७२८००० ।

(४) त्रेतायुगप्रमाणम् १२९६००० ।

(५) द्वापरयुगप्रमाणम् ८६४००० ।

(६) कलियुगप्रमाणम् ४३२००० ।

तन्मध्ये—

(७) कलियुगादितो गताब्दाः ५०६७ ।

(८) कलियुगस्य भोग्याब्दाः ४२६९३४ ।

(९) नृपतिवीरविक्रमसंवत्सरगताब्दाः २०२३ ।

(१०) शालिवाहनशकगताब्दाः १८८८ ।

(११) सन्नाख्यखिृष्टवत्सरगताब्दाः १९६६ । इति ।

अपरं मतम्—

जगद्रचनावैचित्र्यात् कालचक्रस्वाभाव्याच्च द्वादशवर्षसहस्रोत्तरं युगपरिवर्त्तनं भवतीति नियतिं मन्यमाना द्वादश द्वादश सहस्राणि वर्षाणामेकैकयुगसत्ताप्रमाणकालं मन्यन्ते ।

युगपरिचये भावनाप्रधानमन्यदपि मतमेकं दृश्यते—

यत्र स्याद् वेदविज्ञानं तत्सत्ययुगमुच्यते ।
कर्मप्रवृत्तिर्यत्र स्यात् तच्च त्रेतायुगं स्मृतम् ॥१॥
फलाप्त्यनाप्त्योः सन्देहात्प्रचारो द्वापरं युगम् ।
एकैकपक्षग्रहणात् कलहस्तु कलियुगम् ॥२॥ इति ।

यत्किमपि मतं यथारुचि गृह्यताम्, यावज्जागर्ति गैर्वाणी वाणी, यावच्चास्या वेदवेदाङ्गादिवाङ्मयं भुवनं पावयति, तावद् युधिष्ठिरराज्यारब्धे विक्रमार्कदेवराज्यारब्धे च भारतीयसमयपरिगणने संस्कृत-संस्कृतिनिष्ठानां भारतीयानां श्रद्धा न मनागपि व्यपैष्यति इति दृढो विश्वासः ।

सोऽयं देशकालक्रमोपन्यासो भारतीये सर्वविधेऽपि व्यवहारे प्राक् प्राचलत् । तथा चाह भगवान् याज्ञवल्क्योऽपि भूम्यादिक्रियादिलेखविषये—

समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥

(इति याज्ञ० स्मृ० व्य०) ।

इत्थं देशकालादिकीर्त्तनं प्रायः सर्वकर्मसु नियतं व्यवह्रियतेऽस्माभिः। काश्मीरे च पुनः कालगणनाऽन्याभिः सहकृताऽपि स्वतन्त्रैव काचित्। तत्र हि वर्षं 'लौकिकाब्दनाम्ना' 'लौकिकसंवत्सरनाम्ना' वा प्रचलति। तच्च 'सप्तर्षि-संवत्सर'मनुहरति। चैत्रमासस्य शुक्लपक्षप्रतिपदः प्रारब्धो वत्सरस्तद्वत्सरान्ते समागतस्यापरचैत्रमासस्य कृष्णामायां परिसमाप्यते। एतावती स्थितिः सुप्रचलितविक्रमसंवत्सरसमानैव। परन्तु तद्गणनाङ्काः सन्ति भिन्नाः। तन्मेलन-प्रकारश्चायम्—विगतः काश्मीरिको लौकिको वा संवत्सरः एकोनचत्वारिं-शदधिकपञ्चसहस्राब्दमितः (५०३९) आसीत्, यश्चैत्रशुल्कप्रतिपदः समारब्धो-ऽभूत्। तस्मिन् दिने एकोनविंशत्यधिकद्विसहस्रतमस्य (२०१९) विक्रमवत्सरस्य चैत्रमासीयं त्रयोदशं दिनमासीत्, त्रिषष्ट्यधिकैकोनविंशतिशततमस्य (१९६३) खिृष्टाब्दस्य तु मार्चमासीयं षड्विंशं (२६) दिनमासीत्।

अथायं ५०४२ सप्तर्षिवत्सरः काश्मीरिको लौकिकवत्सरो वा गतस्य चैत्र-मासस्य कृष्णामायां परिसमाप्तः। तस्मिंश्च दिने २०२३ विक्रमाब्दस्यापि समाप्ति दिनमभूत्, १९६७ खिृष्टाब्दस्य च अप्रीलस्य नवमं दिनमासीत्। सेयं सप्तर्षि (काश्मीरिक) वैक्रमखिृष्टाब्दानां मेलनदिक्। अनयैव रीत्या समन्वयो विधेयः।

एका कल्यब्दगणनापि यत्र कुत्रापि दृश्यते। कलिसंवत्सरो हि सप्तर्षि-(काश्मीरिकलौकिक)संवत्सरात् पञ्च(२५)विंशति वर्षपूर्वंप्रारब्धोऽभूदिति ५०४३ सप्तर्षिसंवत्सरे प्रवर्त्तमानेऽधुना (५०४३+२५)=५०६८ कलिसंवत्सरो वर्त्तते।

एवञ्च ग्रथेऽस्मिन् व्यवहृतेषु लौकिकाब्द-विक्रमाब्दखिृष्टाब्देषु लौकिकाब्द-खिृष्टाब्दयोः ३०७५-७६ वर्षाणां, कल्यब्द-खिृष्टाब्दयोः ३१०१ वर्षाणामान्तर्यं समन्वयनीयम्।

कलि–सप्तर्षि–विक्रम–खिृष्टाब्दगणनाभिन्नाः परा अपि बहुविधाः काल-गणनाः भारते भवन्त्यभूवंश्च। ता इह संवदादिशब्दैर्व्यपदिश्यमाना निर्दिश्यन्ते—

संवत्सरतालिका

१	२	३	४	५
भारतीयाः संवत्सराः	संक्षिप्तः परिचयः	प्रस्तुतः संवत्सरः	पार्थक्यम् वर्षाणाम्	ख्रिष्टाब्दः
१. वीरनिर्वाण-संवत्	जैनतीर्थङ्करस्य महावीरस्य निर्वाणकालोऽस्य संवत्सरस्य प्रारम्भ-कालः। अस्य प्रचारो जैनसम्प्रदाये वर्तते।	२४९४	—५२७	=१९६७
२. बुद्धनिर्वाण-संवत्	महात्मनो बुद्धस्य निर्माणसमयात्प्रचारमायातोऽयं संवत्सरो बौद्ध-सम्प्रदाये व्यवहृतः।	२४५४	—४८७	=१९६७
३. मौर्यसंवत् (मुरियकाल)	नन्दवंशं विनाश्य मौर्यशासनमतिष्ठिपच्चन्द्रगुप्तः। तेनैव चायं तस्मादेव समयात्प्रचालितः संवत्सरः। व्यवहृतोऽयं केवलं कटक-निकटस्थिते 'हाथीगुफा" संज्ञके स्थाने जैनराजस्य खारबेलस्य (महा-मेघवाहनस्य) शिलालेखे प्राप्ते।	२२८८	—३२१	=१९६७

१	२	३	४	५
भारतीयाः संवत्सराः	संक्षिप्तः परिचयः	प्रस्तुतः संवत्सरः	पार्थक्यम् वर्षाणाम्	खिृष्टाब्दः
४. सेल्युकिडि-संवत्	सिकन्दरस्य मृत्योः परं सेल्यूकसनाम्नः सेनापतेः सीरिआराज्य-सिंहासनारोहणदिनात् प्रचालितोऽसौ वत्सरः। तदधीनेषु, यूनान-देशीयानामाधिपत्यान्तर्गतेषु काबुल–पञ्जाब प्रभृतिप्रदेशेषु च प्रचालितो बभूव।	२२७९	—३१२	=१९६७
५. शक संवत् (शालिवाहन-संवत्)	दक्षिणभारतस्थितप्रतिष्ठापुराधीशेन राज्ञा शालिवाहनेन प्रचारितोऽसौ शकसंवत्सरः प्राचीनहस्तलिखितग्रन्थेषु, ५७८ खिृष्टाब्दात्, १३४० खिृष्टाब्दं यावत् विलिखितेषु शिलालेखेषु च व्यवहृतः क्वचित् क्वचिदधुनाऽपि व्यवह्रियते।	१८८९	+७८	=१९६७
६. कलचुरि-संवत्	"चेदिसंवत्" 'त्रैकूटकसंवत्' प्रभृतिसंज्ञाभिरपि संवत्सरस्यास्य व्यवहारो दृश्यते। प्रचारोऽस्य केन कदा कृत इति न ज्ञानं कस्यापि। किन्तु गुर्जरस्य, कोंकणस्य, मध्यप्रदेस्य च लेखादिषु संवत्सरोऽसौ निर्दिष्टो दृश्यते।	१९१९	+२४८	=१९६७

भारतीयाः संवत्सराः	संक्षिप्तः परिचयः	प्रस्तुतः संवत्सरः	पार्थक्यम् वर्षाणाम्	खिृष्टाब्दः
७. गुप्त (वलभी) संवत्	शिलालेखादिषु 'गुप्तवर्ष' 'गुप्तकाल' प्रभृति शब्दैर्व्यवहृतोऽसौ संवत्सरस्त्वैतिहासिकानां मतेन प्रथमचन्द्रगुप्तेन प्रचालितः। परन्तु तत्र महान् मतभेद इति पण्डित गौरीशङ्कर हीराचन्द ओझा प्रभृतयः।	१६४८	+३१९	=१९६७
८. गाङ्गेयसंवत्	मद्रासप्रदेशस्य गंजाममण्डले गोदावरीमण्डले च गङ्गावंशिना केनचित् राज्ञा प्रचालितो दानपत्रेषु प्राप्तोऽयं वत्सरः स्वप्रादुर्भावात् ३५० वर्षाण्येव प्राचलत् ।	१३९७	+५७०	=१९६७
९. हर्षसंवत्	संवत्सरोऽयं संयुक्तप्रदेशे नेपालदेशे च ३०० वर्षाणि एवारम्भसमयात् प्रचलितः ।	१३६१	+६०६	=१९६७
१०. भाटिक (भट्टिक) संवत्	राजस्थानस्थितस्य जैसलमेरस्य शिलालेखद्वयेऽयं प्राप्तः । जैसलमेराधीशानां पूर्वजाः 'भाटी' संज्ञया व्यवहृता बभूवुः । तैरेव प्रचारितोऽसौ 'भाटी'त्यस्यापभ्रष्टरूपाभ्यां 'भाटिक' 'भट्टिक' शब्दाभ्यां व्यवहृतः संवत्सरो बभूव ।	१३४३	+६२४	=१९६७

१	२	३	४	५
भारतीयाः संवत्सराः	संक्षिप्तः परिचयः	प्रस्तुतः संवत्सरः	पार्थक्यम्	खिष्टाब्दः
११. कोल्लम् (कोलम्ब) संवत्	'कोल्लम् भ्रांडु' इति तामिलाभषापदं 'पश्चिमीयंवर्षम्' इत्यर्थं बोधयति। केचिदेनं परशुरामसंवत्सरं कथयन्ति, केचिच्च ट्रावन्कोर-राज्यान्तर्गत 'क्विलोन' (कोलम्बपत्तन) नामकप्राचीननगरेण सह सम्बद्धं मन्यन्ते। मलवारतः कन्याकुमारीं यावत् तिन्नेवेल्लिमण्डले चाद्यापि प्रचलति।	११४२	+८२५	=१ ९६७
१२. नेवार (नेपाल) संवत्	नेपालस्य नेवार शासकेनाभयमल्लपुत्रण जयमल्लेन प्रचालितोऽसौ संवत्सरः। नेपाले सर्वप्रथमं गुप्तसंवत्सरस्ततो हर्षसंवत्सरस्ततश्च नेवारसंवत्सर इति समये समये विविधाः संवत्सरा व्यवहृता अभूवन्। गोर्खाशासनसंस्थापनानन्तरं च तत्रापि शकसंवत्सरः प्राचलत्। सम्प्रति तत्र, ग्रन्थेषु बहुत्र, क्वचिद्व्यवहारे च नेवारसंवत्सरः, बहुत्र व्यवहारेषु क्वचिच्च ग्रन्थे शकसंवत्सरः प्रचलतः।	१०८८	+८७९	=१९६७

१	२	३	४	५
भारतीयाः संवत्सराः	संक्षिप्तः परिचयः	प्रस्तुतः संवत्सरः	पार्थक्यम्	खिष्टाब्दः
१३. चालुक्यविक्रम संवत्	चालुक्य (सोलंकी) वंशादित्येन षष्ठविक्रमादित्येन स्वराज्ये शक-संवत्सरमुन्मूल्य स्वनामसंवलितः संवत्सरः प्रचालितः। मालवविक्रम-संवत्सरात्पार्थक्यं प्रदर्शयितुमेव तत्र विक्रमशब्दात्प्राक् चालुक्यशब्दः संयोजितः।	८९२	+१०७५	=१९६७
१४. सिंहसंवत्	कोऽस्य प्रचारक इति बहुविधविवादविप्रतिपन्नो विषयः। परन्तु केवलं 'विजयशङ्करगौरीशङ्करओझा' महाशयेन यदनुमितं तद् विप्रति-पत्तिशून्यमिवैतिहासिकैर्मन्यते। ओझामहाशयेनाभिहितं यत् सौराष्ट्र-स्थेनैकेन श्रीसिंहनामकेन मण्डलेश्वरेण प्रचारित एष इति। पोरबन्दरे प्राप्तेनैकेन शिलालेखेनैतत् प्रमाणितं भवति च।	८५४	+१११३	=१९६७
१५. लक्ष्मणेनसंवत्	वंगशासकस्य राज्ञो बल्लालसेनस्यात्मजस्य लक्ष्मणसेनस्य राज्या-रोहणदिनात् तज्जन्मदिनाद् वा प्रचारमाचामन्नयं संवत्सरो वंगे प्रचलति।	८४८	+१११९	=१९६७

१	२	३	४	५
भारतीयाः संवत्सराः	संक्षिप्तः परिचयः	प्रस्तुतः संवत्सरः	पार्थक्यम्	खिृष्टाब्दः
१६. पुडुवैप्पुसंवत्	१३ मीलमितो दैर्घ्ये १ मीलमितः स्थौल्ये भूभाग एकः समुद्रादुत्क्षिप्तः १३४१ खिृष्टाब्दे कोचीनराज्यस्योदीच्याम् "वीपीन" संज्ञया प्रसिद्धयति। तस्य स्मृतावेवैकस्तत्र पुडु=नवीनः, वेप=(जनावासः) इति मलयालमभाषाव्युत्पत्तिनिष्पत्त्या 'पुडुवैप्पु' संवत्सरः प्रचालितः। इष्टइण्डियाकम्पनी-कोचीनराज्ययोः पञ्चसु सन्धिपत्रेषु ताम्रनिर्मितेषु संवत्सरोऽयं प्राप्तः।	६२६	+१३४१	=१९६७
१७. राज्याभिषेक संवत्	मराठाशासनसंस्थापकस्य शिव (शिवाजी) सिंहस्य राज्याभिषेकदिनात्प्रचलति स्म संवत्सरोऽसौ। मराठाराज्य एवास्य प्रचार आसीत् परन्तु साम्प्रतं नास्ति। ज्येष्ठशुक्लत्रयोदशीत एव वर्षमस्य परिवर्त्तते।	२९३	+१६७४	=१९६८
१८. हिजरीसन् (इसलाम)	अरबीभाषायां "हिजर्" धातोः पलायनमर्थो भवति इति मक्कातोः महामदधर्मप्रवर्त्तकस्य मुहम्मदस्य पलायनदिनात् प्रचलितोऽयं वत्सर इत्यैतिहासिका मन्यन्ते। चान्द्रवर्षमिदमिति च तैर्निर्णीयते। महमूदगजनवीनामधेयस्य मुद्रायां संस्कृतलेखे समुल्लिखितोऽयं संवत्सरो दृष्टः प्रथमम्।	१३५८	+६०९	=१९६७

१	२	३	४	५
भारतीयाः संवत्सराः	संक्षिप्त परिचयः	प्रस्तुतः संवत्सरः	पार्थक्यम् वर्षाणाम्	खिष्टाब्दः
१९. शाहूर (अरबी, सूर) सन्	'अरबीसन्' 'सूरसन्' इत्यादिनामभिरपि व्यपदिश्यतेऽसौ संवत्सरः । सौरवर्षमिदमिति इतिहासविदो वदन्ति । मराठी पञ्चाङ्गेषु समुल्लिखितोऽयं वत्सरो दृश्यते । केन प्रचालित इति न निश्चयः ।	१३६८	+५९९	=१९६७
२०. फसलीसन्	अकबरेण ६७१ वर्षाणि संयोज्य १५६३ खिृष्टाब्दे प्रचालितोऽसौ वत्सरः । शाहजहांनामकस्य राज्ञः समये दक्षिणभारतेऽस्य प्रचारोऽभूत् । अधुनापि क्वचित् प्रचलति परन्तु गणनाभेदो दृश्यते ।	१३७४	+५९३ (५९२—९३)	=१९६७
२१. विलायती सन्	'फसलीसन्' वर्षस्यैवापरं नाम 'विलायती सन्' इति । वत्सरोऽयं उत्कले वगे च प्रचलितः । भ्रमात् स्वीकृतमिदं नाम तैः । कन्यासंक्रान्तितः प्रचलति वर्षमस्य । सौरवर्षमिदम् ।	१३७४	+५९३ (५९२—९३)	=१९६७
२२. अमली सन्	उत्कले प्रचलितोऽयं वत्सरः । राज्ञः इन्द्रद्युम्नस्य उत्कलाधीशस्य जन्मदिनात् प्रचलितः प्रतिभाति । भाद्रशुक्लद्वादशीतः वर्षं प्रारभ्यते ।	१३७४	+५९३ (५९२—९३)	=१९६७

१	२	३	४	५
भारतीयाः संवत्सराः	संक्षिप्तः परिचयः	प्रस्तुतः संवत्सरः	पार्थक्यम् वर्षाणाम्	ख्रिष्टाब्दः
२३. बंगालीसन्	'फंसलीसन्' संज्ञकसंवत्सरस्यैव प्रकारान्तरः । पार्थक्यं केवलमेतदेव यदायिमाश्विनकृष्णप्रतिपदि न समारभ्य सौरवैशाखादारभ्यते ।	१३७३	+५९४ (५९३—९४)	=१९६७
२४. मगिसन्	नवमे ख्रिष्टाब्दशतके आराकानराजस्य (मगानामधीशस्य) चिटागांव मण्डले अधिकारो जातः । १६६६ ख्रिष्टाब्दे मुगलसाम्राज्यान्तर्गतमभूदिदं मण्डलमिति सप्तदशशतकं यावत् मगानामेवाधिकारस्तत्रासीत् । तन्मध्ये एव मगनाम्ना कल्पितः मगिसंवत्सरः प्रचालितो भवेदिति समनुमिन्वन्त्यैतिहासिकाः । किन्तु निश्चयः कश्चन नास्त्यस्य समुत्पत्तिविषये । अस्य प्रचारः चिटागांव (चटगांव) मण्डलेस्ति ।	१३२८	+६३९ (६३८—३९)	=१९६७
२५. इलाहीसन्	'दीन इलाही' संज्ञक धर्मप्रचारमभिलषन्नकबरः 'हिजरीसन्' संवत्सरमुन्मूल्य "इलाहीसन्" इति नाम्ना संवत्सरं प्रचारयामास इति—अबदुल कादिर वदायूनी महोदयेनअकबराश्रितेन विदुषा "मुंतखवुत्तवारीख" नामके ग्रन्थेऽलेखि । प्रारम्भवर्षमस्य अकबरस्य राजसिंहासनारोहणदिनात् कल्पितम् । सौरवर्षमिदम् । चैत्रकृष्णामावास्यातो वर्षपरिवर्त्तनं भवति । जहांगीरेण त्यक्तोऽयं संवत्सरः केवलं ७८ वर्षाणि एव प्रचारे बभूव ।	४११	+१५५६ (१५५५—५६)	=१९६७

इत्थं विशालकालसङ्कलनजालव्याकुले भारतीय साहित्यकुले नैसर्गिक-मात्सर्यमुत्सार्य कालपरिगणनेह नाक्रियत इति काश्मीरप्रचलितकालगणनाक्रमेण लौकिकाब्द एव ग्रन्थेऽत्र बहुत्र व्यवाह्रियत, क्वचित्क्वचिदेव च परं परप्रान्तदेशादि-सम्बन्धबन्धातिशय्यमनुगणय्य कल्पब्दविक्रमाब्दख्रिष्टाब्दा अपि व्यवाह्रियन्त । ग्रन्थे राजावलीतालिकासु ख्रिष्टाब्दलौकिकाब्दसमन्वयाभावश्च सङ्ग्रहकालिकविभिन्न-ग्रन्थगतसमयवैषम्यादागतः । अतः समन्वयक्रमः पृथगामुखेत्र विन्यस्तः ।

प्रस्तुतपुस्तकस्य मूललेखको विद्यापीठप्राध्यापकः पण्डितमार्तण्डः स्वर्गीय आचार्यश्रीहनुमत्प्रसादशास्त्री आसीत् । तस्यैवानल्पकल्पनातल्पपालिततूलिकया समाकलितकलेवरो ग्रन्थवरोऽसौ स्याद् भारतसर्वकारकरव्ययितव्ययायत्तप्रकाशन इति पीठशासनिकया निरणायि । किन्तु दैवदुर्विपाकात् तस्य जीवनकाले नालभत ग्रन्थोऽसौ प्रकाशनसौभाग्यम् ।

तस्मिन् विद्वद्वरेऽमरपुरसदस्सदस्यतामिते ग्रन्थस्यास्य मुद्रणयन्त्रालये प्रेषणाय पूर्णतापादनाय सम्पादनाय च विद्यापीठस्य कतिपयपण्डितानां सेवायाः सदुपयोगश्च कारितः ।

तत्र च काश्मीर-जम्बूप्रदेशयोः प्रादेशिकवर्णनं कतिपयविद्वत्परिचयश्च श्रीमदमीरचन्द्रशास्त्रिणा श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य साहित्य-शास्त्रप्रवक्त्रा व्यधायिषाताम् । मध्ये चानुवादादिप्रभूतसहयोगदाने विद्या-पीठप्रवक्तारः श्रीमन्मणिनाथझा-श्रीशिवदासमिश्र-श्रीरामाधीनचक्रवर्त्ति-श्रीब्रह्म-मित्रावस्थि-श्रीबद्रीनारायणपञ्चोलिप्रभृतयो विद्वांसोऽपि भूयांसं श्रममकार्षुः । प्रकाशनावसरे च भारतस्वातन्त्र्यानन्तरसंवृत्तनिरन्तर-परिवर्त्तनसंकीर्त्तनेन, प्राक्-सञ्चितविषयेषु मध्येऽसञ्चितविद्वत्परिचयसञ्चयेन, अवशिष्टविशिष्टविद्वत्समष्टि-परिचयोपचयेन च प्रचयभावमापिपादयिषयाऽत्र विषये परिशिष्टप्रकरणसंवर्द्धितो, विद्यापीठस्याध्यापकेन श्रीधीरानन्दमिश्रशर्मणा सम्पादितोऽयं ग्रन्थः काश्मीरेतिहास' व्यपदेशभाक् साहित्योपासकानां मनीषिणां शासकानां च संस्कृत-संस्कृतिपक्ष-पातेन क्षिप्तं संक्षिप्तमपि कारुण्यकटाक्षमाकांक्षते ।

महानयं प्रमोदसन्दोहस्यावसरो यदद्य 'श्रीमन्तः डा० कर्णसिंह महोदयाः काश्मीरसौभाग्योदयाः विद्यापीठसभायाः सभापतिपदं विभूषयन्तोऽस्मान् समनुगृह्णन्ति

ग्रन्थस्य प्रस्तुतस्य 'प्रस्तावनाविन्यासप्रसादेन, दिल्लीप्रशासनस्योपराज्यपाला डा० आदित्यनाथझामहानुभावाः भारतप्रशासनस्य हिन्दीपरामर्शदातारः डा० रामधारीसिंह'दिनकर'महोदयाः, सहायकसंस्कृतशिक्षापरामर्शदातारः श्रीराजेन्द्रद्विवेदिमहाभागाः, दिल्लीविश्वविद्यालयस्य स्थानापन्नसंस्कृतविभागाध्यक्षाः डा० रसिकविहारीजोशीमहाशयाः, श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठ-प्राचार्याः महामहोपाध्यायाः श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिणश्च पीठहितेरताः स्ववैदुष्यतुष्यदमरपुराधीशपुरोहिताः पुरस्कृता विपश्चितो हि संस्थानस्यास्य शोधप्रकाशनसमितिं सभाजयन्ति चेति सर्वथाऽनन्दातिरेकेण सदवसरानवसरवि-मर्शविसरेषु विवेकमूका वयमधुना केवलं तेभ्यः सादरभरमभिनन्दनं वितरामः समुपाहरामश्च सानुरागं कृतज्ञतां ग्रन्थेऽमुष्मिन् परस्परसौहार्दमार्दवाभ्यां सहयोगश्रमौ श्रयद्भ्यो मनीषिभ्य इति शिवम् ।

वसन्तपञ्चमी
२०२४ विक्रमाब्दः

विनयावनतः
डा० मण्डनमिश्रः

श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रिय-
संस्कृतविद्यापीठम्
दिल्ली

काश्मीरेतिहासस्य विषयानुक्रमणिका

क्रमसंख्या	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	३. श्रीप्रतापसिंहः	१९८
	४. महाराजः श्रीहरिसिंहः	,,
	५. महाराजः श्रीमान् कर्णसिंहः	१९९
(१९)	संस्कृतोपासका पूर्वे विद्वांसः	२०३
	१. अभिनन्दनः	२०५
	२. अभिनवगुप्तपादः	२०६
	३. अल्लटः	२०९
	४. आद्यनाथः	२१०
	५. आनन्दकविः	,,
	६. आनन्दवर्धनः	२११
	७. उत्पलदेवः	२१३
	८. उद्भटः (भट्टोद्भटः)	,,
	९. उव्वटः	२१४
	१०. कल्लटः	२१५
	११. कल्हणः	,,
	१२. कुन्तकः	२२०
	१३. केशवकाश्मीरिकभट्टाचार्यः	२२१
	१४. कैयटः	२२२
	१५. क्षेमराजः	२२३
	१६. क्षेमेन्द्रः	२२४
	(क) क्षेमेन्द्रोदाहृता ग्रन्थकाराः	२२५
	१७. गुणाढ्यः	२२७
	१८. गोरक्षनाथः	२२८
	१९. जगद्धरः	२२९
	२०. जयद्रथः	२३२
	२१. जयन्तभट्टः	,,
	२२. जयरथः	२३३
	२३. जल्हणः	,,

क्रमसंख्या	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५२.	लोल्लटः (भट्टलोल्लटः)	२५५
५३.	वसुगुप्तः	२५६
५४.	वामदेवभट्टः	२५७
५५.	वामनः	,,
५६.	विल्हणः	२५८
५७.	शम्भुकविः	२६१
५८.	शिलाभट्टारिका	२६२
५९.	शिवस्वामी	,,
६०.	श्रीशङ्कुकः	२६३
६१.	श्रीहर्षः	,,
६२.	सद्योज्योतिः	२६६
६३.	सुव्रतः	,,
६४.	सोमदेवः	२६७
६५.	सोमशम्भुः	२६८
६६.	सोमानन्दः	,,
६७.	सोमेन्द्रः	,,
६८.	हरिश्चन्द्रः (भट्टार हरिचन्द्र)	,,
६९.	हेलाराजः	२६९
७०.	ह्रस्वनाथः	२७१
(२०)	परिशिष्टाः काश्मीरप्रसिद्धाः विद्वांसः	२७३
१.	अघोरशिवाचार्यः	,,
२.	इन्दुराजभट्टः	२७४
३.	एरकः	,,
४.	घण्टकः	,,
५.	त्र्यम्बकादित्यः	२७५
६.	देवबलः	२७६
७.	बृहस्पतिः	,,
८.	भास्करकण्ठः	,,

—:०:—

आचार्यपण्डितमार्तण्ड श्रीहनुमत्प्रसादशास्त्रिण:

सुरगवीगौरवायमाणा इमे च कतिपयसंस्थानानि संस्थाप्य, आचार्यकार्यमाचर्य अनेकानि समुन्नमय्य, समध्यापनपय:सेकादिभि: कतिपयानि संवर्द्धर्य, बहुविधांश्च विविधशास्त्रीयग्रन्थानुद्ग्रथ्य सम्पाद्य च सुरसरस्वतीसाहित्यकोशमसीममवर्द्धयन्।

१९५९ विक्रमाब्दीय- माघकृष्णद्वादशी जीवनलीलारम्भकाल:	२०२३ विक्रमाब्दीय- ज्येष्ठकृष्णप्रतिपद् जीवनलीलावसानकाल:

काश्मीरेतिहासः

काश्मीरेतिहासः

काश्मीरप्रदेशः

अस्त्युदीच्यां दिशि पर्यन्ततो हिमवद्राजिराजितो, नानानदनदीसरःकासारसनाथितः, सुसस्यश्यामलभूमिभूषितः, अनेकवनोपवनसमावृतः, प्रकृतिकामिनीकमनीयविहारभूमिः, ज्येष्ठरुद्रप्रद्युम्नशिखरिद्वयं मुहुर्मुहुरामृशन्, हिमवज्जामातृभूतमहादेवादिमहीध्रालिपरिवेष्टितः, सुरम्यकाननकदम्बडम्बरितः, पर्वतराजपुत्र्याः सत्यास्तपश्चर्याश्रयभूतो, भूतेश्वरामरेश्वरत्रिपुरेश्वरकपटेश्वरविजयेश्वरहर्षेश्वरादिपुराणप्रसिद्धानेकदेवालयालङ्कृतो, नैसर्गिकोमावनरुद्रवनजयवनगणेशवनादिविविधतपस्योद्देशसंशोभितो, मानसोत्तरमानसपद्ममहापद्मतारमारक्रमसरकालियनागशेषनागादिसरोवरगणभूषितो, नीलानन्तादिनागगणसमाश्रितो, विविधकुण्डकुण्डिकासमामण्डितः, शारदात्रिपुरसुन्दरीकुलवागीश्वरीक्षीरभवानीशिवाज्वालामुखीशारिकाभद्रकालीशैलपुत्रीमार्तण्डगङ्गोद्भेदस्वयमादिप्रसिद्धतीर्थसार्थपावितः, अनेकविधबृहत्तरुव्रततिव्रातसेवितः, वचाभूतजटागोलोमीकुष्ठाद्यौषधिवनस्पतिविसरसंजुष्टः, पार्वतनिर्भररनिनादसमाकुलः, विचित्रपतत्रिकुलकलरवगुञ्जितः, कश्यपशाण्डिल्यभृङ्गीशादिमहर्षिगणाध्युषितपूर्वः, कुङ्कुमप्रमवैकभूस्तत्क्षोदसुवासितश्च, मृद्वीकारुकटङ्कपालीवतत्रातादाक्षोटाद्यमृतफलसमाश्रयभूरुहविभवविभावितः, मठमठिकाश्रितनैकदेश्यसाधुसमूहव्यूहितः, वैतस्तिकतरलवीचिनिकरपरिकरितपावितवसुन्धरः, लोकभवनमत्स्यभवनस्कन्दभवनजयेन्द्रराजचङ्कुणाद्यनेकबौद्धविहारविलसितः, ज्ञानप्रभदीपाङ्कुरसोमनाथश्रीज्ञानरत्नव्रजशाक्यश्रीभद्रसंघमित्राऽसङ्गवसुबन्धुकुमाराजीवगुणवर्मादिप्रकाण्डबौद्धपण्डितैः पुराकृतवसतिः, वसुगुप्तसोमानन्दकल्लटोत्पलरामकण्ठाभिनवगुप्तक्षेमराजभास्करभट्टनारायणजयरथभास्करकण्ठशिवोपाध्यायादिशैवदार्शनिकैः स्वनिवासेन विश्वस्मिन्नपि विश्वे शश्वद् विश्रुतिं नीतः, रत्नाकरशिवस्वामिसोमदेवाभिनन्ददामोदरगुप्तबिल्हणक्षेमेन्द्रमङ्खवासुदेवजगद्धरशितिकण्ठलोष्टकावतारवल्लभरम्यदेवादिप्रख्यात- कविभिर्जगद्वन्द्यतां

नीतः, हेलाराजभृङ्गीशनीलच्छविल्लाकरसुव्रतक्षेमेन्द्र-कल्हणजोनराजश्रीवरप्राज्य-भट्टशुकप्रख्यैरैतिहासिकैरितिहासपुराणमाहात्म्यादिलेखनोत्तमोत्तमप्रदेशसंवर्णनादिना संवर्धितसुश्रीकः, भरतानन्दवर्धनमहिमभट्टश्रीशङ्कुकरुय्यकाभिनवगुप्तमम्म टाल्लटरुद्रटभल्लटतिलकभट्टादिविविधालङ्कारिकयशःपटहैर्डिण्डिमिताखण्डभूमण्डलः, पतञ्जलिकैय्यटक्षीरस्वामिच्छुच्छुकभट्टजगद्धरभट्टशितिकण्ठगोपालकोकिलादिवैयाकरणैर्दिगन्तविश्रान्तयशाः, शार्ङ्गधरचरकनरहरिवाग्भटदृढबलाद्यनवद्यविद्यवैद्यपुङ्गवैः स्वजनुषा समलंकृतभूविभागः, भट्टजयन्तभासर्वज्ञादितार्किकैः शोभितचरः, सततसान्द्रहिमाच्छादितरजतोपमशिखरिशिखरमालः, रम्भोर्वशीतिलोत्तमाद्यप्सरस्तिरस्कारिणीभिर्विलासिनीभिरुपशोभितः भारतभूमिभालललामः, स्वप्रसिद्धसिद्धतपस्वितपःसमाश्रयः विविधविद्याकेन्द्रभूतः, त्रिकशैवशास्त्राकरः, सुनिष्णातपण्डितव्रातसेवितः विद्वन्मण्डलीविमण्डितवसुधामण्डलः काश्मीरो नाम देशविशेषः।

अपिच सहजशोभावर्जितविधिहरिहराखण्डलमिदं काश्मीरमण्डलं कश्यपयशोध्वजायमानं, शारदाजन्मस्थानं, त्रैलोक्यपुण्यफलं, प्राचीनार्यकुलधर्मपीठस्थलं पुराणेतिहासप्रथितं, रामणीयकधामतया धरणीतलस्थितमपि स्वरिव प्रमितं, कमनीयधूलिकणं, लोभनीयतारागणं, निर्निमेषदृश्यनीरदनिकरं, लोचनसुखकरं, प्रकृत्याकृतिभ्यामुत्तुङ्गं, समुल्लासमानधवलहिमश्रृङ्गं, गङ्गोदकसगोत्रनदनदीस्रोतःसलिलाप्लावितं, शीतलमन्दसुगन्धिसमीरसम्भावितं, वितस्तातीरमध्यासितं, सुमनोभरसुरभितवनोपवनवीथिकं, विहगकुलकलरवजेगीयमानयशोगीतिकं, प्रकृतिदेव्यैव स्वकरकौशलप्रदर्शनार्थं विचित्रैश्चित्रैरिव सुदृश्यैश्चित्रितं, परिपूतसरिद्वारिपूरपवित्रितं, निर्झरझर्झररवपूजितं, ललितकलितकोकिलकुलकलकूजितं, मृदुलदूर्वादलनिचितं, कुसुमोत्करनिरन्तरप्रचितं, शुचिशाद्वलं, ललितसलिलस्थलं, सुकुमारलतावलिवलितं, लोकोत्तरसुषमाकलितं, चेतोहरसरःसरित्कूलं, समस्तसुखमूलंच बिराराजीति।

यत्र हि सागरसमतुलं विमलं विततं च 'डलवूलरं' नाम सरः स्वरसालतया, मानसमानहरं सुन्दरं 'मानसबलं' नाम तालं च निजविशालतया प्रेक्षकाणां किमप्यलौकिकं कौतूहलमुपजनयतः। यत्र गन्धरबल-गगरीबलडलप्रभृतयस्तडागा मिथः सौभाग्यस्पर्धयेव विततयात्मानं स्थिताः, प्रकृत्यैव वा स्वसौन्दर्यदर्शनलालसया यत्र तत्र विन्यस्ता दर्पणा इवाभान्ति। यत्र स्वभावचञ्चलया श्रिया

स्त्रनिवासायैवस्थापितं वितस्ताकूलद्वयानुकूलसंनिवेशं 'श्रीनगरं' सलिलप्रतिबिम्बितकृत्स्नभवनपुलिनादिशोभासौभाग्यं मोहयति मनोऽधिवासिनामपि, किमुत प्रवासिनाम्। यत्र कदलाख्यं सप्तसेतुदलं, चपलं नौकानिकुरम्बं नितान्तकमनीयतया समुल्लासयति प्रेक्षकाणां स्वान्तानि, समुद्भासयति च सलिलं सलीलम्। यत्र रूपराशिसमुद्वहो नरनारीनिवहोऽवारितो वारिविहारेणात्मानं विनोदयन् कृतार्थतां कलयति, समर्थयति च सकला जलकेलिकलाः। यत्र सरित्परिसरे 'शेरगढी' इति प्रतीतं नृपनिकेतनं विद्युद्दीपद्युतिदर्शनधृतलज्जं सज्जमपि पुरन्दरं क्वचित्तिरोभावयति, पुरं च संभावयति। यत्र गिरिशिखरमारूढानां पश्यतां च नगरच्छविः परितोऽतीव विचित्रा चित्तं चुम्बति। यत्र बहुशो बहुशोभाशालिनः पन्थानः सुमाकीर्णाः प्रविलसन्ति। यत्र सारूप्यसंघटिताः सुधाधवला सौधपङ्क्ती रजताकारया वितस्ताधारया तिरोहितभेदप्रतिपत्तिर्निवासिनामपि स्वीयपरकीयभ्रमं जनयति। यत्र चैकान्ते निषण्णेव प्रकृतियुवतिः स्वनेपथ्यविधानं सज्जयन्ती केनचनापि विधानेनान्तः सन्तोषमनाप्नुवती क्षणे क्षणे तत्परिवर्त्तयन्तीव भाति, नवनवा च विभाव्यमाना समस्तरमणीयवस्तुशिरोमणितामिवाधिगच्छति।

अहो! नानाकारकिसलयपुष्पफलसूचितोन्नत्योचितसौभगैरुच्चावचैर्नगैः, हिमशीतलचन्द्रनिर्मलसुधामधुरसलिलझरैर्निर्झरैः, नैकविधोपत्यकाधित्यकाऽधिकृतभूभागैर्धराधरैश्च परिवर्धमानसर्वाङ्गशोभाकं, भुवो नाकं, सुषमावलोकनसुखावर्जितसकलसुरसमूहसहिताखण्डलं काश्मीरमण्डलं कस्य नाम सहृदयस्य न स्यात् स्तवनीयम्।

अत्रहि हिमसमानसमीरे वितस्तातीरे दीर्घदाघे निदाघेऽपि दर्शकजनानां तन्वः प्रमुदिता इव सरोमोद्गमा वेपथुमत्यश्च सञ्जायन्ते, नभसि समुत्क्षिप्तश्च जलाञ्जलिः शीतलतरमारुतसम्पृक्तो मुक्तामयतामिवाप्य भूमौ निपतति। अत्र च सुधास्वादूनि दिव्यभव्यानि फलानि दर्शं दर्शं नन्दनवनविहारकालेऽपि पुलोमजासहितः सुरपतिर्बुभुक्षातुरो भवति, अत्रत्यं च सकलमनोमोदनं शाकौदनं नाम भोजनं, कषायं च चायं नाम पेयं कस्य रसज्ञस्य लोभनीयतां नालम्बते।

अत्र च स्थले निजौकःसु, जले च नौकासु निवसतां कश्चनापि भेदो नोपलक्ष्यते। धरणी हरणीया न भवतीति तां स्थावरं धनं वदन्ति, अत्र तु प्रशस्यशस्यानि क्षेत्राणि खलैश्चोर्यन्ते, दूरं च नीयन्त इति क्षेत्रहरणविषये न्यायालयेषूपस्थाप्यमाना अभियोगाः परमं विस्मयमावहन्ति। अत्रत्याश्च

पुरुषा विपणिषु, चत्वरेषु, वीथिषु, रथ्यासु, राजमार्गेषु, यत्र-तत्र सर्वत्र दिवानिशं वक्षसाऽऽलिङ्गितां सकामानलां प्रियां काङ्गडीमितस्ततो वहन्तो भ्राम्यन्ति, न तु लज्जन्ते ।

अत्रत्या च भूमिर्निदाघे धान्याङ्कुरैर्हरिता, शिशिरे हिमैः सिता, वसन्ते च सार्षपादिकुसुमैः पीता भवतीति प्रकृतिरेव काश्मीरेषु हरितसितपीतवर्णं भारत-ध्वजमुद्धूनयति, ध्वनयति च काश्मीराणामविभाजनीयां भारताङ्गताम् ।

अत्र प्रकृत्या सौन्दर्यमौदार्यं च, बुद्धिर्बलं च, अन्नं जलं च, वयो रूपं चेत्यादयः परस्परोपकारकाः, मिथःसापेक्षाश्च विशेषाः सविशेषमास्थापिताः । अत्र च परितो हिमस्यैव महिमा विततोऽस्ति, हिमस्यैव राज्यम्, हिमस्यैव पूजा, हिमस्यैव दर्शनम्, हिमस्यैव प्रचारः, हिमादेव भीतिः, हिम एव च प्रीतिः । किं बहुना, नीरमप्यत्र हिमाकारम्, नारायणोऽपि हिममूर्तिः, शिवोऽपि हिमलिङ्गात्मा । 'यथा देशस्तथा वेशः' इतीव मत्त्वा सर्वमेवात्र हिममयतायै सिततमतायै च स्पृहयति ।

अत्र च नगरमध्ये प्रविष्टोऽपि नदीप्रवाहः कञ्चिदुपद्रवं नोत्पादयति, प्रत्युत नौकाविहारावसरप्रदानेन प्रिययोः कञ्चन महान्तमुत्सवमेव सम्पादयति । 'सर्वेऽनुकूला महतां भवन्ति' इत्यवितथमेव कथितवान् कश्चिद्विपश्चित् । न केवल-माङ्गिक्या, आहार्य्यया वा प्रवृत्त्या, अपितु मानसिक्या किञ्च सुरभारत्यां सम्भाषणेन वाचिक्यापि प्रवृत्त्याऽत्रत्यजना देवा इव प्रतीयन्ते, काश्मीरमण्डलञ्च देवलोकमिव प्रत्याययन्ति । अत एवेदं 'भुवोनाक' माचक्षते विचक्षणाः ।

प्रातः काश्मीरसुषमासन्दर्शनेन सरसानां जनानां नयनानि, सरसां च कमलानि युगपदेव विकासमासादयन्ति । सत्यपि सौगन्ध्यबन्धुत्वे कृष्णवर्णा कस्तूरी पिशङ्गवर्णात्काश्मीरजाल्लज्जयेवेतो दूरीभवति । जितोऽनेन सगन्धगणः, सवर्णगणश्चेति जगदम्बापि काश्मीरजस्यालेपनं साग्रहं स्वीकरोति, सानुरोधञ्च तेन भगवन्तं भूतभावनं भवमपि सम्भावयति ।

काश्मीरशब्दार्थः—

अतिप्राचीनोऽयं 'काश्मीर' शब्दः, रामायण-महाभारतादिषु प्राचीनग्रन्थेष्वपि तस्य प्रयोगदर्शनात् । तथाहि "काश्मीरे कपिलेश्वरः" इत्येवंकस्यचिज्ज्योतिर्लिङ्गस्य

स्मरणमुपलभ्यते। वाल्मीकीये रामायणे सीताया अन्वेषणप्रसङ्गे वानरान् प्रत्याज्ञा–

"काश्मीरमण्डलं सर्वं शमीपीलुवनानि च।
पुराणि च सशैलानि विचिन्वन्तु वनौकसः" ॥

इति (रा० ४।४३,२२)

महाभारतेऽपि–"काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा"। इति (म० भा० ६।९।५३) तच्छब्दव्युत्पत्तिमेवमाहुर्वैयाकरणाः—'कश्मीरः"–इत्यत्र 'कशेर्मुट्च' (उ०४।३०) इत्यौणादिसूत्रेण 'कश्' धातोः 'ईरन्' प्रत्यये मुट्' इत्यागमे च कृते 'कश्मीर' शब्दः सिध्यति। कश्मीरश्च देशविशेषः–इति'त्रिकाण्डशेष'ः। 'कश' धातुश्च सौत्रः प्रकाशार्थः। तथा च–कशति=प्रकाशते विविधविद्यासदाचार-शासनसमृद्ध्यादिभिरिति 'कश्मीरः'। कश्मीर एव 'काश्मीरः' प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्। काश्मीरिके 'नीलमतपुराणे' निरुक्तप्रक्रिययाऽन्यथैव शब्दव्युत्पादनम्। तथा हि तत्र बृहदश्व उवाच—

"कः प्रजापतिरुद्दिष्टः कश्यपश्च प्रजापतिः।
तेनासौ निर्मितो देशः कश्मीराख्यो भविष्यति ॥ २६१ ॥
कं वारि हरिणा यस्माद् देशादस्मादपाकृतम्।
कश्मीराख्यं ततः पश्य नाम लोके भविष्यति" ॥२६२॥ इति।

श्लोकयोरनयोर्द्वेधा निरुक्तिरुपलभ्यते—(१) केन=कश्यपेन प्रजापतिना निर्मितोऽयं देशः 'कश्मीरः' इत्येका, (२) कम्=जलमस्माद् देशाद् हरिणा दूरे कृतं तस्मात् 'कश्मीरः' इत्यपरा।

केचित्तु कल्पयन्ति—कश्यपप्रजापतेस्तपोभूमिरयं देशः, अत्रैव च प्रसिद्धं मिहिरमन्दिरं (मार्तण्डमन्दिरं) स्थापितमभूत्–इति 'काश्यप-मिहिरयोः' उभयोर्नाम्नोः संयुक्तयोरपभ्रंशरूपोऽयं 'काश्मीर' शब्द इति।

अन्ये तु जालिका जल्पन्ति—'शाहमीर' नाम्ना महामदमतावलम्बिना वैदेशिकेन शासकेनेदंप्रथमतयाऽधिकृतत्वेन देशोऽयं 'काश्मीर' इति प्रासिध्यत् इति। तत्र शास्त्रीये व्युत्पत्तिनिरुक्ती एव साधीयस्यौ, अन्तिमा तु स्वार्थान्धैः कुचक्रिभिः कल्प्यते इति न विश्वसनीया।

कतिपये तु—"कश्मलमीरयति–इति कश्मीरः, इत्यपि व्युपत्तिमाहुः, साधयन्ति च पृषोदरादित्वात् तद्रूपम्।

काश्मीरस्य प्राचीनतमत्वम्--

काश्मीरे प्रवहन्ती 'वितस्ता' नाम नदी वेदकालादेवप्रसिद्ध्यति। अतश्च देशोऽसौ वेदकाले न परिज्ञातोऽभूदिति को वक्तुं प्रसहेत। श्रीमतः कल्हणस्य राजतरङ्गिणीलेखेन तु प्रतीयते यदयं जलप्रलयसमये मत्स्यावताराऽनन्तरमेव प्रादुर्भूतोऽभूदिति। तथा हि--

"पुरा सतीसरः कल्पारम्भात् प्रभृति भूरभूत्।
कुक्षौ हिमाद्रेरर्णोभिः पूर्णा मन्वन्तराणि षट्॥
अथ वैवस्वतीयेऽस्मिन् प्राप्ते मन्वन्तरे सुरान्।
द्रुहिणोपेन्द्ररुद्रादीनवतार्य प्रजासृजा॥
कश्यपेन तदन्तःस्थं घातयित्वा जलोद्भवम्।
निर्ममे तत्सरोभूमौ कश्मीरा इति मण्डलम्॥
उद्यद्वैतस्तनिःष्यन्ददण्डकुण्डातपत्रिणा।
यत्सर्वनागाधीशेन नीलेन[1] परिपाल्यते"।

इति (राजतरङ्गिणी १।२५-२८)।

काश्मीरमण्डलपरिमाणम्—

षष्टिग्रामसहस्त्राणि षष्टिग्रामशतानि च।
षष्टिग्रामास्त्रयो ग्रामा ह्येतत्काश्मीरमण्डलम्॥ इति।

यद्यप्येतच्छ्लोकोक्तास्त्रिषष्ट्यधिकषष्टिसहस्रषट्शतं (६०६६३) ग्रामा नेदानीं काश्मीरे कयाचिदपि गवेषणापूर्णया गणनया लभ्येरन्, तथापि बहु-कालान्तरेणासंख्यैर्विप्लवैर्विप्लुते तस्मिन्मण्डले प्रत्येकवारं विध्वंसिते क्व तेषां ग्रामाणां स्थितिः साक्षात्क्रियेत ?। अन्यत्रान्यविधमपि परिमाणं काश्मीरस्योप-लभ्यते, यथा--

शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तग[2]:।
तावत्कश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः॥ इति (शब्दकल्पद्रुमे) एतदुक्तवचनुसारेण -योजनं चतुःक्रोशपरिमाणं भवतीति चत्वारि शतानि, अष्टशत-

(१) विरीविप्रयस्थितेन (विरनाथस्थितेन, 'विरीनाग' इति—प्रसिद्धेन) नीलनागेन-इत्यर्थः—इति स्टीनः

(२) अत्र कुङ्कुमाद्रिः संप्रति 'कष्टवार' इति प्रसिध्यति।

मीलानि च काश्मीरपरिमाणमुक्तं भवति । तदेतदुपपद्यते, संभाव्यमानत्वात् । वस्तुतस्तु—परिमाणप्रख्यापका ग्रन्था नैकस्मिन्नेव काले समभूवन्, तस्माद् येन ग्रन्थकारेण स्वसमये काश्मीरस्य यावत्परिमाणमनुभूतं तावदेव तेन विलिखितम् ।

काश्मीरमहत्त्वम्--

श्रीकल्हणो राजतरङ्गिण्यां परया भक्तया काश्मीरमहत्त्वमुद्गायति, तद्यथा—

"गुहोन्मुखी नागमुखापीतभूरिपया रुचिम् ।
गौरी यत्र वितस्तात्वं याताऽप्युज्झति नोचिताम्[१] ॥

शङ्खपद्ममुखैर्नागैर्नानारत्नावभासिभिः ।
नगरं धनदस्येव निधिभिर्यन्निषेव्यते ॥

यत्तार्क्ष्यभीत्या प्राप्तानां नागानां गुप्तये ध्रुवम् ।
प्रसारितभुजं पृष्ठे शैलप्राकारलीलया ॥

भुक्तिमुक्तिफलप्राप्तिः काष्ठरूपमुमापतिम्[२] ।
पापसूदनतीर्थान्तर्यत्र संस्पृशतां भवेत् ॥

सन्ध्यादेवी जलं यस्मिन् धत्ते निःसलिले गिरौ[३] ।
दर्शनं पुण्यपापानामन्वयव्यतिरेकयोः ॥

स्वयंभूर्यत्र हुतभुग् भुवो गर्भात्समुन्मिषन् ।
जुह्वतां प्रतिगृह्णाति ज्वालाभुजवनैर्हविः[४] ॥

(१) गुहोन्मुखी=कुमारकार्त्तिकेयसंमुखी, अन्यत्र—कन्दरामुखी च, नागमुखापीतभूरिपयाः—नागमुखेन=गजाननेन गणेशेनापीतं भूरि पयः=दुग्धं यस्याः सा, अन्यत्र-नागानां मुखैरापीतं भूरि पयः=जलं यस्याः सा, गौरी=पार्वती, वितस्तात्वं=वितस्ता (झेलम) इतिख्यातानदी तत्वं याताऽपि, उचितां=चिराभ्यस्ताम्, ('उच समवाये' इति धातो रूपम्) रुचिम्=इच्छाम्, नोज्झति=न त्यजति । गौरीत्वोचितां रुचिं=गुहोन्मुखत्वादिकामिच्छां वितस्तात्वेऽपि न त्यजति, तदवस्थायामपि श्लेषेण तत्करणावगमात्, अथ च रुचिं=सेकादीच्छां न त्यजति—इत्यर्थः ।

(२) अयम् 'उमापतिः' 'कपटेश्वर' इति ख्याते स्थाने, कौंटेहिरग्रामे कोटहाडाख्यविषये च वर्तते ।

(३) भृङ्गनागविषये देवलग्रामसमीपस्थले । गिरौ='नीलगिर' इति प्रसिद्धे ।

(४) कमराज(क्रमराज्याख्ये) विषये 'स्वंस्' इति प्रसिद्धः ।

[1]देवीभेडगिरेः शृङ्गे गङ्गोद्भेदशुचौ स्वयम् ।
सरोऽन्तर्दृश्यते यत्र हंसरूपा सरस्वती ॥
[2]नन्दिक्षेत्रे हरावासप्रासादे द्युचरार्पिताः ।
अद्यापि यत्र व्यज्यन्ते पूजाचन्दनबिन्दवः ॥
आलोक्यशारदां[3] देवीं यत्र संप्राप्यते क्षणात् ।
तरङ्गिणी मधुमती वाणी च कविसेविता ॥
\+ \+ \+ \+ \+
विजीयते पुण्यबलैर्बलैर्यत्तु न शस्त्रिणाम् ।
परलोकात्ततो भीतिर्यस्मिन्निवसतां परम् ॥
सोष्मस्नानगृहाः शीते स्वस्थतीरास्पदा रये ।
यादोविरहिता यत्र निम्नगा निरुपद्रवाः ॥
असन्तापार्हतां जानन् यत्र पित्रा[4] विनिर्मिते ।
गौरवादिव तिग्मांशुर्धत्ते ग्रीष्मेऽप्यतीव्रताम् ॥
विद्यावेश्मानि तुङ्गानि, कुङ्कुमं, सहिमं पयः ।
द्राक्षेति यत्र सामान्यमस्ति त्रिदिवदुर्लभम्[5] ॥
त्रिलोक्यां रत्नसूः श्लाघ्या, तस्यां धनपतेर्हरित् ।
तत्र गौरीगुरुः शैलो, यत्तस्मिन्नपि मण्डलम्[6] । इति (रा० त०
१।२९-४३) ।

काश्मीराणां तीर्थमयत्वम्—

चिराद् यवनैर्बलेन धर्माद् विभ्रश्याधिकांशतो म्लेच्छीकृतानामार्याणां शाश्वतिकावासभूमावत्र काश्मीरदेशे देवायतमन्दिरादीनां धूलिसात्कारेण,

---

(१) 'नडाभ्राड' इति प्रसिद्धा हंसवागीश्वरी । (२) मरनामग्रामे । (३) श्रीशैले 'हरेल' इति प्रसिद्धे स्थाने दरद्देशाभ्यर्णवर्त्तिनि ।

(४) पित्रा=तिग्मांशोर्जनकेन कश्यपेन ।

(५) अयमस्याशयः—तुङ्गानि=अत्युच्चान्यभ्रंलिहानि विद्यावेश्मानि=विद्यालय-भवनानि, कुङ्कुमम्=विपुलतया केसरोत्पत्तिः, सहिमं=भीष्मग्रीष्मेऽपि हिममिश्रितं सुशीतलं पयः=जलम्, द्राक्षा=बाहुल्येन द्राक्षाफलोत्पत्तिः—इत्येतद् द्रव्यजातं त्रिदिवे=स्वर्गेऽपि दुर्लभं सद् यत्र=काश्मीरमण्मडले सामान्यमस्ति, सर्वजनोपभोग्यं सुलभमिति यावत् । इह काश्मीरेषु विद्यादिकमनुपममत्युत्कृष्टं चास्ति । इति यावत् ।

(६) अत्र मण्डलम्=काश्मीरमण्डलं प्रकृतलात् ।

तीर्थादिगुणरत्नानां स्वरूपविलोपेन, सर्वेषां सांस्कृतिकभावानां नामादिपरिवर्त्तनेन चापरिचीयमाने चातादृशीव संप्रति प्रतीयमानेऽपि देशे तत्र कल्हणस्य समये त्वासीदेव किमप्यद्भुतं गौरवं स्वरूपसौन्दर्यं च, यद्धि स एव कल्हणो राजतरङ्गिण्या-मित्थं व्यावर्णयामास—

चक्रभृद्विजयेशादिकेशवेशानभूषिते ।
तिलांशोऽपि न यत्रास्ति पृथ्व्यास्तीर्थैर्बहिष्कृतः ॥
इति (रा० त० १। ३८) ।

अत्र —चक्रभृत्केशवः='चक्रधर' इति प्रसिद्धः विजयेशः ईशानः='विज्य-ब्राडो' इति प्रसिद्धः । काश्मीराणां कल्हणकृतराजतरङ्गिणीवर्णिता सेय पावनी स्थितिर्यस्मिन् समये समदृश्यत, सोऽयं समयः कल्हणेनैव वर्ण्यते, यथा--

लौकिकेऽब्दे चतुर्विंशे शककालस्य सांप्रतम् ।
सप्तत्याऽभ्यधिकं यातं सहस्रं परिवत्सराः ॥ इति (रा०त०१।५२)

श्लोकेऽस्मिन् 'सांप्रतम्' इतिपदस्य 'अद्य,' 'अस्मिन् वर्तमाने समये,' 'एतर्हि, इत्येवमर्थः कालश्चासौ काश्मीरिकजयसिंहमहाराजशासनसंभुक्त', यदन्तां 'राजत-रङ्गिणीं' कल्हणो निर्ममे । तथा च तस्योपसंहारश्लोकौ—

सुतः सुस्सलभूभर्त्तुः संप्रत्यप्रतिमक्षमः ।
नन्दयन्मेदिनीमास्ते जयसिंहो महीपतिः ॥

गोदावरी सरिदिवोत्तमुत्तरङ्गैर्वृत्तैः स्फुटं सपदि सप्तभिरापतन्ती ।
श्रीकान्तिराजविपुलाभिजनाब्धिमध्यं विश्रान्तये विशति राजतरङ्गिणीयम ॥
इति (रा० ज० ३४४८,९) ।

कल्हणात्पूर्वमपि महाभारतहरिवंशादिषु काश्मीरिकाणां तीर्थानां वर्णन-मुपलभ्यते, यथा—

काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।
'वितस्ता'ख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥
तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥
(महा० वन० ८२.९०-९१) ।

जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकामसमन्वितः ॥ (महा० वन० ४०।८२) ।
काश्मीरराजो गोनर्दो दरदाधिपतिर्नृपः ।
दुर्योधनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा महाबलाः ॥
एते चान्ये च राजानो बलवन्तो महारथाः ।
तमन्वयुर्जरासन्धं विद्विषन्तो जनार्दनम् ॥ (हरिवंशपुराणे ६१,६६ अध्याययोः, महाभारते सभा० २७।१७-१९, नीलमतपुराणे च) ।

श्लोकेष्वेषु द्वितीयोद्धरणदर्शनेन प्रतीयते यत्—महाभारतकाले 'जम्बू' नगरस्यापि पवित्रतीर्थमयत्वं विश्रुतमासीत् । नाम तु तदीयं 'जम्बूमार्गः' इत्यासीत् । एवं हि प्रतीयते तन्नाम्ना यत्—"जम्बूद्वीपे भरतखण्डे" इत्यादिसंकल्पे प्राङ्मेरु-(पामीर)स्थानां जम्बूनां क्षेत्रं गन्तुमयमेव मार्गः कदाचिदाश्रितोऽभूदिति । अपि च यास्कीयनिरुक्तव्याख्यायां तत्र तत्राध्यायपरिसमाप्तौ "इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिनो भगवद्दुर्गाचार्यस्य कृतौ ऋज्वर्थायां, निरुक्तवृत्तौ" इत्युल्लेखेनापि 'जम्बू' इत्यस्य नाम 'जम्बूमार्गः' इत्यपि प्रागासीदिति सिध्यति । ये तु, 'जम्बूमार्गं' क्वचित्प्रान्तान्तरे प्रतिपिपादयिषन्ति, तैः प्रमाणं किञ्चिन्मृग्यम् ।

काश्मीरिक्या वितस्तायाः सर्वातिशायितीर्थत्वम्—

काश्मीरेषु तीर्थान्यनेकानि तद्भुवं पावयन्ति । तत्र वितस्तायाः ('झेलम' इति ख्यातायाः) नद्या महत्त्वमप्युत्कृष्टं वर्तते । प्रसिद्ध्यत्यत्र कश्चन श्लोकः—

पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि काश्मीरमण्डले ।
काश्मीरे यानि तीर्थानि तानि वैतस्तिके जले ॥ इति

वितस्ता चासौ यद्यपि सिन्धुना नदेन सह संगत्याधुना पश्चिमं पाकिस्तानीकृतं भारतखण्डं प्रविष्टा तत्रत्यसमुद्रे लीनाऽऽर्यजनतायाः शङ्कनीयेव संवृत्ता, तथाऽपि भारतीयभागे प्रवहमाना तु वहत्येव किमपि श्रद्धापूतं गौरवम् । अपि च—'इमे मे गङ्गे यमुने०' इत्यादिषु ऋक्ष्वपि सेयं वितस्ता कीर्त्तिता इति परमपवित्रा ।

काश्मीरः शारदादेशः—

अनादेः कालादसौ काश्मीरः 'शारदादेशः', 'सरस्वतीदेशो' वा प्रसिद्ध्यति । यज्ञोपवीतग्रहणादनन्तरं भारतस्येतरभागस्थाः केचन द्विजातिबालकाः समुपस्थिते

वेदारम्भावसरे स्वपित्रादीन् प्रति "वाराणसीं गच्छामि" इतिवत् "काश्मीरान् गच्छामि" इत्युदीर्य विद्याग्रहणाय तत्र यान्ति स्म । अनन्तरं तु दैवाधीनतया यवनशासनविदूषितं म्लेच्छबहुलतां गतं च तं देशं वीक्ष्य सोऽयं शास्त्रीयः समुदाचारः प्रतिरुद्धोऽभूत् । पद्धतिषु चापि परिवर्त्तनं विधाय ततः प्रभृति 'काश्मीरान् गच्छामि" इति वाक्यं व्यपानीयत "वाराणसीं गच्छामि" इत्येव तु वाक्यं लिखितं विलोक्यते, व्यवहारपथमायाति च तदेव । परन्तु कासुचित् पद्धतिष्वधुनाऽपि पूर्ववाक्यमेव यथावस्थितमुपलभ्यते । पूर्वकाले काश्मीरेषु विद्याध्ययनार्थं भारतस्य विभिन्नप्रान्तेभ्यो विदेशेभ्यश्च ये छात्राः समागच्छन्ति स्म, तदर्थं सर्वविधसौविध्यसम्पन्नानि, नानाविद्याध्यापकाचार्यादिमहितानि चात्युच्चानि विद्यालयभवनानि सुलभान्यासन्, यानि परिगणितकाश्मीरिकदृश्यवस्तुषु इदम्प्रथमतया कीर्त्तनीयान्यभूवन् । तथा च—

विद्यावेश्मानि तुङ्गानि, कुङ्कुमं, सहिमं पयः ।
द्राक्षेति यत्र सामान्यमस्ति त्रिदिवदुर्लभम् ॥

—इति राजतरङ्गिण्यां (१।४२) स्थितः श्लोकः समुदाहृत एव पूर्वम् । पुरायुगे 'पथ्यास्वस्ति'-पदापेतां दैवीं भाषां शिक्षितुमिहोत्तरापथ एवागच्छन्ति स्मेति वेदशास्त्रादवगच्छामः । आम्नायते हि कौषीतकीयानां श्रुतौ—"अथाब्रवीत् पथ्यास्वस्तिः—'अहमेकां दिशं प्रज्ञास्यामि' इति । सोदीचीं दिशं प्राजानात् । वाग् वै पथ्यास्वस्तिः । तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यते । उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुम् । यो वा तत आगच्छति, तस्य वा शुश्रूषन्ते । इति ह स्माह—एषा हि वाचो दिक् प्रज्ञाता" इति । शांखायनब्राह्मणे विनायकभट्टकृते तद्व्याख्यानेऽप्येवमेवोल्लेखः ।

काश्मीरे वैदिकोपाख्यानसम्बन्धः—

(क) "पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये" इत्यादिमन्त्रेषु ये कथानकाः सूच्यन्ते तेषां काश्मीरिकप्राच्यपर्वतीयस्थलप्रचरितैरेव कथानकैः सह सम्बन्धोऽस्ति इति नैकेषां विदुषां मतम् ।

(ख) 'ऐतरेयब्राह्मणे' उत्तरकुरूणां यद् देवक्षेत्रत्वमाख्यायते, तदपि काश्मीरदेशेनैव सह सम्बद्धमस्ति इति केचन ।

ब्राह्मणविशेषाणां काश्मीरान्निर्गमः—

'गौड' ब्राह्मणाः पूर्वकाले कदाचित् काश्मीरादेव निर्गत्य स्थानान्तराणि शिश्रियुः इति 'ब्राह्मणोत्पत्तिमार्तण्ड' ग्रन्थलेखात् प्रतीयते । गौडब्राह्मणाश्चेमेऽधुना पञ्चनदराज्यस्य रोहतक-हिसारमण्डलयोः, राजस्थाने, उत्तरप्रदेशे, क्वचिदन्यत्रापि प्रतिवसन्ति ।

गृहे गृहे संस्कृतभाषणानि—

काश्मीरेषु कदाचित् 'गृहे गृहे सभ्यपुरन्ध्रवर्गा व्यवाहरन् संस्कृतभाषणेन" इति महाकविर्बिल्हणो लिखति ।

काश्मीरं चतुर्दशविद्यानां पीठम् —

'काश्मीरं चतुर्दशविद्यानां पीठम्' इति महाकविः श्रीहर्षो वदति । तथाहि—"काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा०" इति (नै० च० १६।१३१)। तस्य शारदादेशत्वं तु प्रागेवोक्तम् ।

आर्यधर्मेतरेषां संस्कृतप्रेम--

एम्० ए० स्टीनो नाम आंग्लविद्वान् लिखति यत्—"काश्मीरेषु क्वचित् क्वचित् मुसलमानानां 'कब्र' नामकश्मशानचत्वरिकास्वपि संस्कृतभाषया लिखिताः शिलालेखाः प्राप्यन्ते" इति । तदेतद् 'आर्कियोलोजी' विभागीयाधिकारिभिरपि स्वयं प्रत्यक्षीकृत्य प्रमाण्यते ।

शैवसिद्धान्तानामुद्गमभूमिः—

शैवसिद्धान्तानाम्, शैववेदान्तस्य, वीरशैवमतस्य चेत्यादीनां नानामतानामुद्गमस्थानं काश्मीरदेश एव । इह नवम्यां शताब्द्यामाचार्येण 'वसुगुप्तेन' यदा 'स्पन्दकारिका'—ग्रन्थो व्यरचि, तदाधारेणैवानन्तरं देशे शैवमतप्रचारोऽजनि । एतस्याः 'स्पन्दकारिकायाः' विवरणं जम्बूप्रविभागीयग्रन्थपरिचयप्रसङ्गेन प्राग् दत्तमेव । 'स्पन्दकारिकायाः' 'स्पन्दसर्वस्वम्' नाम काचिट्टीकाऽपि प्रसिद्ध्यति । शैवमतस्यापरा शाखा 'प्रत्यभिज्ञादर्शनम्' इति प्रसिद्धाऽस्ति । साऽपि काश्मीरेष्वेव जन्म लेभे । शाखाद्वयविभक्तैस्तच्छैवमतप्रतिपादकाष्टीकाटिप्पण्या दयुता अनेके ग्रन्थाः सर्वत्र देशविदेशेषु प्रसिद्धिं प्राप्ता विदुषां दृष्टिगोचरतामायान्त्येव । तेषु केषांचित्परिचयः पूर्वोल्लेखाल्लब्धुं शक्यः ।

काश्मीरे त्रिकदर्शनम्—

काश्मीरिकं शैवदर्शनमेव 'त्रिकदर्शनम्' इत्युच्यते । तत् 'त्रिकदर्शनम्' अस्य देशस्य विशिष्टा दार्शनिकी सम्पत्तिः। एतद्दर्शनविषये काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन नैकानि पुस्तकानि प्रकाशितानि । प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गद्वयपोषकं त्रिकशासनं ज्ञान-योग-भक्त्याख्यसाधनात्रयसमर्थकं सच्छिवाद्वैतमुपदिशति । समुपलब्धेषु काश्मीरिकत्रिकदर्शनसम्बद्धेषु ग्रन्थेषु तात्कालिकानां बौद्धादिशास्त्राभिमतानां नेतिवाद-पलायनवादोच्छेदवादादीनां विविधदार्शनिकधाराणां खण्डनमपि यत्र तत्रोपलभ्यते ।

शिवः, शक्तिः, नरश्चेति त्रयाणां तत्त्वानां समूह एव 'त्रिकम्' इत्यभिधीयते । एकमेव शिवतत्त्वं स्वकीयया स्वातन्त्र्यशक्त्या त्रिविधं भवति । अस्मिन् दर्शने परमसत्तारूपः शिवो ज्ञान-क्रियालक्षणः, अत एव जगतो निमित्तोपादानादिकारणत्वाज्जगन्निर्माता, विश्वमयो, विश्वोत्तीर्णश्च स्वीकृतः । "चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः," "सा स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति" इत्यादिभिः सूत्रैः प्रतिपादितं तस्य स्वातन्त्र्यमेव जगन्निर्माणकारणम् । वेदान्तसम्मतस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वम् । तद्दर्शने मायैव संसारजननी । सा च न ब्रह्मणो भिन्ना नाप्यभिन्ना, न सती नाप्यसती, अपि तु अनिर्वचनीयस्वभावा । इदमेव तद्दर्शनाद् अस्य 'त्रिक'दर्शनस्य वैशिष्ट्यम् ।

त्रिकरहस्याभिधायकं साहित्यं त्रिषु विभागेषु विभक्तम् । तत्र—(१) 'आगम'–नामकः प्रथमो भागो वेदादिवद् अपौरुषेयः। अत एव केचन विद्वांसस्तदागमशास्त्रं शिवशक्तिकर्तृकमभिदधति । (२) द्वितीयो भागः 'स्पन्द' इत्युच्यते । स्पदि किञ्चिच्चलने' धातोः 'स्पन्द' शब्दः सिध्यति । तस्य स्पन्दस्य महिमानमेव द्वितीयो भागो वर्णयति । स्पन्दनाख्या शिवस्य परमा शक्तिरेव परमं तत्त्वम् इति स्पन्दमतप्रवर्त्तकाः 'कल्लट' प्रभृतयः स्वीकुर्वन्ति । तया शक्त्यैव संसारस्योन्मीलननिमीलने विधीयेते । (३) तृतीयो भागः 'प्रत्यभिज्ञा' नामकः। भागोऽसौ त्रिकदर्शनस्य ज्ञानपक्षं विवृणोति । 'प्रत्यभिज्ञानं' नाम विस्मृतस्य पदार्थस्य पुनर्ज्ञानम्, नष्टस्य वस्तुन उपलब्धिर्वा । स्वस्वातन्त्र्यशक्त्यपरनामिकया स्वात्ममायया तदणुत्वमलोपहतात्मनः शिवस्यैव 'जीव' संज्ञा त्रिकदर्शनसिद्धान्ते। मलापनयनेन विशुद्धात्मनः शिवस्य स्वचित्क्रियारूपस्य स्वस्वभावस्य स्मरणं ज्ञानं वैव प्रत्यभिज्ञानम् ।

सर्वज्ञपीठतयैवात्र १९६२ खिष्टाब्दीयाप्रैलमासस्य त्रिंश्यां तारिकायां काश्मीरस्थ-शङ्कराचार्यस्योपरिस्थितमन्दिरस्य सन्निधाने श्रीमदादिशङ्कराचार्यभगवन्मूर्तेः प्राणप्रतिष्ठा व्यधायि । एवम्भूतोऽयमुत्तमोत्तमो देशः सनातनकालाद् विद्यमानोऽस्ति, वेदिष्यते चाऽऽचन्द्रार्कम् । यद्यप्यद्य समयविपर्ययेण प्रदेशस्यास्य स्थितिः शोचनीयेव वर्तते, अस्य नन्दनवनस्य मालाकारः क्वचन सुप्तो वा लुप्तो वेति न विज्ञायते ।

आर्याणां सनातनावासः—

अनादेः कालात् काश्मीरदेश आर्याणां (हिन्दूनाम्) एव सनातनावासो विश्रुत आसीत् । अनार्याणामिह नामापि न श्रूयते स्म । परन्तु कल्हणकृतराजतरङ्गिणीतो ज्ञायते यत्—तुरुष्कादयः केचन वैदेशिका विधर्माणो दरदादिप्रान्तेषु प्राङ्निविष्टा इहापि शनैः शनैः प्रविविशुः । तत्र हुष्क-जुष्क-कनिष्कास्त्रयो अन्तरो राजनोऽप्य-भूवन् । परन्तु न ते विधर्माण एवावतिष्ठन्त, प्रत्युत काश्मीरेषु तत्कालं प्रायः सना-तनसमतया प्रचरितं बौद्धमतं स्वीकृत्य तन्मतस्य प्रबलाः पोषकाः प्रचारकाश्च संवृत्ताः। वैदेशिकस्वमतस्थिता अपि केचनातिशयनिष्ठया राज्ञामङ्गरक्षकेषु सैन्येषु च प्रविश्य सेवां चक्रुः । शनैः शनैर्हस्तगतं द्रढयत्सु तेषु राज्ञि उद्यानदेवे स्वर्गते तदीयां पत्नीं सपुत्रां कोटादेवीं, माहामदः 'शाहमीरो' नामामात्योऽमात्यान्तरैः सह कृतषड्यन्त्रो निहत्य स्वयं यदा शासकोऽभूत् तदाप्रभृत्येव काश्मीरेषु मुस्लिमानां शासनं प्रारब्धं चिरमतिष्ठत् । कृताश्चार्यकुलजाः बलाच्छलादिभिश्च मुस्लिमाः । अधुनाऽपि तत्र मुस्लिमतां गतानां बहूनां 'पण्डितः' इत्युपाधिः पूर्वकुलपरम्परया संयोज्यते, यथा च 'किचलूः' इत्यादीनि कुलनामानि 'कैलाशप्रसादकिचलूः' इत्येव हिन्दुषु शोभते, तथैव 'सैफुद्दीन किचलूः' इत्येवं मुस्लिमेष्वपि । किं बहुनां अधुना तु हिन्दवस्तत्र चूर्णे लवणव-दत्यल्पतामुपगताः । मुस्लिमप्राधान्येनैव सर्वं शासनादिकं प्रचलति ।

कुङ्कुमक्षेत्रम् –

सर्वप्रसिद्धोऽयं श्लोकः—

सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः ।
न शारदादेशमपास्य तेषामन्यत्र दृष्टः क्वचन प्ररोहः ।। इति

श्लोकेऽस्मिन् कविताविलास-कुङ्कुमकेसरयोः स्वाभाविकं (प्रकृतिनियत) साह-चर्यमुपवर्ण्यते । यद्यपि पाश्चात्यसंसारेऽन्यत्रापि 'स्पेन' प्रभृतिदेशेषु कुङ्कुममुत्प-द्यमानं व्यवहारपथमायाति, तथापि भारते केवलं काश्मीरदेश एव तदुत्पत्तिरिति

निश्चितम्। अतएवैकं कङ्कुमनामापि 'काश्मीरम्' इति प्रासिध्यत्। स्थानत्रये हि काश्मीरेषु कुङ्कुममुत्पद्यते—१—द्रावा (शारदा) क्षेत्रे, २—पद्मपुरे (पांपोरस्थाने), ३—कुङ्कुमाद्रौ (काष्टवार क्षेत्रे) च। तत्र—द्रावाक्षेत्रीयं कुङ्कुमं रक्तवर्णं भवतीति तस्य नामाप्येकं 'रक्तम्' इत्यभूत्। पद्मपुरीयं कुङ्कुम तु विशिष्टसौगन्ध्ययुतं भवति। कष्टवारस्थलोत्पन्न तु मिश्रितं भवति। बहुमूल्यमिदं द्रव्यं भगवत्पूजादिषु, तिलकधारणे, औषधयोगेषु चोपयुज्यते भारते सर्वत्र। प्राचीने काले राजानो, राजमात्रा धनिकाश्चाङ्गराग-लेपादिष्वप्युपयोगं कुर्वन्तिस्म। यदा सौलभ्यं समर्घत्वं चासीत्, तदा वस्त्ररञ्जनादिष्वपि तत्प्रयुज्यतेस्म।

कस्तूरिकाविशेषभूमि :--

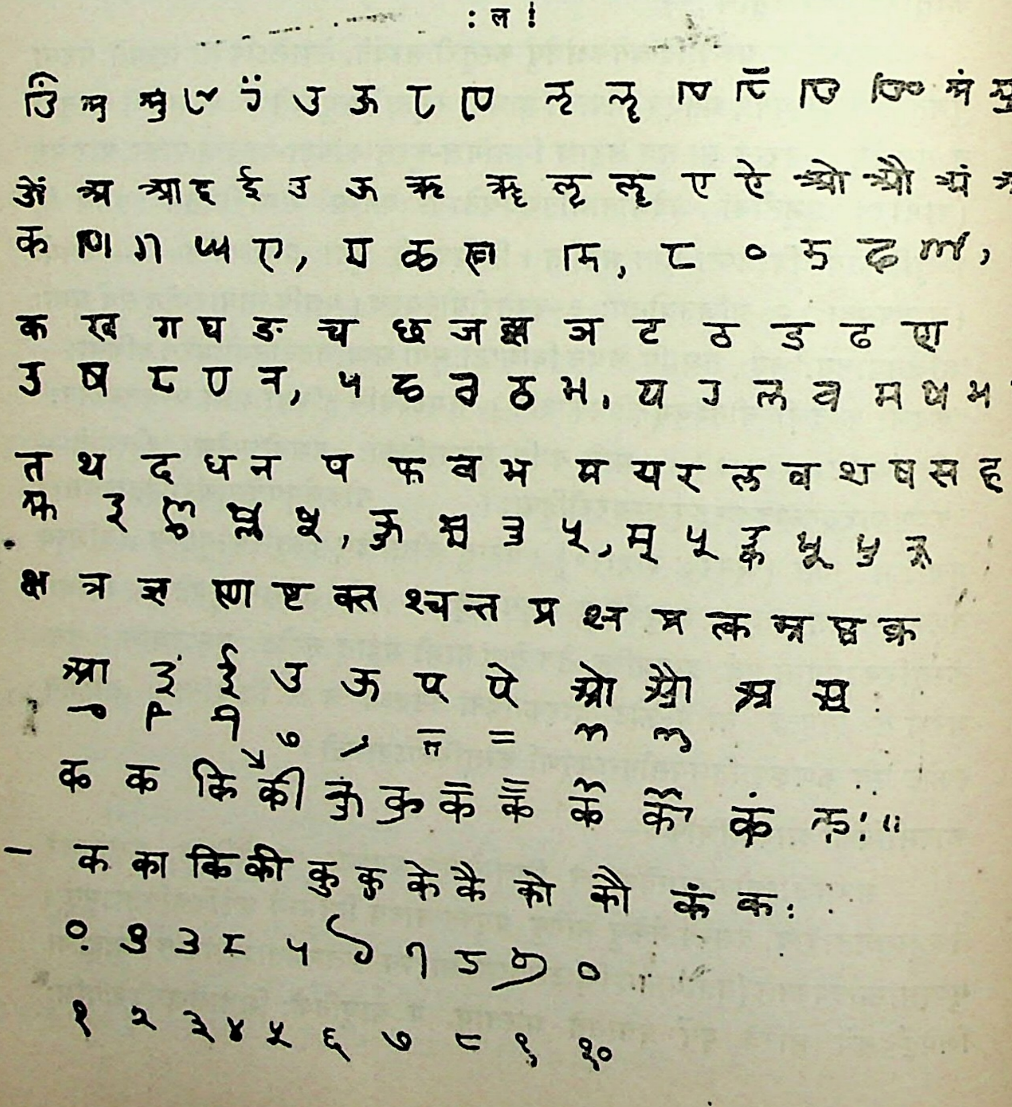
भारते कामरूपादिष्वनेकक्षेत्रेषु कस्तूरी लभ्यते, नेपालेऽपि सा लभ्यते परन्तु गुणतः किंचिन्न्यूना, अतएव 'नैपाली ह्यधमा स्मृता' इत्युच्यते। काश्मीरी कस्तूरी तु सुगुणैव। परन्तु सा तत्र लद्दाख गिलगित्त-कुल्लू-कांगड़ा-भद्रवाह-पाडर प्राङ्मेरु (पामीर) प्रभृतीनां प्रदेशानामतिशयधनेभ्यो वनेभ्यः समानीयते। तत्रैव हि कस्तूरिकाया विशिष्टा मृगा भवन्ति। त्रिविधा हि मृगाः प्रसिध्यन्ति—१—चमर्यः (चामरप्रदाः) २–अजिनयोनयः, ३–कस्तूरीयोनयश्च। यद्यपि साधारण्येन सर्वे मृगाः 'अजिनयोनयः' स्युः, तथापि केचन विशिष्टा मृगा अप्यजिनयोनयोऽमरेण गणिताः—
"कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि। समरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः"
इति (अमर० २।५।६)। अन्ये चापि मृगजातिकाः पशवोऽमरेण कीर्त्यन्ते—
"कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः। गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः॥" इति (अमर० २।५।१०)। परन्तु कोशादिषु कस्तूरिकामृगस्य विशिष्य वर्णनं नोपलभ्यते। आयुर्वेदे तु 'मृगमातृका' इति तन्नाम श्रूयते। व्याधाः कस्तूरिकामृगान् पूर्वं द्रावयन्ति, तेन तेषां नाभौ महान् स्फोटः समुद्भवति। ततः शरेण तं निहत्य, नाभिस्फोटं दोरकादिना निबध्य च तं छिन्दन्ति। तस्मिन् स्फोट एव कणरूपातिशयसौगन्ध्यपूर्णा कस्तूरिकाऽवाप्यते।

काश्मीरिकी शारदालिपि :—

सम्राजोऽशोकस्यान्येषां च शिलालेखेषु प्रयुक्ता 'ब्राह्मीलिपिः कालान्तरे नैकहस्तगतत्वाद्, देशस्य नैकेषु भागेषु प्रयुक्तत्वाच्च विभिन्नै रूपैर्विकसिताऽभूत्। गुप्तसाम्राज्यकाले (तृतीयायाः खिष्टशताद्या आरभ्य सप्तमशताब्दीपर्यन्त) ब्राह्म्या लिपेर्द्वे रूपे भारते वर्षे प्रचलिते आस्ताम्, ये आधुनिकैः शिलालेखादिवेदिभिः

'पौर्वी ब्राह्मी लिपिः' 'पश्चिमा ब्राह्मी लिपिः' इति नामभ्यां व्यपदिश्येते। परन्तु, बहूनां विदुषामत्र वैमत्यमपि वर्त्तते।

गुप्तकालिक्याः पश्चिमाया ब्राह्म्या लिपेरेव काश्मीरेषु 'शारदालिपि' रूपेण, 'तुखारी' लिपिरूपेण, वर्तमान 'डोगरी' लिपिरूपेण च विकासः समजनि। तत्र 'डोगरी' लिपिः पूर्वं 'लण्डा' नाम्नाऽपि ख्याताऽभूत्। ब्राह्म्या लिपेः 'शारदा' लिपिरूपेण विकासः संभवतः ख्रिष्टस्याष्टमशताब्द्यां सजातः। काश्मीरेषु लब्धानां पाण्डुलिपीनां विवरणेन तु ज्ञायते यद्-अस्याः प्रयोगः काश्मीरेषु प्रायः सहस्रवर्षपर्यन्तमभूत्। ख्रिष्टस्याष्टमशताब्द्या आरभ्याष्टादशशताब्दीपर्यन्तं लब्धाः शारदालिप्यां लिखिताः काश्मीरिक्यः पाण्डुलिपय इममेव कालं स्पृशन्ति।

लिपेरस्याः प्रचारो भारतस्योत्तरपश्चिमेषु भागेषु (काश्मीरेषु पञ्चनदेषु च) समभवत्। अष्टमशताब्द्यां लिखितेभ्यो राज्ञो मेरुवर्मणो लेखेभ्यस्तु ज्ञायते यत् तस्मिन् समये पञ्चनददेशे 'कुटिला'ख्याया लिपेः प्रचलनमासीदिति। तदनन्तरं तत एव 'शारदालिपिर्विकसिता' बभूवेति। तस्योपलब्धेषु लेखेषु 'चम्बा' राज्ये 'सहाहां' स्थानस्थिता प्रशस्तिः प्राचीनतमा वर्तते। या हि दशम्याः शताब्द्या अनुमीयते। तस्या लिपेरेव वर्तमाना काश्मीरिकी, 'तुखारी' (टाकरी) च लिपी विकसिते। पञ्चनदलिपेर्गुरुमुख्या अप्यधिकान्यक्षराणि तत एव विकसितान्यभूवन्।

शारदालिपेरक्षराणां हिन्द्यक्षरयुतानां चित्रमेकमिह प्रकाश्यते, यत्साहाय्येनान्वेषकाः शारदालिप्यङ्कितानां पुस्तकानां लाभे तद्वाचन-सम्पादनादिषु काठिन्यं नासादयेयुः, लिप्यन्तरेभ्यस्तद्विवेकं च कुर्युरिति।

प्राचीनानि मन्दिराणि ध्वंसावशेषाश्च

तुषारमयशैलशेखरावेष्टितेऽस्मिन् काश्मीरप्रदेशे बहूनि प्राचीनानि वास्तूनि वस्तूनि च दर्शनीयानि सन्ति। काश्मीरमण्डलस्य हिन्दूभूपालैरपरैरपि धनपात्रैर्धार्मिकैः प्रजाजनैर्नानास्थानेषु सहस्रातिसहस्रदेवमूर्तिसंवलितानि मन्दिराणि प्रतिष्ठापितान्यासन्। कालवशात्कलिकालवशाच्च तेषु सुबहूनि विनष्टानि। तथाप्यवशिष्टानामपि संख्या भूयस्येव वर्तते। अद्यापि श्रीनगर–पाण्ड्रथनावन्तिपुर–तख्तसुलेमान-पामपुर-पत्तन-लेदरा-काकपुर-वराहमूल-यमपुर-भवानीयर - वर्णकोटरी - भौमज-पायच-मार्तण्ड-लतापुर-मानसबल - नारायणताल-फतेहगढ-तेवन-द्रुवनमावङ्गातान्तिक-नौसेहरोरीकान्तर्वर्तिदिमन-खुनमःसु सुबहूनि प्राचीनानि देवमन्दिराणि भग्नाभग्नावस्थायां स्थितानि सन्ति। येषां शिल्पनैपुण्यं द्रष्टृजनं विस्मयाम्बुधौ मज्जयति, चमत्करोति तच्चेतांसि। हिमानीगह्वरमध्ये जलोपरि पाषाणमयं देवालयं दृष्ट्वा कश्चिदद्भुतरस आविर्भवति निर्मातारं च धन्यातिधन्यं वक्तुं मनोऽत्युत्सुकीभवति। भारतीयानां प्राचीनशिल्पविद्याया अनवद्यः परिचयोऽद्यापि काश्मीरेषु यथेष्टं प्राप्यते।

अत्रत्यानि प्राचीनानि देवस्थानानि पुण्यतीर्थतया विश्रुतानि सन्ति। हिमस्तोमान् खण्डयित्वा संख्यातीता यात्रिणस्तेषां तीर्थानां दर्शनार्थं गच्छन्ति। काश्मीरस्य नैकेषु तीर्थेषु नूनमद्याप्यद्भुततमा नैसर्गिकाश्च केचन तादृशाः

व्यापाराः सङ्घटन्ते, यानवलोक्य जगत्स्रष्टुरलौकिको महिमा हृदयङ्गमो भवति। यद्यपि भारतवर्षस्यान्येष्वपि तीर्थेषु तादृशाः केचन व्यापाराः संघटन्ते, तथापि तेषु केषांचित्कृत्त्रिमत्वमपि केचन साधयन्ति। काश्मीरिकेषु तीर्थेषु जातानान्त्वीदृशां नैसर्गिकाणां व्यापाराणां कृत्त्रिमत्वं तु मनसापि न शक्यत आशङ्कितुम्। अत्र त्रिचतुराणि तीर्थानि कीर्तयामः।

अमरनाथः

भगवतो भूतभावनस्य देवाधिदेवस्य महादेवस्य यदिह स्वयम्भु तुषारलिङ्गमस्ति, तदेव 'अमरनाथ' इति, 'अमरेश्वर' इति वा व्यपदिश्यते। प्रतिवर्षं श्रावण्यां पूर्णिमायामिह नानादेशागता यात्रिणो भगवद्दर्शनं लभन्ते। काश्मीरात्प्राच्यां दिश्ययं भगवान् विराजते। अस्मादुत्तरस्यां 'त्रिभ्वित' प्रदेशो विद्यते। अत्रत्या पर्वतमाला भृशमुन्नतानता वर्तते। यस्या उच्छ्रायः पञ्चदशषोडशसहस्रपादमितः स्यात्। शीतकाले, ग्रीष्मकाले वा द्वादशस्वपि मासेषु परितो हिममेव केवलमत्र दरीदृश्यते। पन्था दुर्गमस्तृणाङ्कुरशून्यो निर्जीवश्च विद्यते। सहस्रशः पाषाणखण्डा हिमशिलाश्चासन्नपतनास्तिष्ठन्ति। चलतो यात्रिणस्तारस्वरस्य पादाघातस्य च चमत्कारेणापि सर्वाः शिलास्तस्यैव शिरस्यापतिष्यन्ति। श्रावणभाद्रपदयोर्दिवानिश वृष्टिरपि प्रचलति, कदाचिच्च तुषारपातोऽपि भवति। एतावतीषु विघ्नबाधासु विद्यमानास्वपि प्रायोद्विसहस्रसंख्याका यात्रिणः प्रतिवर्षमेनत् स्वयम्भु लिङ्गं द्रष्टुममरनाथमायान्ति।

ततोऽमरेश्वरगुहा लभ्यते। अस्याः प्रवेशपथः प्रायो द्वात्रिंशद्धस्तमितोऽस्ति। गुहायां प्रविशता पूर्वं पञ्चाशद्धस्तमितः सरलः पन्था अवाप्यते। ततः किञ्चिद् दक्षिणं परिक्रम्य प्रायः षोडशहस्तान् यावद् अग्रेस्रियते। गुहायामतिशीतं बाधते, उपरिष्टान्निरन्तरं टपटपेति जल च्यवते। भगवतो महादेवस्य स्वयम्भु तुषारलिङ्गमत्रैव स्फटिकनिर्मलं चमत्करोति। आनुमानिकाः कल्पयन्ति—चन्द्रस्येवास्य लिङ्गस्यापि सम्भवतो वृद्धिक्षयौ भवतो वेति। पूर्णिमायां महादेवस्य पूर्णैव मूर्तिर्दृष्टिपथमायाति। ततः प्रतिपदमारभ्यैकैका कला क्षीयते। अमावास्यायां तुषारलिङ्गस्य किमपि चिह्नं नावशिष्यते, सर्वेऽप्यवयवा अदृश्या भवन्ति। पुनश्च शुक्लपक्षस्य प्रतिपदीदं लिङ्गं प्रतिदिनमेकैककलाक्रमेण वर्धितुमारभते। स्थानमिदं निर्जनतयातिभयावहं विद्यते। द्वादश मासानिह कश्चिदपि

पुरुषः स्थातुं न प्रभवति। योगिषु संन्यासिषु विरलाः केचित्त्रिचतुरान् मासानिह वासेनातिवाहयन्ति। त एवान्यान् कथयन्ति, प्रथयन्ति च यद्—'अमरनाथस्यापि निशानाथस्य वृद्धिक्षयाभ्यां सहैव वृद्धिक्षयौ जायेते' इति ।

महाराजो गुलाबसिंहोऽत्र रात्रिमेकां न्यवात्सीत्। अनुश्रूयते यद्—'भगवान् महादेवस्तस्य सर्परूपेणात्मानं दर्शयित्वाऽन्तर्धानमुपगत' इति । इदमपि प्रोच्यते यद्—'इदं स्वयम्भु लिङ्गं कदाचित् पारावतरूपमपि धारयति' इति । किन्त्वेष प्रवादः केषाञ्चिद् दाम्भिकानां चेष्टाभिरिदानीमपारमार्थिकीकृतः । अमरनाथ-मन्दिरे देवदेव्यन्तराणां वृषभस्य च पाषाणमय्यो मूर्तयोऽपि विराजन्ते ।

द्वितीयं तीर्थं **'पाण्डृतन'-'पाँय्दृठन्** इत्यादिभिर्नामभिर्विश्रुतं विद्यते। एतानि च नामानि 'पुराणाधिष्ठान'-'पादाधिष्ठान' प्रभृतीनां प्राचीनानां संस्कृत-नाम्नामपभ्रंशरूपाणीति प्रतीयते। कल्हणकृतराजतरङ्गिण्याम्—

विष्णुः पुराणाधिष्ठाने मेरुवर्धनमन्त्रिणा।
श्रीमेरुवर्धनस्वामिनामा येन व्यधीयत ॥

इत्यादाविदं तीर्थं 'पुराणाधिष्ठाननाम्ना' संस्तुतम्। पौराणिकगाथासु लौकिककथासु चानुश्रूयते यद्—'धावन्तीं भगवतीमनुसरन् भगवान् शङ्कर इहैव भगवत्याः पादन्यासाङ्कमवालोकयत्।' इतीदं 'पादाधिष्ठानमिति व्यपदेष्टुमपि योग्यं भवति। पूर्वं कदाचिदत्र काश्मीराणां राजधान्यपि बभूव। सम्राड् अशोकस्तदा काश्मीरान् शशास। अत्र तत्प्रतिष्ठापित एकस्मिन् मन्दिरे भगवतो बुद्धदेवस्य दन्तः सुरक्षितोऽभवत्। अनन्तरं काश्मीराधीश्वरेणाभिमन्युनाग्नि-संयोगं कारयित्वा दग्धमेतन्नगरम्। तस्मिन्नग्नौ दग्धा देवालया अपि भस्म-सादभवन्। केचिदैतिह्या मन्यन्ते यत्-त्रयोदशोत्तरनवशततमे खीष्टाब्दे पार्थेन राज्ञा नगरमिदमावासितम्, अभिमन्युना यन्नगरमुद्वासितं तत्पुराणाधिष्ठान (पाण्डृतन) पार्श्वत एवासीत्। यदा च शहाबुद्दीनसिकन्दरोऽत्र समुदपतत्, तदापि तेनापि नगरमिदं नोद्वासितमभूत्। अत्र तीर्थेऽशीतिहस्तमितायामं चतुष्कोणं शिवकुण्डनामकं सर एकं विद्यते। अमरनाथं गच्छन्तो यात्रिणोऽत्रैव कुण्डे स्नान्ति। अत्र नगरेऽद्यापि बहूनां देवालयानामट्टालिकानां च भग्नावशेषा विराजन्ते।'

तृतीयं तीर्थस्थानं **'पद्मिनापुर'-पाम्पुर'** प्रभृतिभिर्नामभिर्व्यपदिश्यते। इमानि नामानि 'पद्मपुर' नाम्नोऽपभ्रंशरूपाणि। इदं नगरं पद्मनामकेन

पर्वतमालाः—

काश्मीरस्य चतुर्दिक्स्थायाः पर्वतमालाया ऊर्ध्वशिखराणि तुषारावृतान्यवलोक्यन्ते। वर्षस्याष्टौ मासान्, तुषाराणां साम्राज्यं तिष्ठिति पश्चिमोत्तरभागे विनायको नामकं तुषारावृतं क्षेत्रं प्रायः पञ्चत्रिंशद् (३५) मीलपरिमितं विस्तृतमस्ति। पञ्चालाख्यपर्वतमालाया मध्यस्थस्य सर्वोच्चशिखरस्य नाम 'मूली' इत्यस्ति। तच्च ४६५२ स्फुटकमितमुच्चमस्ति। आहेरटाटोपाख्यशिखरस्योच्चत्वं प्रायः १३०४२ स्फुटकमितमस्ति। उत्तरस्यां दिशि हरमुखाख्यपर्वतः १६०१५ स्फुटकोच्चोस्ति। काश्मीरोपत्यकाप्रान्ते नागाख्यपर्वतो दयमूराख्यपर्वतो वा समुद्रपृष्ठतः २६६२६ स्फुटकोच्चोऽस्ति। असौ पर्वतः काश्मीरोपत्यकायाः सिन्धुनदस्य च मध्येऽवस्थितोऽस्ति। तत्समीप एव 'शेर' 'मेर' नामकं च शिखरद्वयमस्ति तयोः प्रथमं २३४१० स्फुटकमितं, द्वितीयं तु २३२५० स्फुटकमितमुच्चमस्ति। विभिन्नासु दिक्षु तयोर्नामानि भिन्नान्येव प्रसिद्ध्यन्ति। यथा पूर्वस्यां तुषारावृतः पञ्चालाख्यो नगः, दक्षिणस्यां फतेहपञ्चालः, वनिहारप्रदेशस्य पञ्चालाख्यश्च नगः, पश्चिमस्यां पीरपञ्चालाख्यः पश्चिमोत्तरकोणे हरमुखाख्यः, सोनीमार्गाख्याः पर्वताश्चोच्यन्ते। दक्षिणस्यां दिशि पर्वतमालाया निम्नत्वाद् भूमिभागस्य सुषमाऽनीव रमणीया वर्तते। उत्तरा दिक् चारण्यानीमयत्वात्सर्वाधिकसौन्दर्यपूर्णाऽस्ति। अत्युन्नतपर्वतश्रेणयः, विस्तृतानि तुषारक्षेत्राणि, पर्वतारोहीणि क्षुद्राणि बृहन्ति च स्रोतांसि मध्ये मध्ये निर्झराणि च दृष्टिगोचराणि भवन्ति। एतत्प्रदेशे किञ्चिदेकमपि शिखरं द्विसहस्र (२०००)स्फुटकेभ्यो न्यूनमुच्चं नास्ति। तत्र काराकोरमपर्वतमालाया एकं शिखरं प्रायः सार्द्धद्विशताधिकाष्टाविंशतिसहस्र (२८२५०) स्फुटकोच्चं वर्तते।

यूरोपीयाः पर्यटनशीलाः काश्मीरस्योक्तेषु स्थलेषु पर्यट्य तच्छोभां वर्णयामासुः। तैर्लिखितमस्ति यज्जगति एतद्भिन्नस्थानेषु एतादृशसौन्दर्यपरिलसितानि स्थानानि प्रायो न क्वाप्यवलोक्यन्ते। उक्ताभ्यः शैलशिखरोपत्यकाभ्यो यावदेवोर्ध्वं गम्यते तावदेव ऋतुभेदाः तदुपयोगीनि उद्भिज्जानि, शस्यानि फलानि मूलानि च दृष्टिपथमायान्ति। क्वचित्तूक्तानां विशेषाणां यत्रैकत्र समावेशस्तत्र पर्वतेषु आरण्यकाः पर्वतीया निवसन्ति।

मार्गः क्षेत्राणि च—

पीरपञ्चालपर्वतापेक्षया निम्नपर्वतानां केचन शिखरदेशा अतीव विस्तृताः सन्ति। तेषु सर्वत्र विविधानि सुन्दराणि मनोहराणि पुष्पाणि दर्शनीयानि तृणादीनि च समुत्पद्यन्ते। तान्येव सर्वविधस्थलानि क्षेत्रसंज्ञया मार्गसंज्ञया च व्यवहृतानि सन्ति। गुलमार्गसोनामार्गप्रभृतीनि कानिचित् क्षेत्राणि तु अतीव सुन्दराणि सन्ति। तेषु ग्रीष्मकाले सर्वत्राश्वादिप्राणिनां नैके यूथाश्चरन्ति। देशस्य महान्तो जना यूरोपीयाश्च सोनामार्गाश्रये श्रावणभाद्रयोर्मनोविनोदाय तिष्ठन्ति। इदं स्थानं तेभ्योऽतीव रोचते।

नद्यः—

काश्मीरराज्यस्य प्रधाना नदी वितस्ताऽस्ति, या काश्मीरोपत्यकायाः पूर्वदक्षिणसीम्नि समुद्भवति। बहूनां मतेन वितस्ताया उत्पत्तिस्थानं नाद्यावधि निश्चितमभवत्। केचिदांग्ला अर्पत-ब्रिंग-सुन्दराख्यानां तिसृणां नदीनां संगमेन वितस्ता समुत्पन्नेति प्रतिपादयन्ति। तस्या अनेकाः शाखा उपनद्यश्च सन्ति। केचिन्मुसलमाना भौगोलिकाः कथयन्ति यत् काश्मीरोपत्यकायाः पूर्वस्यां दिशि सुप्रसिद्धात् वीरनागाख्योत्सादर्धक्रोशदूरे त्रय उत्साः सन्ति। ते परस्परं द्वादशाङ्गुलीदूरवर्तिनः सन्ति। मुसलमाना द्वादशाङ्गुलीपरिमितम् (अंगुष्ठस्याग्रभागतः तर्जन्यग्रभागपर्यन्तं) स्थानं वितस्तिरिति कथयन्ति। अतएव तस्योत्सस्य नाम वितस्तिरित्यस्ति। ततो निर्गतं जलस्रोतश्च वितस्तेति प्रसिद्धमभूत्। उक्तानामुत्सानां जलधाराः क्रमशो यावन्नीचैरवतीर्णास्तावदेव वीरनागानन्तनागाच्छावलकुक्कुरनागकाशनागप्रभृतीनामुत्सानां जलप्रवाहस्य मेलनाद्वितस्ताया अवयववृद्धिरभूत्। बितस्ता क्रमश उत्तरपूर्वाभिमुखा भूत्वा कियद्दूरे गत्वोलराह्रदं प्रविशति। तत्पश्चाद् वराहमूलनामके जनपदे मध्यतो दक्षिणवाहिनी भवन्ती सा उपत्यकां भीषणेन रूपेण विसृजति उपत्यकामध्ये वितस्ताया अधिकः प्रशान्तभावोऽस्ति। किन्तूपत्यकायाः वहिस्तु तद्वेगस्तथैव भीषणो वर्तते। उत्तरपूर्वस्यामिसलामावादस्य समीपे लिदाख्या नदी, पूर्वस्यां सादीपुरसम्मुखं सिन्धुनदी, सोपुरनगस्य निकटे च पिहरुनाम्नी नदी, एता वितस्तया सह पश्चिमतटे सङ्गच्छन्ते। अनन्तरं च पूर्वस्मिन तीरे मुहरामाख्यस्थानस्य निकटे नरामविराख्या नदी, रामच्युयात (रामच्युत) नाम्नी नदी, श्रीनगरसमीपे च दुग्धगङ्गा वितस्तायामाविशति। तिलैलोपत्य-

कायां ट्रेइसनामके स्थाने कृष्णगङ्गानाम्नी एका मध्यवर्तिनी नदी निःसरति। सेयं कृष्णगङ्गा पश्चिमोत्तोरयोः प्रवहन्ती हठात् दक्षिणस्यां परिवर्तमाना मुजफ्फरावादनगस्याधस्ताद् वितस्तायां मिलति। वर्दानाख्योपत्यकातो मारुवर्दानाख्या नदी प्रवहन्ती दक्षिणमुखा कृष्णवार (कष्टवयार) नामकस्थाने चन्द्रभागया सह मिलति। मारुवर्दानाख्या नदी कृष्णवारभद्रवाराख्यस्थानद्वयमध्ये जम्बूतो पश्चिमस्यां दिशि गच्छति। एतासु नदीषु केवलं वितस्तायामेव नौकया यातायातानि भवन्ति। तत्रापि ६० मीलेभ्योऽधिकदूरे नौका नैव चलति।

सेतवः—

उपत्यकामध्ये वितस्तायां त्रयोदश (१३) सेतवः सन्ति। सेतुश्चात्र कदलसंज्ञया प्रसिद्ध्यति। काश्मीरेषु एते सर्वे सेतवो देवदारुकाष्ठैर्निर्मिताः सन्ति। वहुषु स्थलेषु सुदृढरुज्जुभिः सेतवो निर्मिताः सन्ति, ते च सुदूरविस्तृते नदीतटे एव प्रायो निर्मिता द्विविधा भवन्ति, दण्डग्रथिताः प्रेङ्खारूपाश्च। प्रेङ्खारूपा दर्शने भयोत्पादकाः प्रतीयन्ते। किन्तु वास्तविकं भयस्य कारणं तत्र न भवति। तैर्निरापदं यातायातादिकं भवति। बहूनि वस्तूनि तद्द्वारा पारं नीयन्ते, पाराच्चावारमानीयन्ते।

प्रणालाः—

श्रीनगरे तन्निकटवर्तिप्रदेशे च बहवः प्रणालाः सन्ति। तत्रैव उल्लीलवाख्यः उल्लारह्लदाख्यश्च ह्रदौ वर्तेते। वितस्ता प्रवहति। उक्तस्य ह्लदस्य पारगमनं न सुकरम्। अतः सोनपुर-श्रीनगरयोर्मध्ये एकां प्रणालीं निर्माय गमनागमनयोः सौविध्यं रचितं वर्तते। कृषेः सौविध्यायापि यथेष्टं प्रणाल्यो निर्मापिताः सन्ति। तेषु क्षीरपुर-मण्डलस्य शाहकुलस्य इसलामावादस्य च नैन्दी नाम्नी निन्नरनाम्नी च प्रणाली मुख्या विद्यते।

ह्लदाः—

काश्मीरे बहवो ह्लदाः सन्ति। उपत्यकायां पार्वत्यप्रदेशस्य च नानास्थानेषु ह्लदा दृश्यन्ते। उपत्यकायां निम्नलिखिताश्चत्वारो ह्लदा मुख्याः सन्ति।

१. मउलवानामा नागारिको ह्लदः। सोऽपि श्रीनगरस्योत्तरपूर्वकोणे क्रोशार्धदूरे वर्तते। तस्य दैर्घ्यं सार्धद्विक्रोशपरिमितमस्ति। चूंटकील नामक

प्रणालद्वारा स 'वितस्ता'मुपतिष्ठते । स च प्रणालः श्रीनगर-राजभवनस्य सम्मुखं गत्वा ह्रदमुपतिष्ठति ।

२. अंचार नामा द्वितीयो ह्रदोऽस्ति । स श्रीनगरस्योत्तरभागे वर्तते। नालभरखालनाम्ना प्रणालेन स जलसंयुक्तोऽस्ति । नालमरनाम्ना प्रणालः शादीपुरस्य समीपेसिन्धुनदेन मिलितोस्ति ।

३. तृतीयो मानसबलनामा ह्रदोऽस्ति । स्थलमार्गेण स श्रीनगरात् पञ्चक्रोशदूरे जलमार्गेण चाष्टक्रोशदूरे वितस्ताया दक्षिण-तीरे वर्तते। काश्मीरे तत्सदृशो रमणीयो ह्रदः परो नास्ति । तस्य दैर्घ्यं सार्धक्रोशमितं विस्तारश्च पादोनक्रोशमितोऽस्ति । मानसबलोऽतिगभीरो विद्यते । श्रीमता कविवरेण कल्हणेन विल्हणेन च पवित्रमानसह्रदनाम्नाऽस्योल्लेखः कृतोऽस्ति ।

४. उल्लारनामाचतुर्थोह्रदोऽस्ति । स श्रीनगरस्योत्तरपश्चिमस्थलपथेनैकादशक्रोशदूरे जलपथेन च पञ्चदशक्रोशदूरे विद्यते। काश्मीरराज्ये स एव सर्वातिशायी महान् ह्रदः । उत्तर-दक्षिणवर्तिनीं पङ्किलां भूमिं विहाय तस्य दैर्घ्यं पादोनक्रोशमितं पङ्किलभूमिसहितं तु पञ्चक्रोशमितं वर्तते । परिधिः पञ्चदशक्रोशमितो भवति । गम्भीरताऽष्टहस्तमिता, क्कचन क्कचन चैकादशहस्तमिताप्यस्ति । पूर्वदिक्स्था वितस्ता नदी तद्ध्रदमध्यत एव प्रवहति। अन्येषु पार्वत्यह्रदेष्विव उल्लारह्रदेऽपि कदाचित् भीषणो जलसम्प्लवः संजायते। राजतरङ्गिण्यामसौ ह्रदः महापद्मनाम्ना ख्यातोऽस्ति। तत्र महापद्मनागस्य वासस्थानमासीदिति जनश्रुतिः । पार्वत्यह्रदेषु तु पीरपञ्जालस्य केसनागः, लिदारोपत्यकायाः शेषनागः हरमुखस्य च गङ्गाबलनागः शर्वलनागश्च प्रधानाः सन्ति ।

उत्साः—

काश्मीरस्य पर्वतमालायामुत्सानां (निर्झराणाम्) अपि बाहुल्यमस्ति । प्रायः सर्वत्र पर्वतगात्राणि विभिद्य उत्सा निःसृताः सन्ति । सर्वत्र ते उत्सा अनेकाभिरलौकिकीभिर्घटनाभिः परिपूर्णाः सन्ति । तेषु वीरनागः, अनन्तनागः, वामनः, अच्छाबलः, कुक्कुटनागः, वितविस्वरश्च एतेऽतिरमणीया अतीवकौतूहलोत्पादकाः सन्ति ।

खनिजानि—

काश्मीरे प्रायः सर्वत्र लौहं प्राप्यते । किन्त्वधमश्रेणिकत्वात् तेन शतघ्न्यः स्वल्पा निर्मीयन्ते । कुटिहरमण्डले हरपतनाराख्यग्रामस्य समीपे ताम्रमुपलभ्यते ।

पुरा तत्र खनिकार्यं प्रचलति स्म। किन्तु चिरात्तदवरुद्धमस्ति । पीरपञ्चालाख्ये स्थाने कृष्णवर्णसीसकं प्राप्यते, येन पेन्सिलरूपलेखनी निर्मीयते जम्बूपर्वते प्रस्त-रेङ्गालानि अञ्जनानि तथा ट्रासनद्या एकस्यामुपनद्यां शिगरनाम्ना शृङ्गीनाम्ना वा प्रसिद्धः स्वर्णरेणुरप्युपलभ्यते । वितस्तानदीतटे टंगरटनामकस्थानाधिवासि-नस्तान् स्वर्णरेणूनुद्धरन्ति । चन्द्रभागानदीतटे स्वर्णरौप्यमिश्रिता उपलखण्डा उपलभ्यन्ते । गन्धकयुता अप्युत्साः काश्मीरेषु बहवः सन्ति। स्थाने स्थाने कठिनं गन्धकमपि प्राप्यते । काश्मीरस्योपत्यका गन्धकप्रधानोत्सैः पूर्णाः सन्ति । अत एव तत्र समये समये भूकम्पस्य भीषण उत्पातो जायते। पञ्चाशीत्यधिकाष्टा-दशशततमे खिृष्टाब्दे भूकम्पेन काश्मीरराज्यस्य बहवो जना मृताः, गृहाणि च नष्टान्यभूवन् ।

पशुपक्षिणः—

काश्मीरेषु भल्लूकानां संख्या बहुलाऽस्ति । ते च पिङ्गला रक्तवर्णाश्च आधिक्येनोपलभ्यन्ते । ते उद्भिद्भोजिनः सन्ति ते मांसमल्पमेव भुञ्जते। हिंस्रस्वभावा अपि न सन्ति। कृष्णवर्णा भल्लूका भल्भूकान्तरापेक्षया परिमाणतः क्षुद्रा अपि हिंस्रस्वभावा भवन्ति । चित्रव्याघ्राः सर्वत्र सन्ति। तिल्लेलप्रदेशे श्वेतव्याघ्रा दृष्टिगोचरा भवन्ति । पञ्चालपर्वतमालायामुच्चस्थलेषु शरभा (शरभसंज्ञकमृगाः) उपलभ्यन्ते। हिन्दवो यवनाश्च उभयेऽपि तन्मृगमांसमदन्ति । हिमालयचालिनः शरभ(संवर)मृगा कृष्णवारप्रदेशस्य पाञ्चालगिरावपि निवसन्ति। चीत्कारकारिणो मृगाः पाञ्चालपर्वतमालाया दक्षिणपश्चिमदिग्वर्ति-क्रमावनतप्रदेशे भवन्ति । कृष्णगङ्गावितस्तयोर्मध्यवर्तिन्यां गिरिमालायां वराहमूलपथावहिः पीरपञ्चालपर्यन्तं वृहत्कायाश्छागला मिलन्ति । ते मार-खोरनाम्ना प्रसिद्ध्यन्ति। कस्तूरीमृगा अपि काश्मीरेषु सर्वत्र भवन्ति। पाञ्चाल-पर्वते वुलेकोईनाम्ना थरनाम्ना च प्रसिद्धयोर्जात्योः पर्वतीयाश्छागला अपि अव-लोक्यन्ते। वृकाः लोपाकाः शृगाला वानराश्च काश्मीरेषु बाहुल्येन भवन्ति। कृष्णगङ्गाया उपत्यकाया द्रुमनामके स्थाने विलक्षणजातीया वानरा उपभ्यन्ते। ते च प्रायः पिङ्गलपक्षिणो मृगयाभूता भवन्ति । उद्विडालाः सर्वासु नदीषु भवन्ति। तच्चर्माणि बहुमूल्यैर्विक्रीयन्ते । कृष्णगङ्गावारप्रदेशे शल्लक्यः खार-पुस्तनाम्ना प्रसिद्धा निवसन्ति । विषाक्तसर्पा अपि स्वल्पा एव। केवलं मध्ये मध्ये क्वचिद्गोधा अवश्यं दृश्यन्ते ।

श्येनचिल्लप्रभृतयो मांसादपक्षिणः काश्मीरेषु अधिका निवसन्ति। मुनालाख्याः, कल्लिजाख्याः, कोकिलाः, सारिकादयश्च पक्षिणः काश्मीरेषु विपुलसंख्यकाः सन्ति। विविधाः शुकाः काष्ठकूटाश्च तत्र वाहुल्येन भवन्ति। नानाविधाः जलचरपक्षिणोऽपि सन्ति। ते शरदि शीतान्ते च काश्मीरं गच्छन्ति। वसन्तात्प्रत्यावर्तन्ते। फेञ्चकाः सारसा वकाश्च सर्वदा तत्र प्राप्यन्ते। काश्मीरस्य काका ईषत् श्वेता अपि सन्ति। तेषां स्वरा अतिकर्कशा न भवन्ति। गावः खर्वाकृतयः कृष्णवर्णाश्च भवन्ति। तासां दुग्धमतिपुष्टिकरं भवति। काश्मीरेषु मशकमक्षिकादीनामुपद्रवो वाहुल्येन भवन्ति। श्रावणभाद्रयोस्ततोऽप्यधिकं भवति।

कृषिरुद्भिदश्च—

काश्मीरस्य भूमिरत्युर्वराऽस्ति। यत्र यत्र हिमं न पतति, तत्रापि स्वयमुत्पन्नास्तूदाक्षोटवातादादयः पर्याप्ता उत्पद्यन्ते। देवदारवः सर्जवृक्षाश्चान्यवृक्षवद्दृढा न भवन्ति। परन्तु काश्मीरिकास्तैरेव गृहादिकं नावश्च निर्मापयन्ति। तत्काष्ठानि तैलाक्तत्वात्पत्रालयीयवस्तूनां प्रेषणानयनयोर्व्यवह्रियन्ते। पथिकास्तदीयानि लघुकाष्ठानि प्रज्वाल्य रात्रौ प्रकाशकार्यं सम्पादयन्ति। देवदारुशालप्रभृतयो बहुमूल्यकाष्ठास्तरवस्तत्र वाहुल्येन सन्ति। काश्मीराद् वहिस्तत्काष्ठनयनं निषिद्धमस्ति। तत्र धान्यं प्रधानं खाद्यमस्ति। काश्मीरे भारतवर्षस्य सर्वविधानि शस्यानि शाकादीनि चोपलभ्यन्ते शाकेषु वन्ताका रक्ता आरक्तवर्णाश्च भवन्ति। फलेषु सेवानि, अमृतफलानि, वैहेयानि, गिलासाख्यानि, कोतरनालाभिधानि गोमोपाह्वानि वग्गुनामकानि तूदानि, द्राक्षाः, अक्षोटानि, वातादानि, आडुकानि इत्यादीनि विविधानि सुस्वादून्युत्पद्यन्ते। तत्र वातादाश्चतुर्विधा भवन्ति। तेषु एकस्य त्वक्कर्गलवत्तनुर्भवति। अतएव स कर्गलवातादः (कागजी वादाम) इति कथ्यते। तत्फलानि अतिवृष्याणि स्वादूनि च भवन्ति। द्राक्षा अष्टादश(१८) विधा भवन्ति। तासु साहवीनामिका मुस्कीनामिका चात्युत्कृष्टे भवतः। काश्मीरेषु दीनजनानां गृहेऽपि प्राङ्गणे एव द्राक्षामञ्चास्तिष्ठन्ति, यत्साहाय्येन, द्राक्षाफलानि काश्मीरेषु प्रचुराणि सुस्वादूनि च भवन्ति। कृषिजातेषु द्रव्येषु काश्मीरिककुङ्कुमम्

(जाफानसंज्ञकम्) अत्युत्कृष्टं भवति । काश्मीरेषु यथेष्टमात्रया तदुत्पादात् तन्नाम्नैवेदं काश्मीरमिति सञ्जातम् ।

ऋतुपरिवर्तनम्—

काश्मीरे ऋतुपरिवर्तनमतीव सुन्दरं भवति। स्वास्थ्यप्रदजलवायुमत्त्वात्प्राकृतिकशोभावैशिष्ट्यात्पुष्टिकरतृप्तिप्रदद्रव्योत्पादकत्वाच्च काश्मीरं भूस्वर्गः कथ्यते। वसन्तसमागमे यदा हिमं गलितं भवति, तदा तत्र शोभाऽपारा भवति। कालिकहैमन्तिकतुषारावृता वृक्षादयस्तदावरणं परिहाय पद्ममुकुलैर्विभूषिता जायन्ते। यतो यतश्चक्षुर्गच्छति ततस्ततः पत्रशून्यास्तरवः पुष्पैर्विभूषिता अवलोक्यन्ते। अर्थात् काश्मीरेषु विचित्रोऽयं क्रमो यत् तत्र पूर्वं पुष्पाणि विकसन्ति ततश्च तेषु पतितेषु पत्राणि उद्गच्छन्ति। तदनन्तरं यावत् हिमं न पतति तावन्नवकुसुमपत्रादिशोभिता वृक्षा लताश्च वसन्तविराजिता इव भवन्ति। वैशाखमासात् कार्तिकपर्यन्तं वसन्ताधिकारस्तत्र तिष्ठति। शीतकाले तु हिमपातपरिमाणानुसारमेव वसन्तस्यागमनमचिरेण चिरेण वा भवति। अल्पहिमपातेश्चैत्रमासात्पूर्वमेव गलितो भवति। वसन्तस्य चागमो भवति। परन्तु अधिक हिमपाते वैशाखे वसन्तागमो भवति।

विविधवर्णेषु सुगन्धितकुसुमेषु सर्वप्रथमं हरिद्राभाणि ईषत् शुक्लानि च वेदमुष्कतरोः पुष्पाणि विकसन्ति। सर्वत्र तत्पुष्पाणामास्तरणमिव प्रसारितं परिदृश्यते। काश्मीरेषु पुष्पगुच्छकनिर्माणाय विविधपुष्पाणामाहरणाय यत्नो नापेक्ष्यते यत्रैवेष्यते तत्रैवाभिमुखमेव हस्तमितायां भूमौ सप्ताष्टविधानि पुष्पाणि प्राप्तुं शक्यन्ते। वैशाखमासस्य मध्यकाले जाती पुष्पाणां विकासात् पुनः काचिन्नूतना सुषमा प्रसरति। असौ समयः काश्मीरिकाणां कृतेऽतिशयानन्दप्रदो— जायते। धनिनो निर्धना युवानो वृद्धाश्च सर्वे सहस्रवाचः (हजार दास्तान) पक्षिणः पञ्जरं गृहीत्वा हरिपर्वतनामकं स्थानं यान्ति। तत्र च वातादवृक्षशाखायां पञ्जराण्यावध्य यदा तदीयानि उष्णीषाणि व्यपनयन्ति तदा ते पक्षिणो मन्दमरुतां सुखमनुभूय नृत्यन्तः सुललितेन स्वरेण गायन्ति। काश्मीमिका मानवा अपि प्रभुभक्तिसूचकानि गीतानि गायन्त इतस्ततो विचरन्ति। ज्येष्ठमासे तत्रमालती विकसति तत्पुष्पाण्यम्बरवर्णानि भवन्ति। तानि वसन्तर्तोः समाप्ति-

सूचकानि भवन्ति । तत्तत्पुष्पविकाशसमकालमेव हि वसन्तशोभा समाप्यते। आषाढमासे वृक्षेषु फलप्रसवो भवति। शस्यानि च परिपूर्णतां गच्छन्ति । परन्तु तत्र ग्रीष्मोष्मणोलेशोऽपि न भवति । भारतस्येतरप्रान्तेषु वसन्तो मानवा भीष्म ग्रीष्मतापं शमयितुं काश्मीरयात्रां कुर्वन्ति । यदाऽन्यत्रोत्तापेन मन उद्विजते तदा काश्मीरं परिधेयवस्त्राणि रात्रौ च नीसारावरणान्यावश्यकानि भवन्ति ।

—:o.—

प्राचीनानां संस्कृतपोषकाणां राज्ञां नामावली
(संक्षिप्तचरिता)

तदमन्दरसस्यन्दसुन्दरेयं निपीयताम् ।
श्रोत्रशुक्तिपुटैः स्पष्टमङ्ग ! राजतरङ्गिणी ॥ (कल्हणस्य)

भुजवनतरुच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरशना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहं
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥१॥
येऽप्यासन्निभकुम्भशायितपदा, येऽपि श्रियं लेभिरे
येषामप्यवसन् पुरा युवतयो गेहेष्वहश्चन्द्रिकाः ।
तांल्लोकोऽयमवैति लोकतिलकान् स्वप्नेऽप्यजातानिव
भ्रातः सत्कविकृत्य ! किं स्तुतिशतैरन्धं जगत् त्वां विना ॥२॥
(कल्हणस्य)

आस्तां सत्कविकृत्यशंसनमिदं, राज्ञां प्रशंसाऽपि साऽ—
पार्था सम्प्रति लोकतन्त्ररुचिरे काले, तथापि क्षितौ ।
स्वातन्त्र्योर्जितराष्ट्रपंक्तिगणिते राष्ट्रे न चेत्प्राक्तनी
स्यात् स्वैतिह्यपरम्परा न लभते तद् गौरवं कुत्रचित् ॥२॥
तद्यैः संस्कृतसंस्कृतिप्रणयिभिर्दत्तावधानैर्नृपैः—
विद्वत्पोषणशास्त्ररक्षणनवग्रन्थौघसंलेखनैः ।
दिव्येयं सुरभारती स्वसमये संवर्धिता लालिता
तेषां कः सुकृती कृतानि न वदेल्लोके कृतघ्नो न चेत् ॥२॥
किं लोकाचरितं, प्रथा समभवत् का, कीदृशं शासनम्,
धर्माधर्मकथा च का, कथमभूच्चोत्थानपातादिकम् ।
ज्ञात्वैवं सुकृतानि सेवितुमपाकर्तुं, तथा दुष्कृतम्
प्राग्वृत्तानि पठन्त्यतः पुर इदं काश्मीरवृत्तं स्थितम् ॥३॥
"एतत्प्रत्नमतीव वृत्तमखिलं नास्यां शताब्द्यामभूद्"—
इत्येवं न विशङ्क्यमस्तमसुरैर्नीतं यदस्यां पुनः ।
प्राकाश्यं सुगवेषणाभिरगमत् तच्चैतदस्त्यर्पितम्
प्रेक्ष्यैनन्निजसंस्कृतेः समुदये कर्तव्यचिन्तोदियात् ॥४॥
(सम्पादकस्य)

महाकविकल्हणकृता सूत्ररूपा राजतरङ्गिणी

प्रयाते त्र्यधिकेऽप्यर्धसमाषट्कशते कलेः ।
कश्मीरेष्वास्त गोनन्दः पार्थानां सेवया नृपः ॥१॥

सुनुर्दामोदरोऽस्याथ तस्य पत्नी यशोमती ।
गोनन्दोऽन्यस्तत्सुतोऽपि, ततोऽतीत्य महीपतीन् ॥२॥

पञ्चत्रिंशतमज्ञातानुग्रहाभिजनाभिधान् ।
राजाऽभवल्लवो नाम सूनुस्तस्य कुशस्ततः ॥३॥

द्वौ खगेन्द्रसुरेन्द्राख्यौ पुत्रपौत्रावमुष्य तु ।
गोधरोऽथान्यकुलजः सुवर्णाख्यस्तदात्मजः ॥४॥

तज्जन्मा जनकोऽप्यासीत्सूनुः शच्याः शचीनरः ।
अथाऽशोकोऽभवद्भूभृद्राज्ञोऽस्य प्रपितृव्यजः ॥५॥

तज्जो जलौकाः सन्दिग्धवंशो दामोदरस्ततः ।
तुल्यं त्रयोऽथ हुष्काद्यास्तुरुष्काभिजनोद्भवाः ॥६॥

अभिमन्युस्तृतीयोऽथ गोनन्दोऽथ विभीषणः ।
राजेन्द्रजिद् रावणश्च तस्माद्यः[1] क्रमशोऽभवत् ॥७॥

अन्यो विभीषणः सिद्ध उत्पलाक्षस्तमप्यनु[2] ।
पश्चात्ततो हिरण्याक्षहिरण्यकुलयोरभूत् ॥८॥

राजा वसुकुलस्तस्य सूनुः ख्यातस्त्रिकोटिहा[3] ।
क्षितिनन्दो वकात्तज्जाद् वसुनन्दस्तदात्मजः ॥९॥

नरोऽन्योऽक्षस्ततस्तस्माद् गोप्ता गोकर्णको नृपात् ।
तस्मान्नरेन्द्रादित्योऽभूत् सूनुरन्धयुधिष्ठिरः ॥१०॥

---

(१) त्रुटितं 'तस्मा' इत्यक्षरद्वयं सम्पादकेन योजितम् ।

(२) "श्च तदनु" इत्यस्य स्थाने पाठोऽयं सम्पादकेन परिवर्त्तितः ।

(३) 'मिहिरकुलः' इत्यर्थः ।

तस्य प्राभ्रंशितो भृत्यैरन्याभिजनसंभवः ।
भूपः प्रतापादित्योऽभूज्जलौकोऽपि तदात्मजः ॥११॥

तुञ्जीने निःसुते तज्जे विजयोऽन्यकुलोद्भवः ।
जयेन्द्रेऽस्य सुते पुत्रे सचिवः सन्धिमानभूत् ॥१२॥

युधिष्ठिरस्य पौत्रेण भूपादित्यात्मजन्मना ।
श्रीमेघवाहनेनाथ गौनन्देऽभ्युदितं कुले ॥१३॥

ततः प्रवरसेनोऽन्यस्तोरमाणात्मजः क्षितिम् ।
लेभे हिरण्यभ्रातृव्यस्तस्य पुत्रो युधिष्ठिरः ॥१४॥

ततो नरेन्द्रादित्यश्च रणादित्यश्च भूपतिः ।
क्रमादभूतां तत्पुत्रो विक्रमादित्यभूपतिः ॥१५॥

बालादित्यश्चोदभवद् रणादित्यस्य नन्दनः ।
बालादित्यस्य जामाता ततो दुर्लभवर्द्धनः ॥ १६ ॥

सूनुर्दुर्लभकस्तस्य चन्द्रापीडोऽभवत्ततः ।
तारापीडोऽनुजन्मा च मुक्तापीडोऽस्य चानुजः ॥ १७ ॥

भूपावास्तां कुवलयापीडो द्वैमातुरोऽस्य च ।
वज्रादित्यः सुतो राज्ञो मुक्तापीडस्य तत्सुतौ ॥ १८ ॥

पृथिव्यापीडसंग्रामापीडावनु नृपोऽभवत् ।
जयापीडोऽस्य मन्त्री च जज्जः पुत्रावपि क्रमात् ॥ १९ ॥

ललितापीडसंग्रामापीडौ ज्येष्ठात्मजस्ततः ।
श्रीचिप्पटजयापीडः कल्यपाल्युद्भवोऽभवत् ॥ २० ॥

अभिचारेण तं हत्वा सांमत्यादितरेतरम् ।
उत्पलाद्यै रसंप्राप्तराज्यैस्तन्मातुलैः कृतः ॥ २१ ॥

भ्रातुः पुत्रोऽजितापीडो जयापीडस्य तत्पदे ।
अनङ्गापीड नामा च संग्रामापीडजस्ततः ॥ २२ ॥

तमुत्पाट्योत्पलापीडोऽस्याजितापीडनन्दनः ।
अवन्तिवर्मा शूरेण तं निवार्याथ मन्त्रिणा ॥ २३ ॥

नप्तोत्पलस्य विदधे साम्राज्ये सुखवर्मजः ।

शूरः शङ्करवर्मा स गोपालस्तस्य चात्मजः ॥ २४ ॥
रथ्यागृहीतः प्राभूच्च तद्भ्राता संकटाभिधः ।
सुगन्धाख्या तयोर्माता तां विनाश्याथ भूभुजम् ॥ २५ ॥
शूरवर्मप्रणप्तारं पार्थं मन्त्रिपदातयः ।
चक्रुर्निर्जितवर्माणं ततस्तस्य च तत्क्रमात् ॥ २६ ॥
चक्रवर्मा शूरवर्मा चेति निर्जितवर्मजः ।
विहिता बहुशो राज्ये तस्तम्भे शम्भुवर्धनः ॥२७॥
तदन्तरे लब्धराज्ये मन्त्री व्यापाद्य तं सुतम् ।
चक्रवर्मण्यतीतेऽथ पापी पार्थात्मजः क्रमात् ॥ २८ ॥
उन्मत्तावन्तिवर्माऽऽसीत् तत्पुत्रे शूरवर्मणि ।
राज्याद्भ्रष्टे द्विजैश्चक्रे राज्ये मन्त्री यशस्करः ॥ २९ ॥
प्रपितृव्यात्मजस्तस्य वर्णटस्तनयोऽनु तम् ।
राज्ये वक्राङ्घ्रिसंग्रामस्तस्थौ निष्पाट्य तं ततः ॥ ३० ॥
अमात्यः पर्वगुप्ताख्यो राज्यं द्रोहेण लब्धवान् ।
क्षेमगुप्तः सुतोऽस्यासीदभिमन्यौ तदात्मजे । ३१ ।
शान्ते मात्रा पाल्यमाने नन्दिगुप्ते च तत्सुते ।
ततस्त्रिभुवने भीमगुप्ते च क्रूरचेष्टया । ३२ ।
पौत्रे तयैव निहते स्वयं दिद्दाख्यया कृतम् ।
राज्यं संग्रामराजोऽपि भ्रातृव्योऽन्ते नृपः कृतः । ३३ ।
हरिराजानन्तदेवावास्तां तस्यात्मजौ ततः ।
कलशोऽनन्ततनयः क्रमाद् भूपौ तदात्मजौ । ३४ ।
उभावुत्कर्षहर्षाख्यावपि निष्पाट्य भूपतिम् ।
हर्षदेवं तमुद्दामविक्रमोऽनन्यवंशजः । ३५ ।
भ्रातुः पुत्रस्य दिद्दाया जस्सराजस्य नप्तृतः ।
मल्लाभिधानादुद्भूतो भूपतामुच्चलोऽभजत् । ३६ ।
द्रोहेण तं हतवतां भृत्यानामग्रतस्ततः ।
शङ्खराजान्यनामाऽभूद् रड्डाख्यः क्षणिको नृपः । ३७ ।

गर्गेण निहते तस्मिन् सल्हो द्वैमातुरोऽप्यभूत् ।
तस्योच्चलमहीभर्तुर्भ्राता निर्बंध्य तं बली ।३८।

सुस्सलाख्योऽग्रहीद् राज्यं माल्लिरुच्चलसोदरः[1] ।
विरक्तैः पाटिते तस्मिन् राज्याद् भृत्यैर्नृपः कृतः । ३९ ।

षण्मासान् हर्षभूभर्तुर्नप्ता भिक्षाचराभिधः ।
पुनर्निर्वास्य तं प्राप्तराज्ये सुस्सलभूभृति । ४० ।

क्रमाल्लवन्यैर्विश्वस्तैर्द्वैराज्योद्विजिते हते ।
लवन्यान्निखिलांस्तं च हत्वा भिक्षाचरं नृपम् । ४१ ।

सुतः सुस्सलभूभर्तुः संप्रत्यप्रतिमक्षमः ।
नन्दयन् मेदिनीमास्ते जयसिंहो महीपतिः । ४२ ।

गोदावरी सरिदिवोत्तुमुलैस्तरङ्गैर्वक्त्रैः स्फुटं सपदि सप्तभिरापपतन्ती ।
श्रीकान्तिराजविपुलाभिजनाब्धिमध्यं विश्रान्तये विशति राजतरङ्गिणीयम् ।
। ४३ । इति ।

—:o:—

अथाभूज्जयसिंहस्य सुतः श्रीपरमाणुकः ।
तस्याभूद् वर्त्तिदेवाख्यो वोप्यदेवस्ततोऽप्यभूत् ॥१॥

जस्सदेवो वोप्यदेवाज्जयदेवस्ततोऽजनि ।
जयदेवाद् राजदेवस्तस्मात्संग्रामदेवकः ॥२॥

रामदेवस्तस्य सुतस्तस्य लक्ष्मणदेवकः ।
सिंहदेवस्ततो जज्ञे सुहदेवोऽथ तत्सुतः ॥३॥

रिक्कणस्तस्य पुत्रोऽभूत् महिषी तस्य राज्ञ्यभूत् ।
उद्यानदेवस्तस्यास्तु राज्यं जग्राह ज्ञातिजः ॥४॥

कोटादेव्यथ तत्पत्नी तदन्ते राज्यभागभूत् ।
कोटां हत्वा शाहमीरः सचिवो यवनान्वयः ॥५॥

---

(१) मल्लस्य=मल्लराजनामधेयस्यापत्यं—'माल्लिः' इति व्युत्पत्तौ 'अत इञ्' ।

शमसुद्दीननाम्नाऽऽसीत् काश्मीरासनसंस्थितः ।
जमशेदस्ततो जज्ञेऽलाउद्दीनस्ततः परम् ॥६॥
शहाबुद्दीनस्तस्मात्तु कुतुबुद्दीनकस्ततः ।
सिकन्दरस्ततो जातोऽलीशाहस्तु सिकन्दरात् ॥७॥
जिनुलब्दीनोऽलीशाहाद् हाजीखानस्ततः परम् ।
हसन्खानान्मुहम्मदशाहो राज्यं त्रिधाप्तवान् ॥८॥
इब्राहीमस्ततः शास्ता नाजुक्शाहस्तमप्यनु ।
कामरानो हुमायुंश्च क्रमशो राज्यमापतुः ॥९॥
शम्सशाहेस्माइल्शाहौ नाजुकशाहोऽथ दौलतः ।
हबीबो गाजीखानश्च हुसेनखानोऽप्यतः परम् ॥१०॥
खान्जमानोऽलीखानो यूसुफशाहो मुबारकः ।
लोहर्चकोऽथ याकूबः काजी अल्लास्ततः परम् ॥११॥
मिरजायादगाराख्यः शेखफरीदस्ततः परम् ।
मिरजा लश्करोऽशाहखानोऽकबरयोजितः ॥१२॥
अहादखानः सुल्तानमुहम्मदकुली तथा ।
अहमद्शाहदुर्रानीत्येते यवनशासकाः ॥१३॥
अथ सिक्खो महाराजो रणजीतसिंहसंज्ञकः ।
काश्मीरानध्यकार्षीत् स्वैरधिकारिभिरन्वशात् ॥१४॥
गुलाबसिंहोभूपस्तु पुनरार्यवशंवदान् ।
काश्मीरानकरोद् वीरः स्वभुजोर्जितसद्यशाः ॥१५॥
रणवीरस्ततो जज्ञे विद्योद्योतितसर्वदिक् ।
ततः प्रतापसिंहोऽभूद् हरिसिंहस्तु तत्सुतः ॥१६॥
डाक्तरः कर्णसिंहस्तु ततोऽभूद् यौवराज्यभाक् ।
विद्वान् वीरश्च धीरश्च संप्रत्येष विराजते ॥१७॥

—:०:—

इत्थमत्र विस्तरेणादितः काश्मीरिकाणां शासकानां कीर्त्तनस्य नायमाशयो यत्—सर्वे एव शासकाः संस्कृतस्य पोषका अभ्युन्नायकाश्चाभूवन् इति। आसन् काश्मीरेषु बहवो विद्वांसो विद्वदाश्रयभूता अपि राजानः संस्कृत्यादिविघातकराः। ते च तद्दुष्कृतिनिदर्शनपूर्वकं महाकविना कल्हणेन यथा वर्णिताः, तथेह सूच्यन्ते—

सपत्नसाद् अहितसाद् यदि वा वह्निसाद् भवेत्।
द्रविणं क्षोणिपालानां जनतोपद्रवार्जितम् ॥१॥

प्रजापीडनजं वित्तं जयापीडमहीभुजः।
दास्याः पुत्रैरुत्पलाद्यैर्विलुप्तं नप्तुरन्तकैः ॥२॥

लोकसंक्लेशनोद्भूतः कोशः शङ्करवर्मणः।
प्रभाकरादिभिः स्वैरं जायाजारैरभुज्यत ॥३॥

अनङ्गवशगाः पङ्गोरङ्गना वृजिनार्जितम्।
ददुः सुगन्धादित्याय धनं संभोगभागिने ॥४॥

राज्ञो यशस्करस्यार्थान् व्ययीचक्रेऽतिसंचितान्।
अङ्गनानङ्गवैवश्यादालिङ्गितजनङ्गमा ॥५॥

पूर्वराजार्जितं पार्वगुप्तिः प्राप्य धनं मृतः।
दाता जायौपपत्येन तुङ्गादीनामजायत ॥६॥

सङ्ग्रामराजः श्रीलेखामुखाब्जमधुपैर्धनी।
मुषितो व्यड्डसूहाद्यैर्निबिडोपार्जनस्पृहः ॥७॥

अप्रत्यवेक्षाक्षपितप्रजस्य जगदूर्जिता।
अन्तेऽनन्तमहीभर्त्तुर्विभूतिर्भस्मसादभूत् ॥८॥

पुत्रेणापात्रसान्नार्या जारसात्तरसा कृतः।
कुकलाकौशलोद्भूतः कोशः कलशभूपतेः ॥९॥

सह गेहैः समं स्त्रीभिः सत्रा पुत्रैरभूद्धनम्।
अश्रान्तार्जनतर्षस्य हर्षदेवस्य वह्निसात् ॥१०॥

चन्द्रापीडोच्चलावन्तिवर्माद्यैर्धननिष्ठुरैः।
निष्ठा न्याय्यस्य कोशस्य नावाप्यनुचिता क्वचित् ॥११॥

चोरचाक्रिकसीमान्तभूभृद्वेश्याविटादयः ।
लुण्ठं प्रारेभिरे पुष्टां नवे मल्लार्जुनोदये ॥१२॥

इति (रा० त० ८।१९५१–१९६२) ।

अयमेव त्विहाशयो यत्—संस्कृतं संस्कृतिश्च द्वयमिह विश्वस्य शान्तये श्रेयसे च समुपास्यते । एकस्यापि परित्यागेऽपरस्यापि वस्तुनो विनाशो नियतः । उपरितनश्लोकेषु तादृशानां राज्ञां दुष्कृतानि वर्णितानि, येषां प्राग्वा पश्चाद्वा चरितानि सातिशय पावनान्यभूवन् । तदिह संस्कृतायां देववाण्यामुभयलोकश्रेयस्करा ये सन्त्युपदेशास्तेषां पालनेनैव सर्वं सिध्यति । कार्यमिदं राज्ञां प्रजानां चोभयेषामेवेति स्पष्टं सूचयति कल्हणः—

काले काले प्रजापुण्यैः संभवन्ति महीभुजः ।
यैर्मण्डलस्य क्रियते दूरोत्सन्नस्य योजनम् ॥१॥

ये प्रजापीडनपरास्ते विनश्यन्ति सान्वयाः ।
नष्टं तु ये योजयेयुस्तेषां वंशानुगाः श्रियः ॥२॥

इत्येतत् प्रतिवृत्तान्तं देशेऽस्मिन् वीक्ष्य लक्षणम् ।
भाविनां भूमिपालानां प्राज्ञैर्ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥३॥

इति (रा० त० १।१८७–८९) ।

—:०:—

राजतरङ्गिणीवर्णिता—

काश्मीरराजावली-सूची

१. गोनर्दः (गोनन्दः)
२. दामोदरः (प्रथमः)
३. यशोमती (राज्ञी)
४. गोनर्दः (गोनन्दः) (द्वितीयः)
५. पंचत्रिंशद् राजानोऽधार्मिकाः दुष्टाश्च, येषां नामानि नोपलभ्यन्ते।
६. लवः
७. कुशेशयः
८. खगेन्द्रः
९. सुरेन्द्रः
१०. गोधरः
११. सुवर्णः
१२. जनकः
१३. शचीनरः
१४. अशोकः (बौद्धः)
१५. जलोकः (प्रथमः)
१६. दामोदरः (द्वितीयः)
१७. हुष्कः (तुरुष्कः)
१८. जुष्कः (तुरुष्कः)
१९. कनिष्कः (तुरुष्कः)
२०. अभिमन्युः (प्रथमः)
२१. गोनन्दः (तृतीयः)
२२. विभीषणः (प्रथमः)
२३. इन्द्रजित्
२४. रावणः
२५. विभीषणः (द्वितीयः)
२६. नरः (प्रथमः)
२७. सिद्धः
२८. उत्पलाक्षः
२९. हिरण्याक्षः
३०. हिरण्यकुलः
३१. वसुकुलः
३२. मिहिरकुलः (त्रिकोटिहा)
३३. वकः
३४. क्षितिनन्दः
३५. वसुनन्दः
३६. नरः (द्वितीयः)
३७. अक्षः
३८. गोपादित्यः
३९. गोकर्णः
४०. नरेन्द्रादित्यः (प्रथमः)
४१. युधिष्ठिरः (प्रथमः)
४२. प्रतापादित्यः (प्रथमः)
४३. जलोकः (द्वितीयः)
४४. तुज्जीनः (प्रथमः)
४५. विजयः
४६. जयेन्द्रः

४७. सन्धिमतिः (आर्यराजः)
४८. मेघवाहनः
४९. श्रेष्ठसेनः (प्रवरसेनः) प्रथमः
५०. हिरण्यः (तोरमाणश्च)
५१. मातृगुप्तः
५२. प्रवरसेनः (द्वितीयः)
५३. युधिष्ठिरः (द्वितीयः)
५४. लक्ष्मणः (नरेन्द्रादित्यः) (द्वितीयः)
५५. रणादित्यः (तुंजीनः)
५६. विक्रमादित्यः
५७. बालादित्यः
५८. दुर्लभवर्धनः (प्रज्ञादित्यः)
५९. दुर्लभकः (प्रतापादित्यः) (द्वितीयः)
६०. चन्द्रापीडः (वज्रादित्यः)
६१. तारापीडः (उदयादित्यः)
६२. अविभुक्तापीडः (ललितादित्यः)
६३. कुवलयादित्यः
६४. वज्रादित्यः (द्वितीयः)
६५. पृथिव्यापीडः
६६. संग्रामापीडः
६७. जयापीडः (विनयादित्यः)
६८. ललितापीडः
६९. संग्रामापीडः (द्वितीयः पृथिव्यापीडः)
७०. चिप्पटजयापीडः (बृहस्पतिः)
७१. अजितापीडः
७२. अनंगापीडः
७३. उत्पलापीडः
७४. अवन्तिवर्मा
७५. शंकरवर्मा
७६. गोपालवर्मा
७७. संकटवर्मा
७८. सुगन्धा (राज्ञो)
७९. निर्जितवर्मा
८०. पार्थः
८१. चक्रवर्मा
८२. शूरवर्मा
८३. उन्मत्तावन्तिः
८४. शूरवर्मा
८५. यशस्करः
८६. वर्णटः
८७. संग्रामदेवः (वक्राङ्घ्रिसंग्रामः)
८८. पर्वगुप्तः
८९. क्षेमगुप्तः
९०. अभिमन्युः (द्वितीयः)
९१. दिद्दा
९२. नन्दिगुप्तः
९३. त्रिभुवनगुप्तः
९४. भीमगुप्तः
९५. संग्रामराजः (क्षमापतिः)
९६. हरिराजः
९७. अनन्तदेवः
९८. कलशः (रणादित्यः २)
९९. हर्षः
१००. उत्कर्षः
१०१. भोजदेवः
१०२. उच्चलः
१०३. रडः (शंकरराजः)

१०४. सल्हणः

१०५. सुस्सलः

१०६. भिक्षाचारः

१०७. सिंहदेवः

१०८. जयसिंहः (समयेऽस्मिन् कल्हणो राजतरंगिणीं चक्रे)

कल्हणादन्यैर्वर्णिता हिन्दुराजावली

१०९. परमाणुकः

११०. वर्तिदेवः

१११. वोप्यदेवः

११२. जस्सदेवः

११३. जयदेवः

११४. राजदेवः

११५. संग्रामदेवः

११६. रामदेवः

११७. लक्ष्मणदेवः

११८. सिंहदेवः

११९. सुहदेवः

१२०. वभुवाहनः

१२१. रिक्कणः

१२२. उद्यानदेवः

मुस्लिमराजावली

१२३. शाहमीरः (समशुद्दीनः)

१२४. जमशेदः

१२५. अलाउद्दीनः

१२६. शहाबुद्दीनः

१२७. कुतुब्बुद्दीनः

१२८. सिकन्दरः

१२९. अलीशाहः

१३०. जिनुलबुद्दीनः

१३१. हाजीखानः

१३२. शासनशाहः (हसनखानः)

१३३. मुहम्मदशाहः

१३४. फतेहशाहः

१३५. मुहम्मदशाहः

१३६. इब्राहीमः

१३७. नाजुकशाहः

१३८. कामरानः

१३९. समस्शाहः

१४०. इस्माइलशाहः

१४१. दौलतखानः

१४२. हबीबः

१४३. गाजीखानः

१४४. दौलतखानः

१४५. हुसेनखानः

१४६. खानजमानः

१४७. अलीखानः

१४८. युसुफशाहः

१४९. मुवारकखानः

१५०. लोहरचकः

१५१. याकूबः

१५२. युसुफखानः

१५३. काजीअला

१५४. मिर्जायादगारः

१५५. शेखफरीदः

प्रथमगोनन्दादिवंशीय-राजावली

१. गोनन्दः, गोनर्दो वा (प्रथमः) (कलिसंवत् ६५३ तः लौकिकसंवत् ६२८)
२. दामोदरः (प्रथमः)
३. यशोमती
४. गोनन्दः, गोनर्दो वा (द्वितीयः)
५-३९. पञ्चत्रिंशद् राजानः
४०. लवः
४१. कुशः
४२. खगेन्द्रः
४३. सुरेन्द्रः
४४. गोधरः (कलिसंवत् १९१९ लौकिकसंवत् १८९४)
४५. सुवर्णः
४६. जनकः
४७. शचीनरः
४८. अशोकः
४९. जलौकः
५०. दामोदरः (द्वितीयः)
५१-५३. हुष्कः, जुष्कः, कनिष्कश्च
५४. अभिमन्युः (प्रथमः)

———

१-४. नीलमतपुराणात्, ४०-४३, हेलाराजस्य पार्थिवावलीतः, ४४-४७, पूर्वमिहिरस्य पद्ममिहिरस्य वा लेखात्, ४८-५४, छविल्लाकरस्य लेखात् ।

(१) गोनन्दः (गोनर्दः) प्रथमः—

भारतवर्षे काश्मीरदेशस्य सुसंकलितः सुविज्ञेयश्चेतिहासो राज्ञो 'गोनन्द' संज्ञादारभ्यते। ततः पूर्वं तस्य वंशः किमाख्यया प्रासिद्धचत्? के के वा राजानस्तत्र बभूवुः? इत्यादिवृत्तस्य गवेषणं पुराणेतिहासादिग्रन्थानां परिशीलनेन यद्यपि दुष्करं नास्ति, तथापि संस्कृतवाङ्मयस्य सेवायां विकासे च काश्मीरदेशस्य कियान् समुद्यम इति निरूपणप्रसङ्गे शासकवशमात्रस्य गवेषणश्रमे प्रसञ्जनं नतरां समुचितमिति गोनन्दादेव राज्ञामियं तरङ्गिणी (राजावली) कीर्त्यते।

त्रयः खलु गोनन्दाः समये समये काश्मीरेषु प्रसिद्धिं प्राप्तवन्तः। तेषु प्रथमोऽयं गोनन्दः काश्मीराणां प्रथमः शासकोऽभिमन्तव्यः। असौ काश्मीरेन्द्रो गोनन्दो गङ्गाप्रवाहपरिसरादारभ्य कैलासपर्यन्तं काश्मीरभुवं शशास। अतीव प्रतापी गोनन्दः श्रीकृष्णबलरामयोर्जगतीं पावयतोः, पाण्डवे युधिष्ठिरे च भारतीयं साम्राज्यं शासति, काश्मीरेष्वासीत्। स केनचित्सम्बन्धेन मगधराजस्य जरासन्धस्य बन्धुरासीत्। अतो मथुरामाक्रामता जरासंधेनासौ साहायकार्थमाहूतः। महतीं सेनां नीत्वा चासौ मथुरां सरुरोध। यमुनातटे स्कन्धावारं निवेश्य गोनन्दो यादवानां महतीं सेनामनाशयत्। अनन्तरं बलरामस्तं संरुध्य युद्धे धराशायिनमकरोत्।

गोनन्दसमये संस्कृतविद्यायाः कीदृशी स्थितिरासीदिति वक्तुं दुःशकम्, तदुल्लेखस्य क्वाप्यदशनात्। केवलं शासनवीरतादिसम्बद्धाः सुक्षत्रियत्वादयो गुणा एव तदीया ऐतिहासिकैः कीर्त्यन्ते।

गोनन्दोऽसौ 'हरिवंशपुराणे' अन्यत्र च 'गोनर्दः' इति नाम्नाऽपि स्मृतः। संभवतस्तन्नाम्नैव काश्मीरस्यापरं नाम 'गोनर्दः' इत्यपि विश्रुतमभूत्। ऐतिहासिकानां कृते विषयोऽयमतीव महत्वपूर्णः। ते हि व्याकरणमहाभाष्यकर्तुर्भगवतः पतञ्जलेः "गोनर्दीयस्त्वाह—'अतिजरैः' इति भवितव्यं संनिपातपरिभाषया" इत्यादिवाक्येषु आत्मानं 'गोनर्द' देशीयं व्यपदिशतोऽभिजनं बहुधोत्तरप्रदेशे 'गोण्डा' मण्डलं विविर्णयन्ति। तदिदं स्वल्पवर्णमात्रसाम्येन मूलशब्दाद् अपभ्रंशकल्पनं स्वतोमूलशब्दे समुपलब्धे व्यर्थप्रायमेवेति।

केचन "गावो नर्दन्ति यत्र पर्वतीये प्रदेशे इति गोनर्दः" इत्येवं शब्दस्यास्य व्युत्पत्तिमपि समुद्गिरन्ति।

(२) दामोदरः—(प्रथमः)

काश्मीरेन्द्रे गोनन्दे वीरगतिं गते तत्सूनुः 'दामोदरः' काश्मीरराजसिंहासनमध्यतिष्ठत् । मानी दामोदरः पितृराज्यं लब्ध्वाऽपि पितृवधं ध्यायन् निर्वृतिं नैवोपलेभे । अथ सिन्धुदेशसमीपे गान्धारैः कृते कस्मिंश्चित् कन्यास्वयंवरे श्रीकृष्णबलदेवावाहूतौ श्रुत्वा काश्मीरिको दामोदरो महत्या सेनया तत्र गत्वा युध्यमानः श्रीकृष्णचक्रसंछिन्नशिरा दिवं ययौ । समुपयेमे च भगवान् श्रीकृष्णस्तां 'सुकेशीं' नाम गान्धारीं बालाम् ।

(३) यशोमती—

दामोदरस्य मृत्युसमये तदीया महिषी यशोमती नाम गर्भिणी आसीत् । श्रीकृष्णस्यादेशाद् राजसिंहासने द्विजैः सैवाभिषिक्ता । तद् दृष्ट्वा सासूयान् स्वसचिवान् मधुसूदनः पौराणिकमेकं श्लोकमुदीर्य न्यवारयत् । स चायं श्लोकः—

"काश्मीरा पार्वती तत्र राजा ज्ञेयो हरांशजः ।
नावज्ञेयः स दुष्टोऽपि विदुषा भूतिमिच्छता" ।। इति ।

भगवतः श्रीकृष्णस्यैतस्यादेशस्य फलमिदमभूत्—

पुंसां निर्गौरवा भोज्ये इव याः स्त्रीजने दृशः ।
प्रजानां मातरं तास्तामपश्यन् देवतामिव ।।

इति (राजतरङ्गिणी १।७३)

(४) गोनन्दः (गोंनर्दः) द्वितीयः—

यथासमयं यशोमती सुलक्षणं सुतमसूत, येन निर्दग्धो गोनन्दान्वयतरुः पुनः साङ्कुर इवाभूत् । अतो द्विजेन्द्रैः सर्वेषु जातकर्मादिसंस्कारेषु कृतेषु च राज्याभिषेकादिविधिषु बालभूपतिरसौ पैतामहकं 'गोनन्दः' इत्येव नाम दधौ । तत्पितृमन्त्रिणस्तं राजसिंहासने संस्थाप्य शासनं संचालयन्ति स्म । अमुष्मिन्नेव समये महाभारतयुद्धमभूत् । शिशुत्वहेतोस्तस्मिन् युद्धे कुरवः पाण्डवाश्चोभयेऽपि तं साहाय्याय न नीतवन्तः ।

(५-३९ पर्यन्ताः पञ्चत्रिंशद् राजानः)—

उपरि वर्णिताश्चत्वार एव राजानः कल्हणेन राजतरङ्गिण्यां नीलमुनेर्मतेन

वर्णिताः, यदुक्तं तेन—"तेभ्यो नीलमताद् दृष्टं गोनन्दादिचतुष्टयम्" (रा० त० २।१६) इति । तदिदं सर्वं पूर्वमेवोक्तम् । अथ पञ्जमादारभ्यैकोनचत्वारिंशत्पर्यन्ताः केचित् पञ्चत्रिंशद् राजानः काश्मीरराज्यासनमधिष्ठितवन्तः । परन्तु तेषां संख्यामात्रमिदमैतिहासिकैः संरक्ष्यते, न तु तेषां नामधामादिकं, वैयक्तिकं शासनसम्बद्धं चेतिवृत्तादिकं वा क्वचिदुपलभ्यते । क्व कथं चेदमितिवृत्तं विलुप्तमित्यत्र महाकवेः कल्हणस्यैव वचनं प्रमाणयामहे । स हि तद्रहस्यं विवेचयन्नाह—

"तस्मिन् काले ध्रुवं तेषां कुकृत्यैः काश्यपीभुजाम् ।
कर्त्तारः कीर्त्तिकायस्य नाभूवन् कविवेधसः" ॥

इति (रा० त० १।४५) ।

"आम्नायभङ्गान्निर्नष्टनामकृत्यास्ततः परम् ।
पञ्चत्रिंशन्महीपाला मग्ना विस्मृतिसागरे' ॥

इति च (रा० त० १।८३) ।

इहापि पञ्चत्रिंशतस्तेषां विवेचनं कर्त्तुमशक्यमिति विरम्यते । किञ्चित्तु पूर्वमेवोक्तम् ।

(४०) लवः—

काश्मीरेषु चत्वारिंशत्तमो राजा 'लवः' इत्यभिधेयोऽभूत् । असौ प्रथमस्य गोनन्दस्य वंशे एव जातोऽन्यस्मिन् वा वंशे इति दुर्वचम् । भूमिभूषणम्, यशस्वी, समरविजयी लवभूपालोऽसौ शत्रून्निर्जित्य, चतुरशीतिं (८४) लक्षाणि अश्मनिर्मितानि वेश्मानि निर्माप्य 'लोकोरं' नामैकं नगरं निर्मापयामास । किञ्च—'लेदरी'—नामके 'लेवारं' नामैकं ग्राममपि ब्राह्मणेभ्यः प्रददौ । पञ्चनदे 'लाहौर' नाम्ना प्रसिद्धं 'लवपुरं' तन्नाम्नैव प्रसिद्ध्यति किमु ?

(४१) कुशः—

लवादनन्तरं तत्पुत्रः 'कुशः' काश्मीरेष्वभ्यसिच्यत । स च 'कुरुहार' नामकं ग्रामं ब्राह्मणेभ्यो ददौ ।

(४२) खगेन्द्रः—

कुशादनन्तरं तत्सूनुः 'खगेन्द्रः' काश्मीरानधितष्ठौ । स च राज्यधूर्वहः, शूरश्चासीत् । स रिपुनागकुलान्तक इति यथार्थमेव 'खगेन्द्रः' इति कल्हण उत्प्रेक्षते । 'खागिपुरम्', 'खोनमुषम्' इति द्वौ ग्रामौ तेन वासितौ ।

(४३) सुरेन्द्रः—

खगेन्द्रादनन्तरं तत्पुत्रः 'सुरेन्द्रः' काश्मीराज्यासनमारुरोह । असौ निर्मलचरित्रः, निष्पापः, साश्चर्यचर्यश्चाभूत् । महाकविः कल्हण इन्द्रात् तद्व्यतिरेकमाह—

"शतमन्युः शान्तमन्योर्गोत्रभिद् गोत्ररक्षिणः ।
लेभे यस्य सुरेन्द्रस्य सुरेन्द्रो नोपमानताम्" ।।

इति (रा० त० १।६) ।

राजा सुरेन्द्रो 'दरद्' नामकस्य देशस्यान्तिके 'सोरक' नामकमेकं नगरं संस्थाप्य तत्र 'नरेन्द्रभवनं' नाम विहारं (प्रासादं) विदधे। स्वमण्डलेऽपि 'सौरस' नामा विहारस्तेन विदधे । सुरेन्द्रोऽखण्डयशाः पुण्यकर्मा चापि निःसन्ततिरेव स्वर्जगाम ।

(४४) गोधरः (अन्यवंशीयः)—

निः सन्ततौ सुरेन्द्रे सुरेन्द्रसख्यं गते 'गोधरः' इत्यभिधेयः कश्चिदन्यकुलोद्भवः काश्मीरदेशाधिपोऽभवत् । स उदारधीः, पुण्यकर्मा चासीत् । तेन ब्राह्मणेभ्यो 'हस्तिशाला' नामकोऽग्रहारो (ग्रामो) दत्तः ।

(४५) सुवर्णः —

राज्ञो गोधरस्य पुत्रः 'सुवर्णो' नाम तदन्ते राज्यासनं लब्धवान् । सोऽर्थिनां स्वर्णदाता स्मर्यते । तेन काश्मीरदेशस्य 'कराल' नामके प्रदेशे 'सुवर्णमणिः' नाम काचित् कुल्या (कृत्रिमाऽल्पा सरित्='नहर' इतिख्याना) खानिता प्रवर्त्तिता च ।

(४६) जनकः—

सुवर्णानन्तरं तत्तनयो 'जनकः' इति नाम्ना प्रतीतः काश्मीरसिंहासनं प्राप्तवान् । स च 'जालोर' संज्ञं विहारम्, अग्रहारं (ग्रामं) च स्थापितवान् ।

(४७) शचीनरः—

जनकसूनुः 'शचीनरः' स्वपितुरनन्तरं काश्मीरराज्यधुरं दधार । तन्मातुर्नाम 'शची' इत्यासीत् । स क्षमाशीलोऽक्षतशासनश्चासीत् । तेन स्वराज्ये 'शमाङ्गासा', 'अशनारः' इतिनामानौ द्वावग्रहारौ स्थापितौ । किन्तु निःसन्तान एव स्वरगमत् ।

(४८) अशोकः—

शचीनरादनन्तरम् 'अशोकः' काश्मीरान् शशास। स हि शचीनरस्य पितृव्यपुत्रो भ्राताऽऽसीत्, किञ्चासौ 'शकुनिः' इति प्रसिद्धस्य कस्यचित्पुरुषस्य प्रपौत्र आसीत्। अशोकः सत्यसन्धः, निष्पापश्च स्मर्यते। असौ जिनशासनं (बौद्धधर्मं) स्वीचकार। तेन 'शुष्कलेत्रः', 'वितस्तात्र' नामकयोः स्थानयोरनेकानि स्तूपमण्डलानि (बौद्धविहाराः) निर्मापितानि। वितस्तात्र पुरस्थे 'धर्मारण्यविहारे' काश्मीरेशोऽशोको महोच्चमेकं चैत्यम् (बौद्धायतनम्) निर्मापितवान्, यस्योत्सेधावधि द्रष्टुर्नेत्रमपि न गच्छति स्म। स एव 'श्रीनगरीं' नाम गरीयसीं पुरीं स्थापितवान्। तस्यां गेहानां षण्णवतिर्लक्षाण्यासन्–इति कल्हणः। सांप्रतिकं श्रीनगरं तस्या एवावशेषः स्यात्। निष्कल्मषेणाशोकेन श्रीविजयेशदेवमन्दिरस्य जीर्णं सुधामयं प्राकारं निरस्य तत्स्थाने नूतनोऽश्ममयः प्राकारः कारितः। अनन्तरं तेन विजयेशमन्दिरसमीपे तत्प्राङ्गणे एव 'अशोकेश्वर' संज्ञितौ द्वौ[1] प्रसादौ कारितौ–(प्रासादावमू मन्दिराङ्गभूतावेवास्ताम्)।

अशोकस्य शासनसमय एव देशो म्लेच्छैः (शक ग्रीक हूणादिभिः) संछादितोऽभूत्। सुकृती नृपोऽसौ म्लेच्छानुच्छिद्य स्वदेशं रक्षितुं तपसा भगवन्तं भूतेशं (संभवतः स्वस्थापितमशोकेश्वरं शिवं) सन्तोषितवान्। सन्तुष्टाच्च तस्मात्सुतमेकं लेभे। तस्य नाम जलौकः' इति प्रतिष्ठापितम्।

(४९) जलौकः[2]—

राज्ञोऽशोकादनन्तरं तत्सुतो 'जलौको' राजाऽभूत्। परमयशस्वी सोऽनेकेषामाश्चर्याणां निधिरासीत्। महान् माहेश्वरोऽसौ स्वपितृपरिगृहीतं बौद्धमतं न स्वीचकार, प्रत्युत तस्मिन् समये बौद्धानां प्राबल्यात् तेषु केचन वादिनः सनातनधर्मानुयायिनां पीडनं कुर्वन्ति स्म, तेषां नियन्त्रणं कुर्वता जलौकेन

(१) इह द्विवचनस्य विवादग्रस्तत्वादेकवचनत्वस्वीकारे बौद्धेनापि सताऽशोकेन सनातनधर्मानुसारि नूतनमेकं भगवन्मन्दिरं निर्माप्य स्वस्य सर्वधर्मसहिष्णुत्वं ख्यापितम्। एतदेव 'निष्कल्मषेण' इति विशेषणेन द्योत्यते—इत्यस्मन्मतम्।

(२) अयं शब्दः सकारान्तः 'जलौकस्' इति, अकारान्तश्च 'जलौक' इति द्वेधाऽपि स्थानभेदेन प्रयुक्तः। ततश्च सौविध्यार्थम् अकारान्तं पाठं स्वीकृत्येह योजितः।

कश्चिद् बौद्धविहारोऽपि समुच्छेदितः। जलौकस्य गुरुं वर्णयन् महाकविः कल्हणो ब्रवीति—

'तत्कालप्रबलप्रेद्धबौद्धवारिसमूहजित् ।
अवधूतोऽभवत् सिद्धस्तस्य ज्ञानोपदेशकृत्" ॥

इति (राजतरङ्गिणी १।११२)।

अत्याश्चर्यजनकेषु तच्चरितेषु यद्यपि सांप्रतिकानां श्रद्धाविधुराणां, विदेशीयभावभाषावेषादिषु दीक्षितानां विश्वासो नोदियात्, तथापि संस्कृतविद्यायां नेदमभूतपूर्वं वस्तु । संख्यातीता हि भारतीयाः सिद्धा योगिनश्च तादृशान्यतीतमानुषाणि कर्माणि विजानन्ति स्म, नवनवान्याविष्कुर्वन्ति स्म च । पातञ्चलयोगदर्शने प्रायः पञ्चसप्तत्यासन्नाः (७५) सिद्धय उपवर्णिताः सन्ति । इयद् बाहुल्यं विभूतिभूतानां सिद्धीनां भारते वर्षेऽभूद् यन्मोक्षमार्गे सिद्धयस्ता विघ्नभूताः पर्यगण्यन्त । परन्तु सांप्रतं तासु सर्वासु विस्मृतिगर्भे निलीनासु नास्तिकतायाः साम्राज्यं विजृम्भते । आशास्यं त्विदमेव यत्—स्वतन्त्रे भारतराष्ट्रे कदाचिन्नास्तिक्यजाले विच्छिन्नेऽतीतभारतीयविभूतयो गवेष्येरन्, तत्र प्रस्तुतासु विभूतिष्वपि दृष्टिपातो नियतं स्यादेव । तदर्थं जलौकस्य राज्ञ इमा विभूतीर्यथावस्थिता दर्शयामः—

(१) राजा जलौकः सिद्धावधूतस्य स्वगुरोः प्रसादात् कोटिवेधिसिद्धरसप्राप्तिवशात् प्रभूतं सुवर्णं निर्ममे । स तादृशं तावच्च सुवर्णं दातुं समर्थोऽभूद् येन न केवलं स्वीयं राज्यम्, अपि तु निखिलब्रह्माण्डस्यापि रिक्तता पूरिता स्यात् ।

(२) जलौको जलसंस्तम्भनीं विद्यां जानाति स्म । तया जलं संस्तभ्य, नागसरोऽन्तरं प्रविश्य च नागकन्याभिः सह रमते स्म ।

(३) स विजयेश्वरनन्दीशक्षेत्रज्येष्ठेशानां देवानां नित्यपूजनस्य प्रतिज्ञां व्यधात् । सा च तदीया प्रतिज्ञा सर्वदैव सत्याऽभूत् । कदाचिदपि तत्र विघ्नो नापद्यत ।

(४) जलौकस्य राज्ये ग्रामे ग्रामे तस्याश्वा नियता आसन् । परन्तु तेन स्वकीयमश्वैर्धावनं प्रतिषिद्धम् । कोऽपि नागस्तस्य सुहृदासीत् स एव सततं तं स्वेनावहत् । इदं विलक्षणं तद्यानम् ।

(५) तत्पितुरशोकस्य शासनकाले म्लेच्छैः (शकग्रीकादिभिः) या तदीया वसुधा रुद्धा संछादिता चासीत्, तन्मुक्तयेऽखर्वविक्रमो जलौको जैत्रयात्राभिः सर्वांस्तान् म्लेच्छान् निर्वास्य समुद्रमार्गेण विद्राव्य च समुद्रान्तां पृथिवीं निर्जितवान्। यत्र तु छादितमण्डला म्लेच्छास्तेनोज्झटिताः (निष्कासिताः), तत्स्थानम् 'उज्झटडिम्बं' नाम प्रसिद्धमभूत्।

(६) जलौकः कान्यकुब्जादीन् देशान् जित्वा, तत्र ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा व्यवस्थिता आसन्, तन्मध्याद् बहून्, धार्मिकान् व्यापारिवर्गांश्च निजे काश्मीरदेशे नीत्वा न्यवेशयत्, समादिशच्च–"यावदिदं मण्डलं व्यवहारधनादिभिः सामान्यदेशवत्सुसमृद्धं राज्यं न भवेत्, तावद् भवद्भिरिह वस्तव्यम्" इति। (स्थायितयाऽपि यथेच्छं वस्तव्यम्)। एतेन जलौकस्य सत्कर्मणा काश्मीरेषु बौद्धैः समुच्छेदिता चातुर्वर्ण्यव्यवस्था भूयोऽपि सुव्यवस्थिताऽभूत्। वाणिज्यादिभिश्च तद्राज्यं समृद्धतमं संजातम्।

(७) शासनस्य सम्यक् चालनाय जलौकेन राज्यस्य सप्त प्रकृतयः सुव्यवस्थिताः कृताः, तदर्थं च—

१–धर्माध्यक्षः (न्यायालयादीनां सर्वोच्चोऽधिकारी)।

२–धनाध्यक्षः (सर्वेषामायद्वाराणां व्यवस्थापकोऽधिकारी, वित्तमन्त्रीत्यर्थः)।

३–कोशाध्यक्षः (प्राप्तधनानां कोशागाररक्षणेऽत्युच्चोऽधिकारीत्यर्थः)।

४–चमूपतिः=सेनाध्यक्षः (जलस्थलनभश्चारिणीनां सर्वविधानां सेनानां स्वराष्ट्ररक्षिणामारक्षिवर्गाणां च सर्वोच्चोऽधिकारी, महासेनानीत्यर्थः)।

५–दूतः (परराष्ट्रेषु नियुज्यमानानां सर्वेषां दूतावासादीनां तद्व्यवस्थानां च सर्वोत्तमोऽधिकारी, महादूत इत्यर्थः)।

६–पुरोधाः (देशे संजायमानानां सर्वासां यज्ञयागादिधार्मिकक्रियाणाम्, ईतिभीतिनिवारणानाम्, शान्तिस्वस्तिकपौष्टिमङ्गल्यादिविधीनाम्, मारणमोहनोच्चाटनाद्याभिचारिकक्रियाणां च व्यवस्थापकः सर्वतो महानधिकारी)।

७–दैवज्ञः (प्रकृतितन्त्रगतसौरमण्डलस्थितानां ग्रहोपग्रहनक्षत्रताराधिष्ण्योल्कादीनां गतिभ्रमणादिवशात्परस्परं जायमाने विविधप्राणविनिमये पृथिव्यादिषु जलवाय्वादीनां कीदृशाः शुभाशुभाः प्रभावा जायन्ते, के के

वा मानवादिप्राणिजीवने तेषां परिणामा भवन्तीति प्राचीनभारते स्थाने स्थाने संचालितासु विज्ञानशालासु नियुक्तोऽधिकारी—"दैवं—भूतभवद्भविष्यद्रूपाणि शुभाशुभानि जानाति" इति व्युत्पत्त्या दैवज्ञः' इत्युच्यते। काश्मीरेष्वपि स तादृशोऽत्युच्चोऽधिकारी दैवज्ञो ज्योतिर्वैज्ञानिको वा—इत्येवमेते सप्त शासनसंचालनमहाधिकारिणो नियुक्ता आसन्।

(८) जलौकेन धर्मसंचालनायाऽष्टादश कर्मस्थानानि स्थापितानि। एतया व्यवस्थया च तेन स्वराज्यस्य युधिष्ठिरराज्यस्येव सुदृढा धार्मिकी स्थितिः कृता।

(९) विक्रमेण प्रभावेण च या श्रीर्जलौकेन समुपार्जिता, तस्याः सदुपयोगाय काश्मीरराज्यस्य विकासाय च वारवालादयोऽनेकेऽग्रहाराः स्थापिताः।

(१०) जलौकस्य पत्न्या 'ईशानदेव्या' अपि द्वारादिषु अनेकेषु स्थानेषु प्रभावोदग्राणि मातृचक्राणि (देवीमन्दिराणि) कारितानि।

(११) महर्षेर्व्यासस्य शिष्यपरम्परायां दीक्षितात् कस्माचिद् विदुषो नन्दिपुराणं श्रुत्वा नन्दीशमन्दिरं च दृष्ट्वा जलौकस्येच्छा तादृशवैभवपूर्णस्य स्वनिर्मितस्य मन्दिरस्य निदर्शनाय प्रवला संजज्ञ। अतः श्रीनगर्यां तेन ज्येष्ठरुद्रस्य प्रतिष्ठा कृता, तेनाप्यपरितुष्यता तेन 'सोदरतीर्थस्य' स्थापना कृता। तत्र च प्रत्यहं गत्वा स्नानाचमनादिना तत्सेवा समारब्धा। एकदाऽसौ कार्यव्यग्रतया नित्यकृत्यं विस्मृतवान्, सुदूरसोदरजलाप्लावनमपि न लब्धवान्। तेन च दुर्मनाः सन् निर्जलात्स्थानादकस्मादुद्गतां पयोधारां दृष्ट्वा, तज्जलमास्वाद्य च वर्णास्वादादिभिर्गुणैस्तत् सोदरतीर्थजलसदृशमेवोपलभ्य तस्मिन् कृतनिमज्जनो नन्दीशरुद्रादिसदृशतीर्थनिर्माणेच्छां पूर्णां मेने।

(१२) एकदा परीक्षां कुर्वता जलौकेन सोदरतीर्थे रिक्तः सुवर्णभृङ्गारः पिधानकेन पिधाय निक्षिप्तः। तत्र निमग्नोऽसौ भृङ्गारः सार्धदिनद्वयेन श्रीनगर्यां कस्मिंश्चिज्जलस्रोतसि उन्ममज्ज। तेन सोदरतीर्थे प्रभावकतायां तस्य सन्देहो व्यपगतः। तेनानुमितं यद्—"नन्दीश एव सोदरतीर्थेऽवतारं गृहीतवान् (कथमन्यथा तादृशी दृष्टादृष्टक्रियासिद्धिर्भवेत्। इति।

(१३) कदाचिद् विजयेश्वरमन्दिरं व्रजतस्तस्य मार्गमध्यस्थिता काचिदवला भोजनं ययाचे। राज्ञा जलौकेन यथेष्टं भोजनं दातुं प्रतिश्रुतम्। ततः साऽवला विकृताकारा भूत्वा नृमांसभोजने स्वस्पृहां व्यवृणोत्। किन्तु राजा जीवहिंसाया

विरत आसीदिति स्वशरीरान्मांसं भोक्तुं तस्यै अनुज्ञामदात्। तदाऽसौ जगाद— "यस्य ते प्राणिषु ईदृशं दृढं कारुण्यमस्ति, स त्वं कोऽपि महात्मा, सत्वोर्जितव्रतो बोधिसत्वोऽसि" इति । राजासौ माहेश्वरः (शैवः) आसीदिति तदुक्तां बौद्धभाषामजानंस्तामपृच्छत्—"भद्रे ! मां यं बोधिसत्वं कथयसि, स बोधिसत्वः कोऽस्ति" इति । सा स्त्री पुनरूचे—"मत्प्रयोजनं श्रोतव्यम्—भवता क्रोधवशेन अत्रत्या बौद्धा विप्रकृताः, तैश्चान्तर्द्रुह्यद्भिरहमुत्थापिताऽस्मि त्वां दण्डयितुम्। अहं चान्याश्च बह्व्य इति ता वयं लोकालोकाद्रिपार्श्वस्थास्तामस्यः कृत्तिकाः (आभिचारिक्यः कृत्याः) स्मः। स्वतमोगुणस्य क्षयं कामयमाना वयं बोधिसत्वैकशरणाः स्मः । बोधिसत्त्वाश्च केचन तादृशा जीवविशेषा भवन्ति, ये भगवतो लोकनाथादारभ्य लोके विगतरागद्वेषादिक्लेशा भवन्ति। बोधिसत्त्वा हि सापराधेऽपि प्राणिनि कोपं न कुर्वन्ति, प्रत्युत क्षमाशीलास्ते सापराधानामप्युपकारमेव कुर्वन्ति । विश्वोद्धरणोद्यतास्ते स्वस्यापि बोधिं (मुक्तिं) नेच्छन्ति। भवान् किल बौद्धविहारतुर्यनिर्घोषैरुन्निद्रः कैश्चित्खलैः प्रेरितः सन् क्रोधाद् विहारोद्दलनं व्यधात्। तदा क्रुद्धैर्बौद्धैरनुध्याताऽहं त्वद्वधाय प्रधाविता। परन्तु तैः समाहूयेत्थमनुशिष्टा यत् स नृपतिर्महाशाक्यः, त्वया बाधितुं न शक्यः। कल्याणि ? तस्मिन् दृष्टे तव तमःक्षयो भविता। स त्वस्मद्गिरा विहारकरणाय प्रेरणीयो यत्–त्वया स्वहेमसम्भारं दत्त्वा खलैर्विहारो मलिनितः। तस्मिन् पुनर्निर्मिते विहारोच्छेदवैशसं न जायेत, राज्ञस्तव त्वत्प्रेरकाणां च प्रायश्चित्तमपि कृतं भवेद्–इति। मया चैवं मिषात् ते सत्वातिरेकः परीक्षितः। अद्याहं क्षीणपापा संवृत्ता, स्वस्ति तेऽस्तु, अधुनाहं साधयामि" इति। अथ राज्ञा जलौकेन विहारस्य पुनर्निर्माणाय वचनं दत्तम्, कृत्या देवी च प्रहर्षोत्फुल्लनयना सती तिरोदधे। राज्ञा कृत्याश्रमे विहारो निर्मापितः, तत्रैव कृत्याया अपि स्थापना कृता।

(१४) नन्दिक्षेत्रेऽपि राज्ञाऽश्ममयं प्रासादं निर्माप्य भूतेशाय महती भूमिर्नियोजिता, कोशः स्थापितः, रत्नमयी पूजा च दत्ता।

(१५) राजा जलौकः 'चीरमोचन' तीर्थे ब्रह्मासननिविष्टो ध्याननिःस्पन्दमूर्त्तिः सन् बहूनि दिनानि तपश्चचार, कनकवाहिनीं सरितं च नन्दीशतीर्थपर्यन्तं निनाय।

(१६) ज्येष्ठरुद्रमन्दिरेऽपि राज्ञोऽतिशयिता श्रद्धाऽऽसीद्, अतः प्रतिदिनं पूजावसरे तदीया बव्यो नृत्तगीतादिभिः शिवं तोषयन्ति स्म।

(१७) एवमैश्वर्यं भुक्त्वा अनेकानि कार्याणि कृत्वा च जलौकः पर्यन्ते स्वपत्न्या सह "चीरमोचन" तीर्थे देहं विजहौ, शिवसायुज्यं चावाप।

काश्मीरेन्द्रस्य जलौकस्यैतदितिहासपर्यालोचनेन प्रतीयते यत्—स एव सर्वप्रथमो राजाऽभूद् येन काश्मीरेषु वैधानिकं धार्मिकं च राज्यं व्यवास्थाप्यत। अपरिज्ञातात्कालादन्येऽपि राजानो बभूवुरेव, किन्तु महाकविना कल्हणेन तदुल्लेखो न विहितः। गवेषणायां कृतायां साफल्यानवाप्तिरेव तत्र हेतुरभविष्यत्।

(५०) दामोदरः (द्वितीयः)—

जलौकानन्तरं 'दामोदरो' नाम राजा काश्मीरभुवं शशास। सोऽशोककुले समुत्पन्नो यद्वाऽन्यकुले जात इति कल्हणस्यापि न निर्णयः। दामोदरोऽत्यन्तं समृद्धिसम्पन्नः, परममाहेश्वरः, भुवनाद्भुतप्रभावश्चासीत्। कुबेरोऽपि तेन सह सख्यमकरोत्। स गुह्यकान् (यक्षान्) आदिश्यैकं दीर्घं 'गुडसेतु' नाम जलबन्धमबन्धयत्। 'दामोदरसूद' नामके स्थाने तस्यैकं स्वनिर्मापितं पुरमासीत्। तत्र यातायातसौकर्याय सुदृढेनाश्ममयेन सेतुना सोऽम्भःप्रतरणं चिकीर्षति स्म। किंच वितस्तादीनां तोयविप्लवशान्तये स्वमण्डले स्थाने स्थाने तस्य सुदीर्घा अश्ममयाः सेतवश्चिकीर्षिता आसन्। यक्षाणां साहाय्येनासौ तदर्थं यतते स्म। किन्तु कदाचिद् दामोदरोऽसौ श्रद्धार्थमुत्थितो वितस्तायां स्नातुमुदचलत्। मध्येमार्गं कैश्चिद् बुभुक्षितैर्ब्राह्मणैरन्नं याचितः। किन्तु तेनावज्ञाता ब्राह्मणास्तं 'सर्पो भव' इति शेपुः। प्रसादिताश्च ते—एकेनैवाह्ना चेदशेषं रामायणं श्रोष्यसि, तर्हि ते शापशान्तिर्भविष्यति" इत्यूचुः। सर्पीभूतो दामोदरो दामोदरसूदान्तः पिपासितो भ्रमन्नद्यापि लक्ष्यते इति कल्हणसमये किंवदन्ती प्रसिद्धाऽऽसीत्।

(५१) हुष्कः, (५२) जुष्कः, (५३) कनिष्कश्च—

राज्ञो द्वितीयदामोदरस्यानन्तरं काश्मीरराजसिंहासने १–हुष्कः (हुविष्को वा), २–जुष्कः, ३–कनिष्कश्चेति त्रयो राजानः, कल्हणवचनात् तुल्यकालमेव व्यवस्थिता राज्यमकार्षुः। त्रिभिरेव तैः स्वस्वनाम्ना पुराणि स्थापितानि—हुष्को हुष्कपुरं व्यधात्। जुष्को जुष्कपुरं जयस्वामिपुरं च निरमापयत्, कनिष्कश्च कनिष्कपुरं संव्यधात्। त्रयोऽपि ते तुरुष्कान्वयोद्भूता अपि पुण्याश्रयाः सन्तः शुष्कलेत्रादिदेशेषु मठचैत्यादीनां स्थापनं कृतवन्तः। तेषां राज्यकाले काश्मीरमण्डले बौद्धमतावलम्बिनामतिशयितं प्राबल्यमासीत्, यथा त एव काश्मीरोपभोक्तारः स्युरिति। आसीदपि तस्मिन् देशे नागार्जुनो नामैको बोधिसत्त्वः

काश्मीरभूमीश्वरः । स हि श्रीमान् षडर्हद्वनम्' (हरवनग्रामं) संश्रयति स्म । अतो हुष्कादिभिस्तन्मतानुयायिनामेव मठादीनि निर्मापितानि । हुष्कजुष्ककनिष्कास्त्रयोऽपि तुरुष्कजातीयाः कथं काश्मीरराज्यं प्रतिपेदिरे—इति नैतिहासकैर्निरणायि । एवं प्रतीयते यत्—पूर्ववर्णितस्य राज्ञोऽशोकस्य समये म्लेच्छानां शकग्रीकतुरुष्कादीनां यान्याक्रमणानि काश्मीरेषु भवन्ति स्म, यांश्च म्लेच्छान् जलौको निरकासयत्, तेष्वेव केचिदवशिष्टाः समयमुपलभ्य पुनरायाता वा शासनशैथिल्यापन्नान् काश्मीरानधिकृत्य राजानो बभूवुरिति । 'तदा शाक्यसिंहस्य बुद्धस्य परनिर्वाणानन्तरं सार्धवर्षैकशतं (१५० वर्षाणि) व्यतीतमासीद्" इति राजतरङ्गिणी । त्रयोऽपीमे भ्रातरः खिष्टप्रथमशताब्द्यामासन् इति हिन्दीविश्वकोशकारः ।

कनिष्कस्य विषये कल्हण उक्तादधिकं न किमपि सूचयति, परन्त्वन्ये ऐतिहासिका अत्रान्यदपि सुबहूल्लिखन्ति । तथा हि—'महाराजः कनिष्कः कुषाणवंशीय आसीत् । तस्य समये प्रथमशताब्द्यां काश्मीरेषु बौद्धानां चतुर्थी संगीतिः (सम्मेलनम्) समभूत् । संगीतयो हि भगवतो बुद्धस्य निर्वाणानन्तरं तदीयैः प्रधानशिष्यैस्तन्मतस्य मूलसिद्धान्तानां विनिर्णयाय क्रियन्ते स्म । तत्र प्रथमा संगीतिर्मगधराजधान्यां राजगुरुनगरे निष्पन्ना, यत्र सुतानां (सूत्राणां) विनयपिटकस्य च स्वरूपं निश्चित्य तेषां लिपिबन्धोऽक्रियत । शतवर्षानन्तरमेव बौद्धभिक्षूणां मतविवादे जाते वैशाल्यां द्वितीया संगीतिर्विक्रमाब्दाद् ३२६ वर्ष पूर्वमभूत् । ततोऽप्यसन्तोषे प्रयागसमीपे कौशाम्ब्यां दशसहस्रभिक्षूणां महासंघेन सह पृथगन्यापि संगीतिरक्रियत । अथ सम्राजोऽशोकस्य समये विक्रमात् त्रिशतवर्षपूर्वं महास्थविरस्य मौद्गलिपुत्रस्य तिष्यस्याध्यक्ष्ये पाटलिपुत्रनगरे तृतीया संगीतिरभूत् । तन्निर्णयानुसारमेव सम्राजाऽशोकेन बौद्धमतप्रचाराय भारताद् बहिरनेकेषु देशेषु भिक्षवः प्रेषिताः । अथासौ प्रस्तुता चतुर्थी संगीतिः कनिष्केण तदानीन्तनकाश्मीरराजधान्याः कुण्डलवनस्य विहारे कारिता, यत्र वसुमित्रोऽध्यक्षोऽभूत्, महाकविरश्वघोषश्चोपाध्यक्षः । तत्र सर्वास्तिवादस्य सिद्धान्ता निश्चिता अभूवन्, त्रिपिटकानां च 'महाविभाषा' नाम्नी टीका व्यरच्यत । अद्वितीयोऽयं ग्रन्थश्चीनदेशभाषायामनूदितोऽद्यापि लभ्यते । संगीतेः समाप्त्यनन्तरं कनिष्केण सर्वेषां भाष्याणां ताम्रपट्टेषु लेखं कारयित्वा ते ताम्रपट्टाः काश्मीरेषु कस्यचन विशिष्टस्य स्तूपस्याधस्तात् खानिताः ।

तदनन्तरं कनिष्कः काश्मीरराज्ये बौद्धसंघाधीनं कृत्वा स्वयं पुरुषपुरं (पेशावरं) प्रत्यावर्तत । संगीतिरसौ खिृष्टप्रथमशतकासन्ने काले समपद्यतेति मन्यते । कनिष्को बौद्धधर्मे बहून् मतभेदान् विलोक्य खिन्नस्तां सगीतिं कारयित्वा सर्वास्तिवादमतं स्वीकृतवान् । सोऽपि प्रचारकान् भिक्षून् संप्रेष्य विदेशेषु बौद्धमतं व्यस्तारयत् । चीनदेशे सर्वास्तिवादानुयायि बौद्धमतं तत एव कालादगच्छत् । वैभाषिकाणां सर्वास्तिवादस्य विपुलं साहित्यमद्यापि चीनभाषायामेव सुरक्षितमस्ति । मूलतस्तत्र संस्कृतभाषा पूर्वमासीत्, परन्तु चीनैः संस्कृतभाषाया अनादरणान्मूलं संस्कृतं सर्वथा व्यलुप्यत ।

महाराजस्य कनिष्कस्य समये तदीयराजसभायां चरकोपाधिधारी कश्चिद् वैद्य आसीदित्यैतिहासिकाः प्राहुः । स न खलु चरकसंहितायाः प्रतिसंस्कर्ता, अपि त्वन्य एव कश्चित् ।

कनिष्कविषयेऽन्यान्यविधान्यप्यैतिहासिकवृत्तान्युपलभ्यन्ते । परलोकं गतो भारतस्य प्रधानमन्त्री श्रीजवाहरलालो 'विश्व-इतिहासकी झलक' नाम्नि पुस्तके यदलिखत्, तस्यायं सारः—(१) भारते शकानां तुरुष्काणां चाक्रमणानि भूयो भूयो भवन्ति स्म । परन्तु कुषाणैः शका विद्राविताः स्वयमेव च ते शासका अभूवन् । पूर्वं तैर्भारतस्य सीमायां राज्यमेकं संस्थाप्य खिृष्टादेकशताब्दीपूर्वं शनैः शनैः स्वीयं साम्राज्यं स्थापितम् । दक्षिणस्यां वाराणसीं विन्ध्याचलं च यावत्, उत्तरस्यां तु काशगर-यारकन्द-खुतनपर्यन्तम्, पश्चिमायामपि पार्थवप्रदेशान्तम्, आर्यायण (ईरान) सीमापर्यन्तं च तत्साम्राज्यं विस्तृतमासीत् । इत्थम्—उत्तरप्रदेश—पञ्चनद—काश्मीरसहितं समस्तमुत्तरभारतं मध्यैशियायाः पर्याप्तो भागश्च कुषाणानामधीनोऽवर्त्तत । प्रायो वर्षाणां त्रिशतीं यावत् कुषाणराज्यमतिष्ठत् ।

पूर्वममीषां कुषाणानां राजधानी 'अपगण-अफगान'देशे 'काबुल'नगर्यासीत्, अनन्तरं तु पुरुषपुरं (पेशावरनगरं) राजधान्यक्रियत । कुषाणसाम्राज्यमिदं बौद्धसाम्राज्यमासीत्, तत्र प्रसिद्धः शासकः सम्राट् 'कनिष्कः' बौद्धधर्मस्य दृढोऽनुयाय्यासीत् । पुरुषपुरपार्श्वस्था 'तक्षशिला' बौद्धसंस्कृतेः केन्द्रमासीत् । कुषाणा मंगोलजातीयास्तत्सदृशा वाऽऽसन् । तेषां सम्पर्को यदि मङ्गोलैः सहाभूत्, तर्हि बौद्धानां संस्कृतिः शिक्षा च तैरेव सह चीनदेशे मंगोलियादेशे च प्रसृताऽभूदिति संभाव्यते । कुषाणसाम्राज्यस्य रोमनसाम्राज्येन सह जलस्थलमार्गाभ्यां पर्याप्तो व्यापारोऽभूत् । भारताद् गन्धसारः (इत्रम्), वैयञ्जनद्रव्याणि, कौशेयम्, सुवर्ण-रजत-

कर्बुराणि वस्त्राणि, रत्नानि च रोमदेशाय प्रेष्यन्ते स्म, ततस्तु सुवर्णमूल्यत्वेन लभ्यते स्म ।

तदानीं बौद्धविहारेषु तत्संघानां महत्यः संगीतयः (सम्मेलनानि) अभूवन्, यत्र नानाशास्त्रार्था भवन्ति स्म । नवनवानां विचाराणां प्रादुर्भावेन बौद्धधर्मो द्वयोर्महायान-हीनयानसम्प्रदाययोर्विभक्तोऽभूत् । वर्णव्यवस्था-पौरोहित्य-कर्मकाण्ड-मूर्त्तिपूजादिविरुद्धा अपि, ईश्वरे श्रद्धाशून्या अपि बौद्धाः शनैः शनैर्ब्राह्मणैः प्रभाविता मूर्त्तिपूजकाः समभूवन् । तेषां संघो 'महायान' सम्प्रदायोऽभूद्, अन्येषां च "हीनयान" सम्प्रदायः । कनिष्केणापि काश्मीरेष्वेका संगीतिराकारिता कारिता च । एतादृशानां शताधिकवर्षव्यापिनां विवादानामन्ते उत्तरभारते 'महा-यान' सम्प्रदायो विजयं लेभे, दक्षिणभारते च 'हीनयान' सम्प्रदायः ।

कुषाणा अमी इतरतुरुष्कवच्छकवच्च भारते वैदेशिका इव नाभूवन्, किन्तु भारतीयेन धर्मेण दीक्षिता आर्याणां शासनप्रणालीं स्वीकृतवन्तश्च ते भारतीया एवाभूवन् । अतएव ते वर्षाणां त्रिशतीं यावद् भारते शासनकरणे सफला अभूवन् । —(वि० इ० क्र० पृ० १२१–१२५)

(५४) **अभिमन्युः (प्रथमः)**—

हुष्कादिभ्यः पश्चाद् 'अभिमन्यु' नामकः, अपरः शतमन्युः (इन्द्रः) इव निर्भयो निष्कण्टकश्च राजा काश्मीरेषूद्बभूव । स क आसीत् ? कथं च राजाऽभूद् ? नियुध्य वा प्रकारान्तरेण वा ? इति नैतिहासिका विवृण्वन्ति । अभिमन्युः 'कण्टकोत्सं' नामाग्रहारं ब्राह्मणेभ्यः प्रादात् स्वनाम्ना शिवमन्दिरं विरचय्य, परार्ध्यविभवम् 'अभिमन्युपुरं' नाम नगरं स्थापितवान् । तस्य समये संस्कृतस्य महती सेवाऽभूत् । तदा हि 'चन्द्राचार्यादयः' महान्तो वैयाकरणा विद्वांसः सम्बभूवुः, यैः पतञ्जले-र्व्याकरणमहाभाष्यस्यागमं तस्मादेव देशादुपलभ्य तत् सर्वत्र प्रवर्त्तितम् 'चान्द्र-व्याकरणादीनि' स्वकीयानि व्याकरणानि च रचितानि । तस्मिन्नवसरे बोधिसत्वेन सुधिया नागार्जुनेन पालिता बौद्धाः प्रबलतां गता आसन् । दुराधर्षा वादिनस्ते निखिलान् वैदिकधर्मावलम्बिनो बुधान् वादेन पराजित्य निगमागमादिभ्यो द्विषन्तो नीलपुराणोक्तां क्रियामच्छिन्दन् । एवं काश्मीरमण्डले विप्लुताचारे सति स्वीयबलिपूजादिकर्माणि विच्छिन्नानि ज्ञात्वा परिक्रुद्धा नागाः प्रभूतहिमवर्षिणो जनक्षयं चक्रुः । राजाऽभिमन्युश्च बौद्धबाधाय पतन्त्यां हिमान्यां प्रतिवत्सरं शीतकाले 'दार्वाभिसार' प्रभृतिषु स्थानेषु निवासं कृत्वा बलिहोमादिकर्माणि

विहितवान् । तत्प्रभावेण सनातनधर्मावलम्बिनो विप्रादयो नानश्यन्, किन्तु बौद्धा निधनं गताः । इतः 'चन्द्रदेवो' नाम कश्यपगोत्रीयो द्विजोऽपि काश्मीरदेशस्य रक्षितारं 'नीलं' नामाहीश्वरमुद्दिश्य तपस्तेपे। तस्य प्रत्यक्षतां यातोनीलस्तुहिनविप्लवं न्यवारयत्, स्वपुराणस्य (नीलपुराणस्य) विधिमपि पुनर्निजगाद। इत्थं च—

"आद्येन चन्द्रदेवेन शमितो यक्षविप्लवः ।
द्वितीयेन तु देशेऽस्मिन् दुःसहो भिक्षुविप्लवः ।।"

(रा० त० १।१८४) इत्याभाणकः प्रासिध्यत् ।

———

१—गोनन्दवंशीय-राजावली

खिृष्टपूर्वम्	राज्ञां नामानि	राज्यकालः	वर्षाणि	मासाः	दिनानि	लौकिकाब्दः
११८४	१ गोनन्दस्तृतीयः III[1]	,,	३५	०	०	१८६४
११४९	२ विभीषणः प्रथमः I	,,	५३	६	०	१९२९
१०९५	३ इन्द्रजित्	,,	३५	०	०	१९८२-६
१०६०	४ रावणः	,,	३०	६	०	२०१७-६
१०३०	५ विभीषणो द्वितीयः II	,,	३५	६	०	२०४८
९९४	६ नरः प्रथमः (किन्नरः) I	,,	३९	९	०	२०८३-६
९५५	७ सिद्धः	,,	६०	०	०	२१२४-३
८९५	८ उत्पलाक्षः	,,	३०	६	०	२१८४-३
८६४	९ हिरण्याक्षः	,,	३७	७	०	२२१४-९
८२७	१० हिरण्यकुलः	,,	६०	०	०	२२५२-४
७६७	११ वसुकुलः (मुकुलः)	,,	६०	०	०	२३१२-४
७०७	१२ मिहिरकुलः	,,	७०	०	०	२३७२-४
६३७	१३ वकः	,,	६३	०	१३	२४८२-४
५७४	१४ क्षितिनन्दः	,,	३०	०	०	२५०५-४-१
५४४	१५ वसुनन्दः	,,	५२	२	०	२५३५-४-१३
४९१	१६ नरो द्वितीयः II	,,	६०	०	०	२५८७-६-१३
४३१	१७ अक्षः	,,	६०	०	०	२६४७-६-१३
३७१	१८ गोपादित्यः	,,	६०	०	६	२७०७-६-१३
३११	१९ गोकर्ण	,,	५०	११	०	२७६७-६-१९
२५३	२० नरेन्द्रः प्रथमः (खिंखिलः)	,,	३६	३	१०	२८२५-५-१९
२१७	२१ युधिष्ठिरः प्रथमः	,,	(समयो न निर्दिष्टः)			
			३४	३	१	२८६१-८-२९

—गोनन्दवंशीयराजावल्याः कालसंकलना—१०१४।९।९

(१) ६५३ कल्यब्दात् ६२८ लौकिकाब्दं यावत्।

(५५) गोनन्दः (तृतीयः)—

अभिमन्योरनन्तरं तृतीयो 'गोनन्दः' काश्मीरराज्यं लेभे। स कः, कस्य पुत्रो वंशधरो वा कथं राज्यमवाप्तवान् ? इत्येवंविधस्य वृत्तस्य क्वाप्युल्लेखो न लभ्यते । स पूर्ववत् नागानां यात्रायागादिकं प्रावर्त्तयत्, सर्वतश्च नीलपुराणोक्तं विधिं प्रासारयत्। तेन भिक्षवो हिमदोषाश्च सर्वतः प्रशमं ययुः। गोनन्दो देशं काश्मीरं पुनर्नवीकृतवान्, येन तद्वंशीयाः सुकर्माणः सिद्धाश्च 'प्रवरसेमादयः' चिरमिमां महीं बुभुजिरे । गोनन्दः पञ्चत्रिंशद् (३५) वर्षाणि यावत् काश्मीरकाश्यपीं शशास।

(५६) विभीषणः (प्रथमः)—

तृतीयस्माद गोनन्दादनन्तरं तन्नन्दनो 'विभीषण' नामधेयो राजा काश्मीरक्षितिमरक्षीत्। स च षड्भिर्वर्षैः षड्भिश्च मासैः परिहीणानि षष्टिवर्षाणि (५३ वर्षाणि ६ मासांश्च) यावद् राज्यमकरोत्।

(५७) इन्द्रजित्—

विभीषणानन्तरम् 'इन्द्रजित्' काश्मीराणां राजाऽभूत्। स पञ्चत्रिंशद् (३५) वर्षाणि राज्यं चकार।

(५८) रावणः—

इन्द्रजितोऽनन्तरं तत्पुत्रो 'रावण'स्तदीयं राज्यं प्राप्नोत्। तेन स्वपूजनार्थं 'वटेश्वर'नामकं शिवलिङ्गं स्थापितम् । चतुःशालामठस्यान्तःस्थापितं तदिदं शिवलिङ्गमतीव विलक्षणमासीत्, यस्मिन् स्थितानां बिन्दूनां रेखाणां च छविर्दृष्टा सती भाविनमर्थं शंसति स्म । तन्मन्दिरव्यवस्थार्थं राज्ञा रावणेन निखिलं काश्मीरमण्डलं योजितमासीत् । रावणः सार्धत्रिंशद् (३० वर्षाणि ६ मासांश्च) वर्षाणि यावद् भुवं शशास। राजतरङ्गिण्यां 'लिङ्गं भाति' इति वर्तमानकालिकप्रयोगदर्शनात् "कल्हणस्य समयेऽपि तच्छिवलिङ्गं विद्यमानमासीद्" इति केचित्कल्पयन्ति।

(५९) विभीषणः (द्वितीयः)—

रावणादनन्तरं तत्पुत्रः स्वप्रपितामहनाम्ना प्रसिद्धो द्वितीयो 'विभीषणः' काश्मीराणां शासकोऽभूत्। स सार्धपञ्जत्रिंशद् (३५ व० ६ मा०) वर्षाणि यावद् राज्यमकरोत्।

(६०) नरः (किंनरः)—(प्रथमः)—

विभीषणादनन्तरं तत्पुत्रो 'नरः', 'किंनरो' वा काश्मीरेषु राजाऽभूत् । अतिशयितपराक्रमस्य तस्य पराक्रमं किंनरा गायन्ति स्म । स नृपः सदाचारोऽपि प्रजाभाग्यविपर्ययान्महानर्थपरम्परां चकार । 'किंनर' नाम्नि (कानीर् इति प्रसिद्धे) ग्रामे स्थिते कस्मिंश्चिद् विहारे निवसन् एकः श्रमणः (बौद्धभिक्षुः) योगबलात् तस्य राज्ञः स्त्रियमपाहरत् । तत्कोपात् किंनरोऽसौ विहाराणां सहस्राणि निर्ददाह बौद्धाधिकृतान् ग्रामांश्च ब्राह्मणाधीनान् कृतवान् । वितस्तापुलिने च 'नरपुरं' 'किंनरपुरं' वा नाम नगरमेकं निर्ममे, यत्र आपणाः परिष्कृतै राजपथैः सनृद्धा-आसन्, नद्यां नौयानानि सज्जान्यासन्, उद्यानानि पुष्पफलादिभिः स्फीतान्य-भूवन् । तन्नगरं नाममात्रतो भिन्नं स्वर्गमेवासीत् । तस्मिन्नगरे कस्मिंश्चिदु-द्यानस्थे सरसि 'सुश्रवसः' नागस्य वसतिरासीत् । तस्य कन्यां 'चन्द्रलेखां' विशाखो नाम कश्चिद्ब्राह्मण उवाह । तामसौ नरश्चकमे, बलादाच्छेत्तुं च प्रावर्त्तत । तद् विभाव्य 'सुश्रवाः' नागः क्रोधान्धो घोराशनिवर्षेण सपुरं नृपं ददाह । सहस्रशश्च जनानां प्राणिनां च घोरः क्षयस्तेनाभूत् । महाकविः कल्हणस्तामेतां घटनां चतुःसप्तत्या (७४) श्लोकैर्व्यावर्णयत् । तत्समयेऽमरेश्वर-यात्रायां गच्छद्भिर्जनैस्तत्पुरोध्वंसस्थानं 'रमण्याटवी' ('रमेश्राङ्ग' इति प्रसिद्धं') दृश्यते स्म । नागजामातुर्ब्राह्मणस्यावासभूतं सरश्च 'जामातृसरः' ('जामानाग') इति प्रसिद्धमभूत् । 'सुश्रवा' नाम नागोऽपि 'सुश्रम् नाग' इति प्रसिद्धोऽभूत् । नरस्य राज्यकालः—

"चत्वारिंशतमब्दान् स मासैश्चोनां त्रिभिः समाम् ।
भुवं भुक्त्वा क्षितिवृषा दुर्नयेन क्षयं ययौ ॥"

इति रा० त० १।२७३ कल्हणोक्त्यनुसारं ।

एकोनचत्वारिंशद्वर्षाणि (३९ व०) नव मासांश्च (९ मा०) नरो राज्यं चकार ।

(६१) सिद्धः—

सनृपे किंनरपुरे दह्यमाने 'सिद्ध' नामानं राजपुत्रं तदीया धात्री कर्मगति-वैचित्र्याद् 'विजयक्षेत्रं' नीतवती । तेनासौ प्राणैर्न तत्यजे । अथ स एव 'सिद्धः' समये काश्मीराणां राजा भूत्वा दावदग्धमचलं जलद इव राज्यं पुनर्नवीचकार ।

महामतेस्तस्य पित्र्यं वृत्तं संसारासारताज्ञाने पुण्योपदेशतां प्राप । अत एव नवीने वयस्यपि न स विषयभोगाकृष्टोऽभूत् । अत्यन्तं शिवभक्तोऽसौ भगवदर्चायामन्येषु शुभकार्येषु बहूनि दानानि कृतवान् । तदाश्रिता अपि महिमानं लेभिरे, यथा—

"भृत्या नरं समाश्रित्य प्रययुः शोचनीयताम् ।
तत्सुतं तु समालम्ब्य प्रभुं भुवनवन्द्यताम् ॥"

इति (कल्हणस्य रा० त० १।२८३)

राजा सिद्धः अब्दानां षष्टिम् (६० व०) उर्वीं प्रशास्य सदेहः शिवलोकं ययाविति कल्हणः ।

"सिद्धः सिद्धः सदेहोऽयमिति शब्दं सुरा दिवि ।
प्राघोषयंस्ताडयन्तः पटहं सप्त वासरान् ॥"

इति हि तद्वचः (रा० त० १।२८५)

(६२) उत्पलाक्षः—

राज्ञः सिद्धादनन्तरं तत्सुतो राजाऽभूत् । अतिशयसुन्दरनयनत्वादसौ 'उत्पलाक्षः' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् । स सार्धत्रिंशद्वर्षाणि (३० व० ६ मा०) राज्यं चकार ।

(६३) हिरण्याक्षः—

उत्पलाक्षादनन्तरं तत्सुतो 'हिरण्याक्षो' नाम राजाऽभूत् । स च स्वनाम्ना 'हिरण्याक्षपुरं' नाम नगरं व्यधात् । सप्तत्रिंशद्वर्षाणि सप्त मासांश्च (३७ व० ७ मा०) स महीं भुक्तवान् ।

(६४) हिरण्यकुलः—

हिरण्याक्षादनन्तरं तत्सुतो 'हिरण्यकुलो' नाम काश्मीराणां राजाऽभूत् । स 'हिरण्योत्स' नामकं ग्रामं विहितवान् । षष्टिं वर्षाणि (६०) च राज्यमकरोत् । अयं ख्रिष्टषष्ठशताब्द्यामासीदिति शिलालेखैश्चीनीयविवरणेन च सिध्यतीति— "हिन्दीविश्वकोशकारः" ।

(६५) वसुकुलः—

हिरण्यकुलादनन्तरं तत्सुतो 'वसुकुलो' नाम काश्मीरराजसिंहासनमधिगतवान् । स चापि स्वपितृवत् षष्टिं वर्षाणि (६०व.) राज्यमकरोत् ।

(६६) मिहिरकुलः—

वसुकुलस्य पुत्रो 'मिहिरकुलो' नाम स्वपितुरनन्तरं तदीयं राज्यमवाप्तवान्। तस्य समये काश्मीरमण्डलं विदेशीयैराक्रान्तृभिः शकहूणयवनादिभिर्म्लेच्छगणैराकीर्णमासीत्। नृपो मिहिरकुलः कालोपमश्चण्डचेष्टित आसीत्। तद्विषये महाकवेः कल्हणस्योत्प्रेक्षा इत्थमस्फुरत्—

"दक्षिणां सान्तकामाशां स्पर्धया जेतुमुद्यता।
यन्मिषादुत्तरहरिद् बभारान्यमिवान्तकम्" ॥

(रा० त० १।२९०)।

मिहिरकुलो भूपालेषु वेताल एवाभूत्। दिवारात्रं तच्छासनेन प्राणिवधः प्राचलत्। तेनासौ विलासभवनेष्वपि हतप्राणिसहस्रपरिवारितो विलोक्यते स्म। जना गृध्रकाकादीनग्रे धावतो दृष्ट्वा सैन्यान्तर्मिहिरकुलोऽवतिष्ठते—इत्यनुमिमते स्म। किं बहुना?

"बालेषु करुणा स्त्रीषु घृणा वृद्धेषु गौरवम्।
न बभूव नृशंसस्य यस्य घोराकृतेर्घ्नतः" ॥

(रा० त० १।२९३)।

इदं मिहिरकुलस्य कृत्यानामुदाहरणम्—

(१) एकदा मिहिरकुलः स्वीयां राज्ञीं सिंहलदेशीयांशुककञ्चुकसंवीतामपश्यत्। तत्कुचयोः संलग्ने कञ्चुके सौवर्णसूत्रनिर्मिते द्वे पदचिन्हे आस्ताम्। तद्विज्ञानार्थं स कञ्चुकिनमपृच्छत्। कञ्चुकी च—"सिंहलेषु नरेन्द्राङ्घ्रिमुद्राङ्कः क्रियते पटः" इत्युदतीतरत्। अत्यधिकक्रोधोद्दीप्तोऽसौ सिंहलविजयाय यात्रां कृतवान्, युद्धे सिंहलनरेशं हत्वा च चरणस्पृष्टप्रियालोकनजां रुषमशीशमत्। सिंहले सोऽन्यं राजानं प्रतिष्ठाप्य तस्मै मार्तण्डप्रतिमाङ्कितं 'यमुषदेव' नामकं पटमुपाहरत्।

(२) लङ्कां विजेतुमपि स मतिमकरोत्। परन्तु लङ्कास्थिता 'निशाचर' संज्ञा निवासिनो "भूयोऽपि राघवोद्योगमाशङ्क्य प्रचकम्पिरे"। तैः कथंचिच्छान्तिं नीतो निववृते।

(३) प्रत्यावर्त्तमानः स चोल—कर्णाट—लाटादीनां देशानां राज्ञो विध्वंसयितुं प्रावर्त्तत। परन्तु गन्धहस्तिनं दृष्ट्वा साधारणगजा इव राजानस्तेऽ-

भिषेणयन्तं मिहिरकुलं दृष्ट्वा दूरादेव पलायांचक्रिरे । तथाप्यसौ तन्नगरीणां ध्वंसं कृत्वैव सन्तुष्टोऽभूत् ।

(३) सवत्र विजयदुन्दुभिं नादयित्वा प्रतिनिवृत्तो मिहिरकुलः "काश्मीरं द्वारमासाद्य कस्मिंश्चित् श्वभ्रे पतितस्यैकस्य स्वहस्तिनस्त्रासजं घोषं श्रुत्वाऽतितरामतुष्यद्, रोमाञ्चितश्चाभूत् ।

(५) हस्तिनां संत्रासजन्यं चीत्कारं शृण्वतो राज्ञो मिहिरकुलस्य महान् मनोविनोदो हर्षश्च भवति स्म । अतश्च सोऽन्यदपि गजेन्द्राणां शतं गर्तेषु पातयित्वा तान् हठेन निरलोठयत् । चीत्कुर्वतां तेषां कौतुकं च पश्यति स्म । इत्थं बहूनि तस्य नृशंसानि कर्माण्यासन्, परन्तु कवयः पापसंकीर्त्तनेन स्ववाचं नादूषयन् । 'हस्तिविध्वंसकं' तत्स्थानं तु काश्मीरेषु 'हस्तिवञ्ज' इति प्रसिध्यति ।

पापकर्मा मिहिरकुलः सुकृतसंप्राप्तिहेतोः कानिचिद्धर्मकृत्यान्यपि चक्रे । यथा—

(१) श्रीनगर्यां स 'मिहिरेश्वरं' नाम शिवमन्दिरं स्थापितवान् ।

(२) होलडायां 'होलाका' इति ख्यातायां स्थल्यां 'मिहिरपुरं' नामैकं पृथु पत्तनं व्यधात् ।

(३) बहवो ग्रामा ब्राह्मणेभ्यो दातुं संकल्पिताः । परन्तु काश्मीरिकब्राह्मणेष्वगृह्णत्सु गान्धारा ब्राह्मणास्तान् जगृहिरे । "समानशीलास्तस्यैव ध्रुवं तेऽपि द्विजाधमाः" इति कल्हणो गदति ।

भूलोकभैरवो मिहिरकुलो वर्षाणां सप्ततिं (७०) भुवं भुक्त्वाऽन्ते बहुरोगार्दितवपुः सन् अग्नौ प्रविश्य शरीरं जहौ । स 'त्रिकोटिहा' प्रसिद्धोऽभूत् । परन्तु येभ्यो ग्रामादीन् ददौ, तैस्तत्पक्षीयैश्च नानाप्रकारैस्तत्प्रशंसा कृता, यथा—

(१) काश्मीरदेशोऽ'शुचिकर्मभिर्दारदैः (दरददेशीयैः), भौट्टैः, (भूटानदेशीयैः), म्लेच्छैश्च (शक हूण-यवनादिभिः) यदाऽऽक्रान्तोऽभूत्, तदा तत्र सर्वाणि धर्मकर्माणि नष्टान्यभूवन् । ततस्तत्र पुण्याचारप्रवर्त्तनं राज्ञा मिहिरकुलेनैव कृतम् ।

(२) मिहिरकुल आर्यान् आर्यदेश्यांश्च व्यवस्थाप्य दारुणं तपश्चचार । तेन स्ववपुर्दाहं संकल्प्य स्वपापानां प्रायश्चित्तक्रिया कृता ।

---

(१) इहाशुचिकर्मत्वप्रतिपादकौ द्वौ श्लोकौ राज्यतरङ्गिण्यामुपलभ्येते—"भगिनीवर्गसंभोगनिर्लज्जा म्लेच्छवंशजाः । स्नुषासङ्गतिसक्ताश्च दारदाः सन्ति पापिनः । वस्तुभावैस्तथा भौट्टा भार्याविक्रयकारिणः । परोपभोगितास्तेषां निर्लज्जास्तर्हि योषितः ।।' इति ।

(३) विजयेश्वरक्षेत्रेऽवस्थाय गान्धारदेशजातेभ्यो द्विजेभ्यः स सहस्रसंख्यान् 'अग्रहारान्' (ग्रामान्) अदात्। पर्यन्ते च क्षुरखड्गासिधेन्वादिभिः सहाग्नौ देहं जुहाव। तेन पुरुषसिंहस्य तस्य क्रौर्यं न विगर्हितम्।

(४) नागेन रोषान्नगरे परिदग्धे तत्र 'खशानां' (वृषलतां गतानां, पर्वतीय-वनवासिनां, बर्बरप्रायाणां, समाजबहिष्कृतानां, क्षत्रियजातिविशेषाणां) प्राबल्यम-भूत्। तेषां नाशो मिहिरकुलेनैव कृतः।

(५) 'चन्द्रकुल्यां' नदीमवतारयतस्तस्य मध्ये महाशिला विघ्नमकरोत्। स्वप्ने स राजा देवैरुक्तः—'शिलायां बलवान् यक्षस्तिष्ठति। चेत् काचित्साध्वी स्त्री तां शिलां स्पृशेत्तर्हि शिलादूरे भवेत्। परन्तु सर्वा कुलस्त्रियः व्यर्थयत्ना बभूवुः। तदा 'चन्द्रवती' नाम काचित् कुलालस्त्री तां शिलां स्पृष्ठवती, सफला चाभूत्। तेनापराधेन परिक्रुद्धः स मिहिरकुलः सपतिभ्रातृपुत्राणां कुलयोषितां कोटित्रयमवधीत्' इत्यादि।

अन्ये तूचुः—"सनिमित्तापि गरीयसी प्राणिहिंसाऽभव्यैवेति मिहिरकुलः काश्मीराणां कलङ्कभूत एवाभूत्"—इति। "इत्थं क्षुद्रतमोऽपि स राजा यज्जनैः संभूय न हतः, तत्र हेतुर्दैवतैः कृता तद्रक्षैवाभविष्यद्" इति कल्हणः।

(६७) बकः—

मिहिरकुलादुत्तरं तत्सुतो 'बको' नाम पौरै राज्येऽभ्यषिच्यत। स सदाचारः प्रजारञ्जकश्चाभूत्। यद्यपि पूर्वं प्रजास्तस्मादपि त्रासं दधिरे, तथापि पश्चात्परि-णाममुदीक्ष्य तत्र विशश्वसुः। तास्तदा धर्मं लोकान्तरात्पुनरायातमिव, अभयभावं च प्रवासादुपावृत्तमिव मेनिरे। स बकश्वभ्रस्थाने 'बकेश्वरं' शिवमस्थापयत्, 'बकवतीं' नाम नदीं च प्रावर्त्तयत्, 'लवणोत्सं' नाम पुरं चापि निरमापयत्। स त्रिषष्टिं वर्षाणि त्रयोदश वासरांश्च (६३ व० १३ दि०) यावद् राज्यं चकार। अन्ते च भट्टाख्यया कयाचिद् योगेश्वर्या प्रतार्य पुत्रपौत्रशतोपेतो देवीचक्रोपहारतां निन्ये। कल्हणः कथयति—

देवः शतकपालेशो मातृचक्रं शिला च सा।
खरीमठेषु तद्वार्त्तास्मृतिमद्यापि यच्छति॥ इति (रा० त० १।३३५)

(६८) क्षितिनन्दः—

बकस्य पुत्रः 'क्षितिनन्दो' नाम देव्युपहारव्यतिकरात् कथंचिदवशिष्टोऽभूत्। स राज्यं लब्ध्वा त्रिंशद् वत्सरान् यावत् (३० व०) क्षितिमनन्दयत्स्वशासनेन।

(६९) वसुनन्दः—

क्षितिनन्दादनन्तरं तत्पुत्रो 'वसुनन्दः' काश्मीरराज्यं लब्धवान् । तेन सुप्रसिद्धं 'कामशास्त्रम्' विरचितम् । असौ द्वापञ्चाशतम् (५२ व०) अब्दान् राज्यं चकार ।

(७०) नरः (द्वितीयः)—

वसुनन्दादनन्तरं तत्सूनुः 'नरो' नाम षष्टि वर्षाणि (६० व०) राज्यं चकार ।

(७१) अक्षः—

नरस्य राज्ञोऽनन्तरं तत्सुतः 'अक्षो' नाम स्वपितृ राज्यं शशास । सोऽपि स्वपितृवत् षष्टि वर्षाण्येव (६० व०) राज्यं चकार । तेन 'अक्षवालः' इत्यभिधो ग्रामः स्थापितः ।

(७२) गोपादित्यः—

अक्षोत्तरं 'गोपादित्यो' नाम तत्सूनुः काश्मीरसिंहासनमधितष्ठौ । स चातिशयितं धार्मिकः काश्मीरेषु वर्णाश्रमधर्माणां तथा प्रतिष्ठामकरोद्, यथा प्रजाः सत्ययुगस्योदयं तत्र मेनिरे । तेन सखोलः, खागिः, काहाडिग्रामः, स्कंद-पुरम्, शमाङ्गम्, असम्मुखः (आडेग्रामः)—इत्येते ग्रामा ब्राह्मणेभ्यो दत्ताः । ज्येष्ठे-श्वरमहादेवस्य प्रतिष्ठां कृत्वा तेन गोपाद्रिस्थले आर्यदेशजान् ब्राह्मणानाहूय तेभ्यो गोपाग्रहारादयो ग्रामा दत्ताः । ये केचित् लशुनभोजिन आसन्, ते गोपादित्येन भूक्षीरवाटिकायां (भूछचेवाड् इति प्रसिद्धस्थले) निर्वासिताः, ये च विप्रा निजाचारविवर्जिता आसन्, 'खासटायां' (सोदरवले) तानसावावासयत्, पावनाचारान् ब्राह्मणांस्तु पुण्येभ्यो देशेभ्य आनीय 'वश्चिक' प्रभृतिषु (वच्चि-ग्रामादिनामभिः प्रसिद्धेषु) अग्रहारेषु स न्यरोपयत् । यज्ञं विना पशुहिंसा तद्राज्ये निषिद्धाऽभूत् । एवं तस्य "उत्तमो लोकपालोऽयम्" इति प्रसिद्धिरभूत् । षष्टि वर्षाणि, षड् दिनानि च (६० व० ६ दि०) राज्यं कृत्वा गोपादित्यः पर-लोकमगात् ।

(७३) गोकर्णः—

गोपादित्यादनन्तरं तत्सुतो 'गोकर्ण' नामकः स्वपितृ राज्यं लेभे । स गोकर्णे-श्वरमन्दिरं प्रातिष्ठिपत् । स च सप्तपञ्चाशद्वर्षाणि एकादशमासांश्च (५७ व० ११ मा०) राज्यं चकार ।

(७४) नरेन्द्रादित्यः (प्रथमः) (खिखिलापरनामा)—

गोकर्णादनन्तरं तत्पुत्रो 'नरेन्द्रादित्यो' नाम राजाऽभूत्। स 'खिखिल' इत्यपि नाम दध्रे। 'भूतेश्वर' नामकस्य शिवमन्दिरस्य प्रतिष्ठामपि स चकार, 'अक्षयिण्याश्चान्नदानशालायाश्चापि स्थापनामकरोत्। 'उग्रो' नामातिप्रभावशाली, प्राप्तदिव्यशक्तिर्नरेन्द्रादित्यगुरुरपि 'उग्रेशं' नाम शिवमंदिरं 'मातृचक्रं' (देवी-मन्दिरं) च प्रत्यष्ठापयत्। राजाऽसौ षट्त्रिंशद्वर्षाणि त्रीन् मासान्, दश दिनानि च (३६ व०, ३ मा० १० दि०) राज्यं कृत्वा स्वर्जगाम।

(७५) युधिष्ठिरः (प्रथमः)—

नरेन्द्रादित्यादनन्तरं तदात्मजो 'युधिष्ठिरो' नाम राजा बभूव। तस्य त्रेने सूक्ष्मे आस्तामिति लोकैरसौ 'अन्धयुधिष्ठिर,' इत्युपनाम्ना प्रसिद्धिं नीतः। स कंचिद् कालं पूर्वभूपालपद्धतिमनुजगाम। अनन्तरं तु दौर्भाग्यात् श्रीमदमत्तोऽसौ यत्किंचनकारी संजातः। विटानां दुःसङ्गेन नानादोषाकुलस्य तस्य राज्यस्थिति-र्विसूत्रतामगमत्। इमे च तस्य दोषाः परिगणिता ऐतिहासकैः—

(१) अन्धयुधिष्ठिरोऽनुग्राह्यान् नान्वग्रहीत्।

(२) धीमतां संग्रहं नाकार्षीत्।

(३) प्रागयेषां प्रियङ्कर आसीत्, तेषां प्रवृत्तोपचाराणामपि प्रागिव प्रियङ्करो नासीत्।

(४) दुर्विद्यानां परिषदा साकमेव निर्विशेषं बुधानां सभाजनेन तेषां तेजो-वधो व्यधायि, येन दुर्जातः स तैः परिजह्रे।

(५) सर्वदा विटास्तं परिवार्य तस्थुः, ये दोषान् गुणतां गुणांश्च दोषतां नयन्ति स्म, तेन तस्य प्रतिमैव विलुप्ताऽभूत्।

(६) तस्य वाक् मर्मच्छेदिनी, नर्म दीर्घकालिकम् विटैः सह कथा शाश्वतिकी, क्रीडापि भयदाऽभूत्, सर्वमेतद् राजानर्हं तत्प्रभावनाशकमभूत्।

(७) अनुजीविनां पुरो मिथ्या गुणग्राही स परोक्षं तेषां दोषान् दर्शयति स्म, एवं तस्यादरमसुस्थिरं ज्ञात्वा ते तस्मिन् द्वेषं दधुः। इत्थं मनागनवधानेन स स्खलितोऽभूत्। यद्यपि अजितात्माऽसौ निर्द्रोहैरुपेक्षितः, किन्तु केचन मन्त्रिणो विद्रोहिणो भूत्वा तस्य नाशायायतन्त। ते राज्ञ आज्ञां शिथिलीकृत्य निरवग्रहा

(१) 'अक्षयिणी'—काश्मीरोपकण्डवर्त्तिनि पर्वतीयदेशादौ अविच्छिन्नं, सदक्षिणं, भूरिब्राह्मणभोजनं यत्र वितीर्यते, सा 'अछ्‌यीण्या' इति प्रसिद्धा दानशाला 'अक्षयिणी' नाम।

अभूवन्, तन्मतेन च केचन काश्मीरासन्ना राजानस्तद्राज्यं जिहीर्षवोऽभूवन्। अथासौ राजा उत्पन्नभयोऽपि यन्त्रच्युतां शिलामिव स्वराज्यस्थितिं व्यवस्थापयितुं नाशकन्। अथ ते मन्त्रिणो वाद्यानि वादयन्तः सैन्यै राजमन्दिरं परिवव्रुः। भीतो राजा स्वांतःपुरिकाभिः सह श्रीनगरांतरान्निर्ययौ, राज्याच्च निर्वासितोभूत्वा जराजीर्णतया शमिनां वाण्या च राज्यार्जनोद्योगं सर्वथा तत्याज। एवं स्वदेशं विषयभोगांश्च विस्मृत्यासौ विनयोदात्तोऽभूत्। तस्य राज्यान्निर्गमनस्य करुणमवस्थान्तरं महाकविः कल्हणोऽष्टभिर्मार्मिकैः श्लोकैरवर्णयत्। कश्चिदित्थमप्यभ्यधायि यत्–"राज्येच्छया धावन्नसौ स्वमंत्रिभिः दुर्गागलिकायां बद्ध्वा स्थापितः" इत्यपि कल्हणोऽलिखत्।

इत्थं प्रथमयुधिष्ठिरस्यांधयुधिष्ठिरस्य वा समाप्त्या सहैव काश्मीरेषु तृतीयगोनन्दस्य राजवंशोऽप्येकविंशते राज्ञामनन्तरं समाप्तोऽभूत्। तावतः कालस्य चतुर्दशाधिकानि सहस्त्रं वर्षाणि, नव मासाः, नव च वासराः (१०१४ व०, ९ मा०, ९ दि०) व्यत्यगुः। तदाह महाकविः कल्हणः—

चतुर्दशाधिकं वर्षसहस्त्रं नव वासराः।
मासाश्च विगता ह्यस्मिन्नेकविंशतिराजसु॥

इति (रा० त० १।३७४)।

२–विक्रमादित्य-ज्ञातिवंशीय-राजावली

खिृष्टपूर्वम्	संख्या	राज्ञां नामानि	राज्यकालः	वर्षाणि	मासाः	दिनानि	लौकिकाब्दः
१८३	१	प्रतापादित्यः (प्रथमः)	"	३२	०	०	२८९६
१५१	२	जलौकः	"	३२	०	०	२९२८
११९	३	तुञ्जीनः (प्रथमः)	"	३६	०	०	२९६०
८३	४	विजयः (अन्यवंशीयः)	"	८	०	०	२९९६
७५	५	जयेन्द्रः	"	३७	०	०	३००४
३८	६	संधिमतिः, आर्यराजोवा	"	४७	०	०	३०४१

विक्रयमादित्यज्ञातिवंशीय-राजावल्याः कालसंकलना—१९२ वर्षाणि।

(७६) प्रतापादित्यः—

(१) अथ दुर्गते युधिष्ठिरे परिसमाप्ते च तद्वंशे काश्मीरराजमंत्रिभिर्दिगन्तराद् विक्रमादित्यभूभर्त्तुर्ज्ञातिः कश्चित् 'प्रतापादित्यो' नामानीय राज्येऽभ्यषिच्यत । केचिदैतिहासिकास्त शकारिं विक्रमादित्य मन्यमाना अन्यथैवालेखिषुः, परन्तु नासौ विक्रमादित्यः, अपि तु तज्ज्ञातेय एव । प्रतापादित्यो द्वात्रिंशतं (३२ व०) वर्षाणि राज्यं सुव्यवस्थया प्रतिष्ठाप्य दिवं जगाम ।

(७७) जलौकाः (द्वितीयः)—

(२) प्रतापादित्यादनन्तरं तत्सुतः 'जलौकाः' नाम भूमेर्भूषणं समपद्यत । सोऽपि स्वपितेव सुशासकस्तावन्तमेव द्वात्रिंशद्वर्षात्मकं (३२ व०) कालं राज्यं कृत्वा स्वर्गं जगाम ।

(७८) तुञ्जीनः (प्रथमः)—

(३) जलौकसोऽनन्तरं तत्प्रभवः 'तुञ्जीनो' नाम राजाऽभूत् । तस्य राज्ञी 'वाक्पुष्टा' नाम दिव्यप्रभावाऽऽसीत् । सापि शासने स्वपत्युः साहाय्यमकरोत् । ताभ्यां दम्पतिभ्यां काश्मीरवसुन्धरा रञ्जिता भूषिता चाभूत् । ताभ्यां 'तुङ्गेश्वर' नामकं शिवमंदिरं 'कतिकाख्य' (कैय् इति प्रसिद्धं) पत्तनं च निर्मापितम् । क्वचिन्मडवराज्यांतःस्थाने चण्डातपेऽपि तत्प्रभावात् तत्क्षणरोपितेष्वपि वृक्षेषु फलानि समुत्पेदिरे । तद्राज्ये 'चन्द्रको' नाम कश्चिन्महाकविरासीत् । स द्वैपायनस्य (व्यासस्य) मुनेरंश इति प्रसिद्धिरासीत् । तेन सर्वजनप्रेक्ष्यमेकं नाटचं निर्मितम् । राज्ञस्तुञ्जीनस्य समये तुहिनपातजन्यकृषिनाशेन महाभयानकं दुर्भिक्षमभवत्, येनागणितानां प्रजाजनानां मृत्युरजायत । कह्लणस्तद्वर्णनमतीव मार्मिकैः शब्दैरकरोत् । महाराजस्तुञ्जीनः सपत्नीको निजैः कोशैर्मन्त्रिणां संचयैरपि च क्रीतान्नो दिवारात्रं तद्दानेन म्रियमाणान् प्राणिनः समजीवयत् । तस्य सुव्यवस्थेत्थं वर्ण्यते—

"अटवीषु श्मशानेषु रथ्यास्वावसथेषु च ।
क्षुत्क्षामः क्ष्माभुजा तेन न हि कश्चिदुपेक्ष्यत" ।।

इति (रा० त० २।२९) ।

रुग्णानां स्वास्थ्यसम्पादनाय तेनौषधचिकित्साया अपि महान् प्रबन्धः कृतः ।

राज्ञो दर्शनायागतै रत्नान्यौषधयश्च लभ्यन्ते स्म, न च तेषां द्वारि प्रतिबन्धोऽभूदिति—

"निवारितप्रतीहारः स रत्नौषधिशोभिना ।
दर्शनेनैव दीनानामलक्ष्मीक्लममच्छिनत्" ।।

इति (रा० त० २।२७) ।

श्लोकेनानेन साधु सिध्यति । एवं प्रजां दुर्भिक्षाद्रक्षतो राज्ञः सर्वं धनं निःशेषमभूत् । ततश्च दुःखितो जनसन्तापापनोदने स्वमसमर्थं वीक्ष्य राज्ञ्याः पुरः स्वदेहत्यागं प्रस्तुतवान् । करुणापूरितचेतसस्तस्य हृदयेऽमान् शोकपूरो विद्रुत्य नयननलिनस्रोतोभ्यां भृशं प्रास्रवत् । तदुक्तं कल्हणेन—

"इत्युक्त्वा करुणाविष्टो मुखमाच्छाद्य वाससा ।
निपत्य तल्पे निःशब्दं रुरोद पृथिवीपतिः" ।।

इति (रा० त० २।४३) ।

परन्तु महाप्रभावा धैर्यशालिनी च राज्ञी वाक्पुष्टा राजानं प्रबोधयन्त्युवाच—

"प्रजानुपालनेऽनन्यकर्मता भूभृतां व्रतम् ।
उत्तिष्ठ व्रतिनामग्र्य ! क्व विपर्येति मद्वचः ।।
प्रजापाल ! प्रजानां ते नास्त्येव क्षुत्कृतं भयम्" ।

इति (रा० त० २।४९) ।

देवता अनुध्याय तयैवमुक्ते प्रत्येकस्मिन् प्रजानां गृहे गतप्राणः कपोतनिवहोऽपतत् । नृपतिः प्रातस्तद्वीक्ष्य मरणोद्यमाद् व्यरंसीत्, प्रजाश्च प्रतिदिनं प्राप्तैः कपोतैर्जिजीव । वाक्पुष्टा दुर्भिक्षभयं प्रशमय्य 'कतीमुषं', रामुषं' चेत्यग्रहारद्वयं निर्माप्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ । एवं षट्त्रिंशद्वर्षाणि (३६ व०) राज्यं कृत्वा राजा तुञ्जीनः स्वर्गमगमत्, वाक्पुष्टा तु तेन सह सती बभूव । तत्स्थानं 'वापुष्टाटवी' इति प्रसिद्धिं गतम् । तत्स्थापितमन्नसत्रं तु कल्हणकालपर्यन्तं प्रचलितमासीत् ।

(७९) विजयः—

(४) राज्ञस्तुञ्जीनस्य कश्चित्पुत्रो नाभूत् । ततोऽन्यकुलजो 'विजयो' नाम कश्चिद् राजसिंहासनं लेभे । स विजयेश्वरमन्दिरं संस्थाप्य

तेन सहैकं पत्तनमपि निरमापयत् । सोऽष्टवर्षाणि (८ व०) राज्यं कृत्वा स्वर्गमगमत् ।

(८०) जयेन्द्रः—

(५) विजयादनन्तरं तत्सुतो 'जयेन्द्रो' नाम राजसिंहासनं लेभे । आजानुबाहुरसौ प्रारम्भे महतीं कीर्त्तिमवाप । तस्य 'सन्धिमतिः' नाम परममाहेश्वरः, अत्यद्भुतमतिर्मन्त्री कश्चिदासीत् । राज्ञां च पलकर्णत्वस्वाभाव्यात्स नृपतिः कैश्चिद्द्विटैस्तस्मिन् मन्त्रिणि द्वेषं ग्राहितः । ततो राजा विनैव हेतुं तस्य मन्त्रिणो राजसभाप्रवेशं निषिध्य, सर्वस्वं हृत्वा च तं यावदायुर्दरिद्रतां निन्ये । किन्तु मन्त्री तेन कर्मणा स्वीयां हरसेवां निष्प्रत्यूहां मन्यमानो न विव्यथे । अथ "राज्यं संधिमतेर्भावि" इति प्रवादः प्रतिमन्दिरं प्राचरत् । तेन संत्रस्तो राजा तं कारावेश्मनि न्यधात् । तत्र स्थितस्य तस्य दश वर्षाणि व्यतीयुः । तावता राज्ञोऽपि आयुषोऽवधिः पूर्णः । किन्तु भाविवशादसौ विद्वेषाग्निना प्रज्वलन् क्रूरैर्वधकर्माधिकारिभिर्निशि संधिमतिं शूले समारोप्य व्यापादितवान् । सप्तत्रिंशद्वर्षाणि (३७ व०) राज्ये स्थित्वा जयेन्द्रः सन्तानरहित एव ममार । राज्यं तु कतिचिद्दिनान्यराजकमेवातिष्ठत् । अथ महाप्रभावः 'ईशानः' नाम सन्धिमतेर्गुरुः स्वशिष्यवधं श्रुत्वा तस्यान्तिमां सत्क्रियां कर्तुं श्मशानं गत्वा वृकादिभक्षणादवशिष्टं तस्य कङ्कालं परिगृह्य च तस्य भाले विधातृलिखितं श्लोकमेनमपठत्—

"यावज्जीवं दरिद्रत्वं दश वर्षाणि बन्धनम् ।
शूलस्य पृष्ठे मरणं पुना राज्यं भविष्यति" ।

इति (रा० त० २।९०) ।

द्रष्टव्ये तुर्यपादार्थप्रत्यये कौतुकान्वित ईशानस्तत्रैव बद्धवसतिस्तं कङ्कालं ररक्ष । अथार्धरात्रे काश्चन तेजस्विन्यो योगिन्यः सन्धिमतेः कङ्काले योगशक्त्या समुज्जीवयामासुः । एवं वरं च ददुः—

"अस्मद्वराद् दिव्यवपुः सन्धितः सन्धिमानसौ ।
आर्यत्वादार्यराजश्च ख्यातो भुवि भविष्यति" ।।

इति (रा० त० २।११०) ।

(८१) आर्यराजः (सन्धिमतिः)—

(६) "राज्ञा जयेन्द्रेण व्यापादितस्तन्मन्त्री सन्धिमतिर्नाम स्वगुरुणा 'ईशान' नाम्ना योगिनीभिश्च पुनरुज्जीवितः" इति श्रुत्वा सामात्याः सबालवृद्धाश्च

नागरिकास्तं देशं गत्वा नानाप्रकारैस्तस्य वास्तविकत्वं परीक्ष्य च, गुरुणाऽनुमतं तं नगरं निन्युः । सवाद्यघोषं तमभिषेकाम्बुभिः संस्नाप्य, राजोचितं नेपथ्यं (वेषभूषादिकं) कारयित्वा च ससैन्यं पुरीं प्रवेश्य च नृपासने स्थापयामासुः। महाप्रभावे तस्मिन् राजनि सति प्रजासु काचिद् दैवी वा मानुषी वा व्यापन्नैवागता। भूतेशवर्धमानेश-विजयेशादिमन्दिरेषु दर्शनं कृत्वैव राजकार्यं कार्यमिति तस्य नियमोऽभूत्। प्रत्यहं सहस्रशिवलिङ्गानां स प्रतिष्ठामकरोत्। प्रतिलिङ्गं च महाग्रामांस्तद्व्ययनिर्वाहाय प्रत्यपादयत्। स स्वनाम्ना 'सन्धीश्वरं' स्वगुरुनाम्ना च 'ईशानेश्वरं' स्थापितवान् । 'येदादेवीं', 'भीमादेवीं' च संस्थाप्य तत्र हर्म्याणि च, अन्यानि मंदिराणि च संस्थाप्य काश्मीरभूमिमतिपवित्रां महनीयां च चकार। विभिन्नानृतून् विभिन्नप्रकारैः पूजनैः, कीर्तनैः, जागरणैश्च निन्ये । इत्थमत्यद्भुतं राज्यलाभं कृतार्थयतस्तस्य सप्तचत्वारिंशद् (४७ व०) वर्षाण्यतीतानि । अन्ते च शांतिव्यसनिनि राजकार्याण्यपश्यति च तस्मिन् प्रजानां विरागः समजायत। आर्यराजस्तु शक्तोऽपि तन्न प्रतिचक्रे, अपि तु घटनां तां भगवत्कृपां मन्यमानो राज्यं सिद्धिविघ्नमिव विभावयन् सर्वत्यागोन्मुखोऽन्येद्युः सर्वाः प्रजा आहूय सभायां न्यासमिव सुरक्षितं राज्यं ताभ्यः प्रत्यर्पयत्। कश्चिदपि तं तस्मान्निवर्त्तयितुं न शशाक। अथार्चालिङ्गमुपादाय, धौतवासाः, निरुष्णीषः, पद्भ्यामेवोत्तरां दिशं प्रति प्रायात्। रुदन्तः पौरास्तमनुजग्मुः। तथाप्यसौ सर्वान्न्यवर्त्तयत्। अथ गहनं वनं प्रविश्य मुनिरिव भूर्जपत्रादीनि परिदधानो नन्दीशसोदराम्बुतीर्थादिषु तपश्चरन् जन्म सफलं च कुर्वाणः सिद्धिं लेभे। इत्थं प्रतापादित्यमारभ्यार्यराजपर्यन्तेषु भिन्नवंशीयेषु राजसु काश्मीरभुवं शासितवत्सु द्वानवत्यधिकं वत्सराणां शतम् (१९२) अतीतम्। तथा चाह महाकविः कल्हणः—

"शतद्वये वत्सराणामष्टभिः परिवर्जिते ।
अस्मिन् द्वितीये व्याख्याताः षट् प्रख्यातगुणा नृपाः" ॥

इति (रा० त० २।१७२) ।

प्रथमयुधिष्ठिरात्परं गोनन्दवंशीयराजावली

खिृष्टाब्दः	संख्या	राज्ञां नामानि	राज्य-कालः	वर्षाणि	मासाः	दिनानि	लौकिकाब्दः
				३४	०	०	३०८८
६	१	मेघवाहनः	,,				
४३	२	प्रवरसेनः (प्रथमः) तुञ्जीनो (द्वितीयो) वा	,,	३०	०	०	३१२२
७३	३	हिरण्यः, तोरमाणश्च (युवराजः)	,,	३०	२	०	३१५२
१०३	४	मातृगुप्तः (अन्य-वंशीयः)	,,	४	९	१	३१८२-२
१०८	५	प्रवरसेनः (द्वितीयः)	,,	६०	०	०	३१८६-११-१
१६८	६	युधिष्ठिरः (द्वितीयः)	,,	३९	३	०	३२४६-११-१
२०७	७	नरेन्द्रः, लक्ष्मणो वा	,,	१३	०	०	३२८६-२-१
२२०	८	रणादित्यः तुञ्जीनः (तृतीयो) वा	,,	३००	०	०	३२९९-२-१
५२०	९	विक्रमादित्यः	,,	४२	०	०	३५९९-२-१
५६२	१०	बालादित्यः	,,	३६	८	०	३६४१-२-१
			कालसंकलना—	५८९	१०	१	

(८२) मेघवाहनः—

(१) राज्ञि आर्यराजे प्रकृतीनां विरागसमुत्पादकाल एव ताभिः परम्परयाऽऽगतस्य पूर्वं निर्वासितस्य युधिष्ठिरस्य कुल एव कश्चिन्नृपोऽन्वैष्यत, शुश्रुवे

च काश्मीरदेशं जिगीषुः कश्चिद् राजपुत्रः। युधिष्ठिरो हि राज्याद् विभ्रंशितो निर्वासितश्च यत्र तत्र परिभ्रमन् सुजनैर्भूमिपालैः सत्कारेण मन्दीकृतराज्यविभ्रंशदुःखः क्वचिन्न्युवास। निवसत एव तस्य सन्तानपरम्परया 'गोपादित्यो' नाम प्रपौत्रः समुत्पन्नः। तं च गान्धारदेशाधिपतिः काश्मीरेन्द्रजिगीषया जुगोप। तत्र वसन्नप्राप्तसाम्राज्यो गोपादित्यो दिव्यलक्षणं 'मेघवाहनं' नाम सुतमवाप। मेघवाहनो युवा सन् स्वपितुरादेशाद् वैष्णवान्वयजन्मनः प्राग्ज्योतिषेन्द्रस्य (कामरूपदेशाधिपतेः) कन्यायाः स्वयंवरे तस्य राष्ट्रं ययौ। 'अमृतप्रभा' नाम राजकन्या तमेव वरणस्रजा विभूषितवती। तामुद्वाह्य स्वपितुरन्तिकं प्राप्तं तं काश्मीरमन्त्रिणः स्ववंशपरम्परायातं राज्यं ग्रहीतुं निमन्त्रयामासुः। अथोल्लसत्पृथुश्लाघं तं प्रजाः सचिवाधिष्ठिता गान्धारविषयं गत्वाऽऽनिन्युः। मेघवाहनोऽसौ काश्मीरराज्यमधिष्ठाय सत्त्वानुकम्पिनां बोधिसत्त्वानामपि चर्यामत्यशेत। कल्याणिना तेन राष्ट्रात्प्राणिवधो निवारितः, जीवघातकाः सौनिकादयश्च स्वकोशाद् द्रव्यं दत्त्वा निष्पापां वृत्तिं प्रापिताः, क्रतौ घृतपशुर्भूतबलौ पिष्टपशुश्च प्रवर्त्तितः। तेन 'मेघवन'नामाऽग्रहारः, मयुष्टग्रामः, मेघमठश्च स्थापिताः। मेघवाहनवल्लभयाऽमृतप्रभयाऽपि बौद्धभिक्षूणां भोगाय 'अमृतभवना'ख्यो विहारः कारितः। अमृतप्रभायाः पितुर्गुरुः 'स्तुन्पा' इति तद्भाषया प्रोक्तोऽपि तत्रागत्यैकं 'स्तूपं' निरमापयत्। मेघवाहनस्यापरा वधूः 'यूकदेवी' नडवनेऽद्भुताकारं विहारमकारयत्। अपरा भूपप्रिया 'इन्द्रदेवी' नाम्नी 'इन्द्रदेवीभवनं'नाम विहारं स्तूपं चाकारयत्। अन्याभिः 'खादना' 'सम्मा' प्रमुखाभी राज्ञीभिरपि निजनिजाख्यया वहवो विहाराः कारिताः। राज्ञो मेघवाहनस्याद्भुता वृत्तान्ताः श्रूयन्ते स्म। यथा—

(१) कदाचिन्नगराद्बहिर्गतो राजा "चोरश्चोरः" इत्यार्त्ताक्रन्दितं श्रुत्वा "कः कोऽत्र बध्यतां चोरः" इत्यादिशत्। ततो दिव्यप्रभाः स्त्रियः प्रादुर्भूय वद्धानां नागानां मोचनं प्रार्थयामासुः। राज्ञा च नागा विधुतवन्धनाः कारिताः।

(२) अथ मेघवाहनो हिंसानिवृत्तये भूपानाज्ञां ग्राहयितुं दिग्विजयाय प्रतस्थे। सर्वान् प्रभावविजितान् राज्ञोऽहिंसादीक्षितान् कृत्वाऽसौ समुद्रान्तिकमवाप। तत्राप्यार्त्तध्वनिं शुश्राव। अथ चण्डिकायतने केनचित् शवरसेनापतिना हन्यमानं मानवमपश्यत्। ततः स स्वशिरश्छेदेन तमुन्मोचयितुं प्रवृत्तो वरुणं देवमपश्यत्। वरुणस्तमुवाच—"राजन्! तव यच्छत्रं श्वशुरेण दत्तं, तन्ममासीत्। अतिप्रबलेन भौमासुरापरनाम्ना तव पुराणश्वशुरेण नरकासुरेण पुरा तन्मत्पुरात्

नीतम् । तद्विना पौराणां प्राणहरा उपद्रवा भवन्ति । तत्प्राप्तुकामेन मया माया-मुद्भाव्य त्वदीयं सत्त्वं परीक्षितम्" इति । राजा तच्छ्रुत्वा वरुणं स्तुत्वा च छत्रं तस्मै ददौ । अथ—"वशीकृतेयं पृथिवी कृत्स्ना भवदनुग्रहात् । जेतुं द्वीपान्कथ्यतां तु युक्तिः पाथोधिलङ्घने" इत्येवं वरुणं वरमयाचत । वरुणस्तु—"भवति तितीर्षौ समुद्रस्य जलं स्तम्भयिष्यामि" इति वरं ददौ । अन्येद्युः समुद्रं प्रोत्तीर्य ससैन्यो मेघवाहनो रोहणगिरिमारुरोह । लङ्काधिराजो विभीषणस्तमुपतस्थे । द्वयोः संगमे तत्रापि प्राणिहिंसा निवारिताऽभूत्, रक्षःपतिश्च तस्मै ध्वजान् प्रादात् । ते ध्वजाः कल्हणसमयपर्यन्तं राज्ञां यात्रासु निर्यान्तः पारादानीताः 'पारध्वजाः' इत्याख्यायन्ते स्म । इत्थमाराक्षसकुलं स हिंसां न्यवारयत् । पशुपक्षिजलचरेषु तिर्यक्ष्वपि तस्या-हिंसायाः प्रभावोऽभूत् ।

(३) एकदा कश्चिद् द्विजो रोगार्त्तं सुतमादाय भूपतेर्द्वारि चक्रन्द, 'दुर्गया प्रार्थितं पश्वाहारं विनाऽनन्यसन्ततेर्मे सुतो विपद्यते"—इति च व्याजहार । राज्ञा-ऽऽत्मानं बलिं दातुं विचार्य द्विजो विसर्जितः । रात्रौ दुर्गा तं स्वात्मोपहारान्निषिध्य द्विजपुत्रं प्रकृतिस्थमकरोत् । इत्थं तस्य राज्ञो वृत्तानि असंभाव्यानीव स्युः, तदर्थं कल्हणः प्राह—

"इत्याद्यद्यतनस्यापि चरितं तस्य भूपतेः ।
पृथग्जनेष्वसंभाव्यं वर्णयन्तस्त्रपामहे ॥" इति (रा० त० ३।९४) ।

मेघवाहनश्चतुस्त्रिंशद्वर्षाणि (३४ व०) राज्यं कृत्वा स्वर्गं जगाम ।

(८३) श्रेष्ठसेनः (प्रवरसेनः प्रथमः, तुञ्जीनो द्वितीयो वा)—

(२) मेघवाहनादनन्तरं तदात्मजः 'श्रेष्ठसेनः' काश्मीरक्ष्मां ररक्ष । जनाः केचन तं प्रथमं 'प्रवरसेनं' कथयन्ति स्म, अपरे तु तं द्वितीयं 'तुञ्जीनम्' ऊचुः । सोऽपि प्रतापी दयालुश्च शासकोऽभूत् । स मातृचक्रं (देवीमन्दिरं) निर्माप्य 'प्रवरेश्वरं' नाम शिवं संस्थाप्य च विविधानां पुराणानां मन्दिराणां प्रतिष्ठां व्यधात् । प्रवरेश्वरदेवसेवार्थं स त्रिगर्त्तभूमेर्दानं ददौ । त्रिंशद्वर्षाणि (३० व०) स राज्यं चकार ।

(८४) हिरण्यतोरमाणौ—

(३) श्रेष्ठसेनादनन्तरं तस्य द्वयोः सुतयोर्मध्यात् प्रथमो 'हिरण्यो' राजाऽभूत्, द्वितीयः 'तोरमाण' संज्ञस्तु युवराजोऽभूत् । पूर्वं काश्मीरराज्ये बह्वचोऽसम-

ञ्जसा मुद्राः प्रचलिता ग्रासन्। युवराजस्तोरमाणस्ताः सर्वा विनिवार्य स्वनामाङ्किताः सुवर्णरजतताम्रमुद्राः प्राचीचरत्। तेन संक्रुद्धो हिरण्यः "मामवज्ञाय कस्मादेतेन राज्ञेव वलिगतम् ?" इति कथयंस्तोरमाणं कारागारबन्धने व्यधात्। ऐक्ष्वाकस्य राज्ञो वज्रेन्द्रस्यात्मजा 'ग्रञ्जना' नाम तोरमाणस्य पत्नी तदानीं गुर्विणी ग्रासीत्। सा सलज्जेन भर्त्रा प्रतिवोधिता कस्यचित् कुलालस्य गेहे निवसन्ती सुतं प्रासोष्ट। काकी पिकशावकमिव सा कुम्भकारगेहिनी राजपुत्रं तं स्वपुत्रं कृत्वाऽपालयत्। एतद्वृत्तं राजपुत्रजननी कुलाली चेति द्वे एवावेदिष्टाम्। कुलाली तं पितामहनाम्ना 'प्रवरसेनः' इति प्राख्यापयत्। राजकुमारोऽसौ कुलालवालैः सह क्रीडन् विस्मयावहानि राजक्रीडनकान्येवाकरोत्। कुम्भकारो भाण्डादिनिर्माणार्थं तस्य यं मृत्पिण्डं ददाति स्म, तेनासौ शिवलिङ्गपरम्पराश्चक्रे। एकदा तं तन्मातुलो वज्रेन्द्रपुत्रो जयेन्द्रोऽपश्यत्। स चाकृतिसाम्येन तं स्वभागिनेयमशङ्कत। गृहं गच्छन्तं तमनुसृत्य जयेन्द्रः स्वभगिनीमपश्यत्। कुलालदारकम्मन्यो राजकुमारो भ्रातृस्वसारौ तौ दृष्ट्वा "मातः कावेतौ ?" इति कुलालीं पृष्टवान्। "वत्स ! एषा ते माता, ग्रयं च मातुलः" इति तया निवेदिते, पितुर्बन्धेन सक्रोधं तं कालापेक्षां शिक्षयित्वा जयेन्द्रो ययौ। ग्रथ तोरमाणोऽपि बन्धनान्मुक्तः, किन्तु ममार। मातुः सहमरणोद्योगं निवार्य प्रवरसेनोऽसौ तीर्थयात्रायै निर्जगाम। राजा हिरण्योऽपि त्रिंशद्वर्षाणि द्वौ च मासौ (३० व० २ मा०) राज्यं कृत्वा निःसन्ततिरेव परलोकपथिकोऽभूत्।

(८५) मातृगुप्तः—

(४) तस्मिन् काले उज्जयिन्यां विक्रमादित्य' इत्युपाधिधरो हर्षो नामैकच्छत्रश्चक्रवर्त्ती राजाऽभूत्। स म्लेच्छान् शकान् विनाश्य नानादिगन्तराख्यात ग्रासीत्। ग्रद्भुतसौभाग्यं गुणवत्सुलभं तं 'मातृगुप्तो' नाम कविः समाशिश्रिये। गुणिप्रिये राजनि हर्षे तत्त्वज्ञानां संभृतश्रुतानां सूरीणां च मानगुणयोः पर्याप्तः समादर ग्रासीत्। कस्यापि बुद्धेर्वैदग्ध्यवन्ध्यता नासीत्, खलालापास्तत्र युक्तायुक्तविवेक्तरि नावकाशं लेभिरे। विद्वांसः सावद्यदुर्विद्यसमशीर्षिकामनाप्नुवन्तस्तस्याग्रे जीवन्मरणं नानुबभूवुः। विवेकिनोऽस्मात् सम्भावनानुसारेण प्रवृत्तः प्रीतिदायः कस्यापि शोचनीयो नाभूत्। गुणानुसारमुचितां प्रतिपत्तिं कुर्वन्नसौ सर्वेषामुत्साहमवर्धयत्। सेवया दृष्टकष्टस्य तस्य दाक्षिण्योत्पादने भृत्यैः श्रमो न करणीयोऽभूत्। मिथ्याख्यातगुणस्तस्यास्थाने ग्राप्तो नाभूत्, ग्रमात्यः कलहप्रियो

नासीत्, असत्यसन्धश्च निर्णायकपदे नातिष्ठत् । अश्लीलालापिनः, नर्मोक्त्या मर्मभेदिनः, अन्यप्रवेशासहनाः संहताश्च सेवका नासन्—इत्यादिरूपेणागणित-गुणगणपूर्णं, सर्वदोषोज्झितं, गम्भीरं, गुणनं, स्थिरबुद्धिं च ते पार्थिवं सावधान-तया सेवमानो मातृगुप्तस्तत्र वर्षमेकमत्यवाहयत् । अथ विविधैः प्रकारैः कृतपरीक्षं तं सम्राड् राजशून्ये काश्मीरराज्येऽभिषेक्तुं विचार्य गूढं दूतान् व्यसर्जयदकथ-यच्च—"मम शासनं यो दर्शयेत्स मातृगुप्तो निःशङ्कं राज्येऽभिषेक्तव्यः" इति । अथ क्ष्मापतिर्विक्रमादित्यः स्वशासनं लेखयित्वा, मातृगुप्ताय दत्त्वा च तं काश्मीरदेशं प्रति प्रेषयामास । ततः क्रमवर्त्ताभिधे प्रदेशे प्राप्तवान् मातृगुप्तः शूरपुरे स्थितं काम्बुवं ढक्कं समागतान् काश्मीरिकान् महामात्यान् श्रुत्वा नृपते-र्विक्रमादित्यहर्षस्य शासनं तेभ्यो दत्तवान् । "अथ प्राङ्मुखसौवर्णभद्रपीठ—प्रतिष्ठितः संनिपत्य प्रकृतिभिर्मातृगुप्तोऽभ्यषिच्यत" । राज्येऽनेकान् सुधारान् कृत्वा धर्मेण नयेन च प्रजाः शासद्—

गुणी च दृष्टकष्टश्च वदान्यश्च स पार्थिवः ।
विक्रमादित्यतोऽप्यासीदभिगम्यः शुभार्थिनाम् ।।
(रा० त० ३।२५८) ।

मातृगुप्तस्य राजसभायां मनीषिणामतीव समादरोऽभूत् । तत्र 'मेण्ठः', 'भर्तृमेण्ठो' वा नाम महाकविर्नवं 'हयग्रीववधं' नाम काव्यं निर्मायादर्शयत् । परन्तु समाप्तिपर्यन्तं "साधु-असाधु" वा इति वचो नापत् । ततः पुस्तकं वस्त्रेण बद्धुं प्रवृत्ते मेण्ठे राजा स्वर्णभाजनमेकं पुस्तकस्याधो निदधे । सोऽयं तस्यातीव सम्मान आसीत् । स राजा 'मातृगुप्तस्वामी' इतिनामकं विष्णुमन्दिरं प्रातिष्ठिपत्, बहून् ग्रामांश्च प्रादात् । एवं भुवं प्रशासतस्तस्य त्रिमासोनाः सैकाहाः पञ्च वत्सराः (४ व० ९ मा० १ दि०) ययुः । ततः परमसौ राज्यं त्यक्त्वा वाराणसीं गत्वा संन्यासित्वेन दश वर्षाणि जिजीव ।

(८६) प्रवरसेनः (द्वितीयः)—

(५) आञ्जनेयः (अञ्जनानाम्न्या मातुः पुत्रः) प्रवरसेनः पितृभ्यस्तीर्थ-तोयानि निरूप्य स्वपितृराज्ये विक्रमादित्यहर्षेण स्थापितं मातृगुप्तं श्रुत्वा क्रोधेन प्रजज्वाल । श्रीपर्वते कश्चिद् 'अश्वपादो' नाम सिद्ध आसीत् । प्रवरसेनमसौ जगाद—"जन्मान्तरे लब्धसिद्धिरहं तव राज्यार्थमभिलाषं ज्ञातवान् । तमभिलाषं

पूरयितुं भगवान् शिवो मामाज्ञापयत्। तपतस्तवापि शिवो दर्शनं दत्वा साम्राज्ये-च्छापूर्त्तिवरं दत्वा, सायुज्यावाप्तिकृतेऽश्वपादस्ते काले संज्ञां करिष्यति–इत्युक्त्वा चान्तर्दधे" इति। अथ प्रवरसेनोऽश्वपादमापृच्छ्य काश्मीरान् प्रति प्रचलितः प्राप्तानमात्यानब्रवीत्–"मम मनो विक्रमादित्यमुच्छेत्तुं त्वरते, मातृगुप्तं प्रति तु न मे रोषः, स तु विक्रमादित्येनैव प्रतिष्ठापितः" इति। ततो विक्रमादित्यं जेतुं प्रस्थितः प्रवरसेनो मध्येमार्गं 'त्रिगर्त्त' राज्यमजयत्, अशृणोच्च विक्रमादित्यं मृतम्। अन्येद्युर्मातृगुप्तमपि भुवमुत्सृज्य काश्मीरेभ्यो विनिर्गतं शुश्राव। गच्छन् मातृगुप्तो नातिदूरे कृतस्थितिरासीत्। "असौ कैश्चिन्मदीयैर्निर्वासितो मा भूद्" इति शङ्कितः प्रवरसेनो मितपरिच्छद एव तस्य पार्श्वं गतः। विनयावनतश्च तं राज्यत्यागस्य कारणं पप्रच्छ। मातृगुप्तो निःश्वस्य विहस्य चोवाच—"गतः स विक्रमादित्यो येन भूमिभुजो वयम्"। ततश्च—

"निर्वाणमनुनिर्वाति तपनं तपनोपलः ॥
इन्दुमिन्दुमणिः किं च शुष्यन्तमनुशुष्यति" ॥

इति विचिन्त्य तस्योपकारमनुस्मरन्नहं वाराणसीं गत्वा, द्विजजनोचितं सर्वसंन्यासं कर्त्तुमिच्छामि" इति। एवं बहुविधे संलापे जातेऽपि यदा मातृगुप्तो दृढनिश्चयान्न निवारयितुमशक्यत, तदा प्रवरसेनः "त्वयि जीवति त्वदीयाः सम्पदो मया न स्पृश्याः" इत्यवोचत्। मातृगुप्तोऽपि वाराणसीं गत्वा सर्वं संन्यस्य यतिर्बभूव। दश वर्षाणि चासौ प्राणानधारयत्। काश्मीरराज्यस्यायो निखिलः प्रवरसेनेन प्रहितस्तेनार्थिभ्यो ददे, स्वयं च भिक्षावृत्त्या जीवनं दध्रे। विक्रमादित्यमातृगुप्त-प्रवरसेनानां विषये—

"अन्योन्यं साभिमानानामन्योन्यौचित्यशालिनाम् ।
त्रयाणामपि वृत्तान्त एव त्रिपथगापयः" ॥
(रा० त० ३।२३) इति कल्हणः।

मातृगुप्तविमर्शः—

काश्मीरशासकं वर्णितचरं मातृगुप्तं केचन महाकविं कालिदासं, हर्षविक्रमं च संवदब्दप्रतिष्ठापकं शकारिं विक्रमादित्यं मन्यन्ते। परन्तु तेषामयं भ्रम एव। मातृगुप्तस्य कवितां, धार्मिकतां, महानुभावतां च मुक्तकण्ठं प्रशंसन्नपि कल्हणो नैकत्रापि तं कालिदासमलिखत्, न वा रघुवंशादीनि तस्य काव्यानि, शाकुन्तलादीनि नाटकानि च क्वचिन्निरदिक्षत्। मातृगुप्तः कालिदासोऽभविष्यच्चेत्, कथं न कल्हणो

महत्त्वपूर्णं सर्वमिदमलेखिष्यत् ? यच्च—हर्षविक्रमादित्यस्य शकविजय उदलेखि, स संवदब्दप्रतिष्ठापयितुरेव समयेऽजनि—इत्यत्र तु नास्ति किमपि प्रमाणम् । तस्मान्न मातृगुप्तः कालिदासः ।

अथ प्रतापी, यशस्वी च काश्मीरेन्द्रः प्रवरसेनः पूर्वसमुद्रावधि पश्चिमसमुद्रावधि च समग्रां भूमिं जिगाय । परन्तु यशोऽर्थी, राजसु रागद्वेषरहितोऽसौ धर्मविजयमेव चकार । अतएव 'शीलादित्यः' इत्यपरनामकं 'प्रतापशीलं' नामोज्जयिनीनरेशस्य विक्रमादित्यस्य पुत्रं वैरिनिर्वासितं पुनरपि पित्र्ये राज्ये प्रत्यष्ठापयत् । तस्मात्स्थानात् (विक्रमादित्यवसतेः) स्ववंश्यानां सिंहासने तु स स्वपुरं पुनरानिन्ये । अग्रे च परस्परं प्रतापशील प्रवरसेनयोर्वैरे प्रवृत्ते प्रवरसेनः प्रतापशीलं सप्त वारान् जित्वा कांश्चिद् हेतूनुदीर्य पराजयममन्वानं तत्याज, परन्तु अष्टमे वारेऽपि तथैव कुर्वाणं प्रवरसेनः "धिक्पशून्, बध्यतां सोऽयम्" इत्यूचे । सत्वभयोत्सुको मध्येसभं मयूर इव केकां कुर्वन् तथैव ननर्त्त । प्रवरसेनः प्रसन्नो भूत्वाऽभयेन सह धनं ददौ ।

अथ प्रवरसेनः स्वनामाङ्कं पुरं कर्त्तुमचिंतयत् । एकदा रात्रौ क्षेत्रं लग्नं च ज्ञातुं नगरान्निर्गतः श्मशानप्रान्ततटिनीं वितस्तां प्राप्तस्तन्मध्यप्रसारितस्य रक्षःकायस्य मांसं क्षुरिकयोत्कृत्य कृतसोपानपद्धतिरतरत् । तत्स्थानं 'क्षुरिकाबलः' इति प्रसिद्धमभूत् । ततश्च शारिकानाम्न्या देव्या, 'अट्ट'संज्ञेन यक्षेण चाधिष्ठिते 'शारीटके' नाम ग्रामे 'प्रवरेश्वर' मन्दिरं 'जयस्वामि' मन्दिरं च प्रतिष्ठाप्य, नगरस्यानुकूल्याय 'विनायक भीमस्वामि' मन्दिरं प्रत्यष्ठापयत् । 'सद्भावश्रीः' इत्याद्याः श्रीशब्दलाञ्छिताः पञ्च देवीश्चापि संस्थाप्यासौ तत्र सुमनोहरं 'प्रवरसेनपुरं' नाम नगरं संन्यवेशयत् । प्रवरसेनो वितस्तायां नौकाभिरेकं बृहत्सेतुमकारयत् । ततः प्रभृत्येव तादृङ्नौसेतुकल्पना ख्यातिं लेभे । तं सेतुमुद्दिश्यैव 'सेतुबन्धकाव्यं' प्रवरसेनेन निर्मितमासीत्, किं च—'दशास्यवधप्रबन्धः' अपि तेन निर्ममे—इत्यैतिहासिकाः ।

प्रवरसेनस्य पूर्ववर्णितो मातुलो जयेन्द्रोऽपि 'जयेन्द्रविहारस्य', 'बृहद्बुद्धस्य' च स्थापनां व्यधात् । तस्य मोराकनामा सचिवश्च सिंहलादीनां द्वीपानां शासक आसीत् । स भुवनाद्भुतं 'मोराकभवनं' चकार । तत्पुरं वितस्ताया दक्षिणस्मिन् पारे निर्मितमभूद्, यत्रानेकेषामापणानां सुविभागाः कृता आसन्, यत्र च

कल्हणलेखानुसारं षट्त्रिंशल्लक्षाणि गृहाण्यासन्, यस्य च सीमयोः 'वर्धनस्वामी' 'विश्वकर्मा' च (एतयोर्मन्दिरे) सीमाविभागं कुर्वाणावास्ताम् । तस्मिन्नगरेऽभ्रंलिहेषु सौधेषु स्थिताः पौरा वर्षर्त्तौ चैत्रे चोत्कुसुमं जगद् विलोकयन्ति स्म । क्रीडावसथवीथिषु पवित्राः, सुभगाश्च सिन्धुसम्भेदा तन्नगरं विहायान्यत्र भुवि दुर्लभा एवासन् । मध्येनगरं क्रीडानगोऽप्यन्यत्र न सुलभ आसीत् । तन्नगरवास्तव्यानामेव तादृक्सौभाग्यमासीद् यत् ते ग्रीष्मोग्रेऽप्यह्नि स्वस्ववेश्माग्रादेव बृहत्तुहिनशर्करं वैतस्तं वारि लभन्ते स्म ।

एवं काश्मीरभुवं शासतः प्रवरसेनस्य षष्टिः (६० व०) संवत्सरा ययुः, स च जरया शुक्लकेशोऽभूत् । अथ 'अश्वपादो' नाम पूर्वकीर्त्तितः सिद्धस्तत्कालागतं काश्मीरिकं 'जयन्त' नामानं ब्राह्मणं लेखमेकं दत्त्वा राज्ञः प्रवरसेनस्य पार्श्वे व्यसर्जयत् । सिद्धस्य कापालिकस्य तस्य वचनाद्दीर्घिकायां स्नातुं प्रविष्टो ब्राह्मणो यदा नेत्रे उदमीलयत् तदात्मानं काश्मीरगतमपश्यत् । सिद्धदत्तं पत्रं तेन राज्ञः स्नानार्थं नीयमाने कलशे प्रक्षिप्तम् । स्नानकाले गलितं तत्पत्रं राजेत्थमपठत्—

"कृतं कृत्यं महद्दत्तं भोगा भुक्ता वयो गतम् ।
किमन्यत्करणीयं ते ऐहि गच्छ शिवालयम्" ॥

इति (रा० त० ३।३७३) ।

ततो ब्राह्मणं सुबहुना धनेन सन्तोष्य स्वकीयमश्मप्रासादं भित्वा प्रवरसेनः 'अनेनैव शरीरेण भेजे भूतपतेः सभाम्' ।

(८७) युधिष्ठिरः (द्वितीयः) —

(६) प्रवरसेनस्य 'रत्नप्रभादेवी' नाम महिषी 'युधिष्ठिरं' नाम सुतं प्रासोष्ट । स एव तदनन्तरं राजसिंहासनं लब्धवान् । तस्य 'सर्वगुप्तः', 'रत्नगुप्तः', 'जयगुप्तः', 'स्कन्दगुप्तः' इत्येते श्रेष्ठाः सचिवा आसन्, यैर्विहारचैत्यादिनिर्माणं व्यधीयत । जयेन्द्रस्य सूनुर्वज्रेन्द्रो नामापि मंत्री आसीद् यो 'भवच्छेद' नामकं ग्रामं निर्मितवान् । 'कुमारसेन'प्रमुखा अन्येऽपि तस्य मन्त्रिण आसन्, यैः सर्वत्र दिक्षु कीर्त्तिः प्रसारिता । 'पद्मावती' नाम तस्य राज्ञी आसीत् । राजा युधिष्ठिरो नवमासोनानि चत्वारिंशद्वर्षाणि (३९ व० ३मा०) काश्मीरान् शशास ।

(८८) नरेन्द्रादित्यः (लःखणः=लक्ष्मणः) द्वितीयः

(७) युधिष्ठिरादनन्तरं तत्पुत्रो 'नरेन्द्रादित्यो' नाम राजाऽभूत् 'विमलप्रभा' नाम तस्य राज्ञी समभूत्। वज्रेन्द्रस्य तनयौ 'वज्रः', 'कनकः' इति द्वौ तस्य मन्त्रिणावास्ताम्। नरेन्द्रादित्यो 'नरेन्द्रस्वामी' इतिनामकं शिवमन्दिर-मस्थापयत्। तेन लिखितानां पुस्तकादीनामन्येषां चाभिलेखानां रक्षणायैकमधि-करणं (पृथग्विभागव्यवस्थं भवनम्) निर्मापितमासीद्। स त्रयोदश वर्षाणि (१३व.) राज्यमकरोत्।

(८९) रणादित्यः (तुञ्जीनस्तृतीयः)—

(८) 'रणादित्यो' नाम नरेन्द्रादित्यस्य कनिष्ठो भ्राता तदनन्तरं काश्मीर-सिंहासनं भेजे। वीरं प्रतापिनं च तं प्रजास्तुञ्जीनं कथयन्ति स्म। तस्य शिरो जगद्विलक्षणं शङ्खमुद्राङ्कितमासीत्। "अपूर्वशर्वरीशान्तर्लीनभानुश्रियं दधे" इत्येवं कल्पना तत्र कल्हणस्य समस्फुरत्। तत्पत्नी ततोऽप्यधिकं प्रभावशालिनी 'रणा-रम्भा' नामासीत्। महाकविः कल्हणोऽत्र पुरावृत्तमाचचक्षे—"रणादित्यः पूर्वजन्मा-न्तरे द्यूतकार आसीत्। स कदाचित् कितवैः सर्वस्वं जितो निर्वेदं प्राप्य प्राप्यं किंचिद् विचिन्तयन्, विन्ध्याचले भ्रमरवासिनीं देवीमवन्ध्यदर्शनां विदित्वा तां द्रष्टुमैच्छत्। परन्तु वज्रपुच्छशङ्कुपुच्छाद्यैर्भ्रमरैः खण्ड्यमानस्य देहिनः पञ्च-योजनी दुर्लङ्घ्याऽऽसीत्। तदुपायं कृत्वा गच्छन् स भ्रमरैर्दष्टः स्नाय्वस्थिशेषाङ्गो-ऽपि कथञ्चिद् भगवतीं ददर्श। पूर्वं घोराकारां पश्चाच्च परमसुन्दरीं तां दृष्ट्वा, तया सहोद्वाहमसौ चकमे। "जन्मान्तरे तथा भावि" इति देव्या वरो दत्तः। स च प्रयागवटशाखाग्रात् पतित्वा ममार। स एव जन्मान्तरे रणादित्योऽभूत्। देवी भ्रमरवासिनी च रणारम्भा। 'रतिसेनो' नाम चोलदेशस्य राजा कदाचित्समुद्रं पूजयन् तरङ्गान्तराद् रत्नराजिमिवोज्ज्वलां तां लेभे। स च तां कस्मैचिदपि न दित्सति स्म। दौत्येनायाते रणादित्यनृपामात्येऽपि तथैव प्रत्याख्यानेच्छुं तं सा देव्येव रणादित्यवरणाय स्वोत्पत्तिं सूचितवती। तथापि चोलराजस्तां द्रुतं स्वसुहृदः कुलूतभूभर्त्तुः पार्श्वे संप्रेष्य जुगोप। रणादित्यस्तु सुदूरमपि कुलूतं गत्वा तां परिणिनाय। देवी तस्य महादेवी भवन्त्यपि तमस्पृष्ट्वा मायया स्वसदृशीं स्त्रियं निर्माय, निशि निशि भ्रमरीरूपा बहिर्निर्जगाम" इति। रणादित्यः स्वनाम्ना देवीनाम्ना च हरिहरयोर्द्वे मन्दिरे निरमापयत्। तत्र हरो 'रणेश्वरः' हरिस्तु 'रणस्वामी' इति प्रसिद्धिं गतौ। रणस्वामिनः प्रतिष्ठां 'ब्रह्मा' नाम कश्चित् सिद्धो

ब्रह्मविदां वरो विद्वानकारयत् । तमुद्दिश्यापि देवी 'ब्रह्ममण्डपम्' अकारयत् । प्रद्युम्नमूर्धनि (शारिकागिरौ) पाशुपतानां मठोऽपि ताभ्यां व्यधीयत दम्पतिभ्याम् । रोगिणामुल्लाघत्वाय, 'सेनामुखीदेवी' भयशान्त्यै चैका 'आरोग्यशाला' चापि ताभ्यां कारिता (इयमिदम्प्रथमा 'आरोग्यशाला' यस्या इतिहासे एवमुल्लेखः) । रणादित्यः 'सिंहरोत्सिका'ग्रामे 'रणस्वातिपुर'संज्ञया सर्वतः ख्यातिं गतं 'मार्तण्डमन्दिरम्' स्थापितवान् । तस्य 'अमृतप्रभा' नामान्या पत्नी 'रणेश्वरस्य' दक्षिणभागे अमृतेश्वरं' स्थापितवती । पूर्वं कीर्त्तितस्य राज्ञो मेघवाहनस्य पत्न्या भिन्नाख्यया कृते विहारेऽपि साऽमृतप्रभा बुद्धमूर्त्तिं न्यवेशयत् । रणारम्भा राज्ञे रणादित्याय पातालसिद्धिदं 'हाटकेश्वरस्य' मन्त्रमेकं प्रादात् । तं मन्त्रं 'नन्दिशिलां' प्राप्योग्रं तपश्चरंश्चासौ कालेनासाधयत् । सिद्धिं प्राप्य चासौ 'चन्द्रभागायाः' नद्या जलं भित्वा 'नमुचेः' विलमविशत् । एकविंशतिं दिनानि विलेऽनावृततां याते पौरानपि तददर्शयत् । एवं स भूपतिः कल्हणोक्तयनुसारं वर्षशतत्रयं (३०० व०) भुवं भुक्तवान् । ततश्चासौ पातालैश्वर्यमगमत् । वैष्णवी शक्तिः सा देवी तु श्वेतद्वीपमगाहत ।

(९०) विक्रमादित्यः—

(१) रणादित्यादनन्तरं तत्सुतो 'विक्रमादित्यो' नाम राज्यमवाप । 'ब्रह्मा' 'गलूनः' इतिनामानौ तस्य द्वौ सचिवावभूताम् । राजा 'विक्रमेश्वरं' नाम शिवं प्रातिष्ठिपत्, ब्रह्मा' नाम मन्त्री 'ब्रह्ममठं' समस्थापयत्, लूनदुष्कृतो गलूनश्च 'रत्नावली' नामिकया वध्वा विहारमेकं निरमापयत् । इत्थं विक्रमादित्यो द्वाचत्वारिंशद्वर्षाणि (४२ व०) राज्यं कृत्वा स्वर्गं जगाम ।

(९१) बालादित्यः—

(१०) विक्रमादित्यादनन्तरं 'बालादित्यो' नाम तस्य कनिष्ठोऽनुजो राजाऽभूत् । अतिपराक्रमशीलोऽसौ पूर्वसागरपर्यन्तां भुवं जित्वा जयस्तम्भान् निचखान । जयस्तम्भास्ते कल्हणकालावधि स्थिता आसन् । ततो वङ्गदेशं जित्वा तत्र काश्मीरिकाणां निवासाय 'कालम्बी' नामको जनाश्रयः (ग्रामः) तेन संस्थापितः । काश्मीरेष्वपि 'मडव' राज्ये 'भेडरं' नाम ग्राममतिशयसमृद्धियुतं स्थापयित्वा ब्राह्मणानां निवासाय प्रादात् । 'बिम्बा' नाम्नी तस्य वल्लभा 'अरिष्टोत्सादन' स्थाने सर्वारिष्टनाशनं 'बिम्बेश्वरं' नाम हरमस्थापयत् । बालादित्यस्य 'खङ्खः', 'शत्रुघ्नः', 'मालवः' इति परस्परं त्रयो भ्रातरो मन्त्रिण आसन् ।

तेऽनेकेषां मठानां, देवमन्दिराणां, सेतूनां च कारका अभूवन्। तस्य भूभर्त्तुर्भुवनाद्भुतविभ्रमा, शृङ्गारोदधिकौमुदी 'अनङ्गलेखा' नाम तनयाऽभूत्। लक्षणोपेतां तां कदाचित् पितुरन्तिके वीक्ष्यामोघप्रत्ययः कश्चिद् दैवज्ञः प्रोवाच—"एतस्याः पतिस्तव जामातैवाग्रे जगतीभोगभाजनं भविता, 'गोनन्द' वंशजानां साम्राज्यं तु त्वदन्तमेव"। अथ सुतासन्तानसाम्राज्यमनिच्छन्नसौ पार्थिवः पुरुषकारेण दैवं जेतुमुद्यममकरोत्। "साम्राज्यहारिणी सेयं कन्या कस्मैचन राजवंशोत्पन्नाय न देया" इति विचिन्त्यासौ सुरूपतामात्रं हेतुं कृत्वा 'दुर्लभवर्धनं' नाम 'अश्वघास' कायस्थं स्वजामातरं चक्रे। स हि 'कार्कोटनाग' संजात आसीत्। दुर्लभवर्धनो भाग्यानुगामिन्या धिया नयोचितं चेष्टमानः सर्वेषां चक्षुष्यः (प्रियः) समभूत्। तच्छ्वशुरो बालादित्यः प्रज्ञया द्योतमानं तं 'प्रज्ञादित्यः' इति नाम्ना प्रथितमकरोत्। शनकैश्च 'कौवीरभाग्य' खण्डस्य स्वामित्वमपि प्रादात्। किन्तु बालादित्यपुत्री 'अनङ्गलेखा' मातापित्रोः प्रेयस्तया, तारुण्यादिमदेन चोद्वृत्ता सती दुर्लभवर्धनं यथावन्न गणयामास, शीलविच्युता च 'खङ्ख' नाम्ना बालादित्यस्य मन्त्रिणा सम्प्रायुज्यत। धीमान् दुर्लभवर्धन उद्यद्भिर्विरागलिङ्गैस्तस्याः शीलविप्लवमनुमाय प्रत्यक्षेणापि दृष्ट्वा च कुपितोऽपि विमर्शेनात्मानं नियम्य खङ्खस्यांशुकपल्लवे 'बध्योऽपि न हतो यत् त्वं स्मर्त्तव्यं तत् तव" इति वर्णान् लिखित्वा निर्ययौ। मन्त्री खङ्खस्तु त्यक्तनिद्रस्तान् वर्णानवाचयत्। अथासौ प्राणदस्य दुर्लभवर्धनस्य प्रत्युपक्रियां कर्त्तुमेव दध्यौ, 'अनङ्गलेखां' तु मनसा विसस्मार। इतो बालादित्यः षट्त्रिंशद्वर्षाणि, अष्टौ मासांश्च (३६ व० ८ मा०) राज्यं कृत्वा शिवलोकमगमत्। तेन सहैव तृतीयगोनन्दस्य वंशोऽपि समाप्तिमगमत्। पूर्वमपि तृतीयगोनन्दस्य वंशो मन्त्रिभिः प्रथमयुधिष्ठिरं निर्वास्य विक्रमादित्यज्ञातौ प्रतापादित्येऽभिषिक्ते समाप्तिमगमदेव। परन्तु तद्वंशाङ्कुरे गोपादित्ये गान्धारराजमाश्रित्य जीवति, तत्सूनोर्मेघवाहनादारभ्य मध्यप्रतिष्ठितेभ्यः षड्भ्यो राजभ्योऽनन्तरं पुनः प्रावृतदेव। इदानीं द्वितीयवारं तु वंशाङ्कुरस्य कस्याप्यनवशेषात् सर्वथा समाप्तिमगात्। तत्परिणामं कल्हण इत्थमवर्णयत्—

अथ विगलिता गोनन्दोर्वीभुजोऽभिजनाच्छुचे–
रतिशुचिनि भूः कार्कोटाहेः कुले व्यधित स्थितिम्।
चिरपरिचितात् स्वर्गाभोगाध्वनः पतनं श्रिता,
त्रिभुवनगुरोः शम्भोर्मौलाविवामरनिम्नगा ॥ (रा० त० ३।५३०) इति।

कर्कोट (कायस्थ) वंशीय-राजावली

खिष्टाब्दः	संख्या	राज्ञां नामानि	राज्य-कालः	वर्षाणि	मासाः	दिनानि	लौकिकाब्दः
५९९	१	दुर्लभवर्धनः प्रज्ञादित्यो वा	,,	३६	०	०	३६७७-१०-१
६३५	२	दुर्लभकः प्रतापादित्यो वा	,,	५०	०	०	३७१३-१०-१
६८५	३	चन्द्रापीडः, वज्रादित्यो वा	,,	८	८	०	३७६३-१०-१
६९४	४	तारापीडः, उदयादित्यो वा	,,	४	०	२४	३७७२-६-१
६९८	५	मुक्तापीडः, ललितादित्यो वा	,,	३६	७	११	३७७६-६-२५
७३४	६	कुवलयापीडः	,,	१	०	१५	३८१३-२-६
७३५	७	वज्रादित्यः, ललितादित्यो (द्वितीयो) वा	,,	७	०	०	३८१४-२-२१
७४२	८	पृथिव्यापीडः	,,	४	१	०	३८२१-२-२१
७४६	९	संग्रामापीडः (प्रथमः)	,,	०	०	७	३८२५-३-२१
७४६	१०	जज्जः (जयापीडस्य श्यालको मन्त्री च)	,,	३	०	०	३८२५-३-२८
७४९	११	जयापीडो विनयादित्यो वा	,,	३१	०	०	३८२८-३-२८
७८०	१२	ललितापीडः	,,	१२	०	०	३८५९-३-२८

७९२	१३	पृथिव्यापीडः संग्रामापीडो (द्वितीयो) वा	,,	७	०	०	३८७१-३-२८
७९९	१४	चिप्पटजयापीडः (बृहस्पतिः)	,,	१२	०	०	३८७८-३ २८
८११	१५	अजितापीडः	,,	३७	०	०	३८८९-
८४८	१६	अनङ्गापीडः	,,	३	०	०	३९२६-
८५१	१७	उत्पलापीडः	,,	२	०	०	३९२९-
			स्टोन	२५४	५	२७	

(९२) दुर्लभवर्धनः (प्रज्ञादित्यः)

(१) अथ प्राणदानानुगृहीतः कृतज्ञः 'खङ्खो' नाम मन्त्री मन्त्रणाभिर्मुख्यामात्यानां वैमत्यं कथंचिदुपशमय्य काश्मीरराज्ये दुर्लभवर्धनमभ्यषेचयत् । तदुक्तम्—

अथ शिथिलितमुख्यामात्यवैमत्यविघ्नः
कनकघटविमुक्तैः पावनैस्तीर्थतोयैः ।
कथमपि स कृतज्ञो राजजामातुरुच्चै-
र्व्यधित विधिवदिष्टं मूर्ध्नि राज्याभिषेकम् ।।

इति (रा० त० ३।५२८) ।

दुर्लभवर्धनोऽपि राज्यमवाप्य यथा शुशुभे, तदप्युक्तम्—

कार्कोटप्रभवः प्रभुः स मुकुटप्रत्युप्तमुक्ताकण-
द्योतश्रेणिफणाङ्कुराङ्कितवृहद्बाहुर्महीमुद्वहन् ।
ज्ञातिप्रीतिसतोषशेषफणभृत्संफुल्लदृक्पल्लव-
न्यासावर्जकहाटकाब्जपटलस्रग्धामशोभोऽभवत् ।।

इति (रा० त० ३।५२९) ।

राज्यमधिरूढेन तेन 'अनङ्गलेखायाः' दौःशील्यं परिगोपितम्, कृता च सा स्वतुल्यसौभाग्यगौरवा । सा अनङ्गभवनं, नाम विहारमेकमकारयत् । तस्याः 'मल्हणो' नाम सुतोऽजनिष्ट । दैवज्ञोक्तमायुषोऽल्पत्वं विचिन्त्य स

'मल्हणस्वामिनं'नाम शिवमस्थापयत् । राज्ञा च तत्कल्याणार्थं 'विशोककोटे' 'चन्द्रग्रामो' द्विजेन्द्रेभ्योऽदीयत । श्रीनगर्यां च तेन 'दुर्लभस्वामी' विष्णुः स्थापितः । एवं षट्त्रिंशद्वर्षाणि (३६ व०) राज्यं कृत्वा 'दुर्लभवर्धनः' स्वरगमत् ।

ऐतिहासिका कथयन्ति—"दुर्लभवर्धनस्यैव शासनकाले चीनदेशीयपरिव्राजकः 'युम्रन चुयांग'नामा काश्मीरानगमत् । तद्वर्णनेन काश्मीरराज्यं तदानीं पञ्चशत (५००) क्रोशेभ्योऽप्यधिकं विस्मृतमासीत् । असौ जयेन्द्रविहारे राजमातुलेनाहूत आसीद्" इति ।

(९३) दुर्लभकः (प्रतापादित्यः)—

(२) प्रज्ञादित्यापरनामकाद् दुर्लभवर्धनादनन्तरं तत्सूनुः 'अनङ्गलेखायां' समुद्भूतो 'दुर्लभको' नाम काश्मीरवसुमतीं शशास । स तु मात्राऽनङ्गलेखया दौहित्रः सन्नपि मातामहस्य राज्ये तत्तनयीकृतः प्रत्यतिष्ठत्, तस्मात् तत्कुलानुगुणां 'प्रतापादित्यः' इत्याख्यां दधे । तस्य मन्त्री 'औडो' 'हनुमान्' नामासीत्, पुण्यानुमतसम्पदा येन अनेकेऽग्रहाराः स्थापिताः । प्रतापादित्यस्तु 'प्रतापपुरं' नाम पत्तनमेकं प्रत्यतिष्ठिपत् । तस्मिन् पत्तने नानादिगन्तरेभ्यः समागताः वणिजो न्यवसन् । तेषु रौहीतकप्रदेशवासी 'नोणो' नाम वणिक् रौहीतदेशजातानां ब्राह्मणानां निवेशाय 'नोणमठं' चकार । स जातु राजभवने राज्ञा प्रीत्या निमन्त्रित एकाहं नृपोचितैरुपचारैः सत्कृतोऽभूत् । रात्रौ सुप्तः प्रातः पृथिवीभुजा प्रेम्णा सुखासिकां पृष्टो दीपकज्जलैर्जातां शीर्षव्यथामकथयत् । अथ नृपतिरपि वणिजा स्वभवनं द्रष्टुं निमन्त्रितस्तत्र रात्रौ मणिदीपकानपश्यत् । द्वित्राण्यहानि तत्र वसंश्च स 'नरेन्द्रप्रभां' नाम ललिताकृतिं तत्कांतामलोकत, अभूच्च तस्यां साभिलाषः । साऽपि ते विलोकयन्ती तत्र मनो विदधे । राजभवनं प्रतिनिवृत्तस्य राज्ञो वपुस्तच्चिन्तया कृशमभूत् । किन्तु विवेकित्वादसौ तदपहरणादिकात्कुकृत्यान्निवृत्तोऽभूत् । स वणिग् ज्ञातवृत्तान्तः सुजनो विजने राजानमब्रवीत्—"धर्मेण निरुद्धस्त्वमिमामवस्थां प्राप्तोऽसि । मयार्पितां तां मत्कांतां गृहाण । एवमुक्तोऽपि नादत्से चेत्, सुरमन्दिरान्नर्तकीभूतां गृहाण" । वणिजेत्थं प्रेर्यमाणो राजा प्राग्लज्जामथ च सुलोचनां तां कथंचिज्जग्राह । सा च राजांतःपुरं गतोदात्तैः कृत्यैश्चारित्रलाघवं पर्यमार्जयत् । तया 'नरेन्द्रेश्वरो' नाम हरः स्थापितः । अथ तस्यां क्रमेण 'चन्द्रापीडः', 'तारापीडः', 'अविमुक्तापीडः' इति त्रयः पुत्राः

संजज्ञिरे । ते च स्वपितुः प्रतापादित्यस्य मातामहकुलरीत्यनुसारं क्रमेण 'वज्रादित्यः', 'उदयादित्यः', 'ललितादित्यः' इति नामभिः ख्याता बभूवुः । दुर्लभकः प्रतापादित्यः पञ्चाशद्वर्षाणि (५० व०) भुवं भुक्त्वा दिवं ययौ । स पुण्यकृदेव पर्यगण्यत ।

(६४) चन्द्रापीडः (वज्रादित्यः)—

(३) दुर्लभके गते तत्सुतः 'चन्द्रापीडः' राजाऽभूत् । स परमयशस्वी, गुणशाली, धर्मसंस्थापकः, न्यायशीलः, स्वस्तुतिनिरपेक्षश्चाभूत् । 'त्रिभुवनस्वामि' मन्दिरं चिकीर्षन्नसौ स्वभूमिमददतः कस्यचिच्चर्मकारस्य तां राजाऽस्मीति बलान्नापजहार, किन्तु दानमानाभ्यां तं संतोष्यैव जगृहे, निर्ममे च 'त्रिभुवनस्वामि-केशवम्'। तस्य राज्ञ्या प्रकाशदेव्या 'प्रकाशिकाविहारः'कारितः । 'मिहिरदत्तो' नाम राज्ञो गुरुरपि 'गम्भीरस्वामि'नाम्नो नारायणस्य मन्दिरं निरमापयत् । 'छलितक' नामा तन्नगराधिकृतोऽपि 'छलितस्वामि' मन्दिरं व्यधित । एकदा सभासीनस्य राज्ञः पार्श्वे काचिद् ब्राह्मणी समायाता । साऽनशनं कृत-वत्यासीत् । 'माक्षिकस्वामि'ग्रामवास्तव्यः कश्चिदन्यो विप्रस्तत्पतिमभिचारेण न्यहन् । राजाऽपराधे सिद्धे तस्य दण्डमकरोत्, न तु तं निजघान, ब्राह्मणत्वात् । निग्रहोग्ररुषं तं द्विजमभिचारं कारयित्वा राज्ञः कनिष्ठो भ्राता तारापीडस्तं यशः शेषतामनयत् । ईदृशपापानामयं प्रथमः प्रयोग आसीत् । तदुक्तम्—

"ततः प्रभृति भूपानां राज्येच्छूनां गुरून् प्रति ।
दुष्टाः प्रवृत्ता राज्येऽस्मिन्नभिचारादिकाः क्रियाः" ॥

इति (रा० त० ४।११४) ।

प्रजास्तस्मिंश्चन्द्रापीडेऽत्यन्तं स्निह्यन्ति । परन्तु सोऽष्टौ वर्षाणि, अष्टौ चैव मासान् (८ व० ८ मा०) राज्यं कर्त्तुमशकत् । मृत्योः पूर्वं कृत्यायाः प्रयोगं विदित्वापि चन्द्रापीडो "वराकेऽन्यप्रयुक्तेऽस्मिन् को दोषः" इति विचिन्त्य ब्राह्मणं नावधीत् । स राजा सत्ययुगराजपङ्क्तिपरिगणनी-योऽपि विधातुर्विस्मृत्या कलिनृपावलौ न्यस्तः: इति तद्विषये लोकानां सम्मतिः ।

(६५) तारापीडः (उदयादित्यः)—

(४) चन्द्रापीडादनन्तरम् 'उदयादित्यः' इत्युपनामा तारापीडो राज्यं

लब्धवान् । भ्रातृहन्ता, चण्डस्वभावः सोऽतिदुष्टचेष्ट आसीत् । तस्य राजलक्ष्मीः सर्वत उद्वेगजन्येवाभूत् । देवद्वेषी स "मन्त्रैः प्रभावसांनिध्यं देवानां क्रियते द्विजैः" इति मत्वा द्विजानपराधं विनैवादण्डयत् । अथ ब्राह्मणैरपि गूढाभिचारेण विहितायुःक्षयः स ममार । चत्वारि वर्षाणि चतुर्विंशतिदिनानि च (४व० २४दि०) स सिंहासनेऽतिष्ठत् ।

(९६) अविमुक्तापीडः (ललितादित्यः)—

(५) तारापीडादनन्तरं तदीयोऽनुजः 'अविमुक्तापीडो' नाम 'ललितादित्यः' इति संज्ञां बिभ्रत् काश्मीरसिंहासनमध्यारुरोह । असौ सर्वासु दिक्षु नवनवदेश-विजयी सन् प्रायः सार्वभौम एवाभूत् । अन्तर्वेद्यां[1], कान्यकुब्जेषु[2], अन्यत्रापि चासौ यत्र यत्र प्रायात्, तत्र तत्रैव भीता राजानस्तस्मै करानुपजह्रुः । कान्यकुब्जेन्द्रो यशोवर्मा तु पृष्ठं दत्वाऽधावदेव । ललितादित्यस्य राजकार्यसंचालनार्थं पूर्वं पृथक्पृथग् विभागेष्वष्टादश मन्त्रिणो नियुक्ता आसन् परन्तु तेन केवलं पञ्चैव स्थापिताः—

१–महाप्रतीहारः (प्रधानः शान्तिरक्षकः) ।

२–महासान्धिविग्रहिकः (प्रधानः सेनाध्यक्षः) ।

३–महाश्वशालाध्यक्षः ।

४–महाभाण्डागारिकः (प्रधानः कोषाध्यक्षः) ।

५–महासाधनभागिकः (प्रधानो विचारपतिः) च ।

एते चाध्यक्षाः सर्वे पृथिवीभुज एवासन् । कान्यकुब्जविजयानन्तरं ललितादित्यः कलिङ्गान्, गौडमण्डलम्, कर्णाटान्, अन्यांश्चानेकान् देशान् व्यजेष्ट । तस्मिन् समये दक्षिणापथे 'रट्टा'-नाम्नी कार्णाटी सुन्दरी राज्यमकार्षीत् । साऽपि ललितादित्यवश्यतामयासीत् । ततः सप्त क्रमुकराज्यानि सप्तैव च कौङ्कण-राज्यान्यप्यसौ जिगाय । दक्षिणापथात् प्रत्यावर्त्तमानश्चासौ विन्ध्याचलराज्यानि, अवन्तींश्चापि विजितवान् । इत्थं दक्षिणार्थं सर्वतोदिक्कं विजित्य ललितादित्य

---

(१) प्रयागदेशे गङ्गायमुनयोरन्तरालभूमिः—'अन्तर्वेदी' नाम ।

(२) कान्यकुब्जेश्वरविजये कल्हणेन विचित्रैवैका कल्पना कृता—"कन्यानां यत्र कुब्जत्वं व्यधाद् गाधिपुरे मरुत् । तत्रैव शंसनीयः स पुंसां चक्रे भयस्पृशाम् ॥" (रा० त० ४।१३३) इति ।

उत्तरापथेऽपि काम्बोजान्, तुःखारान्, मुम्मुनिम् (मुम्मेन् खान्-इति प्रसिद्धम्), भौट्टान्, दरदः, प्राग्ज्योतिषपुरम्, स्त्रीराज्यम्, उत्तरकुरूंश्चापि निर्जिगाय। इत्थं दिग्विजयी ललितादित्यः—

जयार्जितधनः सोऽथ प्रविवेश स्वमण्डलम्।
भिन्नेभमौक्तिकापूर्णपाणिः सिंह इवाचलत्॥ (रा० त० ४।१७६)

तदनन्तरं स जालन्धरमण्डलं, लोहरमण्डलम्, इतराणि कानिचिन्मण्डलानि अनुजीविभ्यः प्रसादीकृत्य तान् राजसंज्ञितानकार्षीत्।

प्राचां विजेतॄणां समुदाचारोऽयं बहुत्र विलोक्यते यत्-ते विजितानां वेषादिषु विकृतिं कुर्वन्तिस्म। सगरादिभिरपि नृपैस्तथा कृतं श्रीमद्भागवतादिषु पठ्यते। ललितादित्येनापि तथैवाकारीति कल्हणो वर्णयति तथाहि—

पराजयव्यञ्जनार्थं नाना लिङ्गानि पार्थिवाः।
उग्रेण ग्राहितास्तेन वहन्त्यद्यापि निर्मदाः॥१७८॥

बंधमुद्राभिधानाय पश्चाद्बाहू तदाज्ञया।
तुरुष्का दधते व्यक्तं मूर्धानं चार्धमुण्डितम्॥१७९॥

क्षितिभृद्दाक्षिणात्यानां तिर्यक्त्वज्ञापनाय सः।
पुच्छं महीतलस्पर्शि चक्रे कौपीनवाससि॥१८०॥

इति (रा० त० ४)।

ललितादित्येन सर्वेषु विजितेषु ग्रामेषु, नगरेषु, नदीषु, समुद्रेषु, पर्वतेषु, द्वीपेषु च विजयस्तम्भा निखानिता आसन्। स सुनिश्चितपुरं, दर्पितपुरं केशव-मन्दिरयुतं, फलपुरं, पर्णोत्सं क्रीडारामविहारं च निर्मापितवान्। दिग्विजयकाले तत्प्रतिनिधिना तन्नाम्ना 'ललितादित्यपुरं' नाम नगरं निर्मापितमासीत्। किन्तु तेनासौ ललितादित्यश्चुकोप एव। अथ तेन ललिताख्ये पुरे आदित्यमन्दिरव्यव-स्थापनार्थं सग्रामा कान्यकुब्जोर्वी ददे। तत्र चाद्भुतं मार्तण्डमन्दिरं निरमापयत्। तदुक्तम्—

सोऽखण्डिताश्मप्राकारं प्रासादान्तर्व्यधत्त च।
मार्तण्डस्याद्भुतं दाता द्राक्षास्फीतं च पत्तनम्॥

(रा० त० ४।१९२) इति।

हुष्कपुरे 'मुक्तस्वामि'मन्दिरं, सस्तूपो बृहद्विहारश्च तेन निर्मापितौ। 'भूतेश'मन्दिरायैकादशकोटीर्मुद्रा अदात् सः। ज्येष्ठरुद्रस्य शिलाप्रासादयोजनं भूमिग्रामप्रदानं चाकरोत्। चक्रधरमन्दिरगमनाय वितस्तानद्यां सेतुर्निर्ममे, बहवो ग्रामा अरघट्टालिशोभिता ब्राह्मणेभ्यो दत्ताः। लोकपुण्यस्थले पुरमेकं विनिर्माय तत्र विष्णुमन्दिरं च संस्थाप्य तदर्थं नानोपकरणावलीसहिता ग्रामा ललितादित्येन दत्ताः। परिहासपुरं विधाय च तेन चतुरशीत्यधिकसहस्रपलरजतप्रतिमं परिहासकेशवमन्दिरं प्रतिष्ठापितम्। चतुरशीत्यधिकसहस्रतोलककाञ्चनमयः श्रीमुक्ताकेशवोऽपि स्थापितः। एकस्मिन्मन्दिरे पाषाणमय्यपि काञ्चनं कवचं बिभ्राणा महावराहमूर्त्तिस्तेन प्रतिष्ठापिता। गोवर्धनधरदेवस्य च राजती प्रतिमा स्थापिता। चतुष्पञ्चाद्धस्तमितां महाशिलामेकां रोपयित्वा तत्र विष्णुध्वजाग्रे गरुडमूर्त्तिर्निवेशिता। बृहच्चतुःशाल—बृहच्चैत्य—बृहज्जिनैर्रुर्जितं राजविहारमप्येकमसौ निरमापयत्। प्रस्थसहस्रपित्तलेन महतीं मूर्त्तिं निर्माप्य बृहद्बुद्धमन्दिरमपि तेन निर्मापितम्। इत्थं पञ्च प्रधानमन्दिराणि तेन समानधनव्ययेन स्थापितानि। मुख्यदेवानां पार्श्वेषु क्वापि राजताः क्वापि च सौवर्णा अन्येऽपि देवास्तेन निर्मापिताः। देवानां सनातनबौद्धादिसम्बन्धिनां स्थापने तेन कियान् व्ययः कृत इत्यस्मिन् विषये कल्हणस्येयमुक्तिः—

क्रियन्ति तत्र रत्नानि ग्रामान् परिकरांस्तथा।
स प्रादादिति कः शक्तः परिच्छेत्तुमियत्तया॥

इति (रा० त० ४।२०६)।

तस्य राज्ञोऽन्तः पुरिकाभिः, अमात्यैः, सेवकैः, सामन्तराजभिश्चाप्यनेकानि भुवनाद्भुतानि मन्दिराण्यकारिषत। राज्ञी 'कमलवती' कमलाकेशवं व्यधात्। मित्रशर्मा नामामात्यो मित्रेश्वरं शिवं प्रत्यष्ठापयत्। कय्याभिधः सामन्तनृपः 'कय्यस्वामिनं' विष्णुमस्थापयत्। स कय्यविहारमप्यकारयत्। तत्र विहारेऽवस्थितः 'सर्वज्ञमित्रो' नाम कश्चिद् बौद्धभिक्षुस्तपसा बुद्धपदसिद्धिं लेभे। तुःखारप्रांतवासी 'चङ्कुणः' चङ्कुणविहारं कारयित्वा तत्र हेममयीं बुद्धमूर्त्तिं स्थापितवान्। राजपत्न्या 'ईशानदेव्या' रोगिणामारोग्यविधायी सुधोपमस्वच्छजलपूरितस्तडागो निर्मापितः। 'चक्रमर्दिका' नाम राज्ञी सप्तसहस्रभवनयुतं 'चक्रपुरं' नाम नगरं

वासितवती । भप्पटो नामाचार्यो भप्पटेश्वरमन्दिरमकारयत् । प्रधानमन्त्री चङ्कुणः स्थानान्तरेऽपि विहारमकारयत् । प्रसिद्धो भिषग् 'ईशानचन्द्रः' चङ्कुणमन्त्रिणः श्याल आसीत् । सोऽपि तक्षकानुग्रहाच्छ्रियं लब्ध्वा विहारं कंचिदकारयत् । अप्रतिहताज्ञस्य ललितादित्यस्याज्ञां देवा अपि नोल्ललङ्घिरे, यतोऽसौ पूर्वजन्मनि कृतेन दानेनाप्रतिहताज्ञत्ववरं लब्धवान् । स परिहासपुरे 'सहस्रभक्तं'नामान्नसत्रमेकमकारयद्, यत्र प्रत्यहं लक्षशो दीनजनेभ्यः सदक्षिणानि भक्तपात्राणि दीयन्ते स्म । तेनैवोद्देश्येन तेनोषरभूमिष्वन्यान्यपि बहूनि पत्तनानि प्रपाश्च चक्रिरे । गुणग्रहिलः स गुणिनां परीक्षणे संग्रहणे परं यत्नमकरोत् । आसीद् भुःखारदेशे 'कङ्कणवर्षो' नाम कश्चिद् रससिद्धः । तस्य सोदरः 'चङ्कुणो' नामापि तादृश एव रससिद्ध आसीत् । स ललितादित्येन काश्मीरे नीतः । असौ सुसंस्कृतपारदेन राज्ञः कोषे बहु सुवर्णमुत्पादयति स्म ।

एकदा राजा ससैन्यो गच्छन् दुस्तरैः सिंधुसङ्गमैः स्तम्भितश्चिन्तापरोऽभूत् । ततस्तटस्थश्चङ्कुणोऽगाधेऽम्भसि मणिमेकमक्षिपत् । तत्प्रभावाद् द्विधाभूतं सरिन्नीरं नृपतिः ससैनिकः समुदतरत् । अथ चङ्कुणस्तं मणिमन्येन मणिना समाचकर्ष । अद्भुतं तत्कर्म परिभाव्य, प्रशस्य च राजा चङ्कुणं मणिद्वयमयाचत । राज्ञा मगधदेशाद् गजस्कन्धमधिरोप्यैका बुद्धमूर्त्तिरानीताऽऽसीत् । तामादाय चङ्कुणेन मणिद्वयं राज्ञेऽर्पितम् । मूर्तिश्च चङ्कुणेन स्वविहारेऽस्थाप्यत, या कल्हणसमयपर्यन्तं दृश्यते स्म ।

ललितादित्यो हयविद्याविशारदोऽप्यासीत् । कदाचित् सोऽशिक्षितं हयं स्वयं दमयितुमरण्ये एकाक्येव निनाय । निर्जने तत्र वने स ललनामेकां गायन्तीमपरां च नृत्यन्तीं ददर्श । प्रतिदिनं तत्र गच्छंश्च तदेव महिलायुगलं पश्यति स्म । अथ सविस्मयेन तेन पृष्टे ते समीपस्थे शूरवर्धमानग्रामे देवगृहाश्रिते नर्तक्यावावामित्यकथयताम् । ततस्तद्वचनादेव राजा तत्रत्यां मेदिनीं खानयामास । मृत्तिकापसारणान्निर्गतं पिहितद्वारं जीर्णं देवगृहद्वयं दृष्ट्वा तत्र रामलक्ष्मणाभ्यां निर्मिते द्वे विष्णुमूर्त्ती अपश्यत् । ते चादाय परिहासकेशवमन्दिरस्य पार्श्वे एव मन्दिरान्तरं निर्माय रामस्वामी तत्र स्थापितः, लक्ष्मणस्वामी तु चक्रमर्दिकया राज्ञ्या चक्रेश्वरमन्दिरपार्श्वे मन्दिरान्तरं निर्माप्य स्थापितः ।

अथकदा दिग्जयाय प्रस्थितस्य गजारूढस्य भूभुजोऽग्रे सिकतासिन्धु'—सविधस्थस्य कस्यचिद् राज्ञो मन्त्री स्वात्मानं मृषा कृत्तकर्णनासादिच्छेदैर्व्रणिनं विधाय ललितादित्यं मासत्रयप्राप्यस्य स्थानस्य पक्षैकप्राप्यत्वेन वञ्चयित्वा कोपयित्वा च बालुकार्णवे ससैन्यं प्रावेशयत् । जलाभावेन यदा तत्सैनिका मुमूर्षव इवाभवन्, तदा राज्ञा पृष्टोऽसौ मन्त्री विहस्याब्रवीत्—"मया स्वामिहिताय स्वजीवितं समुपेक्ष्य युक्त्या त्वं सकटको मृत्युमुखं प्रवेशितोऽसि"। तच्छ्रुत्वा सैनिकेषु सहाहाकारं निराशेषु राजा तान् भुजमुद्यम्य समाश्वासयन् स्वकुन्तेन भूमिं निर्भिद्य जलधारां प्रावाहयत्, यत्पानेन सेनाचराणां सर्वः क्लमश्चिच्छिदे । तस्य च शत्रुमन्त्रिणः श्रमो विफलतां गतः । अथ राज्ञा कुटिलाचारः स महीपतिर्निगृह्य निजस्य मन्त्रिणस्तुल्यावस्थो व्यधीयत ।

ललितादित्येनान्या अपि कुन्तवाहिन्यो व्यधीयन्त, यदुक्तं कल्हणेन—

यथोपयोगं तेनैव स्थाने स्थाने प्रवर्त्तिताः ।
अद्यापि कुन्तवाहिन्यः प्रवहन्त्युत्तरापथे ॥

इति (रा० त० ४।३०६) ।

इत्थं ललितादित्यस्य अनेके भुवनाद्भुता वृत्तान्ताः कल्हणसमये प्रसिद्धा अपि तेनातिप्रसङ्गभयान्न दर्शिताः । एवं भूतोऽप्यसौ कदाचिदतिक्रमं चापि चक्रे, यदुक्तम्—

कलेर्वाऽयं प्रभावः स्यान्नरनाथासनस्य वा ।
यत्सोऽपि भीमकलुषाः प्रवृत्तीः समदर्शयत् ॥

इति (रा० त० ४।३०९) ।

एवं कथ्यते—कदाचिदन्तःपुरसहितो राजा परिहासपुरे स्थितो मदिरामत्तः सचिवानेवमन्वशाद् यत्—"यदि प्रवरसेननिर्मितस्य पुरस्य श्रियं मत्पुरस्येव मन्यध्वे, तर्हि तन्निर्दहथ" इति । अलङ्घिताज्ञस्य तस्य तां घोरामाज्ञां श्रुत्वा मन्त्रिणो 'वातुलानके' स्थाने गत्वाऽश्वघासकूटानि निर्देहुः । राजा च हर्षात् तद् हर्म्याग्राद् वीक्षाञ्चक्रे । अथ क्षीणमदिरामदः सन् नगरप्लोषकिल्विषं निध्याय

---

(१) सिकतासिन्धुर्वालुकार्णवो वाऽयं 'कच्छका रण' इति नाम्ना संप्रति प्रतीतः प्रदेशः स्यात् राजस्थानीयो वा कश्चन प्रदेशः स्यात्, तदानीं राजस्थानस्यानेकेषां प्रदेशानां मनुष्यावासाभावात् ।

स परितापमवाप। मन्त्रिणस्तु तच्चिन्तानिवर्त्तनाय "पुरप्लोषो मृषैव सः" इत्यूचुः। अथासौ समादिशत्—"कार्यं न जातु तद्वाक्यं यत् क्षीवेन मयोच्यते" इति।

अयमन्योऽपि तस्य दोषोऽभूद् यत्—कदाचिदुपस्थितेन गौडदेशाधीश्वरेण सह भगवतः परिहासकेशवस्य मध्यस्थीकरणपूर्वं समयं कृत्वाऽपि तमसौ 'त्रिग्रामी' नामकस्थाने तीक्ष्णपुरुषैर्घातितवानिति। परन्तु गौडराजोपजीविनस्तदानीमद्भुतं सत्त्वं न्यदर्शयन्। तेहि शारदादर्शनमिषात् काश्मीरान् सम्प्रविश्य संहता मध्यस्थं देवमन्दिरं पर्यवेष्टयन्। तदानीं ललितादित्यं बहिर्गतं ज्ञात्वा पूजकाः परिहासकेशवस्य कपाटान् पिदधिरे। पराक्रमशालिनो गौडेशसैनिकास्तु परिहासहरिभ्रान्त्या राजतं रामस्वामिनमुत्पाट्य तं रेणुशश्चक्रुः, तिलं तिलं कृत्वा च दिक्षु निचिक्षिपुः। अथ ते नगरान्निर्गतैः सैन्यैः पदे पदे हन्यमाना भुवि निपेतुः। तेषां स्वामिभक्ति प्रशंसन्नपि कल्हणोऽन्ते रामस्वामिध्वंसात्तान् राक्षसानेवाह, यथा—

> राज्ञः प्रियो रक्षितोऽभूद् गौडराक्षसविप्लवे।
> रामस्वाम्युपहारेण श्रीपरीहासकेशवः॥

इति (रा० त० ४।३३४)

कल्हणसमयेऽपि तद् रामस्वामिमन्दिरं शून्यमेवास्थात्, गौडेशसैनिकानां तत्कृत्यं च सर्वैः स्मर्यते स्म।

ललितादित्यस्यान्यैरनाक्रान्तायाः पृथिव्या आलोकने सुमहत् कौतुकमासीत्, ततश्चासावपारमुत्तरापथं पुनरेव प्रविवेश। अनेकान् देशान् विजित्यासौ तेष्वपि स्वामाज्ञामप्रतिहतां प्रासारयत्। इतस्तु चिरमज्ञातवृत्तान्तैर्मन्त्रिभिः प्रहितः कश्चिद्दूतो ललितादित्यस्य पार्श्वात्प्रतिनिवृत्य तानेवमुक्तवान्—'महाराजः समादिशति यद्—इमां क्ष्मां प्रविष्टस्य ममागमं यूयं प्रतीक्षध्वे, सोऽयं युष्माकं मोह एव। प्रतिदिनं नवं नवं विजयार्जनं संत्यज्य स्वराष्ट्रं संप्रविष्टस्य मे किं कार्यमस्ति ?। तदिदं मदादिष्टं कार्यम्—अस्माकमान्तरिको भेदः कैरपि ज्ञातो न भवेत्, यतो हि चार्वाकाणामिवैषां परेषां परलोकाद् भयं नास्ति। गह्वरवासिनस्तु ('काश्मीरघाटी' इति प्रसिद्धस्य प्रान्तस्य वासिनः) अपराधं विनाऽपि दण्ड्याः, यतः संभृतवित्ता दुर्गसंश्रयास्ते पश्चाद् दुर्भेद्याः स्युः। ग्राम्याणां च पार्श्वेऽन्नानि वर्षोपभोग्यानि स्युः, वृषाश्च क्षेत्रभूसंमिताः, नातिरिच्येरन् यथा, तथाऽसकृत् कार्यम्। अधिकीभूतवित्तास्ते वर्षेणैव भृशं डामराः क्रूरा नृपाज्ञाऽतिक्रमक्षमाश्च

स्युः। वस्त्रं, स्त्रियः, कुथाः, भोज्यम्, अलङ्काराः, हयाः, गृहाः—यदा ग्रामीणैर्नगरोचिता लभ्यन्ते, तदा ते राजानमप्युपेक्षन्ते। अपि च यदा शस्त्रधारिणो भटादयो योग्येष्वयोग्येषु च राज्ञः समानां वृत्तिं वीक्षन्ते, तदा तेऽपि स्ववृत्तिमेकत्र रूढां कुर्वते। अपि च राज्ये कायस्था यदि अन्यान्योद्वाहसम्बन्धैः संहताः स्युः, तदा ते राज्यं ग्रसितुं चेष्टन्ते, कोऽपि कस्यापि दोषं न पश्यति। किं च भूमिपा अपि यदा कायस्थवत् कर्मस्थानानि वीक्षन्ते, तदापि निःसंशयं प्रजानां भाग्यविपर्ययो भवति। तस्मात्—चेष्टानुसारेणैव सर्वेषां गूढामाशयसंविदमुन्नीय, राजवीजिनामन्तरं यन्मयोक्तं तद् हृदये कार्यम्। तथा च शासनं संचालनीयम्" इति। इतोऽनन्तरं मत्पुत्रयोः कुवलयादित्यवज्रादित्ययोर्मध्याज्ज्येष्ठो राज्येऽभिषेक्तव्यः। मम तु द्वावपि समौ, परन्तु द्वैमातुरयोस्तयोः शीले महदन्तरमस्ति। कुवलयादित्यो यदा वलवान् स्यात्तदा तदाज्ञातिक्रमो भवद्भिर्नियमेन कार्यः। किं च—जीवितं राज्यं वाऽप्युत्सृजन्नसौ केनापि न शोचनीयः। किन्तु कनीयान् वज्रादित्यः कदापि नृपो न कार्यः। यदि प्रमादात् क्रियेत, तदा तदाज्ञा कदापि नोल्लङ्घनीया, विषमोऽप्यसौ रक्ष्य एव। मम पौत्रेषु कनीयान् यो जयापीडो दारकोऽस्ति, स सर्वदा 'पितामहसमो भूयाः' इति वाच्यः ?" इति।

मन्त्रिणो ललितादित्यस्येमामन्तिमामाज्ञां मत्वा निराशाः शोकसंविग्नाश्च भूत्वापि तां स्वीचक्रुः। ललितादित्यस्य च ततः परं कोऽप्युदन्तो न लेभे। एवममुष्य षट्त्रिंशद्वर्षाणि, सप्त मासाः, एकादश दिनानि च (३६ व०, ७ मा०, ११ दि०) राज्यकालोऽभूत्। तं केचिद् 'आर्याणक' देशेऽकाण्डनिपातिभिस्तुषारवर्षैर्विपन्नमूचिरे, केचित्पुनः—'चिरसंचितां स्वप्रतिष्ठां रक्षितुं क्वापि संकटेऽसौ दहनं प्राविक्षद्" इत्याहुः, अपरे च "अत्यन्तं दूरे उत्तरापथे स सकटको देवसुलभां भूमिं प्रविष्टः" इति मेनिरे। यत् किमपि भवतु, ललितादित्यस्य कृत्यानि यथाऽत्यद्भुतानि श्रुतानि, तथैव तद्विपत्तिरप्यत्यद्भुतैव श्रुता। तस्यैव समये तन्निर्जितयशोवर्मणः सभायां वाक्पतिराजभवभूत्यादयः संस्कृतस्य महाकवयोऽभूवन्।

६७—कुवलयापीडः (कुवलयादित्यः)—

(६) ललितादित्यादेशानुसारं महामन्त्री चङ्कुणः कदाचित्प्रजाः संनिमन्त्र्य पतिवियोगाग्निसन्तप्तां वसुन्धरां वाष्पैः सिञ्चन् निजगाद—"सुगृहीतनामधेयः, सुकृती स राजा दिवंगतः। अधुना राजपुत्रः कुवलयापीडो राज्येऽभिषिच्यताम्"

इति । ततः कमलदेव्या गर्भजः कुवलयापीडः कुवलयेशतां (भूवलयाधिपत्वं) भेजे । सोऽत्यन्तं दानशील आसीत् । कञ्चित्कालं स स्वतुल्यप्रभावेण भ्रात्रा वज्रापीडेन (वज्रादित्येन) विघ्नितशासनोऽभूत् । किन्तु शीघ्रमेव दानलोभात्पर्यायवृत्तिभिरु-भयधनादायिभिर्भृत्यैः सहैव वज्रादित्यस्य विप्लवं बभञ्ज । राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा चासौ दिग्विजयाय साधनानि संभृतवान् । तस्मिन्नेव क्षणे कश्चिन्मन्त्री तदाज्ञामुदलङ्घयत् । रात्रौ तल्पगतो नृपः कोपाकुलस्तमाज्ञातिक्रमं ध्यायन् निद्रां नाधिगतवान् । स कृतागसं हन्तुं चित्तमकरोत्, किन्तु पश्चाद्विचारेण शान्ति वैराग्यं च लब्धवान् । अन्ते च—

"इत्याद्यनित्यताचिन्तादत्तशान्तिसुखादरः ।
राज्यं संत्यज्य स वनं 'प्लक्षप्रस्रवणं' ययौ ।। (रा० त० ४।३८७)

राज्यं संत्यजता च तेन निजासने श्लोकोऽयमालिखितः—

"गच्छ भद्र ! वनायैव तपस्याधीयतां मनः ।
सापायाः क्षणभङ्गिन्य एवं प्राया विभूतयः ।।"

इति (रा० त० ४।३८८)

महाकवेः कल्हणस्य समये प्रसिद्धिरासीद् यत्—"अभग्नशमसंवेगलब्धसिद्धि-रसौ कुवलयापीडनृपोऽद्यापि श्रीपर्वतादौ दृक्पथमेति" इति । स्वप्रभोः पुत्रे राजनि कुवलयापीडे तथा याते मित्रशर्मा नाम मन्त्री वितस्तासिन्धुसंभेदे सभार्यो जीवितं जहौ । कुवलयापीड एकं वर्षं पञ्चदश दिनानि च राज्यं चकार ।

६८. वज्रादित्यः (द्वितीयः) बप्पियकः, ललितादित्यो वा—

(७) कुवलयादित्यादनन्तरं राज्ञ्याश्चक्रमर्दिकाया गर्भजातो वज्रादित्यो राज्यं लब्धवान् । कुवलयापीडस्तद्भ्राता यत्र प्रजाह्लादकर आसीत्, तत्र वज्रादित्यः क्रूरचरितोऽभूत् । स परिहासपुरात् पित्र्यां नानोपकरणावलीं जहार । रागिणस्तस्य भूयस्योऽन्तःपुरस्त्रियोऽभूवन् । स काश्मीरमण्डले म्लेच्छाचारं प्रावर्तयत । यदुक्तम्—

"विक्रयेण प्रयच्छन् स म्लेच्छेभ्यः पुरुषान् बहून् ।
म्लेच्छोचितां व्यवहृतिं प्रावर्त्तयत मण्डले ।।"

इति (रा० त० ४।३९७) ।

सप्त वर्षाणि (७ व०) राज्यं कृत्वाऽतिसंभोगजन्मना क्षयरोगेणासौ क्षयं जगाम ।

९९. पृथिव्यापीडः—

(८) वज्रादित्यान्मञ्जरिकादेव्यां जातः पृथिव्यापीडः स्वपितुरनन्तरं राज्यं लेभे। सोऽपि प्रजान्तक एवासीत्। चत्वारि वर्षाणि मासमेकं च राज्यं कृत्वा सोऽपि राज्याद् भ्रंशमाप।

१००. संग्रामापीडः—

(९) बप्पियाद् (वज्रादित्याद्) मम्माभिधानायां राज्ञ्यां जातः संग्रामापीडस्तं भ्रातरं पृथिव्यापीडमुत्पाट्य नृपोऽभूत्। परं स सप्तैव वासरान् राज्यं कर्त्तुमशकत्।

(१०१) जयापीडः—(१०२) जज्जश्च—

(१०) संग्रामापीडानन्तरं वज्रादित्यस्यैव तृतीयः पुत्रो 'जयापीडो' नाम राज्यं प्राप। स हि "पितामहसमो भूयाः" इति प्रथमललितादित्यसन्दिष्टं वचोऽमात्यमुखेभ्यः श्रुत्वा, स्मृत्वा च सम्भृतबलः सन् दिग्जयाय निर्ययौ। नीतिनिपुणोऽसौ स्वदेशस्थानेव राज्ञो वशे कृत्वा सेनया सह निनाय। काश्मीरदेशाद् निर्गच्छंश्च तद्द्वारस्थितान् वृद्धानपृच्छत्—दिग्जयाय निर्गच्छतो मम पितामहस्य कियत् सैन्यमासीद् ?" इति। वृद्धा उत्तरयामासुः—"तव पितामहस्य जयोद्यमे कर्णीरथानां सपादं लक्षमासीत्, अद्य तव तु अशीतिः सहस्राणि सन्ति" इति। तदाकर्ण्य जयापीडो बहु मेने न निर्जयम्। जिगीषोस्तस्य भावमालोक्य तु वृद्धा ललितादित्यभूपतेर्भविज्ञतां सस्मरुः। यदाऽसौ दिग्विजये दूरं प्रयातः, तदा 'जज्जो' नाम तदीयः श्यालो द्रोहेण काश्मीरानाक्रम्य स्वयं राजासनं भेजे। अपि च जयापीडस्य सैनिका अपि स्वामिभक्तिपराङ्मुखाः, स्वदेशस्मारिणो दिने दिने न्यवर्त्तन्त। सोऽप्यनुयात्रिकान् राज्ञः स्वस्वभूमिषु विसृज्य परिमितैर्वैधात्रीं वामतामप्युल्लङ्घयितुं क्षमैर्निजैः सैन्यैः सह प्रयागमगमत्। तत्रासौ मनोजवानां वाजिनामेकोनं लक्षं भूरिदक्षिणाभिः सह द्विजेभ्यो दत्त्वा "यः कश्चिदिह वाजिनां सम्पूर्णं लक्षं दद्यात्, स स्वमुद्रया मन्मुद्रां विनिवारयेत्" इत्यक्षराणि लिखित्वा गङ्गारोधसि स्तम्भमेकं निचखान। अथ च कस्यचिदाप्तस्य मुखेन स्वसैन्यस्य स्वदेशगमनानुज्ञां दत्वा रात्रावेकाक्येव कटकांतरान्निर्जगाम। स 'जयन्त' नामकेन राज्ञा पालितां गौडदेशराजधानीं गत्वा सौराज्यरम्यं पौण्ड्रवर्धननगरं प्राप। तत्र

कार्त्तिकेयमन्दिरे देवनर्त्तक्याः 'कमला' नाम्न्या नृत्यं पश्यन्नसौ तया स्वगृहे समाहूतः प्रार्थितोऽपि च तां न जग्राह, उवाच च —

"असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।
अनाक्रम्य जगत्कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः ॥"

इति (रा० त० ४।४४१) ।

एकदा संन्ध्यामुपास्य सरितस्तटात् प्रत्यावृत्तो जयापीडः कमलागृहं सिंहस्य भयाद् व्याकुलमिवापश्यत् । अपरेद्युश्च रात्रौ जयापीडस्तं सिंहमेकेनैव छुरिका प्रहारेण न्यवधीत् । प्रातःस्तद्वार्त्तायां प्रसृतायां गौडेशो जयन्तः स्वयं हतं सिंहं द्रष्टुमाययौ । तन्मुखलग्नं जयापीडनामाङ्कं सौवर्णकेयूरं दृष्ट्वाऽन्विष्य च तस्मै जयपीडाय स्वतनयां 'कल्याणदेवीं' ददौ । असावपि विनैव सामग्रीं पञ्च गौडाधिपान् विजित्य श्वशुरं तदधीश्वरं विदधे । अनन्तरं कमलामप्यसौ व्युवाह । अथ मित्रशर्मात्मजं देवशर्माणममात्यमाकारयितुं प्राप्तं वीक्ष्य जयापीडस्ताभ्यां भार्याभ्यां (कमलाकल्याणदेवीभ्यां) विजयश्रिया च सहितो निजदेशं प्रति प्रस्थितः । मार्गे च निर्जितस्य कान्यकुब्जेश्वरस्य भुवनसुन्दरं राजसिंहासनमपि निन्येऽसौ ।

अथ तस्मिन् स्वभुवं प्रविष्टे राज्यहर्त्ता तच्छ्यालो 'जज्जः' पूर्वसज्जितया सेनया सह योद्धुमाययौ । 'शुष्कलेत्र' नामके ग्रामे सुबहूनि दिनानि तयोर्दारुणः सङ्ग्रामोऽभूत् । प्रजा जयापीडेऽनुरक्ता जज्जराज्यं न सहन्ते स्म । सेनायामसत्यामपि ग्राम्याटविकमण्डलानि तमनुगम्य तदर्थं प्राणपणेन युध्यन्ते स्म । युधि ग्राम्यैः सह 'श्रीदेवो' नाम ग्रामचण्डालोऽपि प्राप्तो जज्जं गवेष्य तं क्षेपणीयाश्मना निजघान । एवं त्रीणि वर्षाणि द्रोहार्जितं राज्यं कृत्वाऽसौ प्राणैर्व्ययुज्यत ।

जज्जे हते जयापीडः प्रत्यावृत्त्य निजां श्रियं जग्राह । अथ राज्ञी कल्याणदेवी "कल्याणपुरं" निरमापयत् । राजा च "मल्हाणपुरं" निर्माप्य तत्र "विपुलकेशवं" नाम विष्णुं स्थापितवान् । राज्ञी कमलापि 'कमलापुर'मवीवसत् ।

राज्ञो जयापीडस्य समये संस्कृतविद्याया महती समुन्नतिरभूत् । काश्मीरदेशो विद्याया उत्पत्तिभूमिरस्ति । परन्तु जयापीडसमये प्रारम्भे सा

अथ 'अरमुडिः' इति प्रसिद्धो मायावी नेपालदेशस्य राजा जयापीडमभिसन्धातुमैच्छत् । यदा जयापीडो नेपालं गतः, तदासौ ससैन्यो दूरमपससार । जयापीडस्तु अनेकानि राज्यानि निर्जयन् पूर्वसमुद्रतीरं प्राप । अरमुडिरपि समुद्रे मिलन्त्या कस्याश्चिन्नद्या अपरस्मिन् (दक्षिणे) तीरे कृतसेनानिवेशो भेर्यादिरवैर्जयापीडं कोपयामास । स तु नदीजलं जानुदघ्नं विचार्य ससैन्यस्तत् तर्तुं व्यगाहत । परन्तु अकस्मात्प्रवृद्धया वेलया नरनागाश्वबहुलं तत्सैन्यं प्लाव्यमानं क्षणात्संक्षयमाययौ । स्वयं जयापीडोऽपि बाहुभ्यां संतरन् जलौघेन दूरमनीयत, क्षिप्रकारिणाऽरमुडिना बद्धः कालगण्डिकानद्यास्तीरस्थेऽत्युच्चाश्मवेश्मनि निरुद्धश्च । अस्मिन् विपदवसरेऽसावपि किंकर्त्तव्यतामूढोऽभवत् । केवलं तन्मन्त्रिष्वन्यतमो देवशर्मैव स्वदेहत्यागेनापि स्वामिनो हितं कर्त्तुमुद्यतोऽभूत् । स दूतान् संप्रेष्य तैररमुडिं "जयापीडश्रिया साकं काश्मीरराज्यं तुभ्यं दास्यामि" इति प्रालोभयत् । प्राप्तेषु प्रतिदूतेषु संविदि च पूर्णायां गृहीतकटको मन्त्री नेपालं ययौ । कालगण्डिकाया अर्वाचि तटे एव कटकं निवेश्य मितपरिच्छदः स परं पारं ययौ । अथ देवशर्मा मन्त्री नेपालेशमरमुडिमुवाच—"जयापीडेन दिग्विजये बहु धनमर्जितमासीत्, तत्र कुत्र न्यस्तं कस्य कस्य वा सैनिकस्याधिकारे वर्तते ? तत्स एव वेत्ति । 'दानेन तव मोक्षो भविता' इत्युक्त्वा प्रलोभयन् 'वसु क्व न्यस्तम्' इति तं प्रष्टुमिच्छामि" इति । एवमरमुडिं विमोह्य ततो लब्धानुज्ञो देवशर्मा जयापीडस्य पार्श्वे गत्वा तदभ्युदयोपायं निरदिक्षद् यद्—"राजन् ! त्वद्वेश्मनोऽधस्तात्संलग्नैव कालगण्डिका नदी वहति । वातायनद्वारेणैतस्यां कूर्दित्वा शीघ्रं पारं गत्वा च निजे सैन्ये सम्मिल" इति । परन्तु तथा साहसमकुर्वाणे जयापीडे मन्त्री देवशर्मा तं घटिकाद्वयं यावत् 'पायुक्षालनवेश्म' संप्रेष्य स्वयं नखनिर्भिन्नगात्रासृजांऽशुकपल्लवे इममुपायमलिखत्—"अहं सद्योव्यापादितस्वतनुः श्वासापूरितविग्रहस्तवाग्रे मृतः स्थितोऽस्मि । अभेद्यदृतिवत्स्थितं मम देहमारुह्य त्वं नद्यां पतित्वैतामुत्तर" इति । एवं लिखित्वा दृढेनांशुकेन गले पाशं दत्वा ममार । प्रत्यावृत्तो जयापीडस्तं तथाभूतं दृष्ट्वा, लेखं चानुवाच्य, मन्त्रिणः स्नेहं त्यागं च दृष्ट्वाऽत्यन्तं विषिस्मिये । पुनश्च यथोपदेशं प्रवाहे पतित्वा नदीं ततार सेनां च प्राप । प्राप्तसैन्यश्च सभूपालं नेपालविषयं त्वरितं क्षयं निनाय । किंतु—

रक्षारत्नोपमे तस्मिन् सचिवेऽस्तमुपागते ।
प्राप्तामपि श्रियं मेने नृपतिर्हारितामिव ॥ (रा० त० ४।५८५) ।

तस्य देवशर्मणोऽमात्यस्य प्राणत्यागेनापि कृत उपकारस्तु नृपस्य मानसात्क-दापि न निर्ययौ ।

अथ जयापीडो महत् स्त्रीराज्यमण्डलमपि विजित्य, तत्रस्थं कर्णस्य श्रीपट (सिंहासनं) स्वाधिकारे कृत्वा च 'धर्माधिकरणं' नाम कर्मस्थानं (महान्तं न्यायालयं) विनिर्ममे । द्वितीयं च कर्मस्थानं 'चलगञ्ज'नामकं विदधे । निजे गञ्जे (राष्ट्रियमहाकोषे) दूरस्थितेऽसौविध्यमवेक्ष्य दिग्विजयप्रयाणेषु धनसामग्र्यादि-लब्धिसौविध्यायादश्चलगञ्जाख्यकर्मस्थाननिर्माणमतीवोपयुक्तमभूत् ।

काश्मीरान् पुनः प्रविश्य भूपैः परिवारितो जयापीडो विजयोपार्जितां श्रियं बुभुजे । कदाचित्तं स्वप्ने 'महापद्म'नामा नागः शरणं गतः कस्माच्चिद् द्राविडा-न्मान्त्रिकाद् रक्षामयाचिष्ट, तत्प्रत्युपकाराय च "स्वदेशे एव स्वर्णधातुसुवं गिरिं दर्शयिष्यामि" इति प्रत्यज्ञासिष्ट च । राज्ञि सेवकैर्द्राविडमन्वेष्य तच्छक्तिं जिज्ञासमानेऽसावभिमन्त्र्योज्झितैर्बाणैर्बद्धाशो महापद्माश्रितस्य सरसो जलमशोषयत् । राजा च तत्र तं नागमपश्यत् । अथ द्राविडं द्रविणं दत्त्वा व्यसर्जयत् । नागं सुवर्ण-गिरिदाने विलम्बमानं दृष्ट्वा तु अचिन्तयदसौ—"दद्यान्नाद्याप्यसौ नागः कथं स्वर्णाकरं गिरिम्' इति । नागस्तु स्वप्ने जगाद—"अपमानभयादहं भवन्तं शरणं गतोऽस्मि । परन्तु अक्षोभ्यं सरो द्राविडद्वारा शोषयित्वाऽहं नागाय दर्शितः, मानश्च मे न रक्षितः । तस्माद्—भवन्त इव तत्रापि न वयं व्यर्थदर्शनाः, ताम्रधातुरसस्यन्दी दर्श्यते तद्गिरिस्तव" इति । ततः काश्मीराधीनक्रमराज्यस्थाद् गिरेस्ताम्रं लब्ध्वा जयापीडो दीनारकोटीनामेकोनं शतम् (एकोनानबुर्दसंख्याकान् दीनारानित्यर्थः) स्वाभिधाङ्कितं निर्मापयामास । एकोनतायास्त्वयमाशयः—

"पूर्णं कोटिशतं कुर्याद् यः स मां निर्जयेदिति ।
दर्पभङ्गाय भूपानां समयं स्थापयन्नृपः ॥"

इति (रा० त० ४।६१८) ।

अथासौ जयापीडः शिवदासादिभिर्लुब्धैर्धनस्थानाधिकारिभिः कायस्थैः प्रविवर्धितवित्तेच्छो लोभवशंवदोऽभूत् । ततः प्रभृत्येव च काश्मीरिकाणां कायस्थ-वक्त्रप्रेक्षित्वमुत्पन्नम्, प्ररूढश्चासौ प्रवादः—"जयापीडस्य पाण्डित्यं प्रजापीडन-शौण्डता" इति । सौदास इवानेकलोकप्राणापहारकृदसौ लुब्धत्वध्वस्तधीः स्वल्प-वित्तलवप्रदान् सर्वस्वहारिणः कायस्थानेव हितकारिणो मेने । इत्थं लोभाद् भूपादारभ्य रङ्कपर्यन्तं प्रजाः पीडयतस्तस्य वर्षत्रयमत्यगात् ।

दूरदूरितरोहिताऽऽसीत् । ततश्च यथा महर्षिणा कश्यपेन वितस्ताऽवतारिता, तथा तेन राज्ञा विद्याऽपि पुनरवतारिता 'पातञ्जलमहाभाष्यं' काश्मीरे निर्मितमपि तदानीं विच्छिन्नमिवाभूत् । जयापीडो देशान्तराद् व्याख्यातृप्रवरान् विदुष आगमय्य पुनस्तद्भाष्यं स्वमण्डले प्रावर्तयत् । राजा स्वयमपि शब्दविद्योपाध्यायात् 'क्षीरस्वामिनः' सकाशादध्ययनं कृत्वा पण्डितोऽभूत् । स कस्यचिदपि भूपतेरात्मना सह स्पर्धां न चक्षमे, किन्तु बुधैः सार्धमात्मनः स्पर्धां तु बहु मेने । 'पण्डित'—शब्दस्य तु महती प्रतिष्ठा तदा समपद्यत, यदाह कल्हणः—

तावत् पण्डितशब्देऽभूद् राजशब्दादपि प्रथा ।
तैस्तैर्दोषैर्न तु ग्लानिं कालान्तरवदाययौ ॥

(रा० त० ४।४६१) इति ।

ऐतिहासिकगवेषणायै महत्वपूर्णमिदं पद्यम् । एतेन ज्ञातुं शक्यं यत्—इतः समयात् कल्हणसमयाच्च पूर्वमपि संस्कृतपण्डितेषु समये समये दोषाः प्रादुर्भवन्ति स्म, परस्तात्तु तेषां परिमार्जनं विधीयते स्म । कल्हणः परिस्थितेस्तस्याः परिचित आसीत् । जयापीडस्तथा विद्वद्भक्तो विद्वदायत्तश्चासीद् यथा राजसांमुख्यकाङ्क्षिभिः सेवागतैर्नृपैर्विदुषां गृहाः सदा व्याप्ता अभूवन्, ते राजसांमुख्यं कारयेयुरिति ।

जयापीडस्य 'शुक्रदन्तो' नाम कश्चिन्मन्त्री आसीत् । तस्य पाकशालाध्यक्षः 'थक्कियः' नाम कश्चिद् राज्ञा विद्वत्तया गृहीतः परिवर्धितश्च । 'उद्भटभट्टो'[1] नाम विद्वान् तस्य राज्ञः सभापतिरासीत् । स प्रत्यहं दीनारलक्षेण कृतवेतन आसीदिति कल्हणो वक्ति । 'कुट्टनीमत' ग्रंथलेखको 'दामोदरगुप्तो' नाम कविस्तस्य धुर्यो धीसचिवोऽभूत् । 'काव्यालङ्कारसूत्राणां' सवृत्तिकानां प्रणेता भट्टवामनश्चापि तन्मन्त्री आसीत् । अन्ये चापि तादृशा विद्वांस एव तन्मन्त्रिणोऽभूवन् । 'मनोरथः', 'शङ्खदन्तः', 'चटकः', 'सन्धिमान्'—इत्येते कवयस्तत्सभायामशोभन्त ।

जयापीडो जयपुरकोट्टम्, त्रीणि बुद्धमन्दिराणि, महाकारं विहारं च विधाय नगरांतर्जयादेवीमन्दिरं निरमापयत् । रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां चतुर्णां मूर्त्तीः संस्थाप्य, शेषशायिनो विष्णोर्मन्दिरमपि तेन प्रतिष्ठापितम् ।

(१) भट्टोद्भट आलङ्कारिकः ।

एवमुच्यते—"जलाभ्यन्तरे मम द्वारवत्या निर्माणं कुरु" इत्येवं स्वप्ने भगवता विष्णुनाऽऽज्ञप्तोऽसौ तथाविधं विनिर्माणमपि चक्रे। कल्हणसमये तन्नगरमभ्यन्तरं जयपुरं प्रसिद्धचति स्म। तस्मिञ्जयपुरे 'जयदत्तो' नाम राज्ञो मन्त्री बौद्धमठमेकं व्यरीरचत्। 'प्रमोदो' नाम मथुरापतिस्तस्य राज्ञः क्षत्ता (सारथिः) आसीत्। 'आचो' नाम तस्य क्षत्तुर्जामाता 'आचेश्वरं' नाम शिवमन्दिरमकारयत्।

अथ संभृतसामग्रीको जयापीडः पुनर्दिग्विजयाय प्रतस्थे। स हिमाचलात् पूर्वसमुद्रं यावदनेकान् देशान् विजिग्ये। प्रचण्डैश्चाण्डालैः सह रात्रौ कटकाद् बहिरटाट्यां कुर्वाणा मुम्मुनिप्रमुखा नृपास्तस्य यामिकाः (प्रहरिणः) अभवन्। पूर्वां दिशं प्राप्तो जयापीडः स्वकीयमन्यन्नाम 'विनयादित्यः' इति प्रख्यापयन् तत्र 'विनयादित्यपुरं' नाम नगरं प्रातिष्ठिपत्।

साहसी राजा तत्र विपद्ग्रस्तोऽप्यभूत्। स संन्यासिवेषं धृत्वा कैश्चिदन्यैः संन्यासिभिः सह मौनी सन् पूर्वदिक्पतेर्भीमसेनस्य दुर्गं विवेश। तं रन्ध्रान्वेषिणं ज्ञात्वा तत्र चिरात् स्थितः पूर्ववर्णितस्य जज्जस्य भ्राता 'सिद्धो' नाम राज्ञे न्यवेदयत्। राजा भीमसेनस्तु जयापीडं निगृह्य कारायां न्यबध्नात्। तादृशेऽतिदारुणे व्यसनेऽप्यसम्मूढो जयापीड उपायांश्चिन्तयन्नासीत्, अत्रान्तरे तत्र देशे प्रजानां लूतामयः[1] प्रादुरभूत्। जयापीडस्य तस्मिन्नेव क्षणे उपायः प्रत्यभात्। स हि भृत्यद्वारा पित्तोद्रेचकाणि द्रव्याण्यानाय्य तैर्ज्वरमधारयत्, वज्रवृक्षपयश्चाङ्गे क्षिप्त्वा सपिटकोऽभवत्। रक्षिणां मुखाद् भीमसेनस्तं लूताव्याप्तमाकर्ण्य विपत्स्यते ध्रुवमिति ध्यात्वा देशाद्बहिर्व्यधात्। एवं स्वमतिमाहात्म्याद् विपदर्णवात्संतीर्णो जयापीडः स्वस्थो भूत्वा भीमसेनस्य दुर्गं विजिग्ये।

(१) लूतामयलक्षणं तु—"उच्छूनो रक्तवर्णश्च स ज्वरः पिडकाकृतिः। संचारी त्वचि रोगः स्याल्लूताख्यो 'लोत्' इति श्रुतः" इति। अचिकित्स्योऽयं रोगस्तदानीं मन्यते स्म यदाह कल्हणः—

"आमयः स्पर्शसंचारी तत्र व्यापादकश्च सः।
देशदोषादतो जन्तुर्लूताव्याप्तो विवर्ज्यते ॥" इति।

अयं रोगः कृत्रिमोऽप्युत्पादयितुं शक्यो यथोक्तं मूले। तत्र कानि पित्तोद्रेचकाणि ज्वरमुत्पादयन्ति? वज्रवृक्षः पयस्वान् स्नुहीवृक्षः एव, तस्य कतमो भेदः पयसा पिटकाः संजनयति? इत्येतत्सर्वं गवेषणीयं भिषग्भिः। रोगस्य संचारित्वासंचारित्वकृतो भेदस्तु स्फुट एव।

इट्टिलः—

"नन्वयं पतितो जाल्म !"................ .....।

इति (रा० त०)।

एवं ब्रह्मणभाषितादनन्तरं तत्कालमेव वितानात्स्खलितः सुवर्णदण्डो राज्ञोऽङ्के न्यपतत्। तेन तस्याङ्के व्रणिते क्रकचदारणवत् पीडाऽभूत्, क्रिमयश्च व्रणे संजाताः। अनेकानि दिनानि नरकयातनामैहिकीं भुक्त्वासौ जयापीडो राजा यमलोकातिथिर्बभूव। जयापीडोऽप्सावेकत्रिंशद्वर्षाणि (३१ व०) राज्यं चकार। कृतपापं विपन्नं च तमुद्दिश्य 'अमृतप्रभा' नाम तन्माता मृतोद्धाराय 'अमृतकेशवं' नाम विष्णुमंदिरमकारयत्।

१०३. ललितापीडः—

(११) जयापीडादनन्तरं तस्माद् 'दुर्गा'नाम्न्यां राज्ञ्यां जातो 'ललितापीडो'नाम तत्सुतः काश्मीरराज्यं लब्धवान्। स राजकार्याण्यपश्यन् विटनटवारनारीपरायणो भूत्वा स्वपित्राऽन्यायेनोपार्जितस्य द्रव्यस्य भूरिशो व्ययं व्यधात्। मानी 'मनोरथो'नाम मन्त्री तस्य दुराचारान् यमयितुमशक्नुवंस्तं परिजहार। स सुवर्णपार्श्वं, फलपुरं, लोचनोत्सं चैतान् ग्रामानपि ब्राह्मणेभ्योऽदात्। इत्थं द्वादशाब्दान् भुवं भुक्त्वाऽसौ ममार।

१०४. संग्रामापीडः—

(१२) ललितापीडादनन्तरं तद्विमातुर्गौडराजदुहितुः सुतो जयापीडात्मजो भ्राता 'संग्रामापीडो'नाम 'पृथिव्यापीडः' इत्यन्यन्नाम बिभ्रद् राज्यं लब्धवान्। तस्य राज्यकालः सप्तभिरेव वर्षैः समाप्तोऽभूत्।

१०५. चिप्पटजयापीडः (बृहस्पतिः)—

(१३) ललितापीडोऽ'खुव'ग्रामवास्तव्यस्य, कल्यपालजातिकस्य,[१] 'उप्य'-नामकस्य सुतां 'जयादेवीं'नाम वेश्यां तद्रूपलुब्धोऽवरुद्धात्वमनैषीत् (स्वावरोधेऽस्थापयत्)। तस्यां 'चिप्पटजयापीडो'नाम बृहस्पत्यपराभिधः सुतोऽजायत। स शिशुदेश्य एव संग्रामापीडादनन्तरं राजसिंहासनेऽतिष्ठत्। तस्य पद्मः, उत्पलकः,

---

(१) कल्यं=सुरां पालयति—इति 'कल्यपालः' इति व्युत्पत्त्या सुरासन्धानविक्रयादिकर्त्री जातिरेव 'कल्यपाल' (कलवाल, कलवार, कलाल) इति प्रसिद्ध्यति।

कल्याणः, मम्मः, धर्मः—इत्येतन्नामानो मातुला बालकास्तमगालयन्, भूभोगांश्च बुभुजिरे। तेषु ज्येष्ठ उत्पलकः प्रधानोऽभूत्, अन्ये चान्यानि कर्मस्थानानि जगृहिरे। सर्वे च ते जयादेव्याज्ञायामवर्त्तन्त। परन्तु जयापीडेन लुब्धेन यद्धनमर्जितमासीत्, तत्पूर्वं तत्सूनुना ललितापीडेन व्ययीकृतम्, पश्चात्तु तच्छयालकैर्हृतम्। तत्स्थितिं कल्हण इत्थमवर्णयत्—

भगिनीभगसौभाग्यसंभवैर्विभवैः कृताः।
तेऽभङ्गुराणां भोगानां भोक्तारो भाग्यशालिनः।।

इति (रा० त० ४।६८४)।

अकुलीनास्ते त्यक्तशैशवात् स्वस्रीयान्नृपाच्चिप्पटजयापीडान्नाशमाशङ्कमाना मिथः संमन्त्र्याभिचारक्रियया स्वस्रीयं राजानं निजघ्नुः। चिप्पटजयापीडो द्वादशाब्दानेव केवलं राज्यं बुभुजे। यद्यपि तन्मातुला राज्यप्राप्तीच्छयैव तं हतवन्तः, तथापि परस्परमहङ्कृतास्ते एकस्य कस्यचिद्राज्यं नैच्छन्। अन्यस्य कस्यचिद् राजत्वसम्पादनेऽपि तेषामैकमत्यं नाभूत्। कञ्चित्कालं राज्यं विशृङ्खलमेवातिष्ठत्।

१०६. **अजितापीडः—**

(१४) पूर्वमुक्ताद् बप्पियभूपतेः (वज्रादित्यात्) मेघावलीदेव्यां त्रिभुवनापीडो नाम सुतोऽभवत्। स ज्येष्ठोऽप्यचाक्रिकतया राज्यविवर्जितोऽभूत्। स च जयादेव्यामजितापीडं नाम सुतं जनयामास। तमेव 'उत्पलको' बलाद् राजानं व्यधात्। अथ ते राज्योत्पत्तिमपहरन्तः पुरदेवगृहादीनां प्रतिष्ठां चक्रिरे, सापत्या राज्यं बुभुजिरे च। तत्र उत्पलेन 'उत्पलस्वामी', उत्पलपुरं च कृतम्, पद्मेन 'पद्मस्वामी', 'पद्मपुरं' च कृतम्, पद्मस्य वधूर्गुणदेवी चैकं मठं पद्मपुरेऽपरं च विजयेश्वरे विहितवती। धर्मश्च धर्मस्वामिमन्दिरं व्यधात्। कल्याणवर्मा कल्याणस्वामिनः केशवस्य मन्दिरमकारयत्। महाधनो मम्म एकैकस्या धेनोर्दीनाराणां सहस्राणि पञ्चोपकरणानि च विधाय पञ्चाशीतिसहस्राणि गवां ददौ, मम्मस्वामिमन्दिरं च विनिर्ममे। अजितापीडो दिने दिने एकसंभाषणादन्येषु खेदं यात्सु तान् पञ्चापि भ्रातरः समानतया तोषयितुं नाशकत्। एकोननवते (८९) काश्मीरीये लौकिकाब्दे राजनि बृहस्पत्यपराभिधे चिप्पटजयापीडे परलोकं गते उत्पलकादयः पञ्चभ्रातरो निर्विघ्नभोगा अभूवन्। अथ मम्मोत्पलकयोर्दारुणो रणोऽभूद्,

तदनन्तरं "सर्वकालं ब्राह्मणानामहो धैर्यमकुण्ठितम्" इति कल्हणोक्त्यनुसारं ब्राह्मणा धैर्यं धृत्वा तत्परिपन्थिनोऽभूवन्। बहवो देशान्तरं प्रयाताः, शेषास्तु ब्रह्महत्यापापेन तं धक्ष्यन्तो मर्त्तुमारेभिरे। तैरसौ सूचितो यद्—"विप्राणां शतमेकोनमेकाहेन विपद्यते।" इति। लोके राज्ञस्तस्य महती निन्दाऽकीर्त्तिश्च प्रासरताम्। महाभाष्यव्याख्याक्षणे बुधैः कविभिः कदाचिद् यः—

"नितान्तं कृतकृत्यस्य गुणवृद्धिविधायिनः।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम्"॥
(रा० त० ४।६३५)।

इत्येवं स्तूयते स्म, स एव संप्रति क्रौर्यमालम्बमानः—

"कृतविप्रोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम्"॥
(रा० त० ४।६३७)।

इत्येवं निन्दया धिक्क्रियते स्मापि[1]। स कदाचिद् ब्राह्मणानां तूलमूल्याख्यं ग्राममपहर्त्तुं गतो चन्द्रभागाया (चिनाब इति ख्यातायाः) नद्यास्तटे स्थितो विप्राणामेकोनं शतं तज्जले मृतमशृणोत्, किन्तु तस्याग्रहारस्य हरणादेवासौ विरतो न तु भूमिहरणात्। अथ तूलमूल्यग्रामवासिनो विप्राः कदाचित् प्रतीहारकराहतास्तदग्रे चुक्रुशुः। तेषां राज्ञा जयापीडेन सहैवमभूवन्नालापाः—

विप्राः—

"मनुमान्धातृरामाद्या बभूवुः प्रवरा नृपाः।
अन्वभावि तदग्रेऽपि ब्राह्मणैर्न विमानना॥

---

(१) स्तुतिनिन्दापरं श्लोकद्वयमेतच्छ्लिष्टम्। तथाहि प्रथमस्य—"पाणिनिर्मुनिः कृतकृत्यः=विहितकृत्यसंज्ञकप्रत्ययः, गुणस्य=अदेङ्रूपस्य, वृद्धेः=आदेज्रूपायाश्च विधायी, श्री जयापीडस्तु—कृतकृत्यः=प्रविहितदिग्विजयादिकार्यः, गुणानाम्=शौर्योदार्यादीनां, वृद्धेः=राज्य–लक्ष्मी–कीर्त्यादिविशालतायाश्च विधायी" इत्यादिरर्थः। द्वितीयस्य तु—"पाणिनिः वि० प्र० इत्याद्युपसर्गाणां कर्त्ता, भूतकालिकयोर्निष्ठासंज्ञकयोः क्तक्तवतुप्रत्यययोर्विधायी, श्रीजयापीडस्तु—विप्राणां=ब्राह्मणानामुपसर्गस्य=महामरकरूपस्य कर्त्ता तथा भूतानां=प्राणिनां निष्ठाया महाविनाशस्य विधायी" इत्यर्थः।

सेन्द्रं स्वर्गं सशैलां क्ष्मां सनागेन्द्रं रसातलम् ।
निर्दग्धुं हि क्षणेनैव विप्राः शक्ताः प्रकोपिताः" ॥
इति (रा० त० ४।६४१–४२) ।

राजा—

"भिक्षाकणभुजां कोऽयं शठानां वो मदज्वरः ।
येनर्षय इव ब्रूथ प्रभावख्यापकं वचः" ॥
इति (रा० त० ४।६४४) ।

इट्टिलो द्विजः—

"राजन् ! युगानुरूप्येण भावाभावानुवर्त्तिनः ।
शासितुस्तेऽनुसारेण न कस्मादृषयो वयम्" ॥
इति (रा० त० ४।६४६) ।

राजा—

ग्राह स्म–"विश्वामित्रो वा वसिष्ठो वा तयोनिधिः ।
त्वमगस्त्योऽथवा किं स्या" इति दर्पेण तं प्रति ॥
इति (रा त०) ।

इट्टिलः—

"भवान् यत्र हरिश्चन्द्रस्त्रिशङ्कुर्नहुषोऽपि वा ।
विश्वामित्रमुखेभ्योऽहं तत्रैको भवितुं क्षमः" ।
इति (रा० त०) ।

राजा—

"..............................विश्वामित्रादिकोपतः ।
हरिश्चन्द्रादयो नष्टास्त्वयि क्रुद्धे तु किं भवेत् ॥
इति (र० त०) ।

इट्टिलः—

"मयि क्रुद्धे क्षणादेव ब्रह्मदण्डः पतेन्न किम् ?
इति (रा० त०) ।

राजा—

"पततु ब्रह्मदण्डोऽसौ किमद्यापि विलम्बते" ।
इति (र० त०) ।

रुद्धप्रवाहा यत्रासीद् वितस्ता सुभटैर्हतैः। तं रणमुद्दिश्य कविः श्रीशङ्कुको 'भुवनाभ्युदय'नामकं काव्यमेकं विनिर्ममे। तस्मिन् युद्धे मम्मसूनुर्यशोवर्मा परां वीरतामदर्शयत्।

१०७. अनङ्गापीडः—

(१५) मम्मतत्पुत्रयशोवर्मादिभिर्युद्धे विजयं प्राप्य 'अजितापीडो' राज्यादुत्पाटितः, संग्रामापीडसम्भवः 'अनङ्गापीडो' नाम राजासने स्थापितश्च। किन्तु मम्मभ्रातुरुत्पलस्यात्मजः सुखवर्मा तस्य राज्यं द्विषन्नासीत्। वर्षत्रयेणोत्पलके मृते सुखवर्मा यशोवर्माणं निर्जित्य वैरं निरयातयत्, अनङ्गापीडं च राज्यच्युतमकार्षीत्।

१०८. उत्पलापीडः—

(१६) सुखवर्माऽनङ्गापीडं राज्याच्च्यावयित्वाऽजितापीडतनयम् 'उत्पलापीडं' राजानमकरोत्। तद्राज्ये सांधिविग्रहिको 'रत्नो' नामातीव विभूतिभागभूत्। तेन तस्मिन् कालेऽपि रत्नस्वामिमन्दिरं निर्मापितम्। 'विमलाश्वा' ग्रामाधिपतयो व्यवहारिणश्च दार्वाभिसारादीन् देशानुत्थाप्य स्वाधीनानि राज्यानि स्थापयामासुः। तात्कालिकीं स्थितिं वर्णयन् कल्हणः कथयति—

राज्ञां कर्कोटवंश्यानां क्षीणप्रायमभूत्कुलम्।
वंशस्तूत्पलकुल्यानां भुवि वैपुल्यमाययौ॥
इति (रा० त० ४।७१२)।

अथ सुखवर्मा सामर्थ्योपनतप्रायपार्थिवत्वो विद्वेषात् स्वस्यैव बन्धुना 'शुष्क' नाम्ना निहतः। ततः 'शूर' नामा मन्त्री प्रजाविप्लवशान्तये एकत्रिंशे (३१) काश्मीरीये लौकिकाब्दे 'उत्पलापीडं' राज्याद् विभ्रंश्य सुखवर्मात्मजम् 'अवन्तिवर्माणं' राजानं कृतवान्। इत्थं चावन्तिवर्मणः पिता सुखवर्मा, पितामहाश्च पद्मोत्पलककल्याणमम्मधर्मा यत्कृते विफलक्लेशा अभूवन्, सा राज्यलाभसिद्धिस्तत्पौत्रेणाऽवन्तिवर्मणा हेलयैवाप्ता। ततः परिसमाप्तमभूत्कार्कोटानां कायस्थदुर्लभवर्धनवंश्यानां राज्यम्। तेषां राज्यं षष्ट्यधिकद्विशतवर्षाणि, पञ्च मासान्, विंशतिं दिनानि च (२६० व० ५ मा०, २० दि०) अतिष्ठत्। राजानश्च सप्तदशाभूवन्। तदुक्तं महाकविना कल्हणेन—

समाशतद्वये षष्टियुते मासेषु षट्सु च ।
निर्दशाहेषु कार्कोटवंशे सप्तदशाभवन् ॥

इति (रा० त० ४) ।

इह सप्तदश दशमाद्राज्ञो जयापीडात्परं तस्मिन् दिग्विजयाय गते द्रोहाद् वर्षत्रयं यावद् राज्यं स्वहस्तगतं कृतवन्तं 'जज्जं' गणयित्वैव भवन्ति । वस्तुतस्तु दुर्लभवर्धनादारभ्योत्पलापीडान्ता षोडशैव राजानः कर्कोटवंश्या अभूवन् । पठितश्च कल्हणेन राजतरङ्गिण्यामन्तिमायां संक्षिप्तसूच्यां जज्जोऽपि राजा । इह त्वादावन्ते च जयापीडस्यैव राजत्वान्मध्यपाती जज्जो न गणितः ।

उत्पलवंशीया राजावली

खिष्टाब्दः		राजानः	राज्यकालः वर्षाणि	मासाः	दिनानि	लौकिकाब्दः
८५५-६	१	अवन्तिवर्मा				३९३१
८८३	२	शङ्करवर्मा				३९५९
९०२	३	गोपालवर्मा	२			आ. शु. ३. ३९७७
९०४	४	सङ्कटवर्मा			१०	फा. कृ. ७. ३९७९
९०४	५	सुगन्धा	२			३९७९
९०६ पुनः ९३४	६	पार्थः				३९८१ ४०१०
९२१	७	निर्जितवर्मा पङ्गुर्वा				३९९७
९२३ पुनः ९३५ पुनः ९३६,	८	चक्रवर्मा				३९९८ माघ ४०११ ४०१२
९३३	९	शूरवर्मा I	१			४००८
९३५	१०	शम्भुवर्धनः				४०११
९३७	११	उन्मत्तावन्तिः				४०१३
९३९	१२	शूरवर्मा II				ज्ये. शु. ८ ४०१५

(१०६) अवन्तिवर्मा—

(१) उत्पलवंशजः प्रथमो राजा 'अवन्तिवर्मा' सुबहुदानशीलः प्रजाप्रियश्चाभूत्। तेन कोषस्थं निखिलं धनमर्थिभ्यो दत्त्वा विभूतिश्चामरच्छत्रमात्रशेषा व्यधीयत। तस्य नवत्वे भ्रातरो भ्रातुष्पुत्राश्च विप्लवमकुर्वन्, तथापि स समरे सर्वान् विप्लुतान् विजित्य राज्यं निष्कण्टकं चकार। अथासौ श्रियं बन्धुभृत्येषु विभज्य बुभुजे। ज्ञातिप्रियेण तेन विमातुरपत्यं भ्राता, सुधीः 'शूरवर्मा' वितते यौवराज्येऽभ्यषिच्यत। शूरवर्मा च खाधूया—हस्तिकर्णाख्यौ ग्रामौ विप्रेभ्यः प्रदाय शूरवर्मस्वामिनो गोकुलस्य च मन्दिरे निरमापयत्। सम्पूर्णमहिमा पूर्णश्च मठमेकमकारयत्, पञ्चहस्ताग्रायं च प्रादात। 'समरो' नामापरो भ्राता च रामादिचतुष्टयमूर्तीनां समरस्वामिनश्च प्रतिष्ठामन्वष्ठात्। धीर—विन्नपाख्यौ द्वौ शूरवर्मणोऽवरजौ भ्रातरौ राज्ये गणनापती आस्ताम्, तावपि स्वस्वनाम्ना मन्दिरे निरमासिष्टाम्। महोदयो नाम शूरवर्मणो राजदौवारिकमहोदयस्वामिनः प्रतिष्ठां समपादयत्। तस्मिन् मन्दिरे च प्रसिद्धं वैयाकरणमुपाध्यायं रामटं व्याख्यातृपदे न्ययुङ्क्त। 'प्रभाकरवर्मा' नाम राज्ञोऽमात्यः प्रभाकरस्वामिनाम्नो विष्णोर्निकेतनमकारयत्। प्रभाकरस्य गृहशुकः पक्षी अन्यैः शुकैः सहागत्य तस्मै मुक्तां ददाति स्म। तत्प्रतिष्ठायै तेन 'शुकावली' ग्रंथस्य रचनाऽकारि। शूरवर्माऽतीव विद्याप्रिय आसीत्। काश्मीरेषु तदानीं विद्यायाः प्रसरो विच्छिन्नोऽभूत्। किंतु सभ्यान् विदुषः सत्कृत्य तेन देशे भूयोऽपि विद्या अवतारिता। विद्यया समृद्धा लक्ष्म्याऽपि समृद्धतां नीताः, प्रवृद्धसत्कारा विद्वांसो राजार्हैं रथैरुह्यमाना राजसभां प्रविशन्ति स्म। तदानीं भुवनविख्यातानां विदुषां महान् समवायोऽवन्तिवर्मणः सभायामासीत्। तदुक्तं कल्हणेन—

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः॥

इति (रा० त० ५।३४)।

शूरस्य मन्त्रिणः कश्चिद् वंदी तदीये आस्थाने मंदारवृक्षमरोपयत्। स राज्ञः संकल्पस्मृतिमाधातुमिमामार्यां सदाऽपठत्—

अयमवसर उपकृतये प्रकृतिचला यावदस्ति सम्पदियम्।
विपदि सदाऽभ्युदयिन्यां पुनरुपकर्तुं कुतोऽवसरः॥

इति (रा० त० ५।३६)।

मन्त्रिणा शूरेण सुरेश्वरीक्षेत्रे बहून् गृहान्निर्माय तेषां ब्राह्मणादिभ्यो दानं कृतम्। अथ हरगौरीमन्दिरमव्ययस्थितिकं स्थापितम्। शूरेश्वरमन्दिरस्य स्थापनां कृत्वाऽसौ तपस्विनां भोगाय स्ववेश्मेव समुन्नत शूरमठं चक्रे। शूरेण शूरपुरं नाम पत्तनं निर्माय तत्र क्रमवर्त्तप्रदेशस्थः (कामेलनकोट्टस्थो) ढक्क ग्रानीय विनिवेशितः। मन्त्रिणः 'शूरस्य' सूनू 'रत्नवर्धनो' नाम सुरेश्वरीप्राङ्गणे भूतेश्वरं हरं शूरमठान्तश्चान्यं मठमकारयत्। शूरस्य वधूः 'काव्यदेवी' नाम्नी सुरेश्वरीस्थाने 'काव्यदेवीश्वरं' नाम सदाशिवमस्थापयत्।

निर्मत्सरोऽवन्तिवर्मा सोदरेभ्यः सपुत्राय शूराय च राजवत्संमानमकल्पयत्। अपि चाबाल्याद् वैष्णवोऽपि सन्नसौ शैवमतेऽपि तादृशीमेवास्थां प्रादर्शयत्। तेन 'विश्वैकसार'(भारसो)नामके स्थाने 'ग्रवन्तिपुरं' नाम नगरं निर्मापितम्, तत्र च राज्याधिगमात्प्राग् 'ग्रवन्तिस्वामिनः' मन्दिरं कारितम्, प्राप्तसाम्राज्येन च तेन 'ग्रवंतीश्वरस्य' स्थापना कृता। स्वकीयां रौप्यमयीं स्नानद्रोणीं निर्भज्य च स त्रिपुरेश्वरभूतेशविजयेशमन्दिरेषु रौप्यमयं पीठत्रयमकारयत्।

मन्त्री शूरोऽपि तं स्वाधिदैवतमिव चिन्तयंस्तत्प्रियार्थं धर्मं, प्राणान्, सुतानपि समुपेक्षितुं सदा संनद्धोऽतिष्ठत्। एकदा भूतेश्वरमन्दिरे दर्शनार्थं गतो नृपो भगवत्पीठे पूजकैरुपपादित वन्यं तिक्तशाकं दृष्ट्वा तत्कारणं पप्रच्छ। 'लहरे' (लार्) विषये धन्वनामा डामरजातीयः शूरस्य मन्त्रिणः सुतोपमः सेवको देवमन्दिराधीनान् ग्रामान् बलादहरत्, ततो देवायैतदेव निवेद्यते" इति पूजका उदतरन्। ततः पार्थिवोऽकाण्डशूलजनितां व्यथां कथयन्, त्यक्तपूजो निर्ययौ। मन्त्री शूरस्तं वृत्तान्तं विदित्वा क्रुद्धो मातृणां भैरवस्य मन्दिरं गत्वा, तत्र धन्वमाहूय, तस्य शिरः शस्त्रिभिरच्छेदयत्। अथ राज्ञः कुशलं प्रष्टुं गतो "निर्व्यथोऽस्मि" इति भाषिणं राजानमुत्थाप्य पूजाशेषमकारयत्। इत्थं भावज्ञो मन्त्री सदैवानुवृत्त्यैव राज्ञो हितमसाधयत्। तदुक्तम्—

परस्परमनुत्पन्नमन्युकालुष्यदूषणौ।
न दृष्टौ न श्रुतौ वान्यौ तादृशौ राजमन्त्रिणौ॥

इति (रा० त० ५।६३)।

ग्रवन्तिवर्मणो राज्ये भट्टश्रीकल्लटादयः सिद्धा ग्रप्यासन्। तेऽवतारभूता इव मन्यन्ते स्म।

काश्मीरे जलबाहुल्यादन्नोत्पत्तिः स्वल्पाऽभूत्। ललितादित्यभूभर्त्तुरुद्योगेन सलिलस्यान्यत्र प्रवाहान्मनागुत्पत्तिर्ववृधे। ततो जयापीडे याते राजसु स्वल्पवीर्येषु पुनः सलिलोपप्लवोऽभूत्। देशो दुर्भिक्षविक्षतोऽभूत्। कल्हणः कथयति—"दीनाराणां दशशती पञ्चाशदधिकाऽभवत्, धान्यखारीक्रये" इति। परन्तु, अवन्तिवर्मणः पुण्यैर्जन्तूञ्जीवयितुं स्वयमन्नपतिः श्रीमान् 'सुय्यः' क्षितिमवातरत्। पुरा रथ्यारजः-पुञ्जं संमार्जन्ती 'सुय्या' भिधाना चण्डाली कयाऽपि मात्रा त्यक्तं सपिधाने मृद्भाण्डे स्थितं बालकं प्राप्तवती। सा तं स्पर्शेनादूषयन्ती कस्याश्चिच्छूद्रस्त्रिया धात्र्या गृहे विहितवृत्तिमकरोत्। स एव प्रवृद्धो मतिमान् बालकः पालयित्र्या नाम्ना 'सुय्य' नामाऽभवत्। शिक्षिताक्षरोऽसौ कस्यापि गृहपतेरर्भकाध्यापकोऽभूत्। स व्रतस्ना-नादिनियमैः सतां हृदयङ्गमोऽभवत्। विदग्धास्तं सदा परिवार्यातिष्ठन्। कदाचित्क-थाव्यवस्थासु देशे जलविप्लवं निन्दतां तेषां पुरस्तात् 'सुय्यो' जगाद—"धीरस्ति मे, निरर्थस्तु किं कुर्याम्" इति। सोऽयमुदन्तो राज्ञाऽवन्तिवर्मणाऽऽप्याकर्णितः। मन्त्र्यादिषु निषेधत्स्वपि राजा तद्धियं दिदृक्षू राज्यधनं तदधीनं विदधे। सुय्यः स्वबुद्धिवैभवेन वितस्ताया रुद्धं जलस्रोतः प्रावाहयत्, विविधान् कुल्याप्रणा-लादिकानकारयत्, अनेकत्र बन्धानबन्धयत्, पाषाणसेतून् व्यधापयत्, नीलजां सरितं (वितस्तां) सप्ताहेनैव न्ययमयत् सागरगामिनीं च तामकरोत्, जलहीन-स्थलानि सजलानि, जलमग्नानि च कृषियोग्यान्यकारयत्, निम्ना भूमिरुपयो-गिनीर्व्यधात्, पारतीरपथांश्च सुगमान् निरमापयत्। वामेन वहन्ती त्रिग्राम्या सिन्धुः, दक्षिणेन तु वहन्ती वितस्ता द्वे अप्येते पृथग्यान्त्यौ प्राग् 'वैन्यस्वा-मिनो'ऽन्तिके तत्प्रयत्नेन समगंसाताम्। स सङ्गमोऽधुनापि दृश्यते इति कल्हणः प्राह।

तस्य सङ्गमस्यैकस्मिन् पार्श्वे 'फलपुरम्', अपरस्मिन् पार्श्वे 'परिहासपुरम्' अवतिष्ठेते। फलपुरे सङ्गमस्थले 'विष्णुस्वामिनो' मन्दिरं परिहासपुरे च 'विनयस्वा-मिनो' मन्दिरं विराजेते। तत्रैव सुन्दरीभवनस्याभ्यर्णे सुय्येन प्रतिष्ठापितस्य योग-शायिनो हृषीकेशस्य मन्दिरं विराजते इत्येवमनेकाः सुय्यकृतीस्तत्कालदृष्टाः कल्हणो वर्णयति। अन्ते च सुय्यं प्रशंसन्नेवमाहासौ—

"अदेवमातृकान् ग्रामान् परीक्ष्य विविधाः क्षितीः।
संविभेजे विभक्तेन नादेयेन स वारिणा ॥१०९॥

असिञ्चच्च जलैर्ग्रामान् ग्रामान्मृदमुपाहृताम् ।
या यावता क्षणेनागाच्छोषं तां तावता हृदि ॥११०॥
कालेन मत्वा सेकार्हां प्रतिग्रामं जलस्रुतेः ।
परिमाणं विभागं च परिकल्प्य निरत्ययम् ॥१११॥
चकार चानूलाद्याभिः सिन्धुभिः सर्वतो दिशः ।
सत्फलोदारकेदारसम्पत्सम्पन्नविभ्रमाः ॥११२॥
न कश्यपेनोपकृतं न यत्संकर्षणेन वा ।
हेलया मण्डलेऽमुष्मिंस्तत्सुय्येन सुकर्मणा ॥११३॥
भूमेर्जलादुद्धरणं द्विजक्षेत्रे तथाऽर्पणम् ।
सेतुबन्धोऽश्मभिस्तोये, यमनं कालियस्य च ॥११४॥
चतुष्पु सिद्धमिति यद् विष्णोः सत्कर्म जन्मसु ।
सुय्यस्य तत्पुण्यराशेरेकस्मिन्नेव जन्मनि" ॥११५॥

इति (रा० त० ५)

तावति प्राचीने समयेऽपि भारते कृत्रिमजलसेकप्रक्रिया—तत्परिमाण—विभागादिव्यवस्थाभिर्देशानामदेवमातृकतासम्पादनम्, विविधानां जलबन्धानां यातायातसेतूनाम्, देशांतरानीतविविधमृत्तिकाभिरूषरादिभूमीनामुर्वरीकरणम्, तेन च राष्ट्रस्यान्नादिसम्पद्वर्धनम्—इत्यादि सर्वमेतच्छिक्षणीयमीदृशेतिहासेभ्यो देशहितैषिभिः ।

सुय्येन कृता काश्मीरेषु याऽन्नसमृद्धिरुपरि व्यावर्णि, तत्फलमपि कल्हणवचसा समालोच्यमितिहासविमर्शरसिकैः । तथा हि—

यस्मिन् महासुभिक्षेषु दीनाराणां शतद्वयी ।
धान्यखारेः प्राप्तिहेतुरासर्गादभवत्पुरा ॥११६॥
ततः प्रभृति तत्रैव चित्रं कश्मीरमण्डले ।
षट्त्रिंशता धान्यखारेर्दीनारैरुदितः क्रयः ॥११७॥

इति (रा० त०) ।

ततोऽसौ सुय्यो महापद्मसलिलान्निर्गताया वितस्तायास्तटे स्वनामाङ्कितं 'सुय्यपुरं' नाम सुन्दरं नगरं निर्मापितवान् । तत्र चासंसारं झषपक्षिणां हिंसा न स्यादिति तेन मर्यादा कृता । 'सुय्याकुण्डल' नामानं ग्रामं निर्माय

चासौ ब्राह्मणेभ्यो ददौ । 'सुय्यां' नाम स्वपालनप्रबन्धिकां चाण्डालीमुद्दिश्य स तन्नाम्ना 'सुय्यासेतु' निर्ममे । तेन सलिलादुद्धृतासु भूमिषु 'अवन्तिवर्म'प्रमुखै राजभि'र्जयस्थल'(जिथन्) मुखाः सहस्रशो ग्रामाः कृताः । अवन्तिवर्मणो राज्यकाल इत्थं काश्मीरेषु स्वर्णयुगमिव प्रावर्त्तयत् ।

अथ राजाऽसाध्यरोगग्रस्तः 'त्रिपुराद्रि'स्थिते 'ज्येष्ठेश्वरमन्दिर' क्षेत्रे श्रीमद्भगवद्गीतां शृण्वन् वैष्णवं धाम ध्यायंश्च आषाढशुक्लतृतीयायाम् एकोनषष्टे (५९) वर्षे शाश्वतीं शान्ति लब्धवान् ।

(११०) शङ्करवर्मा—

(२) अवन्तिवर्मणि प्रशान्ते प्रत्येकं विभवोत्सिक्तचेतसां भूयसामुत्पलवंश्यानां राज्यलाभेच्छाऽभूत्, किंतु 'रत्नवर्धनो' नाम शूरपुत्रः प्रतीहारोऽवन्तिवर्मणः सुतं 'शङ्करवर्माणं' राजानमकरोत् । तद्द्वेषात्तु शूरस्यावरभ्रातुर्विन्नपस्यापत्यं 'कर्णपो' नाम शूरवर्मणस्तनूजं 'सुखवर्माणं' यौवराज्येऽप्ययोजयत् । अतस्तयोः क्षितीशयुवराजयोस्तद् वैरमभूद् यस्मिन् क्षणे क्षणे राज्यं दोलारूढमिवाभवत् । अनेकेषां युद्धादीनामनन्तरं शङ्करवर्मा युवराजं सुखवर्माणं निर्जिगाय । अवन्तिवर्मणो भ्राता समरवर्मा प्रागुक्तः, तदादिभिरन्यैरपि दायादैरसकृद् वितीर्णसमरः शङ्करवर्मा तान् सर्वान्निर्जित्य कीर्त्ति श्रियं चावाप । ततोऽसौ दिग्विजयं कर्त्तुं पत्तीनां नव लक्षाणि गृहीत्वा निरक्रामत् । तत्पार्श्वे वारणानां शतद्वयी, वाजिनां च लक्षमासीत् । स दार्वाभिसारं (दानगलो), गूर्जरं (लघुगोज्यराद), त्रैगर्तं पृथिवीचन्द्रं (नगरकोट्टाधीशं) चाजयत् । पृथिवीचन्द्रपुत्रो भुवनचन्द्रस्तस्मै शङ्करवर्मणे महतीं 'नीविं' (पूँजी इति ख्यातामधिकबलाय समर्प्यमाणां सम्पदं) समार्पिपत् । 'अलखानो' नाम गूर्जरभूपस्तस्मै 'टक्क' देशं (अट्किनदीतटे भुट्टदेशाद्दूरं वर्तमानो योजनविंशतिकेन शकरदो नाम देशस्तं) प्रदाय स्वराज्यमगौप्सीत् । प्रतीहारतया भृत्यीभूते थक्कियकान्वये च भोजाधिराजेन हृतं साम्राज्यमदापयत् । ततश्च दरत्तुरुष्कदेशयोर्मध्यवर्त्तिनं भूभागमप्यसौ निर्जितवान् । एवं दिग्विजयं कृत्वा निजमण्डलं प्राप्तः शङ्करवर्मा 'पञ्चसत्र' प्रदेशं स्वनाम्ना 'शङ्करपुरं' नगरमस्थापयत् । उत्तरापथराजस्य श्रीस्वामिराजस्य तनया 'सुगन्धा' नाम तदीया महिष्यासीत् । तया सममसौ शङ्करपुरे शङ्करगौरीशमन्दिरं सुगन्धेशमन्दिरं चाकारयत् । 'नायको'

नाम कश्चिच्चातुर्विद्यो विद्वान् द्विजस्तयोर्मन्दिरयोर्निकटे 'वाग्देवीकुलमन्दिरम्' अकारयत् । तस्य नृपते राज्यप्रदो रत्नवर्धनमन्त्री श्रीरत्नवर्धनेशं नाम शिवमस्थापयत् ।

अथ शङ्करवर्मा लोभाक्रान्तः प्रजापीडनपण्डितोऽभवत् । स परिहासपुरस्य धनादिकमपहृत्य स्वपुरख्यातिचेष्टामकरोत् । व्यसनैः क्षीणकोशश्च देवादीनां सर्वस्वं जहार । नानाविधाः करवृद्धीः, कर्मचारिणां वेतनह्रासानन्यानि चानेकानि कुकर्माणि कुर्वाणेन तेन सकलं राज्यमुपद्रुतम् । काश्मीरेषु त्रयोदशधा 'रूढभारोढिः' प्रथमं तेनैव पातिता । एतैः कुकृत्यैस्तस्य यादृश्यैतिहासिकी निन्दाऽभूत्, तामेवमाह कल्हणः—

"निमित्तं मण्डलेऽमुष्मिन् सविद्यानामनादरे ।
राज्ञां प्रतापहानौ च नान्यः शङ्करवर्मणः ॥"

इति (रा० त० ५।१७९) ।

"मूर्खेण येन कायस्था दास्याः पुत्राः प्रवर्त्तिताः ।" इति च ।

छलवलकौशलादिभिस्तेन येऽत्याचाराः क्रियन्ते स्म, तैः सर्वोऽपि देशो व्याकुलोऽभूत् । तस्मिन् घोरे प्रजादुःखे 'गोपालवर्मा'नाम राजकुमारो स्वपितरं राजानं बहुधाऽयाचत, प्रत्यबोधयच्च—

"एकतो व्याधिदुर्भिक्षप्रमुखा विपदोऽखिलाः ।
प्रजानामेकतस्त्वेका लुब्धता वसुधापतेः ॥"

इति (रा० त० ५।१८७) ।

परन्तु "प्राप्तराज्यः प्रजापीडां मा कार्षीस्त्वमतोऽधिकाम्" इति सासूयमुक्तः स ह्रीनताननं एवाभूत् ।

एवं राजनि गुणिसङ्गपराङ्मुखे 'भल्लट'प्रमुखा अनेके कवयोऽवरा वृत्तीरासेवन्त, वहवः सुकवयस्तु निर्वेतना अभूवन् । दीनारसहस्रद्वयवेतनो'लवटो'भारिकोऽभूत् । तस्य त्वेतदुचितमेव, न तु विदुषां कवीनाम् । यतः कल्यपालकुले जातस्य क्षीबोचितापभ्रंशोक्तेस्तस्य दैवी वाङ्नासीत् । मन्त्रिणः सुखराजस्य, दार्वाभिसारेशस्य शूरस्यापि तादृश्येव दुर्दशाऽभूत् । प्रजाभिशापे पतिते आमयं विनैवोन्मार्गवर्तिनो नृपस्य त्रिंशद्विंशाः सुता व्यपद्यन्त । सत्यमुच्यते—

"वंशः श्रीर्जीवितं दारा नामापि पृथिवीभुजाम् ।
क्षणादेव क्षयं याति प्रजाविप्रियकारिणाम् ॥" इति (रा० त० ५।२११)

शङ्करवर्मणा 'पत्तनं'(पट्टन्) नाम किमपि पुरं निर्माय सुखराजस्य मन्त्रिणो भागिनेयः कश्चित्तत्र द्वाराधिपः कृतः। किन्त्वसौ 'वीरानक'स्थाने स्वप्रमादाद् हतः। तत्कोपाद् राजा वीरानकं समुन्मूल्योत्तरापथं प्रविवेश। तत्र सिन्धुकूलाश्रयान् देशाञ्जित्वा प्रत्यावर्त्तमान 'उरशाम्' (उड्डं) विशन् निकेतहेतोरौरशैः सह सैन्यानां कलहे जाते गिरिशृङ्गाधिरूढेन केनचिच् श्वपाकेन निपातितः। वेगवाही तच्छरस्तस्य गलमविशत्। अथ मुमूर्षुः स राजाऽऽप्तान् "कटकं संरक्ष्य नयत" इत्यादिश्य तस्मात्स्थानान्निर्जगाम। अबान्धवं, शिशुदेश्यं स्वपुत्रं 'गोपालवर्माणं' च महादेव्याः 'सुगन्धायाः' हस्ते रक्षितुं न्यस्तवान्।

तत उत्खायमानविशिखः सप्तसप्ततौ (७७) वत्सरे फाल्गुनकृष्णसप्तम्यां मार्ग एव व्यपद्यत। सुखराजादयः परभूमिषु सैन्यं रक्षन्तः, मृतं राजानं चागोपयन्। सामन्तानां प्रणामेषु च मूर्ध्नो नम्रतोन्नतावहैर्यन्त्रसूत्रैः शवमेव प्रतिप्रणाममकारयन्। षड्भिर्दिनैः 'वोल्यासके' (वराहमूलसमीपे द्वारवत्यां) गत्वा तस्यान्तसत्क्रियाऽक्रियत। 'सुरेन्द्रवती'प्रमुखास्तिस्रो राज्ञ्यस्त्रयश्च भृत्यास्तमनुमम्रुः।

१११. गोपालवर्मा —

(३) शङ्करवर्मणोऽनन्तरं तत्सुतो 'गोपालवर्मा' मात्रा 'सुगन्धया' पाल्यमानो राज्यं लेभे। स धार्मिकतोज्ज्वलः सत्यसन्धश्चासीत्। दुर्वृत्तानां मध्ये वसन्नपि स दुःसंस्कारान्न जग्राह। किन्तु तन्माता 'सुगन्धा' वैधव्येऽप्युन्मदा भूत्वा 'प्रभाकरदेवं'नाम मन्त्रिणमचीकमत। तेन राज्ञ्याः प्रेमतः प्रधानपदानि, धनानि, रत्नानि चाप्तानि। कोशाध्यक्षो भूत्वाऽसौ प्रभाकरदेवः 'उदभाण्डपुरे' (हैभङ्ग्) स्थाने शाहिराज्यं व्यजेष्ट। तद्राज्यं च 'कमलुक' इति नाम विधाय लल्लियसूनवे तोरमाणाय प्रादात्। राजजननीजारोऽसौ वेश्यावेश्मनीव नृपास्पदेऽन्येषां प्रवेशं न्यसेधीत्, वीराणां च प्रतिसमयमवमानननामकरोत्। सेयं वार्ता राज्ञा गोपालवर्मणाऽपि विज्ञाता। अथ कोशगणनोद्यतं राजानमसौ "गञ्जे (कोशे) यन्न विद्यते, तत्सर्वं शाहिविग्रहे" इत्यूचे। राजभीतश्चासौ 'रामदेवं'नाम स्वबन्धुमभिचारमकारयत्। तेन वर्षद्वयं यावदेव भुक्तभूर्गोपालवर्मा व्यपद्यत। व्यक्तीभूतकुकर्मा पापो रामदेवोऽप्यात्महत्यां कृतवान्।

११२. संकटवर्मा—

(४) गोपालवर्मणोऽनन्तरं तद्भ्राता संकटवर्मा राज्यं प्राप्तवान्, किन्तु दशभिरेव दिवसैरसौ व्यसुरभवत्।

(११३) सुगन्धा (राज्ञी)—

(५) शङ्करवर्मणो राज्ञो वंशक्षये जाते प्रजाप्रार्थनया राज्ञी सुगन्धा स्वयं राज्यं विदधे । सा धर्मवृद्धये गोपालपुरं, गोपालमठं, गोपालकेशवं, सुगन्धापुरं च प्रातिष्ठिपत् । तदानीं गोपालवर्मणो जाया 'नन्दा' गर्भवत्यासीत् । वैधव्यमवाप्ता सा शिशुरपि 'नन्दामठ'—'नन्दाकेशवयोर्धारिण्यभवत् । तदीया श्वश्रूः सुगन्धा तस्याः सन्तानकाङ्क्षिणी तस्यामास्थां बबन्ध । यथासमयं 'नन्दा' बालं सुषुवे, किन्तु स जातमात्र एव ममार। ततोऽतिदुःखिता कस्मैचित्स्वान्वयिने राज्यं दातुकामाऽभूत् । सुगन्धा 'एकाङ्ग'जातीयानां साहाय्येन तन्त्रिपदातीनां मित्रत्वेन च संवत्सरद्वयं स्वयं राज्यमकरोत् । पश्चाच्च शूरवर्मणो नप्तारं, 'गग्गा'नाम्न्यां सुखवर्मणो जातं 'निर्जितवर्माणं' राजानं कर्त्तुमैच्छत् । किंत्वसौ विषयव्यसनित्वेन रात्रौ जागर्त्ति स्म, दिवा शेते स्म । किं च—अनुत्थानदूषितोऽसौ 'पङ्गुः' इत्यपि प्रसिद्धोऽभूत् । ततश्च तन्त्रिपदातयस्तद्विरोधमकुर्वन् । सुगन्धायाः कोशाध्यक्षस्य (प्रभाकरस्य) दुर्व्यवहारेण रुष्टाः केचन राज्यकर्मचारिणस्तां साम्राज्यात्पर्यभ्रंशयन् । सा 'हुष्कपुरे' न्यवसत् । स्वल्पसमयानन्तरमेवैकोननवतेऽब्दे एकाङ्गसैनिकाः सम्भूय राज्ये पुनः प्रतिष्ठापयितुं तामानेतुं प्रवृत्ताः। तामापतन्तीमाकर्ण्य 'तन्त्रिणः' सर्वे संघटिताः संत 'एकाङ्गान्' निर्जित्य पलायितां सुगन्धां बबन्धुः । नवतितमे वर्षे वैशाखे कस्मिंश्चित्पुरातने शून्ये मठे नीत्वा च ते तां निजघ्नुः, निर्जितवर्मणो दशवर्षीयं सुतं 'पार्थं' नाम राजानं चक्रुः ।

(११४) पार्थः— (११५) निर्जितवर्मा च—

(६, ७) सुगंधाया अनन्तरं निर्जितवर्मतनुजो बालः 'पार्थः' राजाऽभूत् । पङ्गुः (निर्जितवर्मा) तत्पिता तु तस्य पालकोऽभूत् । स च मन्त्रिभिः सहोत्कोचग्रहतत्परो लोकमपीडयत् । ग्रामकायस्था श्वाभूभुजस्तन्त्रिभ्योऽधिकाधिकमुत्कोचं दत्त्वाऽन्योन्यं विपाटनं विदधुः । तदानीमेको मंत्री 'मेरुवर्धन'नामाऽऽसीत् । येन पुराणाधिष्ठाने (पांयदृटन् नाम्नि) श्रीमेरुवर्धनस्वामिनाम्ना विष्णुमन्दिरं स्थापितम् । तदात्मजास्तस्मिन् क्षणे निगूढराज्येच्छा गहनद्रोहचाक्रिकाः सन्तो धनान्यार्जयन् । तेषां ज्येष्ठः शङ्करवर्धनः सुगन्धादित्येन बद्धसख्यो राजमन्दिरं मुमोष । सर्वोत्तमे काश्मीरमण्डले सर्वतोदिक्कमनर्थपरम्परोत्तस्थौ । प्रजा पूर्वमेव धनजनक्षीणाऽभूत्,

उपरिष्टात्तु त्रिनवते (९३) वर्षे घोरेण दुर्भिक्षेण महान् जनक्षयोऽभूत्। तं वर्णयन् महाकविः कल्हणः कथयति—

शवैश्चिरप्रविष्टाम्बुसंसेकोच्छूनविग्रहैः।
वितस्ता सर्वतश्छन्ना दुर्लक्ष्यसलिलाऽभवत् ॥

इति (रा० त० ५।२७२)।

एका धान्यखारी सहस्रदीनारक्रेयाऽभूत्। मन्त्रिणस्तन्त्रिणश्च राज्यस्य महार्हं धान्यसम्भारं विक्रीय धनाढ्या अभूवन्। कापुरुषः पङ्गुः (निर्जित वर्मा) तु लोकं तथा दुःस्थं दृट्वा स्वसुखं वह्वमन्यत। तं भर्त्सयन् कल्हणः प्राह—

"तुञ्जीनचन्द्रापीडादिप्रजापालप्रियाः प्रजाः।
एवं तस्मिन् क्षणे नीताः संक्षयं राजराक्षसैः" ॥

इति (रा० त० ५।२७८)।

अराजकं काश्मीरराज्यं तदानीं सर्वथा विशृङ्खलमभूत्। तन्त्रिण एव सर्वतोभावेन राज्येश्वरा अभूवन्। यथेच्छं ते प्रजा लुलुण्ठुः। सम्राजां माण्डलिकानां चापि तदानीं स्थितिरस्थिरैवाभूत्। इदं कल्हणकृतं तद्वर्णनम्—

"प्रापुश्चिरमवस्थानं पार्थिवा न तदा क्वचित्।
धारासम्पातसम्भूता बुद्बुदा इव दुर्दिने" ॥

इति (रा० त० ५।२७९)।

तन्त्रिभिश्चालितेन कुचक्रेण पितापुत्रयोः पार्थनिर्जितवर्मणोरपि तथा वैरमुत्पादितं, यथा कदाचित् 'पार्थः' पितरमुत्पाट्य स्वयं प्राभवत्, कदाचित्तु तत्पिता निर्जितवर्मा पुत्रमुत्पाट्य स्वयं प्राभवदिति। निर्जितवर्मणो भार्या 'बप्पटदेवी' नाम 'सुगन्धादित्य'नाम्ना पुरुषेण (मन्त्रिणा) संसक्ताऽऽसीत्। कल्हणाक्षरैर्मनोज्ञाङ्गी सा भगिनीभगसौभाग्यबद्धराज्यैर्मेरुवर्धनसूनुभिस्तस्मै पङ्गवे स्वयं दत्ताऽऽसीत्। सा सुगन्धादित्यस्यार्थैषणां पर्याप्तमपूरयत्। अन्या च 'मृगावती' नाम पङ्गोर्भार्याऽपि सुगन्धादित्यं चकमे। स च सुगन्धादित्यस्तयोः पर्यायेण भृत्योऽभवत्। ताभ्यां बप्पटदेवीमृगावतीभ्यां स्वस्वपुत्रस्य राज्यलाभस्पर्धया दुश्चरित्राय तस्मै मन्त्रिणे स्वशीलेन सुबहु धनं दत्तम्।

अथ पङ्गुः स्वपुत्रं 'पार्थं' समुत्पाट्य सप्तनवते (९७) वर्षे पौषे मासे मन्त्रिभिरभिषेचितो राजाऽभवत्। एकवर्षानन्तरमेव सः (पङ्गुर्निर्जितवर्मा)

अष्टानवते (९८) वर्षे माघे वप्पटदेवीगर्भजं शिशुं 'चक्रवर्माणं' नाम राज्येऽभिषिच्य क्षीणपुण्यो व्यपद्यत ।

(११६) चक्रवर्मा—

(८) यद्यपि पित्राऽभिषिक्तश्चक्रवर्माऽनायासेन राजाऽभवत्, तथापि पैतृकं राज्यं वाञ्छतः 'पार्थस्य' अनुचरास्तन्त्रिण एकाङ्गैः सह संग्रामं विदधुः । तस्मिन् समये दश वर्षाणि यावत् कंचित्कालं शिशुं नृपं तन्माता बप्पटदेवी पर्यपालयत्, कंचित्कालं तु तन्मातामही 'क्षिल्लिका' अपालयत् । अग्रे सोऽतीव दुःशीलोऽभवत्, ताभ्यां तत्पालनमण्डस्थफणिलालनसंनिभमेव कृतम्, तथापि बाल्यावस्थायां तत्सर्वमव्यक्तत्वान्निर्दोषमेव कथ्येत ।

अथ नवमेऽब्दे तन्त्रिभिश्चक्रवर्माणमुत्पाटच पङ्गोर्मृगावत्यां जातः 'शूरवर्मा' नाम नृपः कृतः ।

(११७) शूरवर्मा (प्रथमः)—

(९) शूरवर्मणो राज्यलाभे तद्विमातृजो भ्राता चक्रवर्मा यदुत्पाटितः, तत्र निःस्नेहाः, स्वार्थतत्पराः, अमात्यपदारूढास्तन्मातुला एव हेतुतामगमन् । ते हि तन्त्रिणां देयं धनं दातुं समर्था नाभूवन्, ततो धनं विना तदीयः स्वस्रीयः कथमिव राजा तिष्ठेत् । ततश्च तस्मिन्नुत्पाटिते 'शूरवर्मा' राजाऽभूत् । सोऽपि चादुर्वृत्तोऽपि भूरिधनार्पणं विना वेश्यानां गुणवानिव तन्त्रिणां प्रियो नाभवत् । एकस्मिन्नेव वर्षेऽतीते शूरवर्माणमुत्पाटच तन्त्रिपदातयो बह्वर्थदं 'पार्थं' पुना राजानं व्यधुः । द्वितीये राज्यकाले पार्थस्य 'साम्बवती' नाम वेश्या प्रणयिनी समभूत् । साऽतीव कुचक्रविज्ञात्री तन्त्रिचक्रं संजग्राह । तयैकं 'साम्बेश्वर' मन्दिरं कारितम् ।

शूरवर्मणः पार्थस्य च समये चक्रवर्मा कालं प्रतीक्षमाण आसीत् । स च तन्त्रिभ्योऽधिकमुत्कोचं दत्त्वैकादशाब्दे आषाढमासे भूयोऽपि राजा कृतः । किंतु नष्टधीरसौ दृष्टदोषाणां मेरुवर्धनपुत्राणामेवाधिकारसमर्पणमकरोत् । तथा हि—तेन 'शङ्करवर्धनोऽक्षपटलाधीशः (प्रधानः प्राड्विवाकः कृतः), असत्कृत्यो दाम्भिकश्च 'शम्भुवर्धनो' मन्त्रितां नीतः । ततस्तस्यैव वर्षस्य पौषे मासि धनाभावाच्चक्रवर्मा तन्त्रिणां हुण्डिकादेयमदत्त्वा भयाकुलः सन् पलायिष्ट, मडवराज्ये च न्यवसत् । शङ्करवर्धनस्तु राज्यार्थी सन् स्वभ्रातरं शम्भुवर्धनं

दूतं कृत्वा तन्त्रिणां संनिधौ प्राहिणोत्। स चाग्रजं भ्रातरं शङ्करवर्धनं वञ्चयित्वाधिकोत्कोचदानादिचर्चाभिस्तिन्त्रिणोऽनुकूलान् कृत्वा च राज्ये स्वात्मानमेवाभ्यषेचयत्।

इतश्चक्रवर्माऽपि एकदा 'श्रीढक्क' स्थानवासिनं 'डामर' जातीयाग्र्यं 'संग्राम'नामानमुपसृत्य काश्मीरराज्यलाभाय तत्साहाय्यमयाचत। राज्यलाभे जाते 'संग्राम'मुख्यानां डामराणां रक्षायां प्रतिश्रुतायां परस्परं जातायां च प्रतिज्ञायां संघटितासंख्यचण्डडामरमण्डलश्चक्रवर्मा नगरोन्मुखो ययौ। तन्त्रिपदातयोऽपि शङ्करवर्धनं योद्धुं पुरस्कृत्य चैत्रमासे सिताष्टम्यां विनिर्ययुः। पद्मपुराद्' बहिर्घोरे संग्रामे शङ्करवर्मा निहतः, तन्त्रिवाहिनी पलायिता, पञ्च–षट्सहस्राणि तन्त्रिणां तु रणाङ्गणे पतितानि। तन्त्रिणां दशां कल्हण इत्थं वर्णयति—

> "माननीयानधृष्यांश्च महावंश्यान्महीपतीन्।
> अहीनिव खिलीकृत्य भिक्षयन्तः क्षणे क्षणे॥३८॥
> अनयन् क्रीडया व्रीडां माद्यन्तो जीविकाकृते।
> प्रागाहितुण्डिकाः क्रूरा इव ये गर्ह्यवृत्तयः॥३३९॥
> ते तन्त्रिणः क्षणाद्दग्धा गूढवैरविषाग्निना।
> विमाननाविविग्नेन चक्रवर्ममहाहिना" ॥३४०॥
>
> इति (रा० त० ५)।

अथ शङ्करवर्धनभ्राता शम्भुवर्धनो यावत्सैन्यं संघटयति स्म, तावच्चक्रवर्मा मिलितसामन्तसचिवैकाङ्क्षलालितः पुरं प्रविश्य सिंहासनमग्रहीत्। 'भूभटो' नाम कश्चित्सेनानी च शम्भुवर्धनं बद्ध्वाऽऽनैषीत्, राज्ञः पुरस्तात् तमवधीच्च। चक्रवर्मा तु राज्यमवाप्य विटवन्द्यादिचाटुकारविधेयधीरभूत्। तस्मिन् प्रसङ्गे कश्चिद् वैदेशिको 'रङ्गो' नाम प्रख्यातो डोम्बजातीयो गायनोऽवसरं लब्ध्वा 'हंसीं', 'नागलतां' च नाम द्वे स्वसुते सभायामुपास्थापयत्। तदीयगानरूपादिभिर्विमूढो विटैर्मिथ्याभिशंसादिभिर्विमोहितश्च चक्रवर्मा श्वपाककन्ये ते रागान्धो भूत्वा स्वांतःपुरं प्रावेशयत्। तत्र 'हंसी' पट्टमहिषी कृता। डोम्बा राज्यस्योच्चाधिकारिणोऽभूवन्। राज्यदशां तु कल्हण इत्थमवर्णयत्—

"मन्त्रिणस्तस्करा, राज्ञी श्वपाकी, श्वपचाः प्रियाः ।
किं न लोकोत्तरमभूद् भूपतेश्चक्रवर्मणः" ॥
इति (रा० त० ५।३९१) ।

महती दुर्दशा तदानीं काश्मीरमण्डलस्याभूत् । श्वपाकी राज्ञी यानि स्वार्तवाङ्कानि वासांसि प्रादात्, तानि धृत्वा मन्त्रिणः सभां प्राविशन् । राज्ञामिव डोम्बानामाज्ञा सर्वेषां दुर्लङ्घ्याऽभूत् । अबाधो व्यभिचारो वर्णसंकरता च प्रावर्त्तिषाताम् । अनेकानि प्रच्छन्नानि प्रकाशानि वा हत्याकाण्डान्यभूवन् । अथ स्वपापानि प्रक्षालयितुमिव चक्रवर्मा चक्रमठं नाम शिवमन्दिरमकारयत् । अर्धनिष्पन्ने एव तस्मिन्नेकदा रात्रौ शौचागारे गतं तं द्रुह्यन्तो डामराः शस्त्रैः प्राहरन् । भैरवान् रवान् विमुञ्चन्, क्षरत्क्षतजनिर्झरः, शस्त्रमन्विष्यन्, धावित्वा शय्यावेश्म प्रविष्टः क्रन्दन्त्या श्वपाक्याऽऽलिङ्गितोऽसौ तैर्निहतः । राज्ञो दारैः प्रेरितास्ते तस्य जानुनी शिलया समचूर्णयंश्च । इत्थं चक्रवर्माऽसौ त्रयोदशाब्दे ज्येष्ठशुक्लाष्टम्यां प्राणाञ्जहौ ।

(११८) उन्मत्तावन्तिः—

(१०) शूरवर्मचक्रवर्मणोरनन्तरं शर्वटादिभिर्मन्त्रिभिः पूर्वोक्तस्य पार्थस्य सूनुः 'उन्मत्तावन्तिः' नाम काश्मीरराज्येऽभ्यषिच्यत । सोऽपि पापात्पापतरोऽभूत् । पर्वगुप्तः, भूभटः, शर्वटः, छोजः, कुमुदः, अमृताकरः—इत्येते षट् तस्य मन्त्रिमुख्या आसन् । तेऽपि तत्सदृशा एव पापात्मानो राज्यलोलुपाः पीतकोशाश्चासन् । तेषु पर्वगुप्तस्तस्यात्यन्त प्रियोऽभूत् । स हि राज्ञः प्रसादनाय नग्नः सन्नास्थाने नृत्यति स्म । 'रक्क' नामा ख्यातपौरुषः कश्चिदन्योऽपि तेन मुख्यमन्त्रितां नीतः, येन 'रक्कजयादेवी' नाम्ना देवीमन्दिरमेकं निर्मापितम् । एवमेतै राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा धूर्त्तेन पर्वगुप्तेन प्रेरितो राजा 'उन्मत्तावन्तिः' निखिलस्य स्वकुलस्य क्षयं चक्रे । शङ्करवर्मादीन् शिशून् भ्रातॄन्, भगिनीश्चासौ कस्मिंश्चित् निरुध्यानशनानुत्क्रांतजीवितानकरोत् । तत्पिता भूतपूर्वो राजा पार्थः सदारस्तेन लुण्डितसर्वस्वो जयेन्द्रविहारे श्रमणैर्दत्तभोजनो निवसति स्म । एकदा तदाज्ञया सैनिका निशायां पार्थं पर्यवेष्टयन् । पूर्वं म्लानक्षीणाम्बरां, रुद्धद्वारां, क्रन्दद्भिर्दारकैरालिङ्ग्यमानां तन्मातरं केशालम्बनभूमिकर्षणादिभिर्हत्वा क्षुत्क्षामरूक्षं, क्रन्दंतं, नग्नविग्रहं, निःशस्त्रं पार्थमपि ते निजघ्नुः, "अत्राङ्गेऽयं प्रहारो मया दत्तः" इत्यादिवाक्यैश्च

स्वपराक्रमं ते राज्ञः पुरः प्रशशंसुश्च । प्रातः स स्वपितरं निहतं दृष्ट्वा हृष्टोऽभूत् । अथ तदग्रे एव पर्वगुप्तप्रेरितस्तत्पुत्रो देवगुप्तो मृतस्यापि पार्थस्याङ्गे छुरिका मक्षिपत् । तेन चोन्मत्तावन्तिश्चिरं जहास । काश्मीरदेशश्चक्रवर्मणः प्रणाशे डामरैर्लुण्ठितोऽभूत्, अधुना कायस्थानुत्थाप्य तेन भूयोऽपि दण्डितः । असौ महिलानां स्तनेषु छुरिकाघातं कृत्वा शस्त्राभ्यासं करोति स्म, गर्भान् द्रष्टुं गर्भिणीनां जठरं पाटयति स्म, कर्मकृतामपि काठिन्यस्य परीक्षार्थं तदङ्गं पाटयतिस्म च । घोरात्प्रतिग्रहाग्रहाद् वधभयाच्च द्विजास्तस्मान्नृपाधमादपि ग्रामादिदानं ग्रहीतुं विवशा अभूवन् । एतादृशक्रूरपापानुरूपेण क्षयरोगेण पीडितोऽपर्यन्तव्यथातुरोऽसौ यमलोकं गतः । तन्मरणेन न केवलं प्रजा एवापि तु चतुर्दश तन्महिष्योऽपि जहृषुः ।

(११९) शूरवर्मा (द्वितीयः)—

(११) उन्मत्तावन्तौ असाध्यतया रुग्णे तदन्तःपुरदासीभिः 'शूरवर्मा' नाम यः कश्चिदुपानीतः "क्षितिपालात्प्रजातोऽयम्" इति च मृषा प्रख्यापितः शिशू राजाऽक्रियत । तस्मिन् समये उच्छृङ्खलान् डामरान् पराजित्य मडवराज्यं शासतः कम्पनाधिपतेः कमलवर्धननामकाद् बद्धवैराद् राज्ञ उन्मत्तावन्तिरत्यन्तं बिभ्यत् तं शिशुं शूरवर्माणं सामन्तसचिवैकाङ्गतन्त्रिणां हस्ते विन्यस्य पञ्चदशेऽब्दे ज्येष्ठे आसन्ननिरयप्राप्तिर्ममार । एकदा शूरवर्मा जयस्वामिविरोचनमन्दिरं दर्शनार्थं जगाम । तच्छ्रुत्वा कमलवर्धनः काश्मीरानाक्रम्य तद्राजधानीं जिगाय । तच्छ्रुत्वा तज्जननी एकाकिनं शिशुभूपतिं क्वाप्यनयत् । अथ कमलवर्धनो मनसि 'अहमेव राजत्वेन वृतो भवेयम्" इति विचार्य कांश्चिद् ब्राह्मणान् राज्ञो निर्वाचने न्ययुङ्क्त । तैरुत्पलकुले कस्याप्यलब्धत्वात्कश्चिदपि राजा न वृतः । कुटुम्बिनो वीरदेवाभिधस्य सूनुः कामदेवस्तदा पिशाचकपुरे मेरुवर्धनमन्दिरे बालाध्यापक आसीत् । तस्य पुत्रः शङ्करवर्मणो राज्ञः कोषाध्यक्ष आसीत् । यो राज्ञ्याः सुगन्धायाश्छन्नकामुकः प्रभाकरदेवः आसीत्, तस्य पुत्रो यशस्करो नाम फल्गुणकाख्येन स्वमित्रेण सह देशान्तरं गतोऽभूत् । स एव दैवान्निजां भुवं प्रत्यावृत्तो ब्राह्मणैर्मन्त्रिप्रभृतिभिश्च राजा कृतः ।

खिष्टाब्दः		राजानः	राज्यकालः वर्षाणि	मासाः	दिनानि	लौकिकाब्दः
९३९	१	यशस्करः	९			४०१५
९४८	२	वर्णटः			१	४०२४
९४८	३	संग्रामदेवः (वक्राङ्घ्रिसंग्रामः)				४०२४
९४९	४	पर्वगुप्तः				४०२४
९५०	५	क्षेमगुप्तः				४०२६
९५८	६	अभिमन्युः (द्वितीयः)				४०३४
९७२	७	नन्दिगुप्तः				४०४८
९७३	८	त्रिभुबन गुप्तः				४०४९
९७५	९	भीमगुप्तः				४०५१
९८०/१	१०	दिद्दा				४०२६

(१२०) यशस्करः—

(१) लब्धराज्यो यशस्कर आस्थाने द्विजानां प्रवेशं न्यषेधीत्। कृताञ्जलिश्च तानूचे—"राज्यप्रदाश्च पूज्याश्च यूयं नो दैवतैः समाः। तथापि राज्यदानाभिमानेन मदोद्धता भविष्यथ, अतः कार्यकालादन्यत्र मदन्तिकं भवद्भिर्नागन्तव्यम्" इति। तदाकर्ण्य सर्वे लोकाः प्रभाविता अभूवन्। अथ स स्वप्रतिभाबलात् खिलीभूताः पूर्वराजव्यवस्थाः उन्नीतवान्। तदानीं चौरा विनेशुः, व्यापारा अबाधं प्रवृत्ताः, मार्गा अविघ्ना अभूवन्, कार्याध्यक्षाणां भ्रष्टाचाराः समाप्ताः, कृषिकर्मणो वृद्धिरभूत्, 'शिक्षा'प्रसारं लेभे, मद्यपानादिदुर्व्यसनानि विलोपं गतानि। कश्चिदधिकारी अपण्डितो नाभूत्, तदुक्तम्—

कार्तान्तिको भिषक्सभ्यो गुरुर्मन्त्री पुरोहितः।
दूतः स्थेयो लेखको वा न तदाभूदपण्डितः॥

इति (रा० त० ६।१३)।

अनेकेमहत्वपूर्णा न्यायनिर्णयास्तेन कृताः, तत्कृते तं प्रशंसन्नाह कल्हणः—

इत्यादिसूक्ष्मेक्षिकया धर्माधर्मान्तरं विदन्।
प्रत्यवेक्षापरः क्ष्माभृद् व्यधात् कृतयुगोदयम्॥

इति (रा० त० ६।६७)।

एवं यशो लब्ध्वाऽपि यशस्करो नीतिमार्गे विस्खलितोऽभूत् । तेन डोम्बोच्छिष्टभुजो भृत्या पार्श्वन्न परिजह्रिरे, मण्डलेशतां नीतस्य राज्ञीः कामयमानस्य 'वेलावित्त'नाम्नो मन्त्रिणो निग्रहे उपेक्षा कृता, 'लल्ला' नाम्नी वेश्या च शुद्धान्तकान्तानां मूर्धानमधिरोपिता । सा च केनापि चण्डालजातीयेन यामिकेन लग्ना तमुपहासास्पदतां नयन्त्यपि तेन न दण्डिता । यशस्करो दाताऽप्यभूत् । तेनानेकेभ्यो द्विजेभ्यो धनानि दत्तानि, छात्राणां कृते मठः स्थापितः, वितस्तापुलिने द्विजेभ्यो नानोपकरणान्विताः पञ्चपञ्चाशदग्रहाराः प्रदत्ताः । अथ जातोदरव्याधिर्यशस्करो निजात्मजं संग्रामदेवं परित्यज्य प्रपितृव्यरामदेवात्मजं 'वर्णटं' नाम राज्येऽभ्यषेचयत् ।

(१२१) वर्णटः—

(२) वर्णटः कृतघ्नो राज्यदायिनो राजधानीस्थितस्यापि यशस्करस्यारोग्यवार्तामपि नापृच्छत् । एतेन यशस्करस्य महान् पश्चात्तापोऽभूत् । मन्त्रिभिस्तु स संग्रामदेवाय राज्यं दातुं प्रैर्यत । अथैकस्यां निशायामास्थानमण्डपेऽर्गलां दत्वा राज्याच्च्यावयित्वा च वर्णटोऽसौ निर्वासितः ।

(१२२) संग्रामदेवः (वक्राङ्घ्रिसंग्रामः)—

(३) वर्णटं निर्वास्य राजा यशस्करः स्वपुत्रं संग्रामदेवं राजानमकरोत् । ततस्तीव्रीभवद्व्यथोऽसौ राजधान्या निर्गत्य मर्तुं निजमठं ययौ । स पटाञ्चले सुवर्णस्य सार्धे द्वे सहस्रे बद्ध्वा निनाय । परन्तु पर्वगुप्ताद्यैः पञ्चभिर्मन्त्रिभिः सर्वं तद्धनमपहृत्य अन्योऽन्यं विभज्य च नृपः शय्यायां विचेष्टमानस्त्यक्तः । यदा स द्वित्राण्यहानि प्राणैर्न निरमुच्यत, तदा साम्राज्यं जिहीर्षुभिः कृतत्वरैर्बन्धुभृत्यादिभिर्विषं दत्वा व्यापादितो यशस्करः । त्रैलोक्यदेवी नाम तत्पत्नी तमनु सती बभूव । एवं हि—

भुक्तैश्वर्यो नव समाश्चतुर्विंशे स हायने ।
मासि भाद्रपदे कृष्णतृतीयस्यां व्यपद्यत ॥

इति (रा० त० ६।११४)।

राजा संग्रामदेवस्तदानीं शिशुरासीत्, स्वपितामह्या च पाल्यते स्म । पर्वगुप्त एव पञ्चभिर्भूभटाद्यैर्मन्त्रिभिः सह तदानीं राज्यस्य प्रभुरभूत् । स च राजपितामह्या सह क्रमात्सर्वान् मन्त्रिणो व्यापाद्यैक एव राजा च 'राजानकश्च'

प्रत्यभात् । दुष्टः पर्वगुप्तः शिशोर्नृपस्य मारणायाभिचारकर्म कारितवान्, परन्तु तत्कर्म निष्फलं जातम् । अथैकदा महाहिमापातनिःसंचारजने दिनेऽकस्मात्सेनामायोज्यासौ राजधानीमाक्रान्तवान् । मन्त्री रामवर्धनस्तद्विरोधं कुर्वाणो बुद्धाभिधेन स्वसूनुना सहाहवे निहतोऽभूत् । तदा 'वेलावित्तो' नाम संग्रामदेवस्य पितुर्मन्त्री प्राभृतार्थमुपाहृतामिति कृत्वा पुष्पस्रजं तस्य गले बद्ध्वा तं पार्थिवासनान्न्यपातयत्, अन्यस्मिन् भवने नीत्वा निहत्य च कण्ठबद्धशिलं तं निशि वितस्तायां न्यमज्जयत् ।

(१२३) **पर्वगुप्तः**—

(४) एवं संग्रामदेवं निहत्य पापः पर्वगुप्तः स्वयं राजसिंहासनमधितष्ठौ । स हि चतुर्विंशस्य वर्षस्य कृष्णफाल्गुने दशम्यां राज्यं जग्राह । असीच्चासौ विशोकपर्वतपार्श्ववर्त्तिजनपदशासकाद् 'अभिनव' नामकाद् दिविराद् जातस्य संग्रामगुप्तस्य पुत्रः । तस्यातङ्कात् सर्वे मन्त्र्याद्या अविभयुः, अनेकैरुपायैर्द्रविणार्जने चासौ प्रसक्तोऽभूत् । आसीत्काचिद् यशस्करस्य सुन्दरी भार्या, तामसौ चकमे । किन्तु सती सा मृतस्य स्वपतेर्यशस्करस्वामिमन्दिरस्यार्धनिर्मितस्य निर्माणपूरणं कथंचिद् युक्त्या कारयित्वा, तं वञ्चयित्वा यज्ञमेकं चकार । तत्र प्रज्वलितेऽग्नौ पूर्णाहुत्या सहैव स्वशरीरं हुत्वाऽसौ सतीत्वं ररक्ष । पर्वगुप्तोऽपि स्कन्दभवनविहारान्तिके पापार्जितया सम्पत्त्या एकं पर्वगुप्तेश्वरमन्दिरमकारयत् । अनन्तरं च तृष्णामयेन पीडितोऽसौ सुरेश्वरीक्षेत्रे परासुः समपद्यत । षड्विंशे वत्सरे आषाढकृष्णत्रयोदश्यां स द्रोहार्जितेन राज्येन व्ययुज्यत ।

(१२४) **क्षेमगुप्तः**—

(५) अथ पर्वगुप्तसुनुः 'क्षेमगुप्तो' राज्यं लब्धवान् । सोऽपि सुरासेवी, धनतारुण्यादिगर्वितः, स्वभावदुर्वृत्तो दुर्जनाश्रयात्तु भृशं दुर्वृत्तः प्रजानां भीतिमजनयत् । तत्सहचरा दुराचाराः 'फल्गुण'प्रभृतयो जिष्णुवंशीया वामनादयो विटाश्च तस्य रुचिं सर्वदाऽशुचिं विदधिरे । अतश्च तद्दशा—

परोपहासकुशलः परनारीरतिप्रियः ।
परायत्ताशयस्तस्थौ पार्थिवोऽनर्थतत्परः ॥

(रा० त० ६।१५६) ।

इतीदृश्यभूत्। चाटुकाराणां विधेयोऽसौ निखिलानां दुर्गुणानां निधिरभूत्। शश्वत्प्रवृत्तया द्यूतक्रीडयाऽसौ सर्वं राज्यकोषं रिक्तं चकार। पुरातनाः सदाचारा अपि स्वार्थसाधनधिया तदनुयायितां ययुः। यथा—कम्पनेशो वृद्धो रक्को दुर्गोष्ठी-मध्यगो भूत्वा 'संग्राम'नाम डामरं हन्तुं जयेन्द्रविहारं निरदाहयत्। तस्माद्विहाराद् बुद्धप्रतिमां निर्हृत्य जरद्देवगृहेभ्यश्च ग्रावसंचयं संगृह्य यशोलब्धये क्षेमगुप्तः क्षेम-गौरीश्वरमन्दिरमकारयत्। तेन खशभूभुजे निर्दग्धान् विहारान् हृत्वा षट्त्रिंशद् विहारा अर्पिताः। लोहरादीनां दुर्गाणां शास्ता सिंहराजो नाम नृपतिस्तस्मै स्वां तनयां ददौ। 'दिद्दा'नाम्नी सा भीमशाहिनो दौहित्र्यासीत्। तेन 'भीमकेशवः' स्थापितो दौहित्र्याः कृते प्रासादश्च कारितः। तस्यामत्यासक्तः क्षेमगुप्तः 'दिद्दा-क्षेमः' इति लज्जावहां ख्यातिं ययौ। द्वारपतेः फल्गुनस्य तनया 'चन्द्रलेखा' नामान्याऽपि क्षेमगुप्तस्य महिष्यभूत्। क्षेमगुप्तः 'कुन्त'चालनविद्यायां कृतश्रमः शृगालानां मृगयायामत्यासक्तो दामोदरारण्य-लल्यान-शिमिकादिषु स्थानेषु भ्रम-न्नेव वयोऽगमयत्। एकदा कृष्णचतुर्दश्यां मृगयां कुर्वन्नसौ क्रोशन्त्याः शृगाल्या मुखान्निर्गतां ज्वालां पश्यन् संजातत्रासकम्पो लूतामयज्वरेण परीतोऽभूत्। तेन वाराहक्षेत्रे हुष्कपुरान्तिके श्रीकण्ठमठ-क्षेममठयोर्निर्माणं कारितमासीत्। तत्र गतोऽसौ मसूरविदलाकारलूताक्लिन्नकलेवरश्चतुस्त्रिंशेऽब्दे पौषे सिते नवमेऽह्नि मृतः। नव वर्षाणि स राज्यं चकार।

१२५. अभिमन्युः (द्वितीयः)—

(६) अथ क्षेमगुप्तसूनुः शिशुरभिमन्यू राजाऽभूत्, य एतन्नाम्ना काश्मीरेषु द्वितीय आसीत्। एकदाऽकस्मादेव तुङ्गेश्वरापणोपान्तात्प्रज्वलितोऽ-ग्निर्वर्धनस्वामिपार्श्वस्थभिक्षुकीपारकावधि सर्वाणि भवनादीनि ददाह। किन्तु दिद्दा तत्र विचारं नाकरोत्। पत्यौ मृतेऽन्याः सर्वाः राजपत्न्योऽनुसृताः, किन्तु सैवैकाऽत्राशिष्यत। निसर्गपिशुनो रक्कस्तां चन्द्रलेखायाः पितुः फल्गुणाद् राज्यहरणाशङ्कामजिग्रहत्। तज्ज्ञात्वा फल्गुनो मन्त्री स्वपुत्रे कर्दमराजे क्षेमगुप्तस्यास्थीनि गृहीत्वा जाह्नवीं गते तत्प्रत्यागमपर्यन्तं प्रबलया सेनया सह पर्णोत्से' वसतिं कर्तुमगमत्। यावत्स काष्ठवाटान्तिकं प्राप, तावदेव रक्कादिभिः प्रेरिता दिद्दा तं हन्तुं याष्टीकान् व्यसर्जयत्। अपमानखिन्नः फल्गुनो-ऽपि प्रत्यावृत्य वाराहक्षेत्रमाययौ। यद्यपि दिद्दाऽऽक्रमणशङ्किनी ततो भीताऽकम्पत, परन्तु फल्गुनो मृतं राजानं चिरं विलप्य, वराहपादसविधे शस्त्रं समर्प्य च तस्या

द्रोहसंभावनाभयं दूरीकृतवान्। ततः स पुनरेव ससैन्यः पर्णोत्समेव जगाम। दिद्दाऽपि राज्यस्य कण्टकपाटने प्रजजागार। पूर्वं पर्वगुप्तो राजा स्वीयामेकां पुत्रीं छोजाय मन्त्रिणेऽपरां च भूभटाय प्रादात्। तयोरेकस्याः पुत्रो 'महिमा'नाम, अपरस्याश्च पाटलो नाम प्रजातौ। तौ राजमन्दिरे राजपुत्रवदवर्धिषाताम्। तत्रस्थावेव तौ राज्यलालसौ 'हिम्मका'दिभिर्मन्त्रिभिः संगतौ। दिद्दा त्वबलाऽपि प्रबलौ तौ निराचकार। सा महिम्नो निर्वासनाय तत्पृष्ठतो याष्टीकान् प्रादात्। स च 'शक्तिसेन'नामकस्य स्वश्वशुरस्य निवेशनं प्रविवेश। लब्धसंश्रयं तं हिम्मकः, मुकुलः, परिहासपुरात्रक एरमन्तकः, अमृताकरपुत्र उदयगुप्तः, ललितादित्यपुरजा यशोधरप्रमुखाश्चैकैके ते सैन्यैर्भुवनक्षोभकारिणो महिम्नः पक्षमाश्रिताः संभूय द्वैराज्यं चक्रुः। दिद्दापक्षं केवलो नरवाहनो नाम मन्त्र्येव न तत्याज। अथ सर्वे द्विषः ससेना योद्धुं पद्मस्वाम्यन्तिकं प्रापुः। दिद्दा तु स्वपुत्रमभिमन्युं शूरमठे संस्थाप्य आपदां शान्तेरुपायानचिन्तयत्। सा ललितादित्यपुरजान् द्विजान् भूरिणा स्वर्णेन संगृह्य रिपूणां संघभेदनं विदधे। तद्द्वारेणैव सा यशोधरादिभ्यः कम्पनादि-प्रदेशान् समर्प्य तैः सह सन्धिं चकार, महिमानं चाभिचारेण घातितवती। एवं तस्या मण्डलेऽखण्डिताज्ञत्वं समजृम्भत। सा पङ्गुरासीत्। अतएव—

गोष्पदोल्लङ्घने यस्याः शक्तिर्नाज्ञायि केनचित्।
वायुपुत्रायितं पङ्ग्वा तया संघाब्धिलङ्घने॥

(रा० त० ६।२२६) इति कल्हणस्तां स्तौति।

अथ कम्पनराजो यशोधरः शाहीशं थक्कनं नामाक्रान्तवान्, तं च बलाज्जग्राह। कृतप्रणतेस्तस्मात्करं चाददे। तस्मिन्नेव समये रक्कादिभिः खलैः कम्पनाधिपतौ मूढया राज्ञ्या विद्वेषोऽग्राहि। ततश्च दिद्दा स्ववसतिं प्राप्तं कम्पनेशं हन्तुं याष्टीकान् व्यसृजत्। तदाकर्ण्य हिम्मकैरमन्ताद्याः सर्वे "एकाक्षेपेऽखिलैः कोपो विधेयः" इति पूर्वजातसन्धिनियमानुसारं दिद्दायां पूर्ववद् विक्रियां ययुः। नरवाहनमुख्यास्तु राज्ञीपक्षं न तत्यजुः। ततः शुभधरादिषु कोपात्पुरं प्रविष्टेषु दिद्दा भूयः पुत्रं भट्टारकामठेऽस्थापयत्। जयाभट्टारिकापार्श्वात् शूरमठान्तिकं यावद् व्याप्य स्थितैर्द्विषत्सैन्यैः सह राजसैन्यस्य युद्धमभूत्। तत्र सिंहद्वारे स्थिता एकाङ्गा घटाबन्धं समदर्शयन्। ते शरीरनिरपेक्षाः शत्रुबलमाक्रमन्तस्तं विचलितमकार्षुः। तस्मिन्नवसरे तूर्यघोषैर्द्विषां सैन्यं भिन्दन् निजांश्चानन्दयन् राजकुलभट्टोऽपि समाययौ। तस्मिन् प्राप्ते द्विषां सैन्यं विननाश। भीमविक्रमो हिम्मकोऽघानि,

यशोधरः एरमन्तकश्च जीवग्राहमगृह्येताम्, उदयगुप्तो रणाद् दुद्राव, शुभधरो मुकुलश्चापि सबान्धवौ निगृहीतौ। परिहासपुराश्रय एरमन्तको यद्यपि गयागामिनां काश्मीरिकाणां श्राद्धशुल्कोच्छेत्ताऽऽसीत्, तथापि स्वदुर्णयफलं भोक्तुमसौ गले महाशिलां बद्ध्वा वितस्ताम्भसि पातितः। इत्थं दिद्दा विजयिन्यभूत्। ये सप्तसप्ततिवर्षेभ्य आगोपालनृपाद् अभिमन्युं यावत् षोडशानां महीभुजां वर्षषष्टि प्रतापायुःश्रीहरा द्रोहवृत्तयश्चासन्, ते सर्वे सान्ववायाः सहानुगाश्च सकोपया दिद्दया निःशेषतां नीताः। रक्कादयस्तया कर्मस्थानाधिकारिणः कृताः। निर्द्रोहो नरवाहनो मन्त्रीत्थं तामखण्डमण्डलां चक्रे। दिद्दाऽपि मन्त्रिसभान्तरे तं स्वयं [1]राजानकाख्ययाऽऽजुहाव, तस्मिन् सर्वातिशायि संमानं चादर्शयत्। कल्हणः कथयति—

सुप्ते सुष्वाप निष्पन्नभोजनेऽस्मिन्नभुङ्क्त सा।
हृष्टे जहर्ष निर्विण्णे निर्विवेदानुकूल्यतः ॥२६२॥
आरोग्यान्वेषणं शिक्षाप्रार्थनां गृहवर्त्तिनः।
सात्मवस्तुविसर्गं च नाकृत्वा तस्य पिप्रिये ॥२६३॥

इति (रा० त० ६)।

पुरा पर्वगुप्तगृहे 'कुय्यो' नाम कश्चिद् युग्यवाह आसीत्। सिन्धुश्च भुय्यश्चेति तस्य सुतावास्ताम्। तयोर्ज्येष्ठः सिन्धुस्तत्रैव लालितको भूत्वा दिद्दाया गञ्जाधिकारित्वं (कोशाध्यक्षत्वं) लेभे। स सिन्धुगञ्जाभिधस्य नवीनस्य कर्मस्थानस्य निर्माता सन् प्रसिद्धिमधिजगाम। दुराशयोऽसौ दिद्दां मन्त्रिप्रौढे नरवाहने "अयं ते प्रायशो हृतराज्यः" इति विकृतधियमकार्षीत्। एकदा मन्त्री नरवाहनस्तां स्वगृहे भोक्तुं न्यमन्त्रयत्। सानुगा तत्र याता सा सिन्धुना "त्वामेष बन्धं नेष्यति" इत्युक्ता। तेन प्रजप्तैव सा किमप्यनुक्त्वाऽलक्षिता सती राजधानीं

(१) राजा=पार्थिवः, राजानकः=मन्त्री। राज्ञः अनः=प्राणनं, जीवनं धरित्रीरक्षणलक्षणं यस्मात्, स राजानः। (अन-श्वस प्राणने धातुः)। राजान एव राजानकः (स्वार्थिकः)। यद्वा—अत्र लिङ्गात् कः सादृश्ये, देवदत्त इव देवदत्तक इतिवत्। यथा प्राणनं विना देहस्थितिर्नास्ति, तथा धीसचिवं मन्त्रिणं विना पार्थिवानां स्वयं कार्याकार्यविवेककौशलातिशयो न संभवेदिति राजानकमपेक्षते राजा। यद्वा—राज्ञः अनः=प्राण इव राजानक इत्यर्थः।

प्रति प्रचलिता पश्चात् "अहं स्त्रीधर्मणी जाता" इति वार्तां व्यसर्जयत् । तेन तस्यामात्यस्य प्रीतिः संविच्च सा ययौ । ततः प्रभृत्येव, कुचक्रकारिभिस्तयोः स्नेहेऽतिरूक्षत्वं संजनितम् । तयोद्वेजितो नरवाहनस्तु विमाननोत्तप्तः स्वयं जीवितं तत्याज । अथ क्रौर्याभ्यासविषमा दिद्दा विक्रान्तान् संग्रामडामरसुतानजिघांसीत् । तद्भयेन ते निजम् 'उत्तरघोषं' नाम गता मारणार्थमुद्यतानेव व्यापादयन् । ततस्तया ते पुनरप्याहूताः । स्थानेश्वरादिभिरितरैर्डामरैः सह ते पुनरपि प्रतिष्ठिता अभूवन् । अथ रक्के मन्त्रिणि मृते तया फल्गुनो मन्त्री कृतः । दिद्दाया भ्रातुरुदयराजस्यातिप्रियः कुधीर्जयगुप्तोऽक्षपटले सहायः कृतः । ते सर्वेऽन्ये च क्रूरवृत्तयोऽधिकारिणः काश्मीरेषु लुण्ठिव्यधुः । ततो दुःशीलाया मातुः पाप्मभिः राजाऽभिमन्युः क्षयरोगेण ग्रस्तोऽभूत् । स हि प्रजाचन्द्रः, पण्डितः, पुण्डरीकाक्षः, विद्वत्पुत्रैरुपस्कृतः, कृतश्रुतः, वैदुष्यतारुण्याभ्यां विद्योतमान एवार्धे वयसि अष्टचत्वारिंशाब्दे कार्तिकशुक्लतृतीयायां नियतिराहुणा जग्रसे ।

(१२६) नन्दिगुप्तः—

(७) अभिमन्यौ परलोकं गते 'नन्दिगुप्तो' नाम तत्पुत्रो बाल एव राजासनमधिरोपितः । तनयमरणशोकेन दूयमानाया दिद्दाया हृदये प्रजाहितेषु धार्मिकेषु कृत्येषु रुचिर्जजागार । कोशाध्यक्षस्य सिन्धोर्भ्राता, नगराधिपतिः, शुभाशयो भुय्यो नाम तदीयधर्मचर्यायां परिपोषको बभूव । सा मृतस्य सूनोरभिमन्योः सुकृतवृद्धये 'अभिमन्युस्वामिमन्दिरस्य', अभिमन्युपुरस्य च निर्माणमकारयत् । दिद्दापुरं, दिद्दास्वामिमन्दिरं चाप्यकारयत् । मध्यदेशीयलाटशौडोत्रसंश्रयो मठोऽपि तया निरमायि । तस्याः पत्युः क्षेमगुप्तस्य नाम चाटुकाराः 'कङ्कणवर्षः' इत्याघोषयन् । तन्नाम्ना सा कङ्कणपुरं निरमापयत् । श्वेतशैलमयं चान्यं सा दिद्दास्वामिनं व्यधात् । काश्मीरिकाणां दैशिकानां समाश्रयाय तयाऽत्युच्चचतुःशालो विहारोऽपि निर्ममे । स्वपितुः सिंहराजस्य नाम्ना सिंहस्वामिमन्दिरं दैशिकानां द्विजन्मनां स्थित्यै मठं चापि विदधे । वितस्तासिन्धुसंगमेऽपि मठप्रतिष्ठावैकुण्ठनिर्माणादीनि सा कृतवती । एवं ह्याह कल्हणः—

तेषु तेषु प्रदेशेषु किमुक्तैर्भूरिभिः शुभैः ।
सा प्रतिष्ठा व्यरचयच्चतुःषष्टिमिति श्रुतिः ॥

इति (रा० त० ६।३०६) ।

प्लुष्टप्राकारमण्डलाः प्रायः सर्वे सुरगृहा जीर्णोद्धारकारिण्या तया शिलावप्रावृताः कृताः । आस्तामन्यत्, तस्य वैवधिकी वलमाभिधाऽपि वलगामठमकारयत् ।

सैवं धार्मिककृत्यानि कुर्वती वर्षमात्रेण शान्तशोका भूत्वा, राज्यभोगोत्सुकाऽर्भके तस्मिन्नप्तरि नन्दिगुप्ते अभिचारकृद् एकोनपञ्चाशे वर्षे मार्गशीर्षस्य सिते पक्षे द्वादश्यां तं क्षयं निनाय ।

(१२७) त्रिभुवनगुप्तः—

(८) नन्दिगुप्तादनन्तरं तत्सहोदरः 'त्रिभुवनगुप्तो' नाम दिद्दया राजा कृतः । एकपञ्चाशे वर्षे, मार्गशीर्षे, सिते पक्षे, पञ्चमेऽह्नि सोऽपि तया नन्दिगुप्तवदेव निहतः ।

(१२८) भीमगुप्तः—

(९) अथ दिद्दा चरमं पौत्रं 'भीमगुप्तं' नाम नन्दिगुप्तसहोदरं राज्यनाम्नि मृत्युपथे स्थापितवती । तस्मिन् समये वृद्धः फल्गुणोऽपि व्यपद्यत । तद्गौरवादेव दिद्दा निगूढकौर्यदौःशील्याऽभूत् । तदानीं सा स्पष्टदुष्टचेष्टा बभूव । अथ खशजातीयो बद्दिवासाख्ये पर्णोत्सग्रामे जातस्य बाणाभिधस्य सूनुः 'तुङ्गो' नाम महिषपालकः काश्मीरेषु प्रविवेश । स लेखहारककर्मणा सुगन्धि-सीह-प्रकटनाग-आट्टयिक षण्मुखनामभिः पञ्चभिर्भ्रातृभिः सह सान्धिविग्रहिकान्तिके गतो दिद्दया दृष्टो राज्ये प्राप्तजीविकोऽभवत् । तत्र वैमुख्यभाजं सिन्धुभ्रातरं 'भुय्यं' विषप्रयोगेणामारयत् । तत्स्थाने च रक्कपुत्रो 'देवरलशो' नाम स्थापितः । अथ राजगृहे चतुष्पञ्चानि वर्षाणि तिष्ठन् शिशुः 'भीमगुप्तः' यावत् किञ्चित्प्रौढीभवन्मतिरभूत्, तावत्तस्य चेतसि राज्यव्यवस्थाः पितामह्या दिद्दया वृत्तयश्च दुःस्थिताः प्रत्यभासन्त । सोऽपि तस्याश्चिन्त्योऽभूत् । अभिमन्युवधूस्तं स्वपुत्रं गूढप्रवेशितं ररक्ष । किन्तु दिद्दा देवकलशदत्तमन्त्रा भीमगुप्तमबन्धयत्, अनेकाभिर्यातनाभिश्च तं न्यपातयत् ।

(१२९) दिद्दा—

(१०) पौत्रान् सर्वान् क्रमशो विनाश्य षट्पञ्चाशे वर्षे दिद्दा स्वयं राजसिंहासनमध्यारुरोह । तस्या मन्त्री तुङ्गो दिने दिने दत्तोद्रेकः सर्वाधिकारी सन्

सर्वानिघ्नरीचकार । विरागिणः पूर्वमन्त्रिणस्तु सभ्रातृकेण तुङ्गेन मिलिता राज्य-विप्लवमाधातुमयतन्त । ते च दिद्दाभ्रातुः सुतमुग्रं 'विग्रहराजं' नाम काश्मीरेष्वा-निन्युः । धीमानसौ मुख्याग्रहारेषु गत्वा द्विजान् प्रायोपवेशाय प्रैरिरत् । विप्रेषु विहितैक्येषु सर्वोऽपि 'विप्लुतो लोकस्तुङ्गं' हन्तुमियेष । दिद्दा तं कतिचिदहानि कस्मिंश्चिदपिहितद्वारे वेश्मनि प्राच्छादयत् । अथ तया सुमनोमन्तकादीन् कांश्चिद् द्विजान् स्वर्णप्रदानेन संगृह्य प्रायोपवेशं न्यवर्तयत् । ततो भग्नशक्तिर्विग्रहराजो यथागतं ययौ । तुङ्गादयस्तु दाढर्यं समासाद्य शनैः कर्दमराजादीन् निजघ्नुः । रक्कसूनुः सुलक्कनोऽन्ये च मन्त्रिणो ये पूर्वं निर्वासितास्ते पुनः संप्रवेशिताः । अथ विग्रहराजेन प्रेरिताः केचन विप्रा उत्कोचादित्सया पुनः प्रायं कर्तुं प्रवृत्तास्तुङ्गेनाप-हस्तिताः । तेषां मध्ये गूढं वसन् 'आदित्यो' नाम विग्रहराजस्य प्रियः पलायितो हतश्च । शस्त्रक्षतः प्रतीहारो 'वत्सराजः' धावन् 'न्यङ्कोतक'प्रभृतिभिर्जीवग्राहम-गृह्यत । सुमनोमन्तकादयः सर्वेऽपि तुङ्गेन कारागारं प्रवेशिताः । ये च राजपुरी-पतिः, पृथ्वीपालः, शिपाटकः, हंसराजः, चन्द्रः इत्याद्या विद्रोहमकुर्वन्, तेऽप्यन्येन पथा राजपुरीं गतवता सभ्रातृकेण तुङ्गेन तां पुरीं कृत्स्नां निर्दहता विनाशिताः । वहुभ्यः स करं गृहीत्वाऽर्थयोजनमकरोत् । कम्पनप्रदेशं निर्जित्यासौ तस्य राजाऽभवत् । अथ दिद्दाऽपि भ्रातुरुदयराजस्य पुत्रं 'संग्रामराजं' परीक्ष्य युवराजं चकार । सा शिशुप्रायान् सर्वान् भ्रातृपुत्रान्, परीक्षितुं तेषामग्रे 'पालेवत' फलानि मुमोच । उवाच च—"कः कियन्ति फलानि प्राप्तुं शक्तः ?" । एवमुक्ते राजपुत्राणां कलहोऽभूत्, सर्वेषां प्रहारा लग्नाः, परन्तु 'संग्रामराजः' स्वल्पफलान्याददानो न विक्षतः । तेन—"अन्यान् व्यसनं प्रवेश्यायं स्वार्थसाधनप्रवीणः" इति स नीतिज्ञोऽमन्यत । अथ दिद्दायामेको-नाशीतितमेऽब्दे भाद्रशुक्लाष्टम्यां स्वकर्मार्जितं लोकं प्रयातायां युवराजः 'संग्रामराजः' काश्मीरसिंहासनमधितष्ठौ । काश्मीरमण्डले भूपालवंश्यानां स्त्रीसम्बन्धेनायं तृतीयः परिवर्त्तोऽभूत् । तस्मिन् श्रीसातवाहकुलं वृद्धिं प्राप । एतस्मिन्नन्तराले कतिषु वर्षेषु कियन्तो राजानोऽभूवन्निति कल्हणः प्रति-पादयति—

अत्र वर्षचतुःषष्टौ मासेऽप्यर्धे दिनेषु च ।
अष्टस्वभूवन् भूपाला दश भूभोगभागिनः ॥

इति (रा० त० ६) ।

प्रथमलोहरवंशीया राजावली

खिृष्टाब्दः	संख्या	राज्ञांनामानि	राज्य-कालः वर्षाणि	मासाः	दिनानि	लौकिकाब्दः
१००३	१	संग्रामराजः				४०७९
१०२८	२	हरिराजः			२२	४१०४
१०२८	३	अनन्तदेवः				४१०४
१०६३	४	कलशदेवः				४१३९
१०८९	५	उत्कर्षः			२२	४१६५
१०८९	६	हर्षः				४१६५
	७	भोजदेवः				

(१३०) संग्रामराजः—

(१) काश्मीरेषु वसुसम्पदाढ्यं कण्टककुलं निर्नष्टमभूत् । संग्रामराजादारभ्य नवीनो राजवंशः प्रववृते। संग्रामराजो मृदुप्रकृतिः क्षमाशीलश्चासीत्, अन्तर्गूढधैर्यानुभावः, गम्भीरः, शक्तिशाली चाभूत्। स हि गुणैरमीभिर्वाहिनीपतीन् समुद्रान् सेनापतींश्चाधरीचकार । तुङ्गस्तदानीमपि प्रतापशाली समभूत्। तस्य विद्रोहं कुर्वाणेषु शक्तिसमन्वितोऽपि 'चन्द्राकरः' क्षयमगात्, भीमतिकाग्रामदिविरस्य पुण्याकरस्य तनयाः शान्तिं प्रपेदिरे च। समर्थमन्त्रिविरहात् संग्रामराजोऽनिच्छन्नपि तुङ्गपक्षमग्रहीत् । दिद्दा मुमूर्षन्ती संग्रामराजतुङ्गादीन् इतरेतरमद्रोहेण स्थातुं कोशमपाययत् (दिव्यं शपथमकारयत्) । ततश्च कार्यवशादपि क्लेशासहो महीपालस्तुङ्गन्यस्तप्रजाकार्योऽभवत् । स साहायकार्थी असमैर्यौनसम्बन्धैर्यशसः क्षतिमपि चक्षमे। अतएव तेन श्रीशौर्यादिमते दिद्दामठाधिपतये प्रेमनाम्ने द्विजाय 'लोठिका' नाम स्वसुता प्रदत्ता। अथ तुङ्गभङ्गायानेकधा विद्रोहा अभवन्, किन्तु तत्रानेके विद्रोहिणो विनाशं गताः । अन्ते च तुङ्गो भद्रेश्वरं नाम क्षुद्रकर्माणं कायस्थं साहायकायाददे, आर्यचेतसं धार्मिकं धर्माकं विनिवार्य दुष्कृती स गृहकृत्याधिकारेऽपि विनिवेशितः। स देवगोब्राह्मणानाथातिथिराजोपजीविनां वृत्तिच्छेदं विधायानेकेषां जीवजीविकाहृद्बभूव। तस्मिन्नन्तरे

तुङ्गस्य भ्राता सुगन्धिसीहो ममार, तेन स स्वोत्तमाङ्गमिव छिन्नममन्यत । तस्मिन्नेव समये शाहेस्त्रिलोचनपालस्य देशं हम्मीरो नाम कश्चित् तुरुष्क आक्रामत् । त्रिलोचनपालेन साहायकाय काश्मीरेश्वरे संग्रामराजे प्रार्थिते तेन महत् सैन्यं प्रदाय तुङ्गस्तत्र प्रेषितः । त्रिलोचनपालोऽतीव वीरः समरकलातत्वज्ञश्चासीत् । स तुङ्गस्योचितामपश्यंस्तं गिरेस्तटे सेनानिवेशायाकथयत्, किन्तु मदोन्नद्धोऽसौ तद्वचो नाग्रहीत् । तत्फलतया त्रिलोचनपालेनानेकधा विद्रावितोऽपि तुरुष्कहमीरः काश्मीरकटकं बभञ्ज । त्रिलोचनस्य वीरा बहुना विक्रमेण युध्यमाना अपि तुरुष्काणां महत्या सेनया पराजिताः । कार्यमर्मज्ञस्त्रिलोचनो रिपुसंकटात्कथंचिन्निर्गत्य दूरं जगाम, तत्रस्थ एव स्वदेशोद्धारस्योपायानचिन्तयत् । तदीयं राज्यं तु शलभच्छायप्रचण्डचण्डालचम्वाऽभिव्याप्तमभूत् । इत्थं शाहिराज्यस्य चिराय म्लेच्छानां हस्तपाते तुङ्गः प्रधानं निमित्तमभूत् । स्वयमसौ प्राप्तभङ्गस्तुङ्गो निभृतं काश्मीरान् प्रत्यावर्तत । परन्तु संग्रामराजस्तथापि तस्मिन् न चुक्रोध । अथ तुङ्गात्मजः श्रीशौर्यगर्वितः कन्दर्पसिंहो राजोचितं व्यवहरन् भूपतेरुद्वेगप्रदोऽभूत् । तद्भ्राता विग्रहराजोऽपि गूढलेखैस्तुङ्गस्य मारणाय राजानं प्रैरयत् । बहुकालानन्तरमेकदा तुङ्गं सपुत्रं राजा मन्त्रणार्थमाह्वयत् । अवसरं वीक्ष्य पर्वशर्करकादयो राजानुचराः सहसोत्पत्य शस्त्राघातैः सपुत्रं तुङ्गं निजघ्नुः । तद्भ्राता नागोनाम कम्पनराजोऽभूत् । तस्मिन्व्यतिकरेऽनेके वीरा निहताः, पलायिताः, छिन्नसंघाश्चाभूवन् । नृपास्पदे लब्धोदयाः खलप्राया जना व्यजृम्भन्त । पैशुन्यकर्मणा राज्ञो मनः कलुषयन् तुङ्गभ्राता नागो भ्रातुष्पुत्रस्य कन्दर्पसिंहस्य भार्यां क्षेमां नाम स्वाङ्कशायिनीं चकार । बिम्बा नामापरा तद्भार्या तु शाहेः सुता सती हुताशनं प्रविवेश । कन्दर्पसिंहस्य तृतीयस्यां भार्यायां मम्माभिधानायां विचित्रसिंहो मातृसिंहश्चेति द्वौ सुतावास्ताम् । तौ च तन्मातरं मम्मां चादाय तुङ्गवल्लभा मङ्खना देशाद्विनिर्गता दीना राजपुर्यां स्थितिं व्यधात् । ततो राज्ञा तुङ्गस्थाने भद्रेश्वरो नियुक्तः, भूतेश्वरादिदेवानां कोशादिलुण्ठनं चक्रे । अन्येऽप्ययोग्या मन्त्रिणो राज्यव्यवस्थां शिथिलीकृत्य राज्ञः क्षमाशीलत्वस्य दुरुपयोगं कुर्वाणा नानाऽत्याचारानकार्षुः । राजा स्वयमेकां प्रपामपि निर्मातुं नापारयत् । किन्तु तत्सुता लोठिका 'लोठिकामठं' निरमापयत्, राजपत्न्याः स्वमातुर्नाम्ना तिलोत्तमामठं चाकारयत् । पापी भद्रेश्वरो मन्त्री विहारमेकमकारयत् । संग्रामराजश्चतुर्थे वर्षे आषाढप्रारम्भाहे स्वपुत्रं हरिराजं राज्येऽभिषिच्यास्तं गतः ।

(१३१) हरिराजः—

(२) हरिराजः सर्वस्य लोकस्याह्लादजनक उत्सवकरश्चाभूत्। अमोघाज्ञेन तेन महीं निश्चौरां कुर्वता रात्रावपि द्वारसंवृतिर्निषिद्धा। सामन्ताः पार्थिवा अपि तदाज्ञां ववन्दिरे। परन्तु द्वाविंशतिदिनान्येव राज्यं रक्षित्वाऽसौ शुचिशुक्लाष्टमी दिने क्षयं ययौ।

(१३२) अनन्तदेवः—

(३) राजमाता श्रीलेखा स्वयं राज्यार्थिनी भूत्वा राज्योपकरणानि सज्जीकृत्य यावत्स्नात्वा समागता, तावद् हरिराजस्य धात्रेयकेण भ्रात्रा एकाङ्गैः सह मिलित्वा श्रीलेखाया बालः पुत्रोऽनन्तदेवो राजसिंहासने स्थापितः। अथ बालभूपतेः पितृव्यो वृद्धो विग्रहराजस्तस्य राज्यं हर्त्तुं लोहरात् काश्मीरानभ्येत्य लोठिकामठे महता सैन्येन परिवृतोऽतिष्ठत्। तच्छ्रुत्वा श्रीलेखया प्रेरिताः सेना उद्दीपिताग्नयः सानुगं विग्रहराजं निजघ्नुः। ततः सा स्वभर्तुः स्वसुतस्य च नाम्ना मठद्वयं कारयित्वा व्ययवती साऽनिशं राज्यद्रोहोद्यता तस्थौ। अनन्तदेवो राजाऽपि शिथिलशैशवोऽतिव्ययादिव्यसनी संजज्ञे। रुद्रपालाद्याः कायस्थाः शाहिपुत्रास्तस्य प्रिया अभूवन्। तत्र रुद्रपालो धनप्राणादिहारिणां चौरचण्डालप्रायाणां वज्रपञ्जरवत् परित्राताऽभूत्। स जालन्धराधिपस्य 'इन्दुचन्द्रस्य' ज्येष्ठां सुतामिन्दुमुखीमतिशयमनोज्ञाम् 'आशामतीं' स्वयमुपयेमे, यया त्रिपुरेश्वरे स्वीयनाम्ना मठो निर्ममे। किन्तु तस्याः यवीयसीं सूर्यमतीं' नाम राज्ञेऽनन्तदेवाय प्रादापयत्। स हि सुयोधनस्य कर्ण इव तस्य राज्ञः कर्णसुखैर्वचोभिर्दुर्नयमार्गदर्शी बभूव। तस्मिन् समयेऽन्तरं वीक्ष्य बली कम्पनाधिपः 'त्रिभुवनो' नाम डामराणां महतीं सेनां संगृह्यानन्तदेवस्य राज्यं संहर्तुमाययौ। किन्तु एकाङ्गाः सहयारोहा राजपक्षं न तत्यजुः। राजाऽनन्तदेवः स्वयमसिना त्रिभुवनेन सह युयुधे। दृढप्रहारविक्षताङ्गास्त्रिभुवनो मुखेन रक्तमुद्वमन् रणात्पलायाञ्चक्रे। दृढं प्रहरतोऽनन्तदेवस्य करे स्थिरग्रहदृढो मांसासृग्दिग्धः कृपाणत्सरुर्दुग्धसेकेन चिरात्कृष्ट इति जनश्रुतिं कल्हणो लिखति। उदारोऽनन्तदेवः कालान्तरे देशान्तरादागतं तमेव दीनं त्रिभुवनं धनादिदानेनाऽप्यनुजग्राह। कृतज्ञेन तेनैकाङ्गानामपि संमानविलब्धेः स्थिरता कृता। स्वस्य प्रियो ब्रह्मराजः कोशाधिपः कृतः। किन्त्वसौ रुद्रपालसंमाने कृतद्वेषस्तत्पदं

त्यक्त्वा सप्तभिर्म्लेच्छभूपालैः सह मिलित्वा च डामरानपि संगृह्य दरद्राजस्य 'अचलमङ्गल'नाम्नः सेनापतित्वे काश्मीरानाक्रामत्। अनन्तदेवो रुद्रपालेन सहैकाङ्गानां सेनामायोज्य 'क्षीरपृष्ठ'नाम्नि ग्रामे युद्धार्थं समुपस्थितः। श्वोभाविनि युद्धे दरदीश्वरः क्रीडन् 'पिण्डारक'नाम्नो नागस्य भवनं ययौ। दुर्नयाचरणात्स पार्श्वस्थैर्वारितोऽपि प्लवमानस्य मत्स्यस्य गात्रे कुन्तमपातयत्। ततः कुण्डाद् गोमायुवपुर्भुजङ्गमो निर्गतः, यं वीक्ष्य दरदीशो मृगयौत्सुक्यादधावत्। तावतैव युद्धं प्रववृते। तत्र दरत्पतेः शिरश्छिन्नम्, म्लेच्छराजाः अपि वधबन्धादि प्राप्तवन्तः। काश्मीरभूपतिरनन्तदेवो रत्नादिधनानि लब्धवान्। अथ 'उदयनवत्सो' नाम दरद्राजस्य भ्राता अभिचारक्रियया रुद्रपालमन्यांश्च शाहितनयान् क्षिप्रमेव क्षयं नीतवान्। अनन्तदेवस्य पत्नी सूर्यमती (सुभटापरनाम्नी) गौरीश्वरमन्दिरमकारयत्, वितस्तातीरे च सुभटामठमपि निरमापयत्। गोहेम-हय-रत्नादीन्यपि सुबहूनि ब्राह्मणेभ्यो ददौ। तस्याः कनिष्ठो भ्राता 'आशाचन्द्रापरनामा कल्लनो नामासीत्। तन्नाम्नाऽपि साऽग्रहारसहितं मठमेकं निरमापयत्। 'सिल्लन'नाम्नः स्वजेष्ठभ्रातुः स्वभर्तुर्नाम्नाऽप्यसौ द्वौ मठौ निरमापयत्। अष्टोत्तरशतं ग्रामास्तया विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो वितीर्णाः। अमरेश्वरे पत्युर्नाम्नाऽपि ब्राह्मणेभ्यो ग्रामानदात्। त्रिशूलबाणलिङ्गादिप्रतिष्ठाश्च विनिर्ममे। अथ राज्ञोऽनन्तदेवस्य सूनुः शिशू 'राजराजो'ममार। राजा राज्ञी च शोकोद्विग्नौ राजभवनं परित्यज्य सदाशिवमन्दिरान्तिके स्थितिमकुरुताम्। ततः प्रभृत्येवागामिभिरपि राजभी राजभवनं चिराय परित्यक्तम्, सर्वे एव शिवमन्दिरपार्श्वे एव स्थितिं चक्रुः। तदानीं डल्लको नाम कश्चिद् राज्ञो नर्मकोविदो नित्यं प्रजा अलुण्ठयत्। मालवाधिपतिभोजः प्रहितैः स्वर्णसंचयैः कपटेश्वरे कुण्डमकारयत्। तदानीमेव पद्मराजो नाम कश्चित्ताम्बूलविक्रयी राज्ञो वल्लभो राज्यकोशं रेचयामास। किन्तु राज्ञी सूर्यमती सर्वामिव्यवस्थां निवार्य राज्यं निरुपद्रवं चकार। सैव समस्तकार्याण्यपश्यत्। अनन्तदेवेन तु भवभक्तिव्रतस्नानत्यागशीलादिभिर्गुणैर्मुनयोऽपि विनिर्जिताः। तस्य दीर्घे राज्ये समये समये भृत्याः प्रोद्रिक्ता अभूवन्, किन्तु सूर्यमती सर्वं सुस्थं चक्रे। अथ कश्चित् त्रैगर्त्तः केशवो नाम द्विजस्तस्य मन्त्री समभवत्। स साधुरासीत्। ततो गौरीशत्रिदशालये प्रासादपालस्य वैश्यस्य 'भूते'-र्नाम हलधरवज्रवराहेषु त्रिषु सुतेषु हलधरः सूर्यमत्याः सेवाप्रसादात् सर्वाधिकारितां लेभे। सोऽनेकानि शुभकार्याण्यकरोत्। वितस्तासिन्धुसङ्गमे स्वर्णमन्दिरं तेन कारितम्, अनेके मठा

अग्रहाराश्च निर्मापिताः। तस्य भ्रातुर्वराहस्य पुत्रो 'विम्बो' नाम वीर आसीत्। स डामरकुलाकालमृत्युरभवत्। परन्तु खशैः सह युद्धेऽसौ प्राणाञ्जहौ। ततोऽनन्तदेवश्चम्पाया भूपालमुन्मूल्य नव्यं राजानमकरोत्। अनेकेषु परदेशेष्वाक्रमणानि कुर्वन्नसौ कृच्छ्रगतोऽप्यसकृदभूत्। कदाचिद् वल्लापुराधीशेन तुक्कात्मजेन कलशेन सह युद्धेऽनन्तदेवो बन्धनमप्यापत्, किन्तु हलधरस्तं युक्त्या व्यमोचयत्। अन्ते वीरोऽपि सरलचित्तो राजा पत्न्या संप्रेरितः 'कलश'नाम्ने पुत्राय राज्यं दातुमुद्यतोऽभूत्। तस्य 'रणादित्यो'नाम क्षत्ता (प्रतीहारः) आसीत्। सोऽनन्तदेवमूचे—"राजन्! इदानीमेव कलशाय राज्यभारसमर्पणेन पश्चात्तापं करिष्यसि" इति। एवं वाद्यप्यसौ राज्ञाऽभिषेचनं सज्जं कारितः, एकोनचत्वारिंशस्य वर्षस्य कार्त्तिके सिते दले षष्ठेऽह्नि च राजकुमारः 'कलशो' राज्येऽभिषिक्तः।

१३३. कलशदेवः—

(४) अन्येद्युरेव नवं नृपं कलशदेवं राजचक्रसेवितं पुरातनमनन्तदेवं तु परिमेयपरिच्छदमालक्ष्य विषण्णो धीमान् हलधरो मन्त्री पुनरेव राजानमनन्तदेवं युक्त्या तदीयाधिकारमजिग्रहत्। कलशः पित्रोरेवान्तिके आहारादिकं कुर्वाणो नाममात्रमहीपतिर्बभूव। ययाऽत्याग्रहेण कलशोऽभिषेचित आसीत्, सा तन्मातापि तस्मिन् विप्रेमेवासीत्। सा स्नुषाणां वेषालङ्करणादौ पार्थिवप्रमदोचितमुत्कर्षमसहमाना ताभिर्दासीकृत्यमकारयत्। कलशस्य 'रामलेखा'नाम्नी राज्ञी आसीत्। तस्या ज्येष्ठानन्तरजो द्वितीयः सूनुः 'उत्कर्षो'नाम स्तनन्धय एवासीत्, किन्तु राजाऽनन्तदेवस्तस्मै राज्यं दत्त्वा विबुधैः सह तीर्थं सिषेवे।

१३४. उत्कर्षः—

(५) राजाऽनन्तदेवः कनिष्ठाय पौत्राय राज्यं दत्त्वा 'चक्रधर'तीर्थे भूरीणि वर्षाणि शान्तिसुखं भुञ्जानः परमवैष्णवोऽभूत्। तदानीं भूतले स च भोजनरेन्द्रश्चेति द्वावेव दानोत्कर्षेण विश्रुतावभूताम्। द्वावेव कवीनामाश्रयप्रदौ कविबान्धवावास्ताम्। अनन्तदेवस्य पितुः पितृव्यजाद् भ्रातुर्जातः 'तन्वङ्गराजो'नाम भ्राताऽऽसीत्। तस्यैवोत्सङ्गे शिशुरुत्कर्षो न्यासीकृत आसीत्। स तन्वङ्गो राष्ट्रं तं शिशुं च विवृद्धिं नीत्वा चक्रधरतीर्थेऽस्तं ययौ। अनन्तदेवराज्ये विविधसंकटेषु आलम्बयष्टिप्रतिमो 'हलधर'नामा मन्त्र्यपि क्षयं ययौ। अथ राजसिंहासनाद् वञ्चितः कलशभूभृत् कैश्चिद् भृत्यैः कलुषिताशयोऽकारि। विटनटचाटुकारवारनारीपरायणः

स्वसुतासुरतनिःशङ्कप्रमदकण्ठादिदुष्टजनैर्निरयपङ्के पातितोऽसौ तथा चरित्राद् विभ्रष्टोऽभूद् यथा तेन कल्लनाख्या स्वसा नागाख्याऽऽत्मजा चापि संभोक्तुं नावशेषिता। तमुदन्तं सपत्नीको वृद्धभूपतिर्बुद्धवानपि निभृतव्यथोऽभूत्। कलशः स्वकुकर्महेतोश्चण्डालादिभ्योऽपि पराभवं प्राप्तवान्। अथ तत्पितरौ चिरं सुतस्नेहलज्जाशोकान्वितौ रुदित्वा सदोषस्य तस्य बन्धने निश्चयं चक्रतुः। सर्वविद्यानिधिं, नप्तृणां ज्येष्ठं, बप्पिकात्मजं 'हर्षं' राज्ये चिकीर्षू तौ कथंचिन्निशीथिनीं निन्यतुः। प्रातस्ताभ्यां कलशभूपतिराकारितः। स च जनकाद् बिभ्यद् 'बिज्जं'नाम शाहिवंशजं राजपुत्रं, गञ्जपतेर्नागनाम्नः सुतं जयानन्दं च सहादाय पित्रोर्गृहं प्राविशत्। पिता प्रविष्टमात्रं तं वक्त्रे दत्तचपेटकः "अभाग्यभागिन्! जहिहि क्षुरिकाम्" इत्युवाच। बिज्जस्तु कलशं त्रस्तं शिथिलाङ्गं चालोक्य सावष्टम्भं शस्त्रं स्पृशन् राजानमूचे—"अहमेतस्माद् वेतनं गृह्णन् एतस्मिन् संकटे जीवन् स्वामिनं त्यक्तुं न शक्नोमि। भवान् पिता, अयं च पुत्रः, तन्मय्यसंनिहित एव यद् योग्यं तद् विधीयताम्"। एवमतिमानुषेण धैर्येण राजानमनन्तदेवं व्यामोह्य बिज्जः कलशं गृहीत्वा तदन्तिकाद् निराक्रामत्। तदा कलशमाता राज्ञी सूर्यमती जपमौनस्थाऽऽभूत्, अन्यथा कलशबन्धनं वा सर्वनाशो वाऽभविष्यत्। अथ समाधेर्विरता राज्ञी कुशलान्वेषणमिषात् तनयान्तिकं ययौ। राजापि तामनुययौ। परन्तु बिज्जेन राजानमेकाकिनं प्रवेश्यानुगन्तारः सर्वे निषिद्धाः। एतेन क्रुद्धो राजा विजयक्षेत्रं गन्तुं प्रावर्तत। यावत्पद्मपुरान्तिकं प्रापत्, तावद् द्विजास्तं न्यवारयन्। पुत्रः कलशोऽपि सभार्योऽभ्येत्य तं प्रसादयामास। ततः पुरं प्रविश्याशान्तमन्युरसौ प्रासादे परित्यक्तां लक्ष्मीमादाय भूयोऽपि निर्ययौ। हयायुधतनुत्रादि स्वयं गृहीत्वा सरित्पारे देवीं प्रतीक्षमाणोऽस्थात्। नृपाङ्गना अपि नानाप्रकारान् कोशान्नौष्वारोप्यानयन्। पूर्वं राज्ञोऽनन्तदेवस्य वृत्तमिदं कैश्चिदपि न ज्ञातम्, अनन्तरं तु ज्ञातवृत्तान्ता प्रजाः क्रन्दमानाः "हा मातर्हा पितः क्वेत्थं गच्छथः" इति रुरुदुः। अथ राजानुगामिनो डामरादीन् यथायथं रक्षित्वे निक्षिप्य गुप्तिमांश्च विजयेश्वरक्षेत्रे चित्तविश्रान्तिं लभमानो दिनान्ययापयत्। पञ्चपञ्चाशे वत्सरे ज्येष्ठे मासि विजयक्षेत्रमासाद्य तत्र स्वर्गसुखमिवान्वभूत्। कलशस्तु निर्धनो धनिकेभ्यो वणिग्भ्य ऋणं गृहीत्वा सेनां संगृह्य पितरं योद्धुमभ्याययौ। अनन्तदेवपक्षीया अपि युद्धसंनद्धा अभूवन्। तद् दृष्ट्वा राज्ञी सूर्यमती यत्नात्परमकोपनं पतिं पुत्रवात्सल्याद् दिवसद्वयमयुद्धं ययाचे। रहसि सन्दिश्य भीषयित्वा च पुत्रमपि न्यवर्तयत्। धृष्टा सा प्रातः पतिमप्युपालेभे।

एवं प्रकाशमुपशान्तयोरपि तयोः पिशुनैरन्तर्धीः कालुष्यमेवोपनीता। अथ कलशो नानोपद्रवान् कुर्वाणो राज्ञो भवनादीनि ददाह। एकदा तेन विजयेश्वरपत्तनं सर्वं निर्दग्धं भस्मावशेषं समभूत्। राजसैन्यं निःशेषं दिगम्बरमजायत। नष्टसर्वस्वोऽनन्तनृपतिः सेनया सह सरितः पारं जगाम। राज्ञी प्रातरेकं रत्नलिङ्गमप्लुष्टं लब्ध्वा तल्लक्षसप्तत्या व्यक्रीणात्। तेन धनेन पूर्वं भृत्यानां भोजनांशुकानि क्रीत्वा दापितानि। अथ निर्दग्धान्यपि धामान्यशोधयत् सा। तत्र भस्मकूलतलात्तावत् स्वर्णादिधनं लब्धं, यावतो वार्त्तापि कौतुकं जनयति। राजा तत्र शून्याटवीभूते पत्तने नडत्वग्ग्रथितच्छत्रपटलाच्छादनो न्यवसत्। अर्थसामर्थ्यमधिगत्य राज्ञो यद्यपि विजयेश्वरनगरपुनर्निर्माणेच्छाऽभूत्, तथापि आज्ञाशक्तेरभावात्सा न सिद्धा। कलशस्तु मातुरानुकूल्याददृष्टाभिभवः सदा पितुः सन्तापमेवाकरोत्। स तं निर्वासयितुकामो दूतमुखैर्मातृद्वारा च वारं वारं प्रैरिरत्। राजा स्वपत्नीमेकान्ते भर्त्सयामास यत्—"तव वशंवदेन मयाऽभिमानो, यशः, शौर्यं, राज्यम्, ओजः, मतिः, धनम्, इत्यादि किं किं न हारितम्" इत्यादि। साऽपि राजानं परुषाण्यूचे। किन्तु तस्यासनप्रान्तनिःसृतं बहिः प्रसरन्तं रक्तनिर्झरं यदाऽपश्यत्, तदा सा संभ्रान्ताऽभूत्। अथ थक्कनो नाम वृद्धराजामात्यः क्षुधा राज्ञा गुदे प्रवेशितामसिधेनुमपश्यत्। राजैव तं शशास यत्—राज्ञो रक्तातिसारः संजात इति बहिरुच्यताम्" इति। रक्तातिसारस्येदं निदानमप्युच्यताम्—

नृपतिर्वाहितहयः शरदातपखेदितः।
तृष्यन्निपीय धान्याम्बु च्युतासृग्जात इत्यभूत्॥

सप्तपञ्चाशे वत्सरे, कार्तिके पौर्णमास्यां विजयेशाग्रतो राजा जीवितेन व्ययुज्जत। ततो राज्ञी सूर्यमती आराजपुत्रचण्डालं देयं प्रत्यहवेतनं पतिमनृणं कर्त्तुं भृत्येभ्यो ददौ। गृहीतवेतनाश्च सर्वे विजयेशस्य पुरस्तात् नप्तुः क्षेमाय शपथं करिताः। पादन्यस्तशिराः पौत्रश्च रुदन् मूर्धन्याघ्राय शपथं कारयित्वा चोक्तः—"स्वपितुर्मा विश्वसीः" इति। ततः सा सादिनां शतं नप्तू रक्षणे समादिश्य पतिं शिविकारूढमन्त्येष्टिसंस्काराय प्रास्थापयत्। पतिदेवता सैवमेकां क्षयां दिनार्धं च स्थित्वा विजयेशानं प्रणम्य च युग्यारूढा विनिर्ययौ। तदानीं निर्यान्तौ तौ वीक्ष्य लोकस्य महान् हाहाकारोऽभूत्। तस्मिन् क्षणे सा सुतं कलशं द्रष्टुमुत्सुकाऽभूत्। वारं वारं च पितुरन्तिमसंस्कारे तस्यागमनं प्रतीक्षांचक्रे। ततो गृहीतनैराश्या तु वितस्तां नमस्कृत्य पिशुनानेवं शशाप—"यैः पुत्रेण सहावयोः प्राणद्रुद्

वैरं जनितं, तेषां सान्वयानां कतिपयैरेव दिनैः क्षयो भूयाद्" इति । अथ सा ज्वलिते जातवेदसि कर्णीरथाज्झम्पामदात् । गङ्गाधरः, टक्किबुद्धः, युग्यवाहो दण्डकश्च, तावुद्दा, नोनिका, वल्गा चेति दास्यश्च तावन्वयुः । इत्थं भूपतिरायुष एकषष्टिं वर्षाणि यापयित्वा सपत्नीकः पुरारातिगौरीसायुज्यमाप्तवान् । तन्वङ्ग-राजपुत्राः सर्वे तयोरस्थीन्यादाय गङ्गां प्रतस्थिरे ।

१३५. हर्षः—

(६) पितरि कलशदेवे राज्ञि जीवति, लघौ भ्रातरि 'उत्कर्षे' च पूर्वमनन्त-देवेन राजसिंहासनं ग्राहितेऽपि सतीनां यशो॰लब्धवत्या राजा सूर्यमत्या स्वजीवन-काले आहूतो 'हर्षो' नाम कलशदेवस्य सूनुः स्वपितामहस्यानन्तदेवस्य सर्वं कोशं परिवारं च प्राप्तवान् । स विजयेश्वरे स्थितः पित्रा सह विरोधं जग्राह । तत्पिता कलशस्तदानीं दरिद्र आसीत्, किन्तु नीतिमानप्यभूत् । स पुत्रेण सह सन्धिं चकार । तज्जनकः कृतप्रत्यहवेतनो हर्षस्य पैतामहकोशे शरीरे च रक्षां प्रति शुश्राव । स तनयं राजधानीं नीत्वा कोशं तदभिधाङ्कितां मुद्रां दत्त्वाऽस्थापयत् । अत्रान्तरे राज्ञः कलशस्य धार्मिकी बुद्धिजायत । स हि कस्यचिद धनिकस्य क्षेत्रे निखातं महान्तं कोशं लब्ध्वा यावदायुर्दरिद्रतामत्यजत् । एवं कथ्यते यत्—दीन्नारेषु वितस्तायां क्षाल्यमानेषु तदम्भो बहून् मासान् यावत्कलुषमतिष्ठत् । अथ "सम्पत्सम्पदमनुबध्नाति" इति न्यायेन नानामार्गैः सकलशस्य कोशमपूर-यत् । कलशः प्रजाजनरक्षणे दक्षिणोऽभूत् । सोऽर्थानां गणने वणिगिव कुशल आसीत्, अतः कोऽपि तद्वञ्चनां कर्तुं नाशकत् । त्रिवर्गं विभज्य सेवमानोऽसौ सर्वं स्वपरराष्ट्रकृत्यं विवेद । जनपदाद् दरिद्रता व्यपगता । कण्टकशोधनेन चौरादिभयं विनष्टम् । सर्वो लोको विवाहयज्ञयात्रादिमहोत्सवशताकुलोऽलोक्यत । पुरातनाः पृथक्कृता मन्त्र्यादयस्तेन पुनः संमानिताः । तथाऽप्यसौ चिराभ्यस्तेन दुष्टाचारेण नोज्झितः । कश्चिद् बुल्लियो नाम टक्कस्तुरुष्केभ्यः क्रीता नानादिग्देशसंभवा बह्वीः कन्यकास्तस्य समुपाहरत् । ताभिः परदारैश्च तदव-रोधे द्वासप्ततिर्महिला आसन् । ताः कामयमानश्च मत्स्ययूषादिवृष्याणि सिषेवे । स निर्दग्धे विजयक्षेत्रे विजयेशस्य शिलावेश्म कारयित्वा तच्छत्रं स्वर्णमयमकार-यत् । त्रिपुरेश्वरेऽपि शिवस्य स्वर्णमन्दिरमकारयत् । कलशेश्वरं च निःसंख्य-हाटकघटीपटलाङ्कशिलागृहं निर्माप्य, अनन्तेशाभिधं वाणलिङ्गमन्याश्च विविधाः

प्रतिष्ठा व्यधात् । अथ सूर्यमत्याः शापवशात् तन्मन्त्री जयानन्दो ममार, जिन्दुराजविज्जावपि यमातिथी अभूताम् । अन्येऽपि शापग्रस्ता अनेके गौडमण्डले क्षयमापुः । तदन्ते भूपेन 'वामनो' नाम सर्वाधिकारी व्यधीयत । नीतिज्ञेन तेनाद्भुतानि कार्याणि कृतानि । अनेके राजानः (अष्टसंख्याः) त्रिषष्टेऽब्दे तद्वश्यतां गताः । तदानीं "मनसापि हि भूपाला यत्ते किञ्चिदचिन्तयन् । प्राप्तमेव पुरेऽपश्यन् वामनेन तदाहृतम्" । राज्ञा कलशेनैव गीतव्यसनं नर्तकीसंग्रहश्च काश्मीरेषु प्रवर्त्तितौ । तेन जयोपवनोपान्ते निरन्तमहागृहं स्वनामाङ्कं पुरं निर्मातुमुपक्रमः कृतः । सहस्रशश्च मठाग्रहारप्रासादमहागृहपरम्पराः सत्तोयोपतनास्तदुद्योगेन सिद्धिं ययुः । अत्रान्तरे राजसूनुः 'हर्षः' अपि गुणैः प्रकाशितोऽभूत् । कल्हणः प्राह—

"सोऽशेषदेशभाषाज्ञः सर्वभाषासु सत्कविः ।
कृत्स्नविद्यानिधिः प्राप ख्यातिं देशान्तरेष्वपि ।।

इति (रा० त० ७।६१०)।

लुब्नेन पित्रा संत्यक्ता नानादिगागता गुणशौर्योज्ज्वला अनेके जनास्तेन कृतवेतनाः परिगृहीताः । स व्ययशाली अभूत्, पितृकृते वेतनेऽपर्याप्ते त्यागिनस्तस्य भोजनमेकाहान्तरितमभूत् । किं च गानकलाकुशलोऽसौ पितरं गीतै रञ्जयन् तद्दत्तैः पारितोषिकैर्भृत्यानां भरणं चकार । अथ कदाचित् तस्मिन् पुर उद्गायति, सभ्येषु प्रीयमाणेषु च पार्थिवः शौचायोत्थाय निर्ययौ । तेन प्रसङ्गभङ्गेन जाततेजोवधः सुधीः कुमारो हर्षोऽतिशयेन चुक्षुभे । तद् दृष्ट्वा विश्शावट्टाभिधो विटः "इमं हत्वा राज्यं शाधि" इति नर्म कुर्वन्निवावादीत् । हर्षे क्रोधेन तमधिक्षिपति धम्मटो नाम विटोऽपि विश्शावट्टस्यैव समर्थनमकरोत् । अथ सभां पुनः प्रविष्टः पिता तं प्रीतिदायैः साधुवादैश्च समतोषयत् । यदा तु विश्शावट्टेनान्येद्युः पुनस्तदेव वचो हर्षं प्रत्युक्तम्, तदा तेन कोपाद् हस्तेन ताडितोऽसौ घ्राणवर्त्मना रुधिरं वमन् राजपुत्रेण भृत्यद्वारा प्रक्षाल्य वस्त्रदानेन सत्कृतोऽभूत् । असकृत्कृतयत्नः स धम्मटं मध्ये कृत्वा हर्षं तस्मिन् कृत्ये मुहुः प्रैरयत् । रोहद्द्रोहसंकल्पजन्मना पाप्मना श्रितो हर्षोऽपि पितरं हन्तुं क्रूरपुरुषान् न्ययुङ्क्त । ततः पिशुनो विश्शावट्ट

एव राज्ञेऽपि तां वार्तां न्यवेदयत् । अथ कलशः पुत्रं हर्षमाहूय तं सान्त्वयन्निजगाद—

पुरप्रतिष्ठां निष्पाद्य, क्षिप्त्वा राज्यधुरं त्वयि ।
वाराणस्यां गमिष्यामि नन्दिक्षेत्रेऽथवा पुनः ॥

इति (रा० त० ७।६४६) ।

हर्षोऽपि पितुस्तद्भाषितमभिनन्द्याप्तमुखे तत्त्वं वक्ष्यामीत्युक्त्वा वहिर्निर्ययौ । तत्तत्त्वं ज्ञातुं प्रेषितं निराशं म्लानाननं च वीक्ष्य राजा शिरस्ताडयन् "हा पुत्र ?" इति वदंश्च पुत्रहत्यायै समादिशत् । परन्तु दण्डको नाम तं कथंचिद् ररक्ष । अथ केचन राजसैनिका हर्षं हन्तुमाययुः । तेषां हर्षस्य रक्षतृभिः सह युद्धमभूत् । चतुःषष्टे वत्सरे सहस्रस्य सिते पक्षे विटैरित्थं पितापुत्रयोर्विप्लवः कारितः । अनन्तरं च राजकुमारो हर्षो वन्धनं नीतः कारागारे च पातितः । तच्छोकेन भुवनमती राज्ञी स्वकण्ठच्छेदं विधाय प्राणाञ्जहौ । राजा कांश्चिद् विश्वस्तान् रक्षिणो नियुज्य हर्षस्य कृते समुचितवस्तूनां प्रवन्धमकार्षीत् । प्रयागनामा निजो भृत्योऽपि हर्षेण सहैव स्थातुमनुमतः । कलशदेवस्य तदानीं 'नोनको' नाम मन्त्री आसीत् । तेन स्वेनान्यैश्च राजा प्रेरितो यत्—"हर्षो हन्तव्यो, यद्वा—तस्य नेत्रे निकृष्येताम्" इति । दुष्टो राजा रिपोरिव सुतस्य कतिचित् भार्याश्चकमे । तासु 'सुगला' नाम तत्पत्नी श्वशुरस्य वाल्लभ्यमवाप्य भर्तृवधार्थिन्यभूत् । सा च नोनकश्च मन्त्रयित्वा द्वौ पाचकौ हर्षस्य विषदानाय नियुक्तवन्तौ । 'प्रयागो' नाम सेवकस्तु तां वार्त्तां विज्ञाय हर्षं सावधानं कृत्वा विषसंपृक्तान्नस्य परिहारमकारयत् । हर्षः केवलं प्रयागेनानीतमन्नमेवाभुङ्क्त । अथ राज्ञो विनाशसूचकोऽन्योऽपि सदाचारविपर्ययोऽभूत् । स हि सूर्यमन्दिरात् 'ताम्रस्वामि' नामकं ताम्रमयं रविमुदपाटयत् । अन्येभ्योऽपि विहारेभ्यो देवानां पित्तलप्रतिमा अपाहरत् । निरपत्यानां धनान्याजहार । ततश्च शीघ्रमेव धातुक्षयरोगेण ग्रस्तोऽभूत् । स हरमन्दिरे कुम्भप्रतिष्ठां चिकीर्षुरासीत्, किन्तु महाकालकुम्भे तस्य नासापुटादसृक् पतितम् । तेन दुर्निमित्तेनात्यन्तं भीतोऽसौ शान्तिं न लेभे, शय्यामग्रहीष्ट च । ततः स हर्षाय राज्यमदित्सीत्, किन्तु अमात्यान् पराङ्मुखान् दृष्ट्वा लोहराचलाद् 'उत्कर्षं' नाम कनिष्ठसुतमाहूय, तस्याभिषेकाय संभारमकारयत् । मुमूर्षुणा राज्ञा सर्वेभ्यो यथायोग्यं धनादिकं

संविभक्तम्, परमीर्ष्याविधेयेन तेन शुद्धान्तवधूजनस्य संविभागो न कृतः। "कृत्वा धनार्पणं कुर्यां देशादस्य प्रवासनम्" इत्युक्त्वा हर्षमानेतुं तेन मन्त्रिणः प्रार्थिताः। ते तु पूर्वस्थितान् रक्षिणो निवार्य, लोहरादागतान् ठक्कुरान् विन्यस्य तमुत्कर्षाय न्यवेदयन्। तेन तु हर्षश्चतुःस्तम्भे बद्ध्वा निवेशितः। अथ राजा तीर्थप्रस्थानाय त्वरामकरोत्। स दैवतक्रोधं जानन् मुक्तिदं विजयक्षेत्रं मुक्त्वा 'मार्तण्ड'मन्दिरे गत्वा तेन सौवर्णीं प्रतिमां व्यधापयत्। अन्ते स राजकुमारं हर्षमपि दिदृक्षुरभूत्। दत्तराजसिंहानमुत्कर्षमपि हर्षस्य संविभागाय शिक्षामग्राहयत्, किन्तूत्क्रामत्सु प्राणेषु स बद्धजिह्वोऽभूत्। अथ संज्ञयाऽऽत्मानं मार्तण्डस्याग्रतः स्थापयितुमनाययत्, एकोनपञ्चाशे वयसि पञ्चषष्टेऽब्दे मार्गस्य सिते पक्षे षष्ठीदिने निष्ठामासदत्। मम्मनिकामुख्याः सप्त देव्यो 'जयमती' नामाऽवरुद्धा च राजानमन्वगुः।

अखिलेषु मन्त्रिषु 'उत्कर्षस्य' अभिषेकाय व्यग्रेषु कृतज्ञो 'वामनो' नाम मन्त्री राज्ञोऽन्त्येष्टिमकरोत्। तां स्थितिं वर्णयन् कल्हणः कथयति—

घोषोऽभिषेकतुर्याणामेकतो गीतमङ्गलः।
साक्रन्दः प्रेततुर्याणां नादोऽन्यत्र समुच्चयौ॥

इति (रा० त० ७।७३०)।

तस्मिन्नवसरे राज्ञ्याः पद्मश्रियः पुत्रो 'विजयमल्लो' नाम भ्रातुरुत्कर्षस्य वैमत्यमादधे। इतो हर्षदेवः पितरि मर्तुं गते, चतुःस्तम्भे नवबद्धस्तस्मिन्नह्नि भोजनमपि न कृतवान्। अन्यस्मिन् दिने ठक्कुराः संप्रार्थ्य कथंचित् तमभोजयन्। अथ प्रजाः हर्षस्योदयं काङ्क्षन्त्यः "उत्कर्ष एक एव राज्यद्वयं नार्हति" इत्यूचुः। ठक्कुरैश्च निजे देशे हर्षाय राज्यं दातुं प्रतिश्रवः कृतः। अन्येद्युरुत्कर्ष आगत्याग्रजं हर्षं दूतद्वारेण स्नातुं प्रार्थयत। तस्य स्नानक्षणे एव जयध्वनिसहितोऽभिषेकतुर्याणां घोषः समुदभूत्। हर्षस्तं सुनिमित्तं मेने। यदा भ्रात्रा प्रेषिता दूतास्तं भोजनं कारयितुं प्राप्तास्तदाऽसौ तन्मुखेन प्रार्थयत्—'देशान्निर्वासयतु मां राजा संत्यज्य बन्धनाद्, अहं कदापि राज्ञः प्रत्यवस्थानं न करिष्यामि—इति प्रतिजाने, अन्यथा तु निरशनैर्मरिष्यामि" इति। राजा तु नित्यं "श्वो विधास्ये" इति ब्रुवन् केवलं कालापहारं चकार। ततो हर्षः 'प्रयागं' नाम सेवकं विश्वासाय स्वताटङ्कमभिज्ञानं दत्त्वा भ्रातुः 'विजयमल्लस्य' पार्श्वे गूढं संप्रेष्य संदिदेश यत्—'कुमारे त्वयि

राज्येऽस्मिन् शुच्यामो बन्धने वयम्' इति। सोऽपि "यतिष्ये त्वद्विमोक्षणे" इति प्रति सदिदेश।

प्राप्तराज्य 'उत्कर्षः' राज्यव्यवस्थापने कमप्यारम्भं न कृतवान्, न च मन्त्रिणां राज्यकृत्यं पप्रच्छ। कोशस्य परिमाणपरिमापणमेव तस्य दिनकृत्यमभूत्। तेन लोके तस्य लुब्धत्वख्यातिरभूत्। ततो लुब्धात्तस्मान्नियमितां वृत्तिमनाप्नुवन्, कुप्यन् 'विजयमल्लः' देशान् गन्तुं कृतोद्यमोऽभूत्। बहवः सैनिकास्तं रक्षितुमनुजग्मुः। लवणोत्सादिस्थानस्थिता अपि योधास्तत्पक्षे समभूवन्। "किन्तु हर्षं कारागारान्निष्क्रम्य तव गमनमुचितम्" इति तैः प्रेर्यमाणो राजपुत्रो विजलमल्लो भूयो नगराभिमुखं प्रत्यावृत्तः। तथागतस्य तस्य कतिचिड्डामरा अपि सहायाः समपद्यन्त। क्षिप्रकारी नृपात्मजो यावन्नगरं प्राप, तावदेव शालाग्रोद्दीपिताग्निभिस्तत्सैनिकै राजधानी वेष्टिता। 'हर्षदेवे परित्यक्ते एव यास्यामः" इति वादिभिः सैन्यैर्हस्तिमहिषादीनां शाला अपि निर्दग्धाः। सन्तः पुरवासिनोऽपि "दाने वारिद इव हर्षदेवो राज्येऽभिषिच्यताम्, लुब्धः खशो वणिक्प्राय एष उत्कर्षो राज्यान्निर्वास्यताम्" इति वदन्तस्तमोऽरिविवरार्पितैः पुष्पैर्हर्षं प्राच्छादयन्।

एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः सैन्ये भग्ने हर्षष्ठक्कुरान् संप्रेष्य विजयमल्लस्य सैन्यं तटस्थमकरोत्, अवादीच्च ठक्कुरान् "अद्याहं संकटे वर्ते, मां बन्धनान्मुञ्चत, नो चेन्महीपालादनिष्टं भविष्यति" इति। ते यावद् विमृशन्ति स्म, तावदेव उत्कर्षप्रेषिताः शस्त्रिणो लौहरा हर्षस्य द्वारं पादैरताडयन्। हर्षदेवो द्वारमपावारयत्। ते हि "ठक्कुरान्निवार्य युष्माभिर्हर्षो रक्ष्यः, यदा चेयमूर्मिका (अङ्गुलीयकम्) मया प्रेष्येत, तदाऽसौ हन्तव्यः, यदा त्वियं द्वितीयोर्मिका प्रेष्येत तदासौ बन्धनान्मुच्येत" इति दत्तसंकेता आसन्। ततश्च लौहरा हर्षे क्षिप्रं न प्राहरन्। हर्षोऽप्यागतेभ्यस्ताम्बूलादिभिः सत्कारमकारयत्। तेन ह्रीतास्ते शस्त्राणि प्रजिहीर्षां च मुमुचुः। शकुनेन शुभोदर्कं पश्यतो हर्षस्य नानाऽवस्थान्तराणि समाजग्मुः। अन्ते त्वमुं हन्तुं प्रेषितेष्वपि सैनिकेषु ऊर्मिकादानं विस्मृतमुत्कर्षेण राज्ञा, अन्यस्मिन् समये तूर्मिकायाः परिवर्त्तनमभूत्। तेन सर्वे रक्षिणः प्रसीदन्तो हर्षं बन्धनाद् व्यमोचयन्, स च कर्तव्यं चिन्तयन्नतिष्ठत् क्षणम्।

इतस्तु विजयमल्लो हर्षदेवं हतं मन्यमानो राजधानीं दग्धुं प्रवृत्तो यावद् भवति, तावदेव 'तवाग्रजो हर्षो जीवति' इति कथयित्वा केचित्तं रुरुधुः। हर्षवधूः सुगला च गृहीतभर्तृताटङ्का राज्ञा तदन्तिकं प्रेषिता। तेन विजयमल्लस्य प्रत्ययोऽभूत्, येनासौ पुरीं न ददाह। अथ स्वयं नोनकादयो मन्त्रिणो गत्वा हर्षं निर्निगडं विधाय कारागारादत्यजन्।

हर्षः पौराणां पुष्पवृष्टिभिः प्रच्छाद्यमानो हयमारुह्य रणस्थं नृपमासदत्। अनुजो राजा तं भ्रातरमभिनन्द्य रणनिवारणार्थमूचे। ततो विजयमल्लो ज्येष्ठं भ्रातरं प्रणनाम, हर्षस्तु तं हृदयेनालिलिङ्ग। अथ विजयमल्लः प्रोवाच—"हर्ष! आदावेनमुत्कर्षं व्यापादय, ततस्त्वमेव निष्कण्टको राजा भवितासि"। तदाकर्ण्य हर्षश्चकितो भूत्वा विजयमल्लेन संमन्त्र्य भूभुजे विप्लवापायमाख्यातुमगमत्। द्वारं प्रविशन्नेवासौ हर्षः "त्वं मरणात्तीर्णः पुनः किं मर्तुं विशसि" इत्युक्त्वा विजयसिंहेन निवारितः। पुनश्चोचे—"गत्वा त्यक्तशङ्को नृपासने समुपविश" इति। एवमुक्तवतस्तस्य भृत्यैः कोशादुपाहृते सिंहासने हर्षदेवस्तूर्णमेवोपाविशत्। वैयात्यच्छादितानन्तप्रातिकूल्या 'सुगला' अपि महादेवीत्वसिद्धये तदन्तिकमुपाविशत्। अथ विजयसिंहो नाम उत्कर्षं तस्मान्मन्दिरात् कृष्ट्वाऽन्यन्मन्दिरं निनाय, ठक्कुरांश्च तद्रक्षार्थं नियुज्य विजयमल्लतस्तद्भयमत्याजयत्। उत्कर्षो बद्धो भूत्वा नोनकेनेत्थमुक्तः—"प्रातः प्रोक्तोऽपि त्वं मन्मन्त्रं नाकार्षीः, तस्य फलं भुङ्क्ष्व" इति। एवं श्रुत्वा स तन्मध्यादुत्थाय सहजाख्ययाऽवरुद्धिकया सहाभ्यन्तरं गृहं गत्वा "अहं सन्ध्यासमाधिस्थस्तिष्ठामि, त्वं तु तिरस्करिण्यन्तरे तिष्ठ" इति तामुक्त्वा चान्यच्छस्त्रमनुपलभमानः पटच्छेदनकर्तरीं गले क्षिप्त्वाऽऽत्मनः प्राणवाहिनीर्नाडीरच्छिनत्। एवं चतुर्विंशाब्ददेशीयो दिनद्वाविंशतावेव नृपपदे स्थित उत्कर्षः प्राणानपहायाग्रिमे दिनेऽग्निसादक्रियत।

नोनकसिल्हारभट्टारप्रशस्तकलशादयो हर्षदेवेन बद्ध्वा कारागारे निवेशिताः। हर्षराजाश्रयाश्चर्चाकथा अद्भुता वर्णिता कल्हणेन। स हि तेजसैरेव परमाणुभिः ससृजे। महाप्रतापः, महागुणश्चासौ देवप्रतिमो गण्यते स्म। परस्परं विलक्षणानि तद्वृत्तानि राजनीतिवदनेकरूपाणि। तत्रेदं कल्हणवचः—

सर्वोत्साहोदकक्षेत्रं, सर्वानुल्लासदूतिका।
सर्वव्यवस्थाजननी, सर्वनीतिव्यपोहकृत् ॥८६॥

उद्रिक्तशासनस्फूर्तिरुद्रिक्ताज्ञाक्षयस्थितिः ।
उद्रिक्तत्यागसम्पत्तिरुद्रिक्तहरणक्षमा ॥८७०॥
कारुण्योत्सेकसुभगा हिंसोत्सेकभयङ्करी ।
सत्कर्मोत्सेकललिता पापोत्सेककलङ्किता ॥८७१॥
स्पृहणीया च वर्ज्या च वन्द्या निन्द्या च सर्वतः ।
निश्चोद्या चोपहास्या च काम्या शोच्या च धीमताम् ॥८७२॥
आशास्या चापकीर्त्या च स्मार्या त्याज्या च मानसात् ।
इति (रा० त० ७) ।

हर्षो राजसिंहासनमधिष्ठाय चतसृषु दिक्षु घण्टा अबन्धयत्, यद्वाद्यसंज्ञयाऽसौ विज्ञप्तिकामान् प्राप्तानबुध्यत । आर्त्तेभ्यो मुक्तहस्तो ददौ । तद्राजमन्दिरे कश्चिदपि मलिनच्छिन्नवस्त्रो वा निर्हेमभूषणो वाऽल्पपरिच्छदो वा न व्यलोकि । तस्य सिंहद्वारे सर्वदेशश्रियो राशीकृता इवासन् । 'विजयमल्लो' लघुरपि भ्राता तस्य मतदाताऽभूत् । स पित्र्येभ्य एव मन्त्रिभ्योऽधिकारान् समार्पयत् । परन्तु नोनको मन्त्री बहूनपकारान् स्मृत्वा तेन शूले समारोप्य व्यापादितः । एवमेव विश्शाभट्टादयोऽपि दण्डिताः । स सर्वान् भ्रातृन् संविभज्य, सर्वान् समं पश्यंश्च राज्यं बुभुजे । किं तु कैश्चित्खलैः प्रेरितो विजयमल्लो विकृतिं दधे । स तद्वधं संमन्त्र्य व्याजेन यागं विधाय हर्षं तत्र निमन्त्रितवान् । राज्ञो हर्षस्यापि यदाऽयं मन्त्रः श्रुतिपथमागतः, तस्य सैन्योद्योगं च दृष्टवान्, तदा स्वमपि सैन्यं संनद्धमकरोद् हर्षः । अथ विजयमल्लो राजमन्दुरातोऽश्वानपाहरत् । ततश्चातिमानुषं संग्रामं चकार । वितस्तां सिन्धुं चोत्तीर्यासौ लहरवर्त्मना दरद्देशोन्मुखो दुद्राव, गिरिगुप्तां दरत्पुरीं च प्रविवेश । तत्र शीतर्त्तुमतिवाह्य यात्रां कुर्वन् पटमण्डपे हिमान्या हतजीवितोऽभूत् । अथ हर्षो भूयोऽपि राज्यव्यस्थायां समलगत् । तेन मन्त्र्यादीनां राज्योचितो वेषः प्रवर्त्तितः । स्वयं विद्वच्चूडामणिरिति पण्डितान् रत्नमण्डितानकरोत्, युग्यतुरगच्छत्रादिप्रक्रियाभृतश्च चकार । कलशदेवस्य राज्ये विल्हणः कविः काश्मीरेभ्यो विनिष्क्रम्य पर्माडिभूपतेः कर्णाटस्य राज्ये गतवानासीत् । स हर्षं त्यागिनं सुकविबान्धवं च श्रुत्वा पुनरागतः । बह्व्यस्तस्य राजधान्योऽभ्रंलिहगृहा भुवनाद्भुताश्च भ्रेजिरे । स 'पम्पा' भिधमेकं सरश्चकार । स यावतीर्विद्या अज्ञासीत्, तावतीनां नामापि न ग्रहीतुं शक्यम् । स काव्यानां वाग्गेयगीतानां च निर्माताऽऽसीत् ।

क्षपासु तस्य कदाचिद् विद्वद्गोष्ठी समभूत्, कदाचिद् गीतं कदाचिच्च नृत्तं समजनि । तस्यास्थानस्थितिर्विबुधैः सर्षिसंघेव, गायनैश्च सगन्धर्वेव समभूत् । रौक्मैः, राजतैश्च दीन्नारैस्तद्राज्ये व्यवहारः प्रचलति स्म, ताम्रजैस्तु स क्वचिदेवाऽभूत् । क्षुधितव्याधितानाथदीनाद्यार्तिनाशाय सुव्यवस्थितः प्रबन्धस्तेनाकारि । तस्य 'चण्पको' नाम मन्त्री प्रत्यब्दं सप्तवासरान् नन्दिक्षेत्रे बहूनि धनानि व्ययीकरोति स्म । विप्रेभ्यो बहूनि दानानि दत्वाऽसौ तानदरिद्रांश्चकार । शाहवंशोद्भवा 'वसन्तलेखा' नाम तस्य प्रिया च नगरे त्रिपुरेश्वरे च बहून् मठानग्रहारांश्चाकारयत् । अथ प्रवृद्धिं संप्राप्ताः पूर्वामात्यद्विषो नवमन्त्रिणः शनकैस्तस्य मतिमोहं प्रचक्रिरे । दैवस्यैवेदृशं विलसितमासीद् यत्—सर्वशास्त्राधिगमप्रौढस्तादृशः प्रजाप्रियोऽप्यसौ हर्षस्तादृशैर्वैधेयैरपि मन्त्रिभिर्मोहितमतिश्चक्रे इति । स हि मृतस्य पितुर्वैरप्रतीकारविधित्सया राजधानीनामाङ्कमठादि निरलोठयत्, तस्य नाम च 'पापसेनः' इति व्यधात् । शुद्धान्ते चासौ पष्टचधिकशतत्रयनारीणां संग्रहं चक्रे । अनन्तरमनेके विद्रोहा युद्धानि चाभूवन् । स औषधितैलेन लिप्तान् नाराचान् प्रक्षिपति स्म, तदा तद्वशेन दिशः प्रज्वलिता दृष्ट्वा शत्रवः 'अयमाग्नेयास्त्रं वेत्ति" इति बिभ्यति स्म । परन्तु वामनं मन्त्रिणं विहायान्ये मन्त्रिणो दण्डनायकादयश्च सर्वे दुष्टाएवासन्, यैः सर्वत्र तस्य हानिरेवाकारि । अनेकेषां ज्ञातेयानां वधबन्धादिकं तेनाकारि । तत्पातकेन तन्मतिर्विलुप्तेव । बाला अपि यादृशा विटभोज्या न स्युः, तादृशविटभोज्यतामसावयासीत् । सोऽनेकेषां मन्दिराणां सम्पत्तीरपाहरत्, देवप्रतिमा अप्युदपाटयत् । देवानां वदनेषु शकृन्मूत्रपातनसदृशं जघन्यं कर्मापि चकार । थूत्कारस्तु साधारण एव । राजा हर्षस्तथा म्लेच्छोऽभवद्, यथा कल्हणस्तं तुरुष्कमेव न्यगदत् । तथा हि—

ग्रामे पुरेऽथ नगरे प्रासादो न स कश्चन ।
हर्षराजतुरुष्केण न यो निष्प्रतिमीकृतः ॥

इति (रा० त० ७।१०९५) ।

अनेकाः स नारीरपाहरत्, विटैरानीता अनेका वन्दित्वा निन्दास्पदमभूत्, कविचारणैरनेकधा व्याजस्तुत्या स्तुतोऽसौ तेषां प्रकाशं च प्रच्छन्नं हास्यभाजनतामयासीच्च ।

विटविधेयं मूढमतिं च हर्षं वञ्चका अनेकधोल्लुण्ठयाञ्चक्रुः । काश्चिद् रुण्डास्तस्यै आयुर्वर्षशतानि प्रादुः, कश्चिड्डीम्बः "पिण्डसिद्धिकृदिदं रसायनम्" इत्युक्त्वा किमपि पेयमपाययत्, कश्चिद् बलवर्धनं किमप्यदात्, अन्यो रूपवर्धनं किमपि दत्तवान् ।

त्रपावहांस्तस्य सदाचारविच्युतिवृत्तान्तांस्तूक्त्वाऽप्यलम् । कल्हणः कथयति-- "अद्यापि केचनाल्पमतयस्तत्र सन्देहान्दोलिताशयाः सन्ति, भविष्यति काले तु जनो नूनमप्रत्ययः स्यादेव" इति । आयुःशेषादेवासौ बहुषु छलच्छद्मसु सत्स्वपि शत्रूणां हस्तगतो नाभूत् । यथा रात्रावुत्थाय स्वयं नर्त्तकीरभिनयं शिक्षयन्नसौ दीपोज्ज्वले धाम्नि दूरात् केनापि शत्रुणा क्षिप्तेषुरपि निहतो वा व्रणितो वा नाभूद् इति ।

हर्षस्य राज्यं विशृङ्खलमभूत् । कायस्थडामरादयः प्रजाः लुलुण्ठुः । अनेकानि शत्रूणामाक्रमणान्यभूवन् । तत्र केषुचित् जयोऽभूत्, केषुचित्तु पराजयः । हर्षस्य 'उच्चलः' 'सुस्सल'श्चेति प्रसङ्गात् पूर्वकीर्त्तितस्य 'तन्वङ्गस्य' कनिष्ठभ्रातुर्गुङ्गस्य पौत्रौ द्वौ भ्रातरौ सेनापती आस्ताम् । तौ कुतश्चित्कारणाद् विरुद्धौ भूत्वाऽपक्रान्तौ नैकधोपद्रवान् कुर्वाणौ काश्मीरराज्यस्य बहूनंशान् हस्ते चक्रतुः । विजयक्षेत्रपर्यन्तं सुस्सलस्याधिकारोऽभूत् । हर्षो यदोच्चलेन योद्धुं राजधान्या बहिरगमत्, तदा सुस्सलोऽनायासेनैव राजधानीमपि वशेऽकरोत् । 'भोजदेवो' नाम हर्षसूनू राजकुमारः सुस्सलं विजित्य राजधान्या बहिरकरोत् । कालान्तरे उच्चलो हर्षस्य राजधानीमाक्रामत् । हर्षं तु बहिर्युध्यमानं सेनाः, मन्त्रिणः, सुताः, सेवका इत्यादयः सर्वे शनैः शनैरत्यजन् । विवशो भूत्वासौ प्रयागनामकेन मृत्येनानुगतः श्मशानस्थितस्य सोमेश्वरमन्दिरस्य निकटे सोमानन्द नामकस्य कस्यचित् तपस्विनः कुटीरकमाशिश्रिये । तत्पुत्रो भोजोऽपि विद्रोहिभिराक्रान्तो मातुलेयेन पद्मकेन सह निहतोऽभूत् । हर्षस्येदृशीं पतनपराकाष्ठां काश्मीरदेशदुर्दशां च निभाल्य कल्हणः कथयति—

"किमन्यद् राक्षसः कश्चित् सुरतीर्थर्षिपूजितम् ।
निहन्तुं मण्डलमिदं हर्षव्याजादवातरद् ।।"

इति (रा० त० ७।१२४३) ।

परन्तु स्वसूनोर्भोजस्यैकाकिनो युद्धे निधनं श्रुत्वा हर्षोऽतितमां चुक्षुभे,

व्यषोदच्च । अपारदुःखभग्नहृदयोऽसौ मरणमेव शरणं मत्वा स्वहननाय मन्त्रिणः प्रार्थयति स्म, परन्तु सर्वेषु विमुखीभूतेषु क्रमशश्च परिहाय तं निर्यातवत्सु स प्रयागभृत्येन यथा कथंचिद्दीयमानभोजनो विहितात्मगोपनश्च द्वित्राण्यहान्येवातिवाहयति स्म । तावत्यपि समये सोमानन्दः "कटुक्तिः कटुवागग्रे परोक्षं भेदभीतिकृत्, कुतापसो दौःस्थ्यहेतुर्नृपस्यारिर्यथाऽप्यभूत्" (रा० त० ७।१६६६)। इत्थं जातदुर्दशो हर्ष उच्चलप्रेषितैः कैश्चिच्छस्त्रपाणिभिः पुरुषैः पर्यवार्यत । उपस्थितं मृत्युं पश्यन्नसौ क्षुरिकामात्रशस्त्रः प्रयागमात्रसहायश्च तेषां सांमुख्यं चकार । एकद्वान् क्षुरिकया हत्वाऽपि स बहूनां शस्त्राघातैः पञ्चत्वं प्रायासीत् । ततोऽपि प्राग् राजसेवकः प्रयागो यमलोकातिथिरभूत् । राज्ञो मुखात् केवलं 'महेश्वर !' इत्येते द्विरुच्चारिता वर्णा अश्रूयन्त । इत्थं भाद्रशुक्लपञ्चम्यामष्टमासाधिकद्विचत्वारिंशद्वर्षवयस्को हर्षो जीवनलीलाः परिसमाप्तवान् । अथ दस्योरिव तस्य शिरश्छित्त्वा पुरुषा उच्चलस्यान्तिक निन्युः । तन्मुण्डं लगुडाग्रे समारोपितमासीत् । उच्चलस्तत्रैक्षिष्ट, तस्य शवमग्निसाद् अकारयच्च । अग्निसात्करणेऽपि तस्य दुर्दशामेव कल्हणो वर्णयति, यथा—

भृत्यत्यक्तो नष्टवंशो गौरकाख्येन केनचित् ।
स काष्ठागारिणा चक्रे नग्नोऽनाथ इवाग्निसात् ।।

इति (रा० त० ७।१७२७)।

कल्हण एव तत्कथामतिदीर्घां कथयंस्तां संक्षिपन्निव विश्राम्यति। तथाहि—

दीर्घो हर्षनृपोदन्तः सोऽयंः कोऽप्यद्भुतावहः ।
रामायणस्य नियतं प्रकारो भारतस्य वा ।।

इति (रा० त० ७।१७२८) ।

इत्थं च हर्षो यस्मिन् वंशेऽभूत्, स वंशः समाप्ति जगाम । इह हर्षपुत्रस्य भोजदेवस्यापि पृथक्संख्यानमुचितम् ।

१३६. भोजदेवः—

(७) राजा हर्षो विद्रोहदमनाय युद्धाय च बहिर्गच्छन्नभिषेकमकृत्वैव स्वसुतं 'बुप्पा'पराभिधं राजधानीरक्षणाय समादिशत् । भाविबलादेव हर्षो भोजदेवमात्मवत् कुमाराणां प्रदुष्टतामाशङ्कमानः सदैव हतौजसं व्यधात् । तदानीं तु गत्यन्तराभावात् मनाक्स्वतन्त्रतां नीतोऽसौ भोजो नानायुद्धेषु योधा-

नामग्रणीरभूत् । यदि स प्रागेव यथावद् वर्धितोऽभविष्यत्, तर्हि स्वप्रपितामहतुल्योऽभविष्यत्, उत्साहसम्पन्नश्च स सर्वा दिशो निर्दायादा अकरिष्यच्च । परन्तु हन्त ! पितुरेव दुर्नयेनासौ तादृशशिक्षादिवञ्चितोऽतिष्ठत् । अथ च राजसिंहासनादपि वञ्चितो युद्धे वीरगतिं लेभे । अतएव कल्हणस्तं राजत्वेन नागणयत् । तथा ह्यसौ लिखति—

समाष्टानवतावस्यां त्र्यहोनायां महीभुजः ।
षडत्रोदयराजस्य वंशे जाताः प्रकीर्तिताः ।। इति (रा० त० ७) ।

इह भोजदेवं विहायैव पूर्वे षड् राजानः परिगणिताः ।

परिस्थितिपर्यालोचनम्—

भोजदेवस्य पत्नी उरशादेशाधिपस्य 'अभय' नाम्नस्तनया 'विभववती' नामासीत् । तस्यां भोजस्य द्वित्रिपुत्रमरणानन्तरमेकः सुतः संजज्ञे । तदीयमायुः कामयमाना गुरवो ब्राह्मणास्तन्नाम 'भिक्षाचरः' इत्याबद्धवन्तः । स यदा द्व्यब्द एवासीत्, तदैव राज्यपरिवर्त्तनं जातम् । तत्पिता भोजदेवो युद्धे वीरगतिं लेभे, पितामहो हर्षदेवश्च राज्यविभ्रष्टोऽनाथवन्मृतः । 'भिक्षाचर'स्य पालनपोषणादिकं कथं स्यादिति चिन्तायां गुरुजनब्राह्मणवचनान्नवीनो राजोच्चल एव तं ररक्ष, राज्ञ्या अङ्के समार्पयच्च ।

ऐतिहासिकाः कथयन्ति यत्—शतं तुरुष्का योद्धारो हर्षदेवाधीना वैतनिका आसन् । तदानीं तेऽतीवबलशालिनो विस्तृतराज्यभागस्याधीश्वरा अपि संबभूवुः । यदा हर्षदेवस्यात्याचारैः प्रजाः पीडिता अभूवंस्तदा ता आधिक्येन तेषां म्लेच्छानां देशभागेष्वेव गत्वा न्यवात्सुः । काश्मीरेषु म्लेच्छानां तादृशस्य प्रवेशस्य प्रथमो हेतुः स हर्षदेव एव, यत आरभ्य देवानामृषीणां चावासभूतोऽसौ देशः शनकैः पतनमार्च्छत् । अनन्तरं च सर्वथैव म्लेच्छहस्तपतितोऽभूत् । सेयं दशा तदानीं काश्मीराणामासीत् । हर्षदेवस्य पतनं वर्णयन्नाह कल्हणः—

नादौ किंचिद्भवति नियतं यच्च पश्चान्न किंचि-
न्मध्येऽकस्मात्सपदि घटयन् सौस्थ्यदौःस्थ्यानुरोधम् ।
निःशीर्षाङ्घ्रिर्नट इव मुहुः कोऽपि जन्तुर्नटित्वा
नो जानीमो भवजवनिकाऽन्तर्हितः क्व प्रयाति ।।

इति (रा० त० ७।१७३१) ।

द्वितीय लोहरवंशीया राजावली

			राज्यकालः			
खिष्टाब्दः	संख्या	राज्ञां नामानि	वर्षाणि	मासाः	दिनानि	लौकिकाब्दः
११०१	१	उच्चलः				४२०३
११११	२	रड्डुः (शङ्खराजः)			१	४२१३
११११	३	सल्हणः		३	२७	४२१३
१११२	४	सुस्सलः				४२१४
पुनः						
११२१		,,				४२२३
११२०	५	भिक्षाचरः (भिक्षुर्वा)		६	१२	४२२२
११२८	६	जयसिंहः (सिंहदेवः)	२२			४२३०

१३७. उच्चलः—

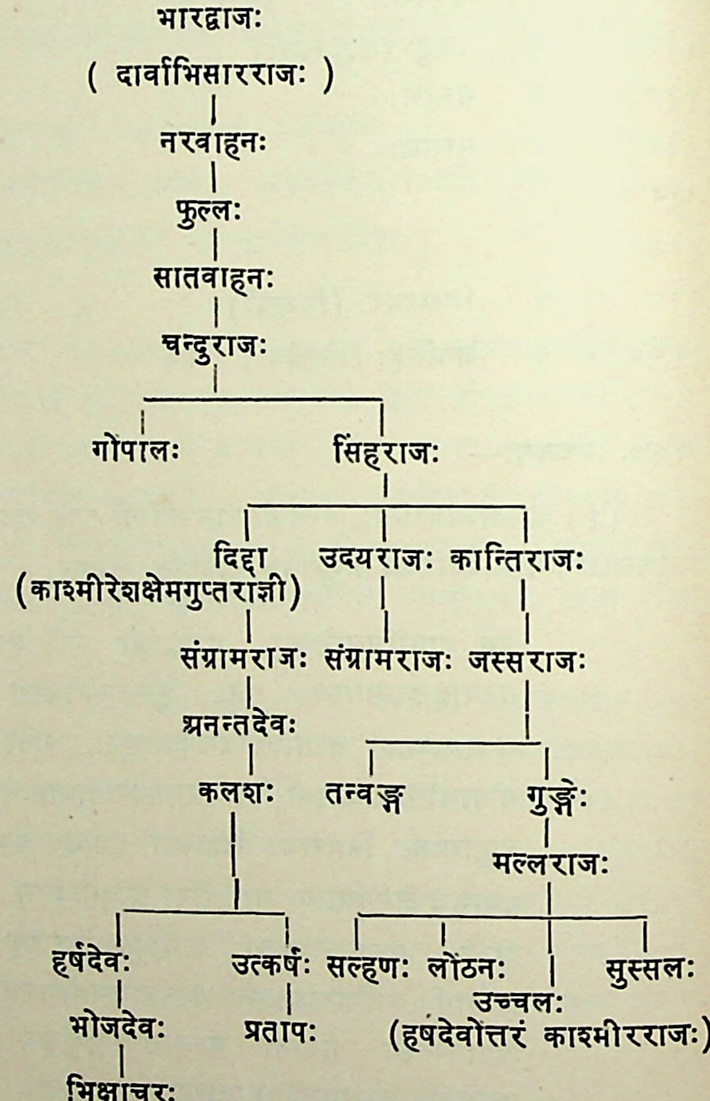
(१) अभूद्राज्यक्रान्तिः, उच्चलो नाम नवीनो नृपो राजसिंहासनमधितष्ठौ। कल्हणस्तदीयं वंशादिपरिचयं तन्मुखेनैव दापयति, तद्यथा—

पूर्वं दार्वाभिसारेऽभूद् भारद्वाजो नरो नृपः।
नरवाहननामाऽस्य सूनुः फुल्लमजीजनत् ॥१२८२॥
स सातवाहनं तस्माच्चन्दोऽभूत्तत्सुतः, सुतौ ।
गोपालसिंहराजाख्यौ चन्दुराजोऽप्यवाप्तवान् ॥१२८३॥
बह्वात्मजः सिंहराजो दिद्दाख्यां तनयां ददौ।
क्ष्माभुजे क्षेमगुप्ताय सा वीरा भ्रातृनन्दनम् ॥१२८४॥
राज्ये संग्रामराजाख्यं व्यधादुदयराजजम् ।
भ्राताऽपि कान्तिराजोऽस्या जस्सराजमजीजनत् ॥१२८५॥
पितानन्तस्य सग्रामो जस्सस्तन्वङ्गगुङ्गयोः ।
अनन्तात्कलशक्ष्माभृद् गुङ्गान्मल्लोऽप्यजायत ॥१२८६॥
कलशाद् हर्षदेवाद्या जाता मल्लात्तथा वयम्।
कोऽयमित्यादि तन्मन्दैः क्रमेऽस्मिन् कथ्यते कथम् ।१२८७॥

इति (रा० त० ७)।

एतेनोच्चलकर्तृकेण स्ववंशवर्णनेनासौ हर्षस्यैव वंशेन संबद्ध इति स्पष्टं भवति ।

अयमिह श्लोकोक्तस्तद्वंशप्रस्तारः—

इत्थमसौ 'उच्चलः' हर्षदेवेन सह समानवंश्यस्तदीयो भ्रातैव । उपरिनिर्दिष्टप्रस्तारानुसारात् सातवाहनपौत्रस्य सिंहराजस्योदयराजकान्तिराजाख्ययोः

पुत्रयोरुदयराजवंशे 'हर्षदेवः' समुत्पन्नः, कान्तिराजवंशे तु 'उच्चलः' इति। तदेतत्सर्वं वर्णयति कल्हणः—

श्रीः सातवाहनकुलेऽकृत कान्तिराजवंशे त्यजन्त्युदयराजकुले प्रतिष्ठाम्।
शृङ्गं सुरैर्विरहितं जहती हिमाद्रेर्दिव्ये तटे सुरगिरेरिव वासरश्रीः॥
इति (रा० त० ७)।

अतीव विकटा स्थितिर्नवनृपस्य संमुखे आसीत्। तथाह्याह कल्हणः--

दस्यवो मन्त्रिसामन्ताः, द्वैराज्येच्छुः सहोदरः।
भूर्निष्कोशेत्यभूत् किं न भूपतेस्तस्य संकटम्॥
इति (रा० त० ८।७)।

प्रारम्भे कंचित् कालं स छन्नकोपप्रसादः समुद्र इव गम्भीरोऽतिष्ठत्। अनन्तरं सहोदरस्य भ्रातुः सुस्सलस्य प्रतीकारस्तेनाचिन्ति। तद्भ्राता हि यौवनोन्मदो भूत्वा यत्किंचनविधायी समपद्यत। सोऽनिशं गजारूढो विकोशासिः परिभ्रमन् सर्वां राज्यभूमिमात्तसारां चकार। तत 'उच्चलो' महीपतिर्भ्रातरं 'लोहर' प्रान्तस्याधिराज्येऽभिषिच्य मण्डलान्तरे प्राहिणोत्। व्रजंश्चासौ द्विरदायुधपत्त्यश्वकोशामात्यादि सर्वं सह निनाय। तदग्रजन्मा भूपतिश्च वात्सल्यान्न निषिषेध। भूतपूर्वस्य राज्ञ 'उत्कर्षस्य' पुत्रं प्रताप' मप्यसौ "अहं प्रातिहार्यं समाचरन् अमुं नृपं कुर्याम्" इति लोकेभ्यो दर्शयन सहैव निन्ये। सुधीरुच्चलो दस्यूनामपि पूर्वसेवास्मृतिदाक्षिण्याद् ऊर्ध्वाधिरोहं सेहे। अनन्तरं तु नीतिकौटिल्यं बभार।

कैश्चिड्डामरादिभिः सह युद्धे विक्षतोऽप्युच्चल उपायैर्दस्यून् राज्याद् बहिष्कृत्य शनैरवष्टम्भं भेजे, विद्रोहिणां च वधबन्धशूलारोपणादिभिर्दमनं चकार। स प्राह्णात् प्रभृति दिनक्षयं यावल्लोकवार्त्तापरिज्ञानायाचारीत्, निशीथेऽपि शत्रुनाम श्रुत्वा च तदीयं विप्लवं व्यच्छिनत्। सद्दृष्टिध्वंसिनो ध्वान्तसंचया अपि प्रायस्तेन विनिवारिताः। दीनाक्रन्दितं श्रुत्वा तेन तदनिष्टकृत् स्वात्माऽपि न न निगृहीतः। कार्यिणां दोषेण जातं प्रजाक्रन्दनम्, निर्बलानां नैर्बल्यम्, स्वदोषाणां कीर्तनम्—इत्यादीन् सर्वान् दोषानसौ न्यवारयत्। अमोघदर्शनः सोऽर्थिनां कल्पवृक्ष इवाभूत्। प्रियालापप्रीतिदायैः सोऽत्यन्तं जनप्रियोऽभूत्। स विश्रम्भभवनादपि सेवकान् न

न्यवारयत् । क्षणेनैव सेवाफलदोऽसौ ऐन्द्रजालिकारोपितः शाखीव प्रतीतः । प्रजानां-पालनं स पितेवानन्यकार्यश्चकार ।

इमानि स्मरणार्हाणि तत्कृतानि राज्यव्यवस्थायाः सुधारकार्याणि—

(१) राज्येन संचितानामन्नानां स्वल्पमूल्येनविक्रयणैर्दुर्भिक्षभयनिवारणम् ।

(२) तस्करांश्चौर्यकर्मणो निवार्य तान् कोशाध्यक्षान् विधाय चागर्ह्यजीविका-पादनम् ।

(३) असंविभक्तानां विपद्ग्रस्तानां चान्विष्यान्विष्य तद्विपन्निवारणम् ।

(४) अर्थनैस्पृह्येणोपदादिस्वीकारं विनैव सर्वेभ्यो यथोचितन्यायसौविध्यप्रति-लम्भनम् ।

(५) प्रजायाः स्थित्यै दण्डयानां दण्डनेऽप्यघाश्लेषभयाद् धनानामग्रहणम् ।

(६) अर्थिभ्योऽनेकैः प्रकारैर्धनदानम् ।

(७) 'मह्यं देहि' इति वाक्श्रवणसमकालमेव 'अस्मै देहि' इति प्रतिश्रवणम् ।

(८) दीयमानस्यानुदात्तत्वक्षिप्तकालत्वासत्कृतत्वादिदोषनिरासः ।

(९) उत्सवे, दैन्यविज्ञप्तौ, रञ्जने, कार्यसाधने च तत्कालमेव लभ्यफलता-सम्पादनम् ।

(१०) शिवरात्र्यादिपर्वोत्सवेषु, ग्रहयोगादिषु च धनवर्षणम् ।

(११) जनानां ताम्बूलदानादिसत्कारः, उत्सवानां परार्ध्यतासम्पादनम् च ।

(१२) धाम्नां निर्माणलोठनयोः, अश्वानां क्रयादिषु च धनस्य मृत्सात्करणस्य तस्क-रसात्करणस्य चापव्ययं मत्वा निवारणम् ।

(१३) अध्वन्यध्वनि सर्ववस्तुलाभव्यवस्थापनम् प्राणरक्षाव्यवस्थापनं च ।

(१४) विप्राणां राजोचितं सत्करणम्, व्याधिपीडितानां भैषज्यसम्पादनम्, वृत्ति-हीनानां वेतनं च ।

(१५) पितृकार्य—ग्रहण—केत्वादिदुर्निमित्तोपशान्तिषु च गवाश्वहेमादिमहादानम् ।

(१६) दग्धविनष्टगृहपुरनगरादीनां पुनर्नवीकरणम् ।

(१७) मन्दिरादिधार्मिकस्थानानां जीर्णोद्धारः ।

(१८) पूर्वराजभिर्नाशितानां युद्धादिषु ध्वस्तानां च भवनादीनां पुनर्निर्माणम् ।

(१९) महत्वपूर्णानां स्मृतिचिन्हानां राजसिंहासनादीनां पुनर्नवीनतासम्पादनम् ।

(२०) अन्तः पुरिकाभिः क्रियमाणानामुत्पीडनानां प्रतिबन्धः, तासां गुणवत्त्वापादनं च।

(२१) जिघांसूनां, पापकामानां, परस्वादायिनां च भयात् प्रजानां रक्षणम्।

(२२) ऐतिहासिकदुर्वृत्तानां कायस्थानां संशोधनम्।

(२३) मानक्षति—कार्यनिवारणादिभिः काराप्रवेशैश्च खलानां संशमनम्।

(२४) नानाविधैर्विकृतवेषादिभिर्दुष्टानां दमनम्।

इत्थं सद्वृत्तान् पालयन्तं दण्ड्यांश्च दण्डयन्तं तं विलोक्य केचिदाचार्यगृहेषु अध्ययनं प्रारब्धवन्तः, केचित्सापत्याः स्तोत्राणि पठन्तो भिक्षां ययाचिरे, अपरे महिलाभिः परेषां सेवामकारयन्, इतरे जातकस्वप्नशकुनसुलक्षणादिनिरीक्षणं कुर्वन्तो गणकवेषं दध्रिरे तत्रापि च तेऽन्यैः शठैः खेद्यन्ते स्म, अन्ये च पिशाचा इव शुष्कास्याः, रूक्षश्मश्रुकचाः, कृशाः, बद्धाः शृङ्खलामुखराङ्घ्रयो व्यलोक्यन्त।

उच्चलमहाराजसन्यराजवद् भिन्नसन्धान—भूर्यर्थदान—भोज्यादिढौकनैः केऽपि मोहयितुं शक्ता नाभूवन्। एवं शीघ्रदण्ड उच्चण्डतेजा अपि स दण्ड्यानां दण्ड्यमानानां पुत्रस्त्रीमित्रबान्धवान् न क्वचिदुपदुद्राव। कर्णेजपान् क्लिश्नता राज्ञा तेन पैशुन्यस्याध्वापि खिलीकृतः।

राज्यं प्राप्य बहूनां पूर्वसंकल्पवासना विस्मृतिं प्रयन्ति, किन्तूच्चलो जातिस्मर इव किमपि पूर्वचिन्तितं न विसस्मार। सोऽत्यन्तं कृत्याकृत्यविवेक्ताऽभूत्। निसर्गवञ्चका वेश्याः, कायस्थाः दिविराः, वणिजः—इत्यादयः प्रजावित्तं हरन्तः सर्वे तेन सन्मार्गं लम्भिताः। समये समये विलक्षणान् न्यायप्रकारान् प्रदर्श्य सर्वे लोका विस्मयं नीताः। न्यायाधिकरणिका अपि दुर्न्यायं कुर्वाणास्तस्माद् भृशं बिभ्यति स्म। इत्थं मनोरिव मनस्विनस्तस्य शासनं पप्रथे।

परन्तु, आद्यन्तयोः समानाशयत्वं, न ज्ञायते, कुतः किल काश्मीरिकाणां राज्ञां भाग्ये नालेखि विधात्रा ? उच्चलस्यापि विषये कल्हणो लिखति—

स तादृशोऽपि राजेन्द्रचन्द्रमाः सन् किलाभवत्।
मात्सर्याविष्टवैवश्याद् दोषोल्कावर्षभीषणः॥

इति (रा० त० ८।१६२)।

असौ मात्सर्येण संख्यातीतानां नृणां प्राणहरो बभूव । केषांचिन्मानोन्नतानां वाक्पारुष्येणापमानं कुर्वन्नसावपि प्रत्युपालम्भैर्लाघवमनुभावितः । अनेकेषामनुजीविनां वंशचारित्रदेहादिदोषोद्घोषणेनान्योन्यद्वेषमुत्पाद्य तेन संख्यातीता महाभटा द्वन्द्वयुद्धेषु घातिताः । कश्चिदपि स उत्सवो नाभूद्, यत्र नृपाङ्गनभूर्वीराणां रक्तेन सिक्ता नाभूत्, हाहाकारश्च नोद्ययौ । राजा उच्चलस्तु--

स्निग्धश्यामकचांश्चारुश्मश्रूनाकल्पशोभिनः ।
हतान् वीक्ष्य भटान् राजा मुमुदे न तु विव्यथे ॥
(रा० त० ८।१७३) ।

"भवेत्तद् यदहं कुर्याम्" इत्यहंक्रियया वदन्नसावनेकान् प्रतिरोधकारिणः सचिवान् पर्यवर्त्तयन्, तान् हताधिकारान् विमानितांश्चाकरोत् । छुड्डरड्डव्यड्डादीन् सामान्यजनान् स मन्त्रिणोऽकरोत् ।

तदानीमेव तस्य कनीयान् भ्राता 'सुस्सल' भूपतिः समस्तसंपत्पूर्णोऽपि राज्यापहरणोद्यतस्तद्राज्यमाचक्राम । किन्तु क्षिप्रकारिणा 'उच्चलेन' बहुलैः सैन्यैः सह निपत्य प्रत्याक्रान्तो नानोपकरणानि विमुच्य विदुद्राव, अनेकैर्दुर्गमैमार्गनिर्गत्य भूरिभिर्मासैश्च स्वोर्वीं प्रापत् । प्रशान्ते व्यसने तस्मिन्, धीरस्योच्चलभूपतेरन्येऽपि व्यसनाभासा उत्पन्नध्वंसिनोऽभवन् ।

अथ हर्षदेवस्य पौत्रो भोजदेवस्य च पुत्रो 'भिक्षाचरः' राज्ञ्या जयमत्या गृहान्निष्कास्य तदुत्पातशङ्कितस्य पार्थिवस्याज्ञया ग्राव्णि प्रस्फोट्य धातुकैर्वितस्तायां निक्षिप्तः । असौ केनचित् कृपालुना ब्राह्मणेन स्पन्दमानवक्षा नद्या निष्कास्य चिरादुद्गतचेतनोऽकारि । कयाचिच्चतुरया स्त्रिया देशान्तरं नीतो गूढं दक्षिणापथे ववृधे । स च मालवेन्द्रेण 'नरवर्भ'नाम्ना वृत्तप्रत्यभिज्ञः पुत्रवत् शस्त्रास्त्रविद्याभ्यासमकार्यत । केचन ऐतिहासिकाः प्राहुर्यत्—'भिक्षाचर' तुल्यवयसमन्यदीयं शिशुं घातयित्वा जयमत्यैव स रक्षित इति । एतां वार्तां देशान्तरागताद् दूताच्छ्रुत्वा राजा 'उच्चलः' सक्तस्यां विरलितादरोऽप्यभूत् । तद्वृत्तं बहिरप्रतिभिन्देश्चासौ धीरस्तस्या अन्तःप्रवेशं न्यवारयत् । अपरे ऐतिहासिका एवमप्याहुर्यत्–भिक्षाचरस्य रक्षयित्री 'दिद्दा' नाम्नी महिलैव भिक्षाचरे हते कंचित् तत्समं बालमेकमादाय 'भिक्षाचर' नाम्ना ख्यातिमनयत्—

इति । यथा तथा वा तथ्यं भवतु, राज्ये कांचिद् भूमिकां नाटयितुं 'भिक्षाचर' नाम्ना ख्यातिमवाप्तवान् कश्चिदध्रियतैव।

तस्मिन्नेव समये उच्चलमहीभर्तुर्भ्रातुः 'सुस्सल'भूपस्यापि विपन्मज्जज्जगदुद्धरणक्षमः सुतोऽजायत । तज्जन्मकालादारभ्य सर्वतो जयमर्जयन्नृपः 'सुस्सलः' तस्यान्वर्थं नाम 'जयसिंहः' इति व्यधात् । तदीयचरणस्य कुङ्कुमाक्ताम्भ्युपागतां मुद्रामेकां विलोक्य 'उच्चलदेवः' अपि भ्रातरं सुस्सलदेवं प्रति विमन्युरभूत् । कल्हणः कथयति—

बालस्यैवाङ्घ्रिमुद्रास्य वैरं पितृपितृव्ययोः ।
निवारयन्ती विदधे सुस्थितं मण्डलद्वयम् ।।

इति (रा० त० ८:२४२)

तत उच्चलभूपालः स्वर्गिणः स्वपितुर्नाम्ना तत्सुकृतसिद्धये पैतृके स्थण्डिले मठमेकमकारयत् । तस्मिन्महोत्सवे तेन यद् गोभूमिहेमवस्त्रान्नादीनां दानं विधायाश्चर्यकल्पवृक्षत्वं प्रकटितम्, तेन श्लाघ्यसम्पदा महार्घाणां प्रसादानां प्रेषणेन च दिगन्तेषु महान्तोऽपि पार्थिवा विस्मयं ययुः । देवी जयमत्यपि भर्तृप्रसादाधिगतां श्रियं परार्घ्यतां नेतुं समठं विहारं निर्ममे । राज्ञः 'सुल्ला'नाम्नी स्वसाऽऽसीत् । तन्नाम्नापि कश्चिद् विहारस्तेन कारितः ।

'क्रम'राज्ये 'बर्हठचक्र'नाम्नि गिरिग्रामे स्वयंभूरग्निः प्रज्वति स्म । तं द्रष्टुं कदाचिदुच्चलभूपतिरपि ययौ । अध्वन्येव तमकस्मादेत्य चौराश्चण्डालशस्त्रिणः पर्यवेष्टयन् । तस्य पार्श्वे सैनिका अल्पा एवासन् । प्रजिहीर्षुभिरपि तैस्तदुत्तेजोऽवष्टम्भस्तम्भितायुधैराशु तस्मिन् न प्रहृतम् । अथ हारितमार्गो गहने गिरिगह्वरेऽल्पानुयायी परिभ्रमन्नसौ क्षणदामेकामत्यवाहयत् । तस्मिन् क्षणे 'राजा नास्ति' इति दुःसहा वार्ता सर्वतः स्कन्दावारेषु प्रासरत् । तदानीं नगराधिकृतो रड्डादीनां सोदरः पुरःक्षोभशान्तिं कृत्वा नृपास्पदे प्रविश्य भ्रातृभिः सार्धं कार्यशेषमचिन्तयत् । 'कं नृपं कुर्मः" इत्येवं विचिन्तयतस्तान् प्रति कुटुम्बिकुटिलाशयः 'सड्डो'नाम कायस्थोऽब्रवीत्—

यूयमेव सुहृद्बन्धुभृत्यबाहुल्यदुर्जयाः ।
राज्यं कुरुत संप्राप्य राष्ट्रमेवमकण्टकम् ।।

इति (रा० त० ८:२५९)

एवं तेनोक्ते तेऽपि पापा राज्यं लब्धुं संनद्धा बभूवुः। स्वांश्च ते श्रीयशस्करदेवस्य वंश्यान् निगदन्तस्तदधिकारिणोऽप्यमन्यन्त। प्रसङ्गापेक्षिणस्ते पूर्वमेव नृपतिं जिघांसव आसन्। इदानीं तु सड्डस्य गिरा निजसंकल्पादपि चातीव राज्यलालसा अभूवन्। परन्तु नृपं जीवन्तमाकर्ण्य ते हतस्पृहाः संजाताः। राजा 'उच्चलः' भूयो राजधानीं प्रापत्। स तु सर्वदैव रूढवाचा तानपामानयत्, ते चान्तरेव ज्वलन्तोऽवसरं प्रेक्षन्ते स्म।

वत्सरद्वयाद् राज्ञो जयमत्या सहाप्रीतिश्चलति स्म। एकदा स मण्डपान्तराद् 'बिज्जलायाः' नाम राज्ञ्या वेश्म याति स्म। सड्डादयो दुष्टा अन्याञ्जनान् प्रवेशान्निवार्य हर्म्यस्य विभिन्नासु कक्षासु स्थिता अभूवन्। ते च मध्यमं मण्डपं प्राप्तं राजानं परिवार्याक्रान्तवन्तः। स्वल्पास्तत्सेवकास्तानाक्रामतो दृष्ट्वा पलायाञ्चक्रिरे। केवलं क्रीडाशस्त्र्या क्षुरिकाया युक्तोऽपि राजा प्रहरन्तं 'रड्डं' 'व्यड्डं' च न्यपातयत्, अन्यं चैकं निजघान। अथ द्वारमन्यत् प्रसर्पन् रुद्धमार्गेण 'क्षुड्डेन' खड्गपातैरहन्यत। तथापि प्रधावन् क्षितीश्वरश्चण्डालैर्निकृत्तजानुर्वसुन्धरामालिलिङ्ग। सड्डस्त्वधमस्तस्य कन्धरामेवाच्छिनत्। तस्य रत्नाभरणान्यप्याच्छिन्नानि दुष्टेन। अथानाथमिव तं प्रभुं स्वच्छत्रग्राहिणो नग्नमेव हुताशनसात्कर्त्तुमनयन्। हन्त!

न हतो नापि निर्दग्धः स केनापि व्यलोक्यत।
डड्डीयेव गतस्त्वाशु नेत्रनिर्विषयोऽभवत्॥

(रा० त० ८।३४०)।

व्यतीतेन स वर्षैकचत्वारिंशतमायुषा।
सप्ताशीत्यब्दपौषस्य शुक्लषष्ठ्यां व्ययुज्यत॥

(रा० त० ८।३४१)।

१३८. रड्डः (शङ्खराजः)—

(२) एवं राज्ञि उच्चले निहते कायस्थो 'रड्डः' सिंहासनमधितष्ठौ। तदाह कल्हणः—

चक्रेऽथ सासिकवचो रड्डः शोणितमण्डितः।
श्मशानाश्मनि वेताल इव सिंहासने पदम्॥

इति (रा० ० ८।३४२)।

तत्क्षणमेव बद्धमूले राज्ञ उच्चलस्य बन्धुभृत्यादिभिर्युद्धमारब्धम् । अनेकेषां योधानां तत्र वधोऽभूत् । रणरङ्गनटो राजगृहाङ्गने नृत्यन्निव स खड्गखेटको 'रड्डः' चिराय नियुध्यमानोऽन्ते बहुभिः प्रहारैः प्रहतो भूमौ निपपात। 'गर्गचन्द्रेण' च राजपुरुषेण कोपादसौ राजद्रोहोचितां गतिं लम्भितः । इत्थं सोऽहोरात्रमेकं राजत्वं बुभुजे, अत एव स 'क्षणिको नृपः' उद्घोषितः । अथ गर्गचन्द्रो—व्यड्डसड्डादीन् कांश्चिन्निहत्य, कांश्चिद् बद्ध्वा, कांश्चित्कारायां निपात्य चोपद्रवं तं प्राशमयत् । इत्थं च—

सायं विचिन्तितो रात्रौ फलितोऽन्यत्र वासरे ।
दुर्विपाकप्रदाताऽभूद् द्रोग्धृणां साहसद्रुमः ॥

(रा० त० ८।३६०) ।

अथासौ गर्गचन्द्रः स्वामिनमुच्चलं चिरं चक्रन्द। पौरलोकोऽपि भयोज्झितो भूपं व्यलापीत् । राज्ञी जयमती, बिज्जला चेत्युभे स्वामिना सह चितां प्रविष्टे। तस्मिन्नवसरे भूषणार्थिभिर्लुण्ठकैस्तद्भूषणानि लुण्ठितानि—इत्येव प्रयान्त्यास्तस्या दुःखाकरमभूत् । उभे राज्ञ्यौ सच्छत्रचामरे एव निर्दग्धे: । गर्गचन्द्रस्तु सिंहासनमधिष्ठातुं सर्वैरनुरुध्यमानोऽपि नृपासने नोपाविक्षत्। किन्तु, उच्चलदेवस्यैव कञ्चित्सुतं सिंहासने प्रतिष्ठापयितुं तदन्वेषणमकारयत् ।

१३९. सल्हणः—

(३) उच्चलदेवपितुर्मल्लराजस्य 'श्वेता' नाम्न्यां राज्ञ्यामपि सल्हणाद्यास्त्रयः पुत्रा अभूवन् । तेषु मध्यमः प्रागेव परलोकमगमत् । 'सल्हणलोठनौ' तु कथंचिदात्मानं गोपायन्तौ शिष्टावास्ताम् । गर्गचन्द्रः कंचिद् राज्यार्हमप्राप्य, बहूंश्छलपूर्णान् विघ्नान् दृष्ट्वा च संरम्भाद् राज्ये 'सल्हणं' नाम उच्चलस्य वैमात्रेयं भ्रातरमभ्यषेचयत्। तेनोच्चलसहोदरो लोहरनरेशः 'सुस्सलो'ऽपि समाहूत आसीत्, परन्तु स विलम्बते स्म इति राजलक्ष्मीः सल्हणमेव वव्रे । राजनीतेरस्थिरत्वं वर्णयन्नाह कल्हणः—

हा धिक् ! चतुर्णां यामानामन्तरे नृपतित्रयी ।
अहस्त्रियामे तत्रासीद् दृश्या या पुरुषायुषैः ॥
ये सायमुच्चलनृपं प्राह्णे रड्डं सिषेविरे ।
मध्याह्ने सल्हणं प्रापुर्दृष्टास्ते राजसेवकाः ॥

इति (रा० त० ८।३७७-७८) ।

ततो राज्यप्रदः क्षतारिश्च गर्गचन्द्रोऽनेकान् विघ्नान् विनिघ्नन् सल्हणराजस्य सविशेषमधीशतामयासीत् । सल्हणो हि मन्त्रिरहितो विक्रान्तिरहितश्च राज्यमवाप्तवान् । तथा हि—

न मन्त्रो न च विक्रान्तिर्न कौटिल्यं न चार्जवम् ।
न दातृता न लुब्धत्वं तस्योद्रिक्तं किमप्यभूत् ॥

इति (रा० त० ८।४१७) ।

अतोऽसौ भ्रान्तमानसोऽभूत् । यत्र राज्ये 'दिद्दा' पङ्गुरपि क्रान्त्या कालमत्यवाहयत्, तत्रासौ सल्हणः पुमानपि साध्वसाध्वस्तधीरभूत् । ततश्च कदाचित्सल्हणः कदाचित्त् तद्भ्राता 'लोठनो' राज्यश्रियं बुभुजे इति स्थितिः संजाता । पुरुषान्तरविज्ञानविहीनः प्रमाद्यंश्चासौ पदे पदे तन्त्रज्ञैर्व्यहस्यत । राज्ञ्यकिंचित्करे सर्वे लोका गर्गचन्द्रायत्तजीवितमृत्यवोऽभूवन् । सर्वत्रातङ्कस्य साम्राज्यमजायत । तदानीमीदृशी स्थितिरदृश्यत—

क्षणे क्षणेऽभवद् देशस्ततः प्रभृति सर्वतः ।
गर्गागमनसंत्रस्तपौरार्गलितमन्दिरः ॥

इति (रा० त० ८।४३९) ।

जनतयाऽन्यैश्च प्रवीरैर्गर्गचन्द्रोपर्याक्रमणं व्यधायि । स धावित्वाऽन्यत्र स्थितोऽभूत् । राज्ञा सल्हणेन 'सड्डो' नाम कायस्थो, य उच्चलराजस्य हननाय राज्यग्रहणाय रड्डादीन् प्रैररत्, स चरैरासादितोऽग्निकणसूच्यादिप्रवेशैर्घोरावस्थामापाद्य निहतः । अन्यांश्चापि कांश्चिद् गूढं वा प्रकटं वा सल्हणो न्यवधीत्, भोगसेननाम्नोऽङ्गनां 'मल्लां' नाम छन्नं न्यवासयदपि । काश्मीराणां तादृशीं दुर्दशामाश्रुत्य कालवित् 'सुस्सलः' तेष्वाक्रमणं कर्त्तुं 'सज्जपालं' नाम सेनापतिं प्रैषयत् । स्वयमपि च जगाम ।

१४०. सुस्सलः—

(४) उच्चलदेवस्य कनिष्ठो भ्राता, लोहराधिपो राजा 'सुस्सलः' स्वज्येष्ठभ्रातुर्वधानन्तरं गर्गचन्द्रेण काश्मीरान् प्रत्याहूत आसीत् । असौ लोहरकोट्टस्थः सार्धेऽह्नि गलिते भ्रातुर्मरणं श्रुत्वोद्भ्रान्तमानसोऽभूत् । किन्तु गर्गचन्द्रप्रेषितं क्रन्दन्तं क्षितौ पतन्तं च दूतमवाप्यासौ वीतसन्देहो भ्रातरं व्यलापीत् । तेन भ्रातृ-

वधः स्वस्याह्वानं चैतद् द्वयमेव दूताच्छ्रुतमासीत्, सल्हणवृत्तान्तपर्यन्ता कक्षा तेन न श्रुताऽऽसीत्। स चाद्यो दूतस्तेन प्रत्यावर्त्तितः। स्वयमपि तां रात्रिं नीत्वाऽपरेद्युररुणोदयेऽसंभृतबल एव काश्मीराभिमुखो यात्रामकरोत्। पथि गर्गप्रहितोऽन्यो दूतः कृत्स्नं वृत्तान्तमावेद्य "क्षिप्रं हतेषु द्रोहेषु, त्वयि चासंनिहिते त्वदनुजः सल्हणो राजा कृतः। अधुना कृत्यं नास्ति, तत्त्वया नैवागन्तव्यम्" इति संदिदेश। तच्छ्रुत्वा कुपितः सुस्सलोऽवादीत्-"मद्भ्रात्रा मया चैतद् राज्यं भुजाभ्यामर्जितमासीत्, इदानीमपि स एव क्रमोऽस्माकं स्यात्" इति। एवमुक्त्वाऽसौ प्रातिष्ठतैव, संप्राप च काष्ठवाटम्, प्रैषयच्च दूतान्। किन्तु तदानीं सल्हणहितैषी गर्गचन्द्रस्तं हुष्कपुरे संरुरोध। सामवार्तायां निष्फलायामभूद् युद्धम्। अत्यल्पयोधः साहसिकः सुस्सलनृपो हतविक्षतविध्वस्तसैन्यो द्वित्रैर्वीरैरनुसृतः कथंचिल्लोहरदुर्गं पुनः प्राप। तथापि स काश्मीरप्राप्तिं विचिन्तयन्नेवातिष्ठत्।

अथ राज्ञा सल्हणेन सह विरोधाद् गर्गचन्द्रो यदा धृतायुधेनात्युल्वणेन कृत्स्नेन प्रजाजनेनाक्रान्तस्तदा कंचित्कालं नियुध्य, प्रकाशेन समं राजलोके विरलतां गते सायं सानुचरो हयारूढो विनिर्ययौ 'लहर'नामकं स्थानं शिश्रिये। ततोऽसौ सुस्सलदेवेन सह सन्धिं चकार।

कालवित्सुस्सलस्तु तेन सह बद्धसन्धिरपि त्रसन्निव काश्मीरान् ग्रहीतुं सज्जपालमग्रे न्ययुङ्क्त, स्वयं तु पश्चादगमत्। 'लक्कको' नाम सल्हणभूपतिना धनादिना संमान्य प्रेषितो 'वराहमूलं' गत्वा सुस्सलसेनां निरोद्धुं सज्जोऽभूत्। परन्तु गर्गचन्द्रः स्वस्मिञ्जातमवस्कन्दं स्मरन् पश्चादभ्येत्य तस्य सैन्यं वराहमूलं चाप्यलुण्ठयत्। लक्कको विदद्रौ, तद्योधाश्च निहताः। अथ निराश्रयोऽसौ सुस्सलभूपतेः पार्श्वं जगाम। काश्मीरिकाः पौरा अपि उच्चलानुजस्य सुस्सलस्याभ्युदयं काङ्क्षन्तस्तमशिश्रियन्। अथ 'छुड्डा' नाम गर्गचन्द्रस्य गृहिणी कन्यकाद्वयमादाय परिणेतुं सुस्सलस्यान्तिकमुपाययौ। सुस्सलस्तयोर्मध्याद् 'राजलक्ष्मीं' नाम स्वयमुपयेमे, तद्यवीयसीं 'गुणलेखां' तु स्नुषात्वेन (स्वपुत्रस्य जयसिंहस्य वधूत्वेन) स्वीचक्रे।

अथ तस्य सेनापतिः सज्जपालः सल्हणलोठनौ पर्यवेष्टयत्, राजा सुस्सलोऽपि राजसदसः सिंहद्वारं समासदत्। किन्तु केनचिद् भृत्येन द्वारे पिहिते तन्मनोरथसाफल्ये विघ्नोऽभवत्। तत्क्षणमेव ग्रावनिर्भुग्नकपाटेन तमोरिणा (गवाक्षेण) प्रविश्य

सेनापतिः सज्जपालो द्वारं विवृत्याङ्गनस्थैः सह रणमग्रहीत् । लक्ककोऽपि तमनुप्रविवेश । लग्नप्रहारैरपि तैः कथंचन प्राङ्गनद्वारे विवृते धीरः सुस्सलराजोऽपि प्राविशत् । प्राविशत् । भूयांसः शस्त्रिणः प्राङ्गने प्रमयं प्रापुः । सल्हणसचिवः 'ग्रज्जको' नामापि स्वर्जगाम । कोशाधिकृतो 'रुद्र' नामा कायस्थोऽपि वीरगतिं गतः । तुरङ्गारूढं सुस्सलभूपतिं वीक्ष्य सर्वे त्रेसुः । तस्मिन् सिंहासनमनारूढे एव "सुस्सलो जयति" इत्येवं जयघोषणा समुदचरत्, ढक्कावाद्यं च शुश्रुवे । सल्हणलोठनौ विक्लवावभूताम् । अथ राजा सुस्सलो धैर्यं कृत्वा आबद्धकवचौ, अश्वारूढौ सल्हणलोठनावालिङ्ग्य "युवां बालौ' इति वदन्नायुधमत्याजयत् । बद्धयोश्च तयोरन्यस्मिन् मण्डपे स्थितिमादिश्य प्राप्तराज्यः सुस्सलराज आस्थानमण्डपं विवेश । इत्थं त्रीन् मासान् सप्तविंशतिं दिवसांश्च भुक्तराज्यं सल्हणं सुस्सलोऽष्टाशीतेऽब्दे वैशाखशुक्लतृतीयायां बद्ध्वा राज्यादच्यावयत् ।

सुस्सलराजेन सिंहासने क्रान्ते क्षणादेवाखिलो लोकः क्षोभमत्यजत् । द्रोहं दमयितुं च स सदा विकोशशस्त्रो व्यलोक्यत । नीतिनिष्ठेन तेनान्विष्यान्विष्य भ्रातृद्रुहां कुलच्छेदं कुर्वता शिशवोऽपि नावशेपिताः । कार्यपेक्षयाऽपि स जनस्य दौर्जन्यं वीक्ष्य तद्दण्डने मार्दवं नाधत्त । वस्तुतस्तु स आर्द्रहृदय एव क्रूरं जनं दमयितुमवास्तवमेनमाकारं दधे । तस्यैवं गुणान् वर्णयति कल्हणः—

कालवित् समयत्यागी प्रगल्भः प्रतिभानवान् ।
इङ्गितज्ञो दीर्घदृष्टिः स एवान्यो न कोऽप्यभूत् ॥
अधिकः कोऽपि कोऽप्यूनः कोऽपि तस्य समोगुणः ।
दोषोऽथवा पूर्वजस्य स्वभावैक्येऽप्यदृश्यत ॥

इति (रा० त० ८।४८६, ८७) ।

तथा चेहोच्चलसुस्सलयोः स्वभावगुणादीनां तुलना समुपस्थाप्यते—

(१) उच्चलस्य—
कोपोऽलर्कविषवद् दीर्घविकारी मरणावसानिकश्चासीत् ।
सुस्सलस्य—
कोपः सारघविषवत् तत्कालविकारी स्वल्पसंरम्भश्चाभूत् ।

(२) उच्चलः—
अनुजीविनां वेशादौ सासूयोऽभूत् ।

सुस्सलः—

अनुजीविनां वेशादौ सासूयो नाभवत्, केवलं स्थितिभेदभयात् तेषामनुचितमुत्सेकं नैव सेहे ।

(३) उच्चलः—

मानिनां द्वन्द्वयुद्धादिसन्धानैर्वधमकारयत् ।

सुस्सलः—

मानिनां द्वन्द्वयुद्धादिसन्धानैर्वधमैच्छदेव न, क्वचित् प्रमादान्निर्व्यूढे तादृशे वधे स कृपाकुलोऽदीयत ।

(४) उच्चलस्य—

आतङ्कदुःसहं वाक्पारुष्यमासीत् ।

सुस्सलस्य—

प्रणयप्रायं हिंसाद्याबाधवर्जितं वचनादिकमासीत् ।

(५) उच्चलः—

अर्थगृध्नुर्नासीद्, अतः सम्पदामुत्पादस्तस्य स्वल्प एवासीत् तथाप्यसौ विषयकालादिनैरपेक्ष्येणामितस्य दाता (त्यागी) अभूत् ।

सुस्सलः—

अर्थगृध्नुरभूत्, तस्य सम्पदामुत्पादो भूयानास्ते स्म । विषयकालादिनैयत्यात् तस्य त्यागोऽपि नियतोऽभूत् ।

(६) उच्चलस्य—

नवकर्माणि प्रियाणि नाभूवन्, अश्वबाहुल्यमपि तस्य न रोचते स्म । अतस्तच्छासनकाले कारवो वाजिविक्रेतारश्च दैशिका दरिद्रा एव ददृशिरे ।

सुस्सलस्य—

नवकर्माणि अश्वबाहुल्यादीनि च प्रियाण्यभूवन्, ततश्च दैशिकाः कारवो वाजिविक्रेतारश्च तस्मिन् राजनि सति दरिद्रतां तत्यजुः ।

(७) उच्चलः—

सुप्रापः प्रियसेवकश्चासीत् ।

सुस्सलः—
सेवकानां भूम्ना दुर्लभदर्शन आसीत्।

(८) उच्चलस्य—
हयवाहने व्यसनमासीत्।

सुस्सलस्य—
हयवाहने दाक्ष्यं प्रथितमभूत्।

(९) उच्चलः—
उत्पन्नमुत्पन्नं दुर्भिक्षं शमं निन्ये।

सुस्सलस्य—
राज्ये दुर्भिक्षं स्वप्नेऽपि नादृश्यत।

किमन्यत्? सुस्सलदेवोऽखिलैर्गुणैः स्वग्रजादधिक एवाभूत्। केवलं त्यागे, अर्थनैस्पृह्ये, सुप्रापत्वेऽसावुच्चलान्न्यूनोऽदृश्यत। स हि दुःसहव्यसनोत्पत्तौ तज्जिगीषुः प्रशमैषी च भूत्वा भूम्ना वसूनि ववर्ष, तादृशि काले तस्य किमप्यपरित्याज्यं न बभूव।

सुस्सलभ्रातुर्भूतपूर्वनृपतेरुच्चलस्य सूनुः 'सहस्रमङ्गलो' नाम समभूत्। तं पूर्वकीर्त्तितो गर्गचन्द्रः पालयति स्म। स तं काश्मीरराज्येऽभिषेक्तुमीहते स्म। अत एव सहस्रमङ्गलः सुस्सलेन क्रुधा निरवास्यत। अपि च सुस्सलस्तं स्वपार्श्वे समाह्वातुमनेकधा गर्गचन्द्रमार्थयत, किन्त्वसौ तं न ददौ, प्रत्युत स राज्ञः सुस्सलस्य प्रतिकूलोऽप्यभूत्। यदा सहस्रमङ्गलो 'भद्रावकाश' स्थाने निवसति स्म, तदा 'प्रास' नामा तदात्मजः काञ्चनोत्कोचं दत्त्वा डामरैः सह मिलितः षड्यन्त्रमकरोत्। ये ये केचन शस्त्रिणः सुस्सलेन गर्गचन्द्रस्य पार्श्वे प्रेषिताः, तेषामसंख्यानां क्षयस्तेनाऽकारि। वितस्तासिन्धुसंगमे तुमुलं युद्धमभूत्। मेदिनी शवैराच्छन्नाऽभूत्। निहतानन्तसुभटसमूहान्तरलक्षितानां स्वीयवीराणां निष्कर्षणेऽपि केषांचित् पाटवं नासीत्। सेनायां विनष्टायां धीरः सुस्सलः स्वयं गर्गचन्द्रोन्मुखं ययौ। तेन स्वयोधानामग्निसंस्कारः कारितः। ततो बलिना सुस्सलभूभुजा शनैः शनैः पीड्यमानो गर्गचन्द्रः स्ववसतीर्दग्ध्वा 'हलाहा' भिमुखो ययौ। तत्र 'रत्नवर्षं' नाम गिरिदुर्गं समाश्रितो हताश्वोऽनुचरैस्त्यक्तो नृपेणारादवेष्टयत। अन्ते च सज्जपालेन सुस्सलभूपतिसेनापतिना कृतास्कन्दन उच्चलस्यात्मजं सहस्रमङ्गलं

राज्ञे समर्प्य तच्चरणौ शरणीचक्रे। एवं शमितोपप्लवो राजा सुस्सलो राजधानीं पुनः प्रत्याववृते।

अथ सुस्सलो लोहरदुर्गं गत्वा, सल्हणलोठनौ बद्धौ तत्र न्यस्य च कल्हणसोमपालाद्यैर्नृपैः सेवितो रेमे। भूयश्च काश्मीरान् समागत्य गर्गचन्द्रं सर्वातिशायिभिः प्रसादैरन्वगृह्णात्। राजा सुस्सलो यत्र तीव्रप्रतापो दिदीपे, तत्र तदीया देवी (राज्ञी) राजकुमारश्च जगदाह्लादयन्तौ शुशुभाते, यदुक्तं कल्हणेन—

ग्रीष्मार्कप्रतिमे तस्मिन् ह्लादिनावनुचक्रतुः।
महादेवी कुमारश्च द्रुमच्छायावनानिलौ॥

इति (रा० त० ८।५२१)।

ये तु केचन विद्रोहिण आसंस्तेष्वनेके दण्डिताः, अनेके च निर्वासिताः। परन्तु भूयोऽपि कैश्चिन्नृपैः संभूय षड्यन्त्रं कृतम्। तैः पूर्वोल्लिखितो हर्षदेवसूनोर्भोजदेवस्य पुत्रो 'भिक्षाचरः' (भिक्षूपनामा) आनीतः। अवन्तिदेशाधीश्वरेणासौ शस्त्रास्त्रविद्यायां निपुणोऽकारि आगच्छतश्च तस्य बहुकाञ्चनं पाथेयत्वेन दत्तमासीत्। बहुभिश्च राजभिः सम्बन्धिनं विज्ञाय तस्य भूयान् सत्कारः कृतः, अन्यैश्च साहाय्यं दत्त्वाऽसौ 'वल्लापुरे' वासितः। सर्वैरेव "अयं हर्षदेवस्य पौत्रः" इति प्रख्यापितोऽसौ। तस्मिन् प्राप्ते 'सहस्रमङ्गलस्य' प्रतिष्ठा लघुतामगात्, जनाश्च सहस्रमङ्गलं मुक्त्वा तमेवाशिश्रियन्। अन्येऽपि केचन राजानो राजपुत्राश्च सुस्सलराजं प्रति कृतज्ञभावमुत्सृज्य तमेवान्वगुः। पद्मको नाम वल्लापुरनरेशस्तस्मै स्वकन्यां प्रददौ।

अथ जयपालो नाम तद्देशठक्कुरोऽखिलान् भूपान् संघटय्य तं पैतामहे पदे कर्तुमैच्छत्। तैः सर्वैस्तदर्थमारब्धं युद्धम्। किन्तु सुस्सलदेवसेनया भिक्षाचरस्यानेकेषु मुख्यवीरेषु निहतेषु सोऽकिञ्चित्करतां ययौ। तस्य पाथेयकाञ्चने क्षीणे शनैस्तच्छ्वशुरोऽपि मन्दोपचारोऽभूत्। चतुष्पञ्चानि वर्षाणि चम्पाधीश्वरस्य जासटस्य भवने वसन्नसौ केवलं ग्रासाच्छादनमात्रेण जीवनमयापयत्। अथ चन्द्रभागातटाश्रयो 'देङ्गपालो' नाम ठक्कुरो 'वप्पिकां' नाम स्वसुतां दत्वा भिक्षाचरं निजान्तिकं निनाय। तत्र निर्भयो वसन्नसौ दैन्येन शैशवेन च तत्यजे।

अत्रान्तरे सुस्सलदेवस्य राज्यमपहर्तुं साहसिक उन्मदश्च सहस्रमङ्गलसूनुः

'प्रासो' नामापि गतागतानि कुर्वाणो नृपं संक्षोभमनयत्। किन्तु स्वैरेव भृत्यैर्बद्ध्वाऽसौ भूभर्त्तुः समर्पितः।

अथ राजा सुस्सलः प्राक्तनान् सर्वान् मन्त्रिणो निवार्य 'गौरकं' नाम कायस्थं सर्वाधिकारे विदधे। पूर्वकायस्थवर्गे शमिते सर्वाधिकारित्वं नीतोऽसावन्यामेव स्थितिं व्यधात्। अशेषकर्मस्थानेभ्यो राजोपजीविनां वृत्तिं विनिवार्य तेन राज्ञः कोशस्य भरणं समारब्धम्। उपरितनेन अदिम्ना छन्नोऽसौ 'क्रूरः' इति जनैर्नाज्ञायि। कोशे च कृपणवित्तं विधाय तद्द्वारा कोशमदूषयत्। भूयोऽपि भूमिर्निस्सारा व्यधायि। व्याधा इव नियोगिनः पुनर्लोकमबाधन्त। एवं कंचित् कालं नीत्वा राज्ञा सुस्सलेन स्वस्य, श्वश्र्वाः, पत्न्याश्च नाम्ना वितस्तापुलिने त्रीणि देवमन्दिराण्यकार्यन्त, उत्पातवह्निना दग्धो दिद्दाविहारोऽपि पुनर्नूतनत्वमनीयत।

कदाचिद् राजा 'अट्टिलिका'पुर्यां स्थितं गर्गचन्द्रमुच्छेत्तुं पार्श्वस्थैः प्रैर्यत। गर्गस्तु ज्ञातवृत्तान्तः स्वपुत्रेण कल्याणचन्द्रेण सह पलाय्य स्वभुवं ययौ। एवमन्योन्यशङ्कया राजगर्गयोर्वैरं प्रौढमभूत्। राजसैन्ये युद्धाय निर्याते गर्गचन्द्रेण तद्योधानां महत्कदनं चक्रे। तत्र वीरदेहेष्वग्निसात् क्रियमाणेषु चितानां गणनाऽपि कर्त्तुं नाशक्यत। अथ राजा सुस्सलस्तद्भवनं यदा निरदाह्यत्, तदाऽपि गर्गो लहरनामकं स्थानं परित्यज्य 'धुडावन'नामकं गिरिं प्रयातो विभिन्नेषु गिरिमार्गेषु नित्यं संगरमकरोत्। कूटयुद्धैस्तेन राज्ञः सेनाः पर्यताप्यन्त, अनेके च मन्त्र्यादयो निहताः।

अथ कम्पना-देशाधिपः काकवंश्यस्तिलकोनाम भूपमनुकूलं कृत्वा सन्धिमकारयत्। अन्येऽपि विद्रोहिणः शान्तिं गताः। अन्ते च रूढच्छन्नप्रकोपो राजा दरद्देशाधिपे 'मणिधरे'नाम दिदृक्षावागते तत्संगमाय निर्यातो भृत्यैर्गर्गचन्द्रमघातयत्। स हि द्वित्रान् मासान् कारागारस्थितिमनुभूय त्रिभिः सुतैः सह कण्ठबद्धरज्जुश्चतुर्नवते वर्षे भाद्रपदे मासि निहतो बद्धाश्मा वितस्ताम्भसि न्यक्षिप्यत। परन्तु तस्मिन्नेवं निहतेऽपि राज्ञः सुखाशा पूर्णा नाभूत्। पुर्नवा नवा विप्लवाः प्रादुरभूवन्। कदाचिन्नागपालो नाम वल्लापुराद् 'भिक्षाचरम्' आनिन्ये। तन्निशम्य प्रकोपाकुलः सुस्सलस्तत्पुरीं 'राजपुरीं' नामाचक्राम। नागपालस्य ज्येष्ठभ्राता सोमपालस्तीव्रतेजसं सुस्सलं पुरीं प्रविष्टं दृष्ट्वा राज्ये नागपालं संस्थाप्य पलायिष्ट। सुस्सलो रिपूंस्त्रासयन् सप्त मासान् यावत् तत्र तस्थौ। धार्मिकाऽसौ तत्र ब्रह्मपुर्यां देवतानां च दर्शनं कुर्वन् मौलिकं फलं लेभे। तस्मिन्नवसरे प्रधानमन्त्रि-

पदमारूढे 'गौरके'नाम कायस्थे केचन पिशुना राजानं क्रुद्धमकार्षुः। तत्सम्बन्धेन राज्ञाऽनेकेषां परिवर्त्तनादिकमकारि। पञ्चनवते वर्षे वैशाखे स्वमण्डलं प्रविष्टोऽसौ गौरकं दण्डयन् तदाश्रितानन्यानप्यधिकारिणोऽदण्डयत्। तेन सर्वे मन्त्रिणो विरागं ययुः। नवमन्त्रिणामप्रौढ्याच्च तस्य धनमपि महदवसन्नमभूत्। तथापि लोभं प्राप्तोऽसौ सौवर्णीरिष्टिकाः कृत्वा लोहरदुर्गान्तरे प्रेष्य च काञ्चनाद्रिप्रतीकाशान् स्वर्णराशीन् संचिकाय।

अथ गर्गचन्द्रस्य भृत्यादीन् दण्डयितुं तेन व्यापकरूपेण तन्मारः समारब्धः, तत्र तत्सहयोगं कुर्वतामुपकृतवतां चापि कृतज्ञतां संमानं वाऽप्रदर्श्य समये तेऽपि न्यक्कृताः। यथा कम्पनापतिः सर्वशक्तिमतां वरस्तिलको नाम भूभृत्। सह्येवं वर्ण्यते—

भूरीन् वाराञ्जितवतो विक्रमेण महीमिमाम्।
साहसानां न संख्यास्ति जामदग्न्यस्य यस्य वा॥

इति (रा० त० ८।६७०)।

पूर्वमसौ निराकृतोऽपि राज्ञः प्रार्थनया स्वामिदौरात्म्यसंस्मृतिश्लथसौष्ठवोऽपि कथंचित्तत्साहाय्याय पुनः प्रवृत्तोऽभूत्। किन्तु संकुचितविक्रान्तिः स कालस्य बलवत्तया तस्मिन् विप्लवे भग्नबलोऽकस्माज्जयश्रिया वियुक्तोऽभूत्। ततः संमानेनापि व्ययुज्यत। अन्ये चापि राज्ञः सुस्सलस्य क्रूरतयाऽक्रान्तास्तस्य शत्रवोऽभूवन्। तथा चाह कल्हणः—

कालस्येवोल्वणस्याथ तस्य सर्वेऽपि शङ्किताः।
आभ्यन्तराश्च बाह्याश्च विरागं प्रतिपेदिरे॥

इति (रा० त० ८।६८०)।

सर्वप्रकारं तिलकः कृतघ्नं नृपतिं विदन्।
अथ जातविरागः स द्रोहौन्मुख्यं समादधे॥

इति (रा० त० ८·६८९)।

तस्मिन्नेव समये हर्षदेवस्य भिक्षाचरोऽपि संनिहितोऽभूत्। तस्य साहाय्याय मल्लकोष्ठो नाम राजा निजं सैन्यं व्यसर्जयत्। कम्पनेशस्तिलकोऽपि तत्सहायकोऽभूत्। भिक्षाचरः कर्णोपकर्णिकाप्रसृतया ख्यात्याऽनया जनानां स्तुतिभाजनमभूद् यत्—

"नासंस्कृतं वक्ति, शिला भिनत्त्येकेषुणा दश ।
अश्रान्तो योजनशतं यात्यायाति च संचरन् ।।
इति (रा० त० ८।७०३) ।

जनताऽप्युद्विग्ना पार्थिवस्य सुस्सलस्योपप्लवं कामयन्ते स्म ।

अथ भूपतिरसौ प्रवर्धमानया भिक्षाचरागमनवार्तया चिन्तामापेदे । लोका अपि बहवो वेपमाना अभवन् । राजा तु दुर्निमित्तैरुपद्रवं प्रत्यासन्नं विचिन्त्य समयोचितं कर्त्तव्यं प्रत्यपद्यत । पद्वुरसौ शुचिमासस्य शुक्लपक्षे तृतीयेऽह्नि स्वसुतं जयसिंहं, स्वदेवीं, कुटुम्बं च लोहरं कोटं प्रति प्रास्थापयत् । ताननुव्रजतस्तस्य वितस्तायां नद्यां सेतुभङ्गात् परिच्युताः केचिद् द्विजातयो विपेदिरे । तेन दुर्निमित्तेन खिन्नोऽसौ हुष्कपुरान्तिकं ताननुगम्य द्वित्रैर्दिनैर्भूयः पुरं प्राविशत् । किन्तु पुत्रेण देव्या च विनाऽसौ प्रतापेन लक्ष्म्या च परित्यक्त इवान्यतां प्रत्यपद्यत । तस्यां व्यापदि तेन पुत्रादिप्रेषणं शुभमेव कृतं येनाभ्यन्तरप्रकोपेऽपि स सर्वाभ्युदयभागेवाभूत् ।

अथानेकान् विरोधिनो राज्ञो भिक्षाचरसंगतान् युद्धोन्मुखान् विज्ञाय सुस्सलोऽतुलव्ययं कुर्वाणः पदातिसंग्रहमकरोत् । तस्मिन् वसुवर्षिणि शिल्पिशाकटिकैरपि शस्त्रग्रहणमकारि । भिक्षुर्यदा मयग्रामे स्थितोऽभूत्, तदाऽमरेश्वरवासिभी राजसैन्यैः सह तत्पक्ष्याणां युद्धमभूत् । हिरण्यपुरोपान्ते जाते तस्मिन् युद्धे विनायदेवाद्या अनेके राजसेनाधिपा हताः । आद्य एव रणे विपक्षिभिर्जयश्च युद्धसामग्री च लब्धे । ततो राजधान्यन्तिके 'क्षिप्तिका'नाम्न्या नद्यास्तटेऽपि राजसैन्यस्य क्षयोऽभूत् । राजधानी शत्रुभिरवारोधि । तैः क्वचिद्दाहः, क्वचिल्लुण्ठनं च विदधे । तद्युद्धकालिकदशां वर्णयति कल्हणः--

निर्यत्सतूर्यपृतनाः प्रविशच्छस्त्रविक्षताः ।
क्रन्दद्धताप्तनिवहाः प्रधावद्भग्नसैनिकाः ।।७३५।।
प्रसरत्प्रेक्षिनिवहा वहदाशुगभारिकाः ।
संचार्यमाणसंनाहाः कृष्यमाणतुरङ्गमाः ।।७३६।।
आसन्नशान्तसंमर्दप्रसरत्पांसवोऽनिशम् ।
दिने, दिने राजपथा उपप्लवविशृङ्खलाः ।।७३७।।
इति (रा० त० ८) ।

प्रतिक्षणं सुस्सलस्य पराजयः समाशङ्क्यत, परं स धैर्यच्युतो नाभूत्, अपि तु—

व्रणपट्टाञ्चनं शल्योद्धारं पथ्यधनार्पणम् ।
शस्त्रक्षतानां सततं कारयन् स व्यलोक्यत ॥

इति (रा० त० ८।७४०) ।

प्रवास–वेतन–प्रीतिदाय–भैषज्यदानादिभिर्नृपस्य निःसंख्यो धनव्ययोऽभूत् । ततस्तुरङ्गबहुलैर्नृपसैन्यैः शत्रूणामुद्रेको मन्दोऽभूत्, भिक्षाचरश्च मार्गान्तरेण युयुत्सुभिस्तत्पक्ष्यैः 'सुरेश्वरी' क्षेत्रं निन्ये । राजा सुस्सलो विद्रोहिणां दमनार्थं यान् यानुपायानन्वतिष्ठत्, ते सर्वे विफलतां जग्मुः, यतो हि यानसावाप्तानमन्यत, त एव तस्य मन्त्रं बिभिदुः । केषामपि सहयोगो नाभूत् । तद्विक्रमस्य फलं नगररक्षण-मात्रमभूत् । स्थाने स्थाने विद्रोहिभिर्युद्धान्यक्रियन्त । तत्र सर्वेषां नियमानामति-क्रमोऽभूत् । तथाहि—

युद्धे पुरोपकण्ठेषु वर्तमाने शराहताः ।
स्त्रीबालाद्या अपि वधं प्रमादात्प्रतिपेदिरे ॥

इति (रा० त० ८।७६२) ।

एवं घोरे जनक्षये वर्धमानेऽनुत्साहान्नृपो गेहादपि निर्गन्तुमक्षमोऽभूत् । इतस्ततो लुण्टाकैर्नगरादीनि लुण्ठितानि । राज्ञो राष्ट्रद्वयस्याप्युपमर्दोऽभूद्, येनासौ त्रपाविधेयः स्वमपि द्रष्टुमक्षमोऽभूत् । स कालस्तस्य कृते सर्वानौचित्यबहुलः, सर्वव्यसनदुःसहः, सर्वदुःखमयश्चाभूत् । तथाप्यस्खलिते तस्मिन् 'राजानवाटिका' विप्रैर्हितव्याज्याद् हितापहः प्रायश्चक्रे । तेन सर्वे मन्त्र्यादयो भीताः संजाताः, राजाऽपि विसूत्रव्यवहारो जातः । ततो राजा काञ्चनोत्कोचदानेन कांश्चिदधिक-चाक्रिकान् द्विजान् प्रशमय्य तेषां प्रायं कथंचिन्न्यवीवरत् । गौरकादीन् कांश्चि-न्मन्त्रिणोऽपि राजा न्यवधीदिति सर्वो देशो राज्ञो दुरुक्तिमुखरोऽभूत् । अथ संजातवैक्लव्यो राजाऽसदृशानपि 'किं कर्त्तव्यम् ?' इत्यपृच्छत्, सर्वैरन्तर्हसितश्चा-भूत् । असंख्याताश्च राज्ञः सैनिकादयो भिक्षाचरस्यान्तिकमगमन् । राज्ञ आज्ञा कुण्ठिताऽभूत् । लोकस्य तु "सुस्सलनृपे प्रयाते भिक्षाचरो महीमिमां स्वर्णपूर्णां कुर्याद्" इति मृषा विनिश्चयोऽभूत् । गतानुगतिको जनस्तदा किमपि नैव परामम\u0930्श । तदानीन्तनी दशेदृश्यभूत्—

राजाऽभ्यन्तरभेदेन राज्ञः स्थैर्येण चारयः।
ऐच्छन् पलायितुं भीता अज्ञातान्योन्यनिश्चयाः।।
इति (रा० त० ८।८०१)

किन्तु राजाऽविश्वस्तो वान्धवानपि दुध्रुक्षून् विदन् स्थितौ पलायने चोभयथाऽपि स्वजीवितं श्रद्दधे। वासःस्वर्णादिवर्षणेऽपि शस्त्रिणस्तं निनिन्दुरेव, जना निर्भीकाः "नष्टोऽयं नैव भविता" इति वचो जजल्पुः, अनुगव्रजोऽग्रतः स्थितमपि वस्तु तदादेशादुपढौकयंस्तं सविलासं सगर्वं चैक्षिष्ट। शस्त्रिणः कृष्टशस्त्रा नृपमन्दिरे द्वाराणि रुन्धन्तो प्रवासवित्तलब्धये पदे पदे प्रायं (मरणान्तिकमुपवासं) चक्रिरे, धनं दददपि च तेषामभिमतो नाभूत्। ततः क्षणे क्षणे क्षुभ्यत् सबालवृद्धं नगरं विलोक्यासावेकदा नगराधिपं तद्भ्रमणार्थमादिश्य, शस्त्रिणश्च कथंचिद् दानमानाभ्यामावर्ज्य संनद्धोऽसौ सावरोधो राजधान्या विनिर्ययौ। तस्मिन् व्रजति केचिच्छस्त्रिणोऽरुदन्, केऽप्युच्चैरनदन्, केऽपि राजभृत्यानलुण्ठयंश्च। पञ्चषसहस्राणि शस्त्रिणस्तमन्वव्रजन्। असौ षण्णवते वर्षे मार्गशीर्षे कृष्णषष्ठ्यां विनिर्गतः। मार्गेऽनेकान् मार्गरोधादीननुभवन् सुस्सलदेवः कथंचिल्लोहरं दुर्गगिरिमारुरोह। तत्रातित्रपया स्वं कलत्रमपि द्रष्टुमक्षमोऽसौ शयनीयविमुक्ताङ्गः समयं निन्ये, केवल भोजनक्षणे एव सेवकानां दर्शनं ददौ। स विलेपनानि नास्प्राक्षीत्, तुरङ्गमान् नारुरोह, गीतनृत्तादि नैक्षिष्ट, सुखगोष्ठीश्च नादधे। ततः कैस्ताटस्थ्य कृतम्, कैर्मौखर्यम्, कैस्तैक्ष्ण्यम्, कैर्द्रोहादि-इत्येतद् एकैकं स्मृत्वा स्मृत्वाऽसौ सदुःखं देव्यै राज्ञ्यै न्यवेदयत्।

(१४१) भिक्षाचरः (भिक्षुर्वा)—

(५) सुस्सले निर्गते काश्मीरेषु तत्कालमेवाखिलमन्त्रिणः ससैन्याः पुराणराजधान्यग्रे समगंसत। तेषामग्रणीर्नगराधिपो मन्त्र्यश्वारोहसामन्ततन्त्रिपौरादिसंमतो जनकसिंहो नामाभूत्। अथ रजनी प्रावर्तत, सर्वत्राराजकतायाः साम्राज्यमासीत्, भयभीतैः स्त्रीबालाद्यैः पुरमावृतमभूत्, सा रजनी सर्वभूतभयावहाऽभूत्। राजवर्जिते तस्मिन् पुरे केऽपि निहताः, केऽपि मुषिताः, केऽप्यरिभिर्दग्धागारा व्यथीयन्त। अन्येद्युश्चोन्नादैः सैन्यैरखिला दिक्पथा निरुद्धा अभूवन्, सिन्दूरारुणपुण्ड्राणामश्वसादिनां मध्यगतः, विकोशशस्त्रैर्दुर्लक्ष्यविग्रहः, मृगेन्द्र इव लोकस्य भयकौतूहलावहः, वीरपट्टाञ्चलैश्लिष्टैर्यौवनोद्रेचितैरबद्धैरपि पृष्ठे

जयश्रीवन्धशृङ्खलैः कचैः शोभितः, कुण्डलद्योतिना स्निग्धधवलायतदृष्टिना प्रत्यग्रश्मश्रुणा चारुचन्द्रमोल्लेखशोभिना ताम्राधरेण श्रीसांनिध्याधिकत्विषा वक्त्रेण विपक्षाणामपि मनः पक्षपाति संपादयन्, विकोशस्यासेरन्तःस्थां श्रियं वलगताऽश्वेन केसरच्छटया चापि चामरेणैव वीजयन्, पदे पदेऽश्वं निरुध्य सामन्तैरुपपादितामर्हणां स्वीकुर्वन् भिक्षाचरो नगरं प्राविशत् । अप्रगल्भस्य तस्य पृष्ठस्थो 'मल्लकोष्ठको' नाम सर्वकार्योपदेष्टृतां ययौ । स हि "अयं ते पितुः प्रियोऽभूत्", "त्वमस्याङ्के विवर्धितोऽभूः" "अयं राज्यस्य मूलम्" इति प्रत्येकं समदर्शयत् । पूर्वमसौ कन्यावाप्तये जनकसिंहस्य गृहं प्राविशत्, अनन्तरं तु राजलक्ष्मीं संप्राप्तुं राजधानीं प्राविशत् । अधितष्ठौ च सिंहासनम् । नवभूपतेस्तस्य धनाधीशश्रिया सुस्सलभूपतिना नीतशेषस्य कोशस्याधारेण विलासाः प्रावर्त्तन्त । सामन्ताः, राजानः, डामराः, लुण्ठाकाः, मन्त्रिणश्च यन्त्रणोज्झिता वाजिवर्मासिभूयिष्ठां राजलक्ष्मीं विभेजिरे । दस्यवः पुरे स्वर्गभोगास्वादमुपलेभिरे । भूभुजं तमास्थाने ग्रामीणा एव पर्यवारयन् । तस्यासंभाव्यप्रादुर्भावतया प्रथा पूर्वमभूत्, अनन्तरं तु "अवतारोऽयम्" इत्यन्या प्रथा डामरैः कृता । किन्तु राज्यं द्रष्टुं तस्य प्रथम एवायमवसर आसीदिति तत्कार्येष्वसौ पदे पदे मुमोह ।

जनकसिंहस्तस्मै भ्रातुः सुतामपि प्रादात्, कम्पनाधिपतिरपि स्वकन्यां दत्वा तमशिश्रियत् । बिम्बो नाम कश्चित्सर्वाधिकारी समभूत् । स चासीद् वेश्यायत्तीकृतैश्वर्यः । भिक्षाचरस्य तद्राज्यं नवत्वेऽप्युत्थानोपहतमभूत्, तत्र हि राजाऽऽसीन्मुग्धः, मन्त्रिणः प्रमत्ताः, दस्यवश्चोग्राः । नवो राजा भिक्षाचरः सुखानुभवमोहितो नवनवाभिः स्त्रीभिः प्राज्यैश्च भोज्यै रञ्जितः स्वकर्त्तव्यं नैक्षिष्ट । मदालसोऽसौ स्वैर्विजयोद्यमे प्रेरितः स्वप्तुमैच्छत् । सचिवे दर्पेण वाचं कथयति न स चुक्रोध, किन्तु मुग्धस्तस्मिन् पितरीवान्वरज्यत । निष्प्रतिष्ठैर्वेश्योच्छिष्टैर्विटैः सेव्यमानश्चाटुचेटोचिताश्चेष्टाः सेवितुं प्रैयंत । एवंभूतस्य, पानीयरेखाप्रतिमस्थैर्यस्य, अखिलवस्तुष्वप्रमाणवचसस्तस्य प्रणयिनः सेवां जहुः । मुग्धस्य तस्य धनप्रमोषस्य या दशा सेत्थं वर्णिता महाकविना कल्हणेन—

सचिवैः स्वगृहान् नीत्वा दत्तभोज्यः स मुग्धधीः ।
धनी विपन्नपितृक इव प्रमुषितो विटैः ॥

इति (रा० त० ८।८७३) ।

सतीष्वप्यनेकासु स्त्रीष्वसौ पूर्वोक्तस्य बिम्बस्य रमणीं चकमे । अथ क्रमशस्त-स्मात्केचनोच्चाधिकारिणो विरक्ता अभूवन्, केचनान्तर्द्रोहमपि दधिरे । भिक्षाचरो विसूत्रव्यवहारत्वं निन्द्यत्वं च ययौ, अराजके भूरिराजके वा तन्मण्डले समस्तव्यव-हाराणां पद्धतिस्तुत्रोट । तत्रैकमुदाहरणं कल्हणस्य—

दीनारा भैक्षवे राज्ये निष्प्रचाराः पुरातनाः ।
तच्छतेन तु नव्यानामशीतेरभवत् क्रयः ॥

इति रा० त० ८।८८३) ।

अथोन्मदोऽसौ भूतपूर्वे राज्ञि सुस्सले आक्रमणं कर्त्तुं ससैन्यं बिम्बं लोहरं प्रति प्रैषयत् । 'सल्लारविस्मय' नामकं तुरुष्कनृपतिं मित्रं कृत्वाऽसौ तुरुष्कसैन्यमपि बिम्बेन सह प्रैषयत् । तुरुष्काणामेकोऽश्वारोह एकं पाशं संदर्श्य "अहमेतेन पाशेन सुस्सलं बद्ध्वा कक्ष्यामि" इत्येवमकत्थत । तस्मिन् समये काश्मीरिकाणां, खशानां, म्लेच्छानां च योधानां व्यतिकरोऽभूत्, तेनैवं प्रतीयते स्म यद्—"एते विश्वमप्यु-त्पाटयेयुः" इति ।

इत्थं बिम्बं प्रधानामात्यं सुस्सलोपर्याक्रमणाय संप्रेष्य 'भिक्षाचरः' विगलिताङ्कुशो भूत्वा सर्वासामव्यवस्थानामास्पदमजायत । बिम्बस्य काचिदुप-पत्नी आसीत् । तया निमन्त्र्य निजं गृहं नीतोऽसौ तस्यामेवान्वरज्ज्यत । राज-कार्याणि स सर्वथोपेक्षाञ्चक्रे । तुच्छकार्याणि कुर्वन्नप्यसौ न जिह्राय ।

शनैः शनैर्गलितसम्पदो महीपतेस्तस्य काले भोज्यमपि प्राप्यं नाभूत् । तस्या-मवस्थायां भूतपूर्वो नृपतिः सुस्सलो लोकानामभिनन्द्यत्वमाययौ । यः प्रलोभक्रौर्यादि-क्रान्तो लोकैः प्रागगर्ह्यत, स एवाधुना प्रतिमुखं प्रशस्योऽभूत् । याः प्रजास्तस्य धनमानादिनाशं चक्रिरे, ता एव घनोत्कण्ठाः सत्यस्तस्यागमनं काङ्क्षन्ति स्म । तत्र कल्हणः कथयति—

प्रत्यक्षदर्शिनोऽद्यापि साश्चर्या वयमस्य यत् ।
ताः प्रजाः कोपिताः केन केन भूयः प्रसादिताः ॥

इति (रा० त० ८९५) ।

अथ मल्लकोष्ठ-जनकादिभिः प्रमुखैरधिकारिभिस्त्यक्तराज्यस्य भूपतेः सुस्सलस्य पार्श्वे दूतान् संप्रेषितवन्तः । सर्वत्र ब्राह्मणा भिक्षाचरविरुद्धं

प्रायोवेशनं चक्रुः । स्थाने स्थाने सभा बभूवुः, यत्र काहलाकांश्यतालादिवाद्य-क्षोभितदिङ्मुखोऽदृष्टपूर्वः पारिषद्यसमागमः समजनि । राज्ञो भिक्षाचरस्य दूतैः सान्त्व्यमानास्ते पारिषद्याः "न विना लम्बकूर्चं नो गतिः" इति वचोऽब्रुवन् । कोऽसौ लम्बकूर्चः ? इत्यत्र कल्हणः प्राह—

ते हेलया लम्बकूर्चाख्यया सुस्सलभूपतिम् ।
तं निर्दिशन्तोऽमन्यन्त क्रीडापुत्रकसंनिभम् ॥

इति (रा० त० ६०४) ।

अपि च—

वश्यं जनकसिंहस्य नगरं तन्मतेन तत् ।
सज्जं सुस्सलदेवस्य कृत्स्नमानयनेऽभवत् ॥

इति (रा० त० ६०४) ।

भिक्षाचरस्तु प्रायोपवेशनाद् अग्रहारद्विजान् वारयितुं पूर्वं विजयक्षेत्रमयासीत्, किन्तु तत्रासौ हतोद्यमोऽभवत् । यानसौ बद्धुं दण्डयितुं चैच्छत, तेऽपि सुस्सलेन सहामिलन् ।

अत्रान्तरे भिक्षाचरेण प्रेषिता जना लोहरे स्थितं सुस्सलभूपं योद्धुं 'पर्णोत्सम्' आययुः । मानी सुस्सलोऽपि वैशाखशुक्लत्रयोदश्यां तैः सह संग्रामं प्रत्यपद्यत । अथ च—

प्रेक्षकैर्वर्ण्यतेऽद्यापि स पर्णोत्सान्तिके रणः ।
तस्याद्भुतोऽवमानाग्निक्षालनप्रथमक्षणः ॥

इति (रा० त० ८।६१७) ।

कल्हणोक्त्या तुमुलः संग्रामोऽभूत् । न ज्ञायते सुस्सले तादृशी वीरता कुतः समायाता ! पुष्कलविक्रमोऽसौ क्षणात् तुरुष्काणां सेनां निर्जिगाय । 'वितोला'सरितस्तटेऽसावनेकान् वीरान् न्यपातयत् । किमन्यत् ? अल्पसैन्योऽप्यसौ बहूनपि शत्रून् हतविद्रुतविध्वस्तानकरोत् । अथ काश्मीरिक्यः सेनास्तुरुष्कसैन्यैः सह 'बिम्बं' प्रधानं त्यक्त्वा राजान्तिकमशिश्रियन् । ततः सुस्सलः स्वस्वागतायागच्छद्भिः पौरैर्डामरैश्च सह द्वित्रैर्दिवसैः काश्मीराभिमुखः पुनः प्रतस्थे । बिम्बोऽपि तमेवाशिश्रियत् । अन्येऽपि बहवो मन्त्रितन्त्रिणस्तं प्रत्युद्यन्तो व्यलोक्यन्त । ततो

भिक्षाचरो नृपस्तेनावृतं राज्यं जानन् सहसा नगरमविशत्। ये च भिक्षाचरपक्ष्या योद्धुमाययुस्तेऽपि सर्वे विद्रुताः।

भूयोऽपि सुस्सलो राजा—

अथ काश्मीराणां राजनीतिर्भूयोऽपि विपरिवर्त्तिताऽभूत्। विजयं लभमानो भूतपूर्वः सुस्सलो राजा यथा नगरं प्राविशत्, तथा वर्णयति महाकविः कल्हणः—

अग्रायातैर्मल्लकोष्ठजनकाद्यैः ससैनिकैः।
अपरैरपि सामन्तैर्बलबाहुल्यशालिभिः॥
अन्वीयमानो दिवसैर्द्वित्रैराक्रान्तमण्डलः।
विशंल्लहरमार्गेण विपक्षालक्षितोऽपतत्॥
नगरापणवीथ्यन्तर्हयारोहमुखान् पुरः।
द्रोहयोधानुपायातांस्तदैवोज्झितसाध्वसः॥
वेष्टितालम्बकूर्चेन वक्त्रेण भ्रुकुटीभृता।
कोपकाम्पततारेण फुल्लनासापुटस्पृशा॥
कांश्चित्संतर्जयन्निन्दन्नन्यान् भग्नांस्तथाऽपरान्।
तीव्रातपश्यामवपुस्ताम्यन् काल इवोल्वणः॥
आशीर्घोषकृतां पुष्पवर्षिणां पुरवासिनाम्।
पूर्वापकारिणां श्रेणीष्ववज्ञान्यस्तलोचनः।
स्कन्धमात्रोपरि न्यस्तं कवचं हेलया दधत्॥
केशानन्तशिरस्त्रान्तनिःसृतान् धूलिधूसरान्॥
पक्ष्ममालां च बिभ्राणः सकोशासिस्तुरङ्गिणाम्।
आकृष्टखड्गमालानामन्तर्वल्गत्तुरङ्गमः॥
ससिंहनादैरुद्दामैर्भेरीभाङ्कारनिर्भरैः।
वलैर्भरितदिक्कोशः सुस्सलः प्राविशत्पुरम्॥

इति कुलकेन।

(राजतरङ्गिणी ९४५–९५३)।

सुस्सलः सद्वादशदिनैः षड्भिर्मासैः सप्तनवताब्दस्य ज्येष्ठे मासि शुक्लपक्षे सितेऽहनि पुनरराययौ। राजधानीमप्रविष्ट एवासौ पूर्वपलायितं भिक्षाचर-

मन्विष्यन्, तं क्षिप्त्रिकाया नद्यास्तीरे व्यलोकयत् । भिक्षाचरोऽपि भीतः सरितः पारं ययौ । एवं तं विद्राव्यासौ राजधानीमविशत् । भिक्षुसम्पर्कजं गन्धमपि सोढुमशक्नुवन् स सिंहासनं खण्डशः कृत्वा भृत्येभ्यो ददौ । काश्मीरस्था डामरास्तु अनयोपार्जितां श्रियं त्यक्तुमनीशा समन्योस्तस्माद्भीता विप्लवोद्यमं नात्यजन् ।

भिक्षाचरोऽपि त्यक्तराज्य 'पुष्याणनाड' नामकं स्थानं गतः स्वसुहृदः सोमपालस्य विषये वसन् तत्साहाय्येन पुनरुत्साहसम्पन्नोऽभूत् । तत्रापि दुर्नयपात्रतां भजन्नसौ रणे हतस्य बिम्बमन्त्रिणः प्रियामवरुद्धात्वमनैषीत् । अथ कैश्चिदुपद्रविराजभिर्मिलितोऽसौ पुनरुत्पातानकरोत् । अनेकस्थानानि तेन विजितानि, निर्दग्धानि, विध्वस्तानि च । ग्रामादिदाहं वर्णयति कल्हणः—

तावन्तो जन्तवस्तत्र व्यपद्यन्त तदा क्षणात् ।
स्विन्ना एव न ये दग्धास्तावतापि कृशानुना ॥
इति (रा० त० ८।९८७) ।

इतस्तु—

निमित्तभूतमेतादृक्प्रजासंहारवैशसम् ।
स्वं निन्दन् सुस्सलो राजा ततो योद्धुं विनिर्ययौ ॥ इति ।

नाना युद्धानि बभूवुः । तत्कारणान्निखिलमेव राष्ट्रं सवतः शोचनीयतामगात् । एकस्मिन् समये तस्मिन् द्वैराज्येऽकाण्डपतितैर्हिमैर्विवशं भिक्षाचरस्य बलं सुस्सलक्ष्माभृदजयत् । पुनर्युद्धे भिक्षाचरो जयं लेभे, सुस्सलस्य तु महती सेना विनष्टा । इत्थं विकटानि युद्धान्यभूवन् । कदाचित्तु तादृशं तुमुलं भीषणं च जन्यमजनि, यत्र "भिक्षोर्भूमिभृता शक्तिर्भूमिभर्तुश्च भिक्षुणा" परिज्ञाता । एकदा तु राजा दग्धमुत्सन्नं च स्वं पुरं नष्टाश्च प्रजाश्चिन्तयन् निर्विण्णः सन् मरणं बहुमन्यत । तथा मत्वा चासौ युद्धाय महान्तं संनाहमकरोत् । तत्फलमिदमभूद् यद्वर्णितं महाकविना कल्हणेन—

कलविङ्कानिव श्येनः कुरङ्गानिव केसरी ।
एको व्यद्रावयद् भूरीनरीन् सुस्सलभूपतिः ॥
इति (रा० त० ८।१२००) ।

किन्तु निरन्तरं प्रचलद्भिर्युद्धैः काश्मीरदेशस्य या दुर्दशाऽभूत्, ता वर्णयति कल्हणः—

जाग्रत्स्वपंश्चलंस्तिष्ठन्स्नानश्नन्नथ सोऽरिभिः ।
निर्गच्छन्नित्यमाहूतो न कैरुद्वाष्पमीक्षितः ।।
वह्निनिर्दग्धसर्वान्नसंभारे मण्डलेऽखिले ।
दुःसहः सहसैवाथ घोरो दुर्भिक्ष आययौ ।।
दीर्घविप्लवसंक्षीणसंचया डामरैर्बहिः ।
उत्तब्धोत्पत्तयो रुद्धसंचारा दग्धमन्दिराः ।।
अनाप्नुवन्तो विधुरे राज्ञि राजकुलाद् धनम् ।
दुर्भिक्षे तत्र सामन्ता अपि क्षिप्रं विपेदिरे ।।
वन्हिनिष्ठ्यूतशेषाणि वेश्मान्यन्नाभिलाषिभिः ।
बुभुक्षार्त्तर्जनैर्दत्तो ददाहाग्निर्दिने दिने ।।
निर्मांसनरकङ्कालकपालशकलाकुला ।
उवाह सर्वतः श्वेता क्षितिः कापालिकव्रतम् ।।
कृच्छ्रसंचारिणोऽकांशुश्यामक्षामोच्चविग्रहाः ।
व्यभाव्यन्त बुभुक्षार्त्ता दग्धस्थाणुनिभा जनाः ।।

इति (रा० त० ८।१२०५-१२१२) ।

एवंभूते राज्ञः सुस्सलस्य व्यसने तद्व्यसनोदन्तश्रवणदुःखार्त्ता, तद्गृहविभूति-गृहिणी, 'मेघमञ्जरी' नाम महादेवी लोहरदुर्गाद्दर्शनाशया काश्मीराभिमुखं दत्त-यात्रा, श्रान्ता च फुल्लपुरान्तिके व्यपद्यत । तदुदन्तेन राजाऽतीव दुःसमापेदे । इतस्तु द्विषन्त आहवाह्वानं कुर्वन्त आसन् । तत्संरम्भे राजा शोकं व्यस्मार्यत, किन्तु तन्मानसं सर्वथा निर्विण्णमेवाभूत् ।

१४२. जयसिंहः—(सिंहदेवः)—

(६) राज्ञः सुस्सलस्य सूनुः 'जयसिंहः' तदानीं शैशवं व्युत्क्रम्य युवत्वमधिरूढ आसीत् । निर्विण्णमानसो राजा सुस्सलो राज्यं निक्षेप्तुकामस्तं लोहराचलादानिन्ये । 'भागिकं' नाम कंचिद् वीरं मण्डलेश्वरतां नीत्वा च तं लोहरे कोशदेशयोर्गुप्त्यै न्ययुङ्क्त । जयसिंहो वराहमूलं संप्राप्तः, राजा सुस्सलस्तु ततोऽप्यग्रे आयात आसीत् । महादेवीशोकसन्तप्तोऽसौ सुतमाश्लिष्य किंचिदानन्द-मनुबभूव ।

राजपुत्रो जयसिंहस्त्रिभिर्वर्षैः स्वमण्डलं प्रत्यायातः । स पितरमन्तरसुस्थितं

पश्यन् भृशं पर्यतप्यत । खेदम्लाननोऽसावम्बुलम्बोऽम्बुदो दावनिर्दग्धं काननमिव लोष्टावशेषं स्वपुरमविशत् । अथ राजा सुस्सल आषाढस्याद्येऽहनि तं राज्येऽभ्यषिञ्चत्, कृत्स्नं राज्यतन्त्रं भुक्त्वा चाश्रुगद्गदस्तमवादीत्—

श्रान्ताः पितृपितृव्यास्ते न यां वोढुमशक्नुवन् ।
धुरमुद्वह तां वीर ! त्वयि भारोऽयमर्पितः ॥

इति (रा० त० ८।१२३३)।

यद्यपि तदानीं दैवविमोहितो सुस्सलनृपः पुत्रं साम्राज्यप्रक्रियामात्रपात्रं व्यधात्, न त्वेवाधिकारमार्पिपत्, तथापि राजसूनोस्तस्याभिषेकविधावेव सर्वे पुरोपरोधावग्राहव्याधिचौराद्युपद्रवाः शमं ययुः । मही सम्पन्नसस्या ववृते, श्रावणे मास्येव दुर्भिक्षं प्रशमं ययौ । अथासौ 'सिंहदेवो' (जयसिंहो) रणे रिपूणां क्षयं कर्त्तुं प्रववृते । किन्तु कर्णेजपैः "अयं भवद्द्रोग्धा" इति तत्पितुः सुस्सलदेवस्य सूचितम् । सुस्सलदेवोऽपि कोपात् तत्त्वमविमृशन्नेव सिंहदेवं (स्वपुत्रं राजानं) बन्द्धुं कंचिद् व्यसर्जयत् । राजसिंहस्तु तत्सर्वं बुद्धवान् । बन्धनाय गतः पुरुषस्तु कोपस्मितोत्कटस्य राजसिंहस्याग्रेऽप्रतिभोऽभवत्, पार्थिवाज्ञां तु स तद्रक्षामात्रेणामोघतां निनाय ।

एतेन व्यतिकरेण जयसिंहस्यातीव मनस्तापोऽभूत्, येनासौ भोजनमपि नाकरोत् । अन्येद्युश्च पितुः प्रत्ययोत्पादनाय स बन्धनायागतेन पुरुषेण सहैवान्तिकं गन्तुं प्रावर्त्तत । किन्तु सुस्सलदेवस्तं मिथ्यैव प्रसादयन् मन्त्रिभिर्मार्गादेव न्यवर्तयत । किन्तु सोऽन्तरेवेत्थं निश्चिकाय यत्—'अहं कदाचिदतर्कितागमः प्रविश्य, जयसिंहं बद्ध्वा च कारायां स्थापयिष्यामि" इति । राज्यमेव धिक् ! यत्कृते पुत्राः पितरश्चेतरेतरं शङ्कमानाः कुत्रापि रात्रिषु सुखं न शेरते । येषां भूपतीनां पुत्रपत्नीसुहृद्भृत्या अपि शङ्कानिकेतनं स्युः, तेषां को विस्रम्भभूरिति को वेत्ति ? अथ 'उत्पलो' नाम कश्चिद्दूतकर्मनिरतो राज्ञो विश्वासपात्रमभूत् । राज्ञा सुस्सलेनासौ कोशाधिपोऽपि कृतः । अनन्तरं सुस्सलदेवः खेरीविषयवर्त्तिनं वाष्ट्रकाख्यं ग्रामं गत्वा कल्याणपुराभ्यर्णे नानारणैर्भिक्षाचरप्रमुखान् महाभटान् विलक्षतां निन्ये । तस्मिन् समये सोऽनेकेषां शत्रूणां दमनमकरोत् । तेन च सर्वे विप्लवाः शान्ता अभूवन् । परन्तु प्रत्यक्षं दमनं लब्धवन्तोऽपि टिक्कादयः केचन शत्रवो राज्ञः सुस्सलस्य तत्सेनापतेः सुज्जेर्वा एकतरस्य हननायान्तरेव जाग्रति स्म । ते राज्ञो

विश्वासपात्रमुत्पलोऽपि समुपजप्य तयोरेकतरस्य हनने बद्धोद्यमोऽकारि। एकदासौ सेनाभ्यः साहसक्षमैस्त्रिचतुरशतैः पत्तिभिः समं क्वचिद्ययौ। राजा सुस्सलदेवस्तु नगरस्थितं 'मन्दुराचक्रवर्त्ति' नामकमस्वस्थं निजं तुरङ्गमुल्लाघयितुं निजान् प्रतीहारान् पार्श्वाद् विसृष्टवानासीत्। परिमिता एवानुगास्तत्रासन्। तदानीं महाप्रतीहारस्य लक्ष्मकस्यापत्यं 'शृङ्गारो' नाम कुतश्चिदाप्तमुखाच्छ्रुत्वा राज्ञो हननचेष्टां तस्मै सूचितवान्, परन्तु आसन्नजीवितान्तो राजा विरुद्धेऽपि तस्मिन्नुत्पले बन्धुधियमेवाकरोत्। किं च शृङ्गारं निर्भर्त्स्य तमुत्पलादिभ्योऽदर्शयद् यत्—"भो उत्पल! पश्य, एष त्वां दुष्टमाचष्टे" इति। उत्पलादयस्तु तस्मिन् क्षणेऽवहित्थाम् (आकारगुप्तिम्) एवाकुर्वन्। राजा द्वित्रान् मुख्यशस्त्रिणः स्वान्तिके समाकारयत्, क्वापि रतिं नालभ्य च। एवमुत्पलाद्याः साशङ्का दिवसद्वयमत्यवाहयन्। तृतीयेऽह्नि राजा सुस्सलदेव उत्पलं मध्याह्ने दूतैराजुहाव, अन्तः प्रविशतस्तस्यानुगा द्वाःस्थैर्बहिरेव रुद्धाः, केवलमुत्पलस्य भ्राता व्याघ्रनामैव राज्ञा प्रवेशितः। राजाज्ञयाऽऽप्तजनेष्वपि बहिर्यातेषु बहुभिर्मिषैरन्तःप्रवेशिता द्रोग्धार एव तत्रातिष्ठन्। तेषु प्रशस्तराजो नाम डामरो बाह्यं मण्डपं निर्जनमाकलय्यालक्ष्यमाणो द्वारमर्गलितं व्यधात्। तत उत्पलः शीतालुतया प्रावारवेष्टितस्य राज्ञः पार्श्वस्थां शस्त्रिकां पादप्रणतिकैतवादपाहरत्, तां च विकोशामकरोत्। तां दृष्ट्वोद्भ्रान्तलोचनो राजा सुस्सलदेवः "हा धिक्! किं द्रोहः?" इति यावद् ब्रूते स्म, तावत् तस्य सव्ये पार्श्वे तयैव शस्त्रिकया स उत्पलः प्रथमं प्राहरत्। ततः प्रशस्तराजस्तस्य मूर्ध्नि प्रजहार। ततोऽप्यग्रे व्याघ्रो नामोत्पलभ्राता तस्य वक्षो विक्षतमकरोत्। राज्ञः पार्श्वे राहिलोनाम कश्चिद् वृद्धो विद्वान् स्थितो गवाक्षिकया बहिः पूत्कर्त्तुं धावति स्म, सोऽपि व्याघ्रेण निहतः। राजभवनाद् बहिरपि स्थितैः शत्रुभिरुदायुधैर्नगरं लुण्टितम्, गृहा दग्धाः, राजभृत्याश्च निहताः। शेषाश्च पलायिताः। राजात्मजा अपि केचन निहताः।

	राजानः	राज्यकालः			राज्याधिकारकालः	
		वर्षाणि	मासाः	दिनानि	खिृष्टाब्दः	कल्यब्दः
१	जयसिंहः	२२			११२८	४२३०
२	परमाणुकः	९	६	१०	११५०	४२५२
३	वर्त्तिदेव.	७			११६०	४२६२
४	बोप्यदेवः	९	४	२१	११६७	४२६९
५	जस्सदेवः	१८		१३	११७७	४२७९
६	जगदेवः	१४		३	११९५	४२९७
७	राजदेवः	२३	३	२७	१२०९	४३११
८	सङ्ग्रामदेवः	१६		१०	१२३३	४३३५
९	रामदेवः	२१	१	१३	१२४९	४३५१
१०	लक्ष्मणदेवः	१३	३	१२	१२६९	४३७३
११	सिंहदेवः	१४	५	२७	१२८५	४३८७
१२	सुहदेवः	१९	३	२५	१३००	४४०२
१३	रिञ्चणः	३	२	१९	१३२०	४४२२
१४	उद्यानदेवः	१५	१	१०	१३२४	४४२६
१५	कोटादेवी		६	१५	१३४०	४४२२

जयसिंहः

जयसिंहो राज्याधिकारमाप्य वर्षाणां द्वाविंशतिं तमधिकारं निरुवाह, द्विपञ्चाशत्तमे च लौकिकाब्दे फाल्गुनकृष्णद्वादश्यां भौतिकं देहं परित्यज्य स्वर्गमारुरोह। जीवन्नसौ नियतं प्रजाजनहितं साधयन्नवर्तत।

परमाणुकः

तदनन्तरं जयसिंहात्मजः परमाणुकः काश्मीरराजसिंहासनमध्यासाञ्चकार। अयं पूर्वं प्रजापरिरक्षणादितो विमुखीभूय येन केन प्रकारेण स्वकीयं धनकोषं परिपूरयितुं प्रयेते (प्रायतत)। किन्त्वन्ते तस्य धूर्तैर्मन्त्रिभिः बालकमिव परमाणुकं वञ्चयित्वा भीषयित्वा च सर्वमपि धनमपहृतम्। नववर्षाणि षण्मासान् दशदिनानि च राज्यधुरं च वोढ्वाऽसौ द्विषष्टितमे लौकिकाब्दे कालकवलतां प्राप।

वर्तिदेवः

परमाणुकादनन्तरं तत्तनूजो वर्तिदेवो राजा बभूव । सप्त वर्षाणि च राज्यं चकार ।

वोप्यदेवः

वर्तिदेवे परलोकवर्तिनि संवृत्ते वोप्यदेवः सिंहासनमारुरोह । अयमपि नव-वर्षाणि चतुरो मासान् एकविंशतिं वासरांश्च काश्मीरान् शशास । असौ मूर्खशि-रोमणिरेवासीत् ।

जस्सदेवः

ततस्तस्य कनिष्ठो भ्राता जस्सदेवो भूपतिरभूत् । अयम् अष्टादश वर्षाणि त्रयोदश दिनानि च राज्यभारमुवाह । अयमप्यतिमूर्ख एवाऽऽसीत् । क्षुक्षभीमनामानौ कौचिद् धूर्तब्राह्मणावस्य नितरां प्रियावास्ताम् ।

जगदेवः

जस्सदेवात्परतोऽस्य पुत्रो जगदेवो राज्यमवाप । चतुर्दश वर्षाणि त्रीणि दिनानि चायं राजत्वमुदवहत् । अयं विनयी प्रजाप्रियश्चाभूत् । असौ स्वकीये राज्ये सुव्यवस्थां स्थापयितुं राज्यस्य च समस्तं शल्यमुद्धर्तुं प्रयत्नानाचरत् । राहुलो नामास्य सर्वगुणाकरोऽमात्य आसीत् । तदीयमन्त्रबलेन जगदेवः सर्वान् शत्रूननीन-शत् । महाराजो जगदेवो रज्जुपुरे भगवतो हर्षेश्वरस्य मन्दिरमपि निरमापयत् । किन्तु द्वारपतिः पद्मस्तं विषं पाययित्वाऽजीघतत् ।

राजदेवः

जगदेवे देवगतिं गते राजदेवो राजा बभूव । त्रयोविंशतिवर्षाणि त्रीन् मासान् सप्तविंशतिदिनानि चायं राज्यमशात् । अयं पितृघातकात्पद्माद् बिभ्यत् काष्ठवाटाख्ये स्थाने सल्हणनामके दुर्गे कृताश्रयोऽतिष्ठत् । द्वारपतिः पद्मो गत्वा तद् दुर्गं परित आवेष्टयत् । तुमुलं युद्धमभूत् । प्रमादेन युध्यमानो द्वारपतिः केनचिच्चा-ण्डालस्य हस्तेन वधमवाप । इत्थं राजदेवस्य शत्रवो विनष्टाः, तदीयः प्रजाजनश्च सुतरां प्रहृष्टः ।

संग्रामदेवः

एतदनन्तरं राजदेवतनुजन्मा सङ्ग्रामदेवो राजा बभूव । सङ्ग्रामदेवः षोडश वर्षाणि दश दिनानि च राज्यमकार्षीत् । अयं विजयेश्वराभिधे स्थले

गोब्राह्मणेभ्य एकविंशतिं शालानामस्थापयत् । असावजस्त्रं प्रजानां मङ्गल-साधनतत्परोऽतिष्ठत् । 'दुर्जनाः सज्जनानामकारणवैरिणो भवन्तीति कह्लणवंशीया राजानस्तं जघ्नुः ।

रामदेवः

संग्रामदेवे हते तदात्मजो रामदेवो भूपतिरभवत् । असौ स्वकीयेनातुलितेन शौर्यबलेन सर्वानपि पितृशत्रूनशातयत्, लेदर्या दक्षिणे पार्श्वे सल्लरनाम्नि स्थले च स्वनामाङ्कितं दुर्गमतिष्ठिपत् । उत्पलपुरस्थितं भगवतो विष्णोर्जीर्णं भग्नदशापन्नं च मन्दिरं सुन्दरतया समस्कारयत् । अयम् एकविंशतिं वर्षाणि, एकं मासं, त्रयोदश दिनानि च प्रदेशमेतमशात् । चन्दने पुष्पमिव विधिरस्य कुले सन्तानं न प्रादात् । इत्यसौ भिषायकपुरस्थितस्य कस्यचिद् ब्राह्मणस्य लक्ष्मणाभिधं सुलक्षणं पुत्रं दत्तकपुत्ररूपेणोररीकरोत्, काश्मीरराज्येऽभ्यषेचयच्च । अस्य समुद्राभिधाना महिषी च वितस्तातीरे समुद्रामठमतिष्ठिपत् ।

लक्ष्मणदेवः

रामदेवानन्तरं लक्ष्मणदेवो राजाऽभूत् । तद्राज्ये शत्रुभिर्विषमा उत्पाताः प्रारेभिरे । बहिलानाम्नी निष्पापा तन्महिषी समुद्रामठान्तिके नूतनमेकं मठं निरमापयत् । लक्ष्मणदेवस्त्रयोदश वर्षाणि त्रीन् मासान् द्वादश दिनानि च भुवं शासित्वान्ते तुरुष्कराजहस्तेन मृत्युमवाप ।

सिंहदेवः

लक्ष्मणदेवे दिवंगते वंशान्तरोद्भवो नीतिविशारदो लेदरीनायकः सिंहदेवः काश्मीराधिपतिरभूत् । तेन चतुर्दश वर्षाणि पञ्चमासान् सप्तविंशतिं वासरांश्च काश्मीरभूः शासिता । गुरुप्रेरणया चानेन ध्यानोद्दारनाम्नि स्थले नृसिंहदेवमन्दिर-मेकं प्रतिष्ठापितम् । अस्य मन्त्रोपदेष्टा गुरुः श्रीशङ्करस्वामीति नाम्ना विश्रुतोऽभूत् । अनेन राज्ञा तस्मा अष्टादशमठैश्वर्यं दक्षिणारूपेणार्पितमासीत् । परस्तात्तु सिंहदेवः आस्तिक्यबुद्धिं विनयादिकं च विहाय भगिन्यामासक्तोऽभूत् । अतोऽसौ भगिनीपतिना केनापि कैतवेन निहतः ।

सुहदेवः

अनन्तरं तस्य भ्राता सुहदेवो राज्यमधिचकार । अथ वृत्तिलाभार्थं

दिग्दिगन्तरेभ्योऽभ्येत्यानेकाभिर्ब्राह्मणादिप्रजाभिः सुहदेवः समाश्रितः । असौ पञ्चगह्वरव्यपदेशभाजि प्रदेशे पार्थवत् पूजितोऽभूत् । तस्य पुत्रो बभ्रुवाहनो गर्भरपुरमस्थापयत् । एकोनविंशतिर्वर्षाणि त्रयो मासाः पञ्चविंशतिर्दिनानि चास्य शासनकालः ।

डल्चः

अथ सुहदेवे दिवङ्गते म्लेच्छराजो डल्चः काश्मीरराज्यमनीनशत् ।

रिक्कणः

दानशीलो भोट्टवंशोद्भवस्त्रिविष्टपदेशवासी **रिक्कणः** काश्मीरराज्यसिंहासनमध्यतिष्ठिपत् । स पराक्रमे इन्द्रतुल्य आसीत् । तदीये शासनकाले प्रजाजनः सन्तोषस्य वृद्धेश्चाभ्युन्नतिमसाधयत् । असौ त्रीणि वर्षाणि द्वौमासौ एकोनविंशतिं दिनानि च शासनं विधाय द्वाविंशतितमे लौकिकाब्दे परलोकमयासीत् ।

रिक्कणमहिषी

ततोऽस्य **महिषी** सचिवसाहाय्येन चतुरो मासान् राज्यकार्यमचालयत् ।

उद्यानदेवः

ततः सिंहदेवस्य ज्ञातिबन्धुना उद्यानदेवेन राजपदाकाङ्क्षया राज्यमिदमासादितम् । पञ्चदशवर्षाणि मासमेकं दशदिनानि चायं काश्मीरानशात् ।

कोटादेवी

अथास्मिन् गतासौ **कोटादेवी** सार्धषण्मासान् राज्ञी अवर्तिष्ट ।

१३४१ खिष्टाब्दात् १८१८ खिष्टाब्दं यावत् काश्मीर-राज्याधिकारिणो मुश्लिमशासकाः

१. शाहमीरः (शमसुद्दीनः)
२. जमशेदः
३. अलाउद्दीनः
४. शहाबुद्दीनः
५. कुतुबुद्दीनः
६. सिकन्दरः
७. अलीशाहः
८. जिनुल् उद्दीनः
९. हाजीखानः
१०. हसनखानः (शासनशाहः)
११. महम्मदशाहः
१२. फतेहशाहः
१३. इब्राहीमः
१४. नाजुकशाहः
१५. कामरानः
१६. हुमायुः
१७. शम्सशाहः
१८. इस्माइलशाहः
१९. दौलतखानः
२०. हबीबः
२१. गाजीखानः
२२. हुसेनखानः
२३. खानजमानः
२४. अलीखानः
२५. यूसूफखानः
२६. मुबारकः
२७. लोहरचकः
२८. याकूबः
२९. काजीअल्ला
३०. मिरजायादगारः
३१. शेखफरीदः
३२. मिरजालश्करः
३३. अशाहखानः
३४. अहादखानः
३५. सुल्तानमुहम्मदकुली
३६. अहमदशाहदुरानी

शाहमीरः (शमसुद्दीनः)

अथ शाहमीरो नामामात्यः सचिवान्तरैर्विप्रवरैश्च सम्भूय सपुत्रां राज्ञीं हत्वा राज्यमात्मसादकरोत् । ततः प्रभृति काश्मीरराज्यं यवनशासकाधीनतां प्राप्तम् । अयं शाहमीरः 'शमसुद्दीन'नाम्ना विख्यातोऽभूत् । पञ्चगह्वरप्रदेशजा अष्टादश यवनाः काश्मीरराज्यसिंहासनमध्यतिष्ठन् । तेष्वयं ताहराजकुलजातः शमसुद्दीनः काश्मीराणां यवनशासकेषु प्रथमोऽभूत् । शमसुद्दीनः प्रभूतबलपराक्रमोऽभवत् । असौ भिक्षणभट्टान् हत्वा बलपूर्वकं राज्यमकरोत् ।

जमशेदः

शमसुद्दीने मृते तत्तनयो जमशेदः साम्राज्यमवाप । असौ वर्षमेकं दशमासांश्च काश्मीरान् शशास ।

अलाउद्दीनः

ततोऽस्य कनिष्ठो भ्राता अलाउद्दीनो राज्याधिकारमध्यगच्छत् । स च द्वादश वत्सरानेकादश मासांस्त्रयोदश वासरांश्च सुनियमेन प्रजा अपालयत् ।

शहाबउद्दीनः

तदनन्तरमलाउद्दीनतनुजन्मा शहाबउद्दीनो दिग्विजयी राजा बभूव । अयं विंशतिं वर्षाणि शासनसूत्रमधारयत्, सर्वान् नृपान् प्रति च महतीं प्रतिस्पर्धां प्राकाशयत् ।

कुतुबउद्दीनः

एतदनन्तरमस्य कनिष्ठो भ्राता कुतुबउद्दीनः पञ्चदशवर्षाणि पञ्चमासान् दिनद्वयं च काश्मीरानशात् ।

सिकन्दरः

कुतुबउद्दीनात्परं तन्नयनानन्दकरः सिकन्दरः द्वाविंशतिं वर्षाणि नवमासान् षड्दिनानि च राजत्वमुवाह । अयं सुबहूनि संस्कृतपुस्तकानि हुताशने निक्षिप्य भस्मसादकरोत् ।

अलीशाहः

सिकन्दरे कालकवलतामुपयाते तत्तनुजोऽलीशाहः काश्मीराधिपत्यमवाप । षड्वर्षाणि नवमासांश्च शासनमकार्षीत् ।

जिन-उल्-अब्-दीनः

अलीशाहादनन्तरं प्रजानां पुण्योदयादिव तस्य सहोदरो जिनउल्अब्-दीननामा काश्मीरराज्याधिकारमधिगतवान् । अयमतितरां विद्याव्यसनी कलाप्रियश्चासीत् । हृदयग्राहिणीषु कवितासु समुत्कृष्टेषु च शिल्पेष्वयं समुपस्थितेषु यथायोग्यैः पुरस्कारैस्तासाञ्च तेषाञ्च सत्कारं करोति स्म । सिन्धून् सिन्धुवारादींश्च देशान् विजित्यासौ विविधशिल्पसमन्वितमेकं यन्त्रागारमपि निरमापयत् । अस्य आदमखानः, हाजीखानः, बरहमखानश्चेति त्रयः पुत्राः समभवन् । तेषु हाजीखानबरहमखानयोर्युद्धमभूत् । तत्र हाजीखानो व्यजयत । जिनउल्अब्-दीनो राज्यस्य बहुविधमङ्गलकरं कार्यजातं सम्पाद्य द्विपञ्जाशतमब्दान् राज्यं शासित्वा प्राणान् व्यसर्जयत् ।

हाजीखानः

ततो हाजीखानो राजाऽभूत् । अयं समुद्रामठे 'हैदरशाही'ति नाम अङ्कितमकारयत् । अस्य राज्ञो रिक्तेतरनामकः कश्चिन्नापितोऽतिप्रियोऽभवत् । स नापितोऽमात्यो भूत्वा प्रजा अतितरामखेदयत्, राजानं च कुकृत्येषु पातयित्वा दीनाभ्यो दुःखिनीभ्यः प्रजाभ्यो भूयांसमुत्कोचमगृह्णात् । हाजीखानः स्वकीयानां कर्मचारिणाममात्यादीनां च प्रेरणया द्विजान् समतापयत्, स्वपित्रा तेभ्यः प्रदत्तायाश्च भूम्यादिसम्पत्तेस्तान् दूरमपासारयत् । असावेकं वर्षं द्वौ मासौ च काश्मीरान् शशास ।

हसनखानः

तमनु तत्पुत्रो हसनखानो भूपतिरभवत् । असौ दिद्दामठस्य निकटे मनोज्ञां राजधानीमस्थापयत् । तत्रैवास्य जनन्यापि काचिद् धर्मशाला स्थापिताऽभूत् । हसनखानो मसजिदधर्मवासादीनि बहूनि धर्मस्थानान्यकल्पयत् । मठाग्रहार देवमन्दिरस्थापनाभिरतिथिसत्कारादिभिश्च सत्कार्यैरयं स्वराज्यसम्पदं सफलतामनैषीत् । एष सुबहूनि संस्कृतपदानि समजानात् । सङ्गीतशास्त्रमपि समवेदीत् । स्वयमपि रागानुगान् आलापान् अकार्षीत् । एतस्य राज्यसमये प्रजाः सुखेन कालमत्यवाहयन् । अस्य पितृव्यो बहरामखानो राज्यलिप्सयाऽनेन सह युद्धमकार्षीत्, पराजयञ्चान्वभवत् । द्वादश वर्षाणि पञ्चदिनानि च राज्यमुपभुज्यायं प्राणानुदसृजत् ।

मुहम्मदशाहः

ततो हसनसूनुर्मुहम्मदशाहः काश्मीराधिपतित्वमुपययौ । अस्य राज्यं मन्त्रिणां दुरभिसन्धिना विचलितमभूत् । मुहम्मदशाहः सैयदानां दौहित्र आसीदिति तद्राज्ये सैयदाः प्राधान्यमापुः । सैयदानां मट्टैः सह विरोधे काश्मीरराज्ये महान् विप्लवः समुपातिष्ठत । २ वर्षे ७ मासांश्च मुहम्मदशाहो राज्यमकार्षीत् । अस्मिन्विप्लवेमुष्य पितृव्यः फतेहशाहः काश्मीरराज्यमात्मसाच्चकार ।

फतेहशाहः

तदनन्तरं तत्पितृव्यः फतेहशाहः काश्मीरराजसिंहासनमारुरोह । तद्राज्ये प्रजाः स्वस्वधर्मनिरताः, दयादाक्षिण्यादिगुणोपेताश्च सत्यः सुखमध्यवात्सुः । ९ वर्षाणि १ मासञ्च काश्मीरान् शासितवान् । अस्य राज्ञः कश्चन चन्द्रवंशोद्भवो निर्व्यसनः सोमराजानकनामको विनीतोऽमात्य आसीत् । स मीरशेखस्यादेशेन विप्रेभ्यो दत्तपूर्वां भूमिमाच्छिद्य देवालयस्थेभ्यो राजभृत्येभ्योऽददात्, तेषाञ्च मुख्यतां पर्यकल्पयत् ।

किन्तु फतेहशाहे निरस्ते पुनरपि मुहम्मदशाहः काश्मीरराजोऽभवत् । एकादश वर्षाणि दश मासान् दश दिनादि चायमैषमः काश्मीरानशात् । एतद्राज्ये कण्ठभट्टादिभिर्महोदयैः सोमराजानकविलोपितानां हिन्दुक्रियाणां पुनरुद्धारः कृतः । किन्तु खोजाजातीयेन मीरअहमद नाम्नाऽधिकारिणा निर्मलादयो विप्रा घातिताः, उक्तञ्च—हे विप्राः' अस्मिन् कलियुगे तद् ब्रह्मतेजः क्वास्ति ? स आचारश्च क्वास्ति ?' इति । तस्मिन्नेवावसरे मुहम्मदशाहः फतेहशाहस्य मृत्युसंन्देशं प्राप । तत्समये कश्चित् चक्रवर्ती राजा गणपतिसिकन्दरः काश्मीरानाचक्राम । किन्तु मुहम्मदशाहस्तं पराजयत । ततः फतेहशाहस्य पुत्रा राज्यलिप्सया काश्मीरानाजग्मुः, मुहम्मदशाहं च राज्याद् भ्रंशयामासुः ।

इब्राहीमः

ततः षड्यन्त्रकारिण इब्राहीमं काश्मीरेश्वरं चक्रुः । तस्मिन्नेव समये काश्मीरराज्ये तुरुष्कराजो विकटमुपद्रवमुपास्थापयत् । प्रथमो मार्गेश्वरोऽब्दुलो मुगलराजं वावरमुपेत्य काश्मीरराज्यं जेतुं सैन्यसाहाय्यमयाचत । वावरस्तस्यैकं सहस्रं सैनिकानां प्रायच्छत् । अब्दुलः फतेहशाहस्य पुत्रं नाजुकखानमग्रे कृत्वा

गिरिपथेन तं कष्श्मीरराज्ये प्रावेशयत् । सः तुरुष्कसैन्यद्वारा काश्मीरं जित्वा नाजुकशाहं राजानमकरोत् ।

नाजुकशाहः

ततो मुहम्मदशाहे लोहराधीश्वरे जाते तुरुष्कसैन्यं स्वस्थानं प्रत्यावर्तत । नाजुकशाहश्च वर्षमेकं राज्यं कृत्वा मुहम्मदशाहाद् युवराजपदं प्राप्तवान् । वर्षपञ्चकानन्तरं पुनरपि मुहम्मदशाहः काश्मीरराज्यमवाप ।

मुहम्मदशाहः

अथ बाबरे मृत्युं प्राप्ते तत्पुत्रौ 'कामरान–हुमायुं'नामकौ पुत्रौ काश्मीरराज्यं हस्ते कृतवन्तौ । किञ्चित्कालानन्तरं 'महरमो' नाम सेनापतिर्बहुतरेण सैन्येन सह काश्मीरान् जेतुमायातः । पौरगणो भयात्पलाय्य गिरिगुहाः समाश्रयत् । तदा शून्यां नगरीं विलोक्य मुगलै राजधान्याः सर्वाणि गृहाणि दग्धानि, सहस्रशः प्राणिनो विनाशिताः । ततः काश्मीरेषु काशगराणामुपद्रव उत्थितः । तेनोद्वेजितैस्तुर्कैर्ग्रामनगराणि दग्धानि । धनरत्नानि रमणीरत्नानि चापहृत्य ते स्वस्थानं प्रतिन्यवर्तन्त । ततः काश्मीरेषु भयावहं दुर्भिक्षमभूत् । एतादृशि संकटमये समये मुहम्मदशाहः पुनः पञ्चवर्षाणि राज्यं कृत्वा शरीरेण सह तदपि त्यक्तवान् ।

शम्सशाहः

ततस्तत्पुत्रः शम्सशाहः काश्मीरराजोऽभवत् । तत्समये काचचक्रपतिः काश्मीरानाक्रमितुं जैनापुरं प्रति प्रस्थितः । किन्तु सन्धिपणेन युद्धमवरुद्धम् ।

इस्माइलशाहः

शम्सशाहानन्तरं तद्भ्राता 'इस्माइलशाहः' काश्मीरराज्यधुरमुवाह । ततो मुगलसेनानीर्नाजुकशाहः सैन्यसज्जया देशं जेतुमियेष ।

नाजुकशाहः

ततो नाजुकशाहस्य राज्यशासनमभूत् । अमुष्य राज्ये प्रजाभिः सुखेन स्वास्थ्येन च दिनानि व्यतियापितानि, प्रजासु सर्वा अपि वैदिक्यः क्रिया निष्प्रत्यूहं प्रचलिताः । तत्समये ग्रामविभागे कर्मचारिणां विरोधः समजायत । तं विरोधमेव पुरस्कृत्य मिर्जाहैदरो दौलतखानश्च मिथोऽयुध्येताम् । मासमेकं युद्धं प्रावर्तत । अन्ते दौलतखानो विपक्षं पराजयत ।

दौलतखानः

विपक्षं पराजित्य दौलतखानः शासनं स्वहस्तेऽकरोत्। तत्समये काश्मीरेषु भयङ्करो भूकम्पो व्यजायत। येनानेकानि स्थानानि विपर्यस्तान्यभवन्। एकदा दौलतखानस्तुलमुलनाम्नि स्थाने महात्मानम् 'अभिमन्युम्' अभिगम्य सविनयं पप्रच्छ—'अस्मद्राज्यं कथं विस्तारमेष्यतीति।' ततः स महात्मा प्रत्यवदत्—'यदा ब्राह्मणेभ्यो वार्षिकं करं न ग्रहीष्यसि, तदा तव राज्यं विकासमेष्यति, तवाभीष्टानि च सेत्स्यन्ति' इति। तच्छ्रुत्वा दौलतखान आचख्यौ—वयं यवनाः सन्तो भवदादेशेन ब्राह्मणेभ्यः करग्रहणं कथं निवारयिष्यामः।' ततः स महात्मा क्रोधाविष्टः सन् तमशपत् 'तदा जालम, अल्पैरेवाहोभिस्तव राज्यश्रीर्विफला भविष्यति।' तत एव दौलतखानस्य राज्यश्रीर्विच्छिन्ना। ततो हबीबस्य हस्ते राज्यशासनं गतम्। हबीबाच्च गाजीखानस्य। गाजीखानात्परं पुनरप्ययं राज्यमवाप।

हबीबः

दौलतखानात्परं मासमेकं हबीबो राज्यकार्यं समचालयत्।

गाजीखानः

ततश्च गाजीखानः काश्मीरराजपदमध्यतिष्ठत्। कदाचिदसावपि गणकान् पर्यपृच्छत्।—'अस्मद्राज्ये भूकम्पादीनि दुर्निमित्तानि कथमुपतिष्ठन्ति' इति। गणकाः प्रत्यवदन्—'भवद्राज्ये किमपि घोरतरं युद्धं भविष्यति' इति। किञ्चित्कालानन्तरं मिर्जाहैदरस्य सेनानीर्बृहता सैन्यदलेन काश्मीरानाक्रामत्। गाजीशाहोऽपि ससैन्यं निष्क्रम्य 'राजविर' नाम्नि स्थले युद्धमुदघोषयत्। तत्र युद्धे गाजीशाहस्य सागरसदृशं सैन्यं विलोक्य भयेन मिर्जाहैदरस्य सेनानीः ससैन्यः पलायिष्ट। ततो गाजीशाहस्य चकजनैः सह युद्धमभूत्। तत्रापि गाजीशाहेन हमेचकं हत्वा विजयोऽलभ्यत।

अथैकदा मुगलराजः शाहाब्दुलमाली प्रभूतेन सैन्येन सह काश्मीरान् जेतुमायासीत्, गाजीखानोऽपि महत्या सेनया सह परिहासपुरसमीपे तेन सह योद्धुमभिमुखीबभूव, तयोस्तुमुलं युद्धमभूत्। तत्र मुगलराजस्य भूयसी सेना हता, शिष्टा च प्रतिपलायिता।

पुनः दौलतखानो राज्यभारं जग्राह। दौलतखानोऽतिनिष्ठुर आसीत्, कस्यचिद् बालकस्य फलचौर्यापराधे स तदीयौ हस्तावेवाच्छेदयत्। तस्य प्रतापशाली

पुत्रः स्वमातुले किमप्यत्याचरत्, तदा स तं स्वपुत्रमपि प्राणदण्डेनादण्डयत्। दौलतखानस्याष्टादश, मन्त्रिणोऽभूवन्। असावन्ते गलितकुष्ठेनाक्रान्तः, इहैव लोके नारकीर्यातनाः प्राप्य पञ्चत्वं गतः।

हुसेनखानः

दौलतखानान्तरं तद्भ्राता हुसेनखानो राजा बभूव। असौ दानशीलः प्रजारञ्चकश्चासीत्। खानजमान नामकोऽस्य मन्त्री कियन्तं कालं यावदमुं राज्याधिकारात् दूरमपसार्य स्वयं काश्मीरानशात्। परन्त्वसौ अल्पेनैव कालेन तं दुर्मन्त्रिणं निहत्य राज्यं स्वायत्तीकृतवान्। अन्ते चापस्माररोगेण हुसेनखानो मृत्युमार्च्छत्। अमुना सप्त वर्षाणि राजत्वं धृतम्।

खानजमानः

हुसेनखाने काश्मीरान् शासति तन्मन्त्री खानजमानः किमपि कपटं विरच्य तं राज्यादवञ्चयत्, स्वयञ्च राजपदवीमध्यरुक्षत्। खानजमानः प्रतिदिनं पुरुषशतं घातयति स्म। दिलावरखानद्वारा खानजमानः स्वपुत्रमप्यजीघतत्। अमुं दुर्मन्त्रिणं निहत्य हुसेनखानः पुना राजाऽभूदिति पुरस्तात् सूचितम्।

अलीखानः

हुसेनखानात्परं तदीयो भ्राता अलीखानो नृपोऽभवत्। असौ प्रजानां सुखसम्पादनेषु निरतोऽवर्तिष्ट। अमुष्य समये काश्मीरेषु दुर्भिक्षमपतत्। नव वर्षाणि काश्मीराननुशिष्यासौ दिवं गतः।

यूसुफशाहः

अलीखाने दिवं गते तत्पुत्रो यूसुफशाहो राज्यभारमुवाह। परं तस्य पितृव्योऽब्दुलखानो दूतमुखेनामुं सन्दिदेश--'भ्रातरि मृते भ्रातैव राज्याधिकारमाप्नोति, तर्हि त्वं किमिति राज्यप्राप्तये लुब्धोऽसीति, अस्य सन्देशस्य परिणामे सिकन्दरपुरेऽब्दुलखानेन सह यूसुफशाहस्य युद्धमभूत्। तत्र अब्दुलखानः प्राणानत्याक्षीत्। ततो मुवारकखानो यूसुफशाहेन सह योद्धुमभ्याययौ, यूसुफशाहस्य सेनानीर्मुहम्मदखानस्तस्मिन्युद्धे निहतः, तेन यूसुफशाहः पराजितोऽभूत्। मुवारकखानश्च काश्मीरराज्यमवाप।

राज्याद्भ्रष्टो यूसुफशाहो भारतसम्राजोऽकब्बरस्यान्तिकं गत्वा स्वराज्य-

भ्रंशदुःखं न्यवेदयत्, साहाय्यं चायाचत। तावतैव कालेन काश्मीरेषु चकाः मुबारकखानं पराजित्य लोहरचकं तत्पदे न्यवीविशन्। अकवरप्रदत्तसैन्यादिसाहाय्येन सह बितस्तावेष्टिते स्वय्यपुरे स्थितो यूसुफो लोहरचकेन सहायुध्यत। तस्मिन् युद्धे लोहरचकस्य मन्त्री अब्दुलमीरो मारितः परवीरैः, लोहरचकः पराजितः, यूसुफशाहश्च पुनः काश्मीराधिपत्यं प्राप। तदा लोहरचको याकूबं शरणं गतः। याकूबस्त्ववसरमवेक्ष्य शरणागतस्यापि लोहरचकस्य तद्भ्रातुश्च नेत्रे स्फोटयामास। याकूबस्येममन्यायमसहमानो हैदरचकस्तेन सहायुध्यत। याकूबेन पराभूतश्चाकवरं शरणं गतः।

अत्र यूसुफशाहः काश्मीराधिकारं प्राप्य महता उपढौकनेन सह स्वपुत्रं सम्राजोऽकवरस्यान्तिकं प्रैषयत्। अकवरो यूसुफशाहस्य उपढौकनं प्राप्यापि काश्मीरजयाभिलाषं न जहौ। भगवान्दासनामकं सेनापतिं च महत्या सेनया सह काश्मीरान् जेतुं प्रैषयत्, यूसुफशाहस्तु प्रभूतैः धनरत्नैः सहाकवरं शरणं गतः, कानिचिद् दिनानि च तदधीनतया राज्यकार्यमवैक्षत, ततश्चाकवरसेवार्थं दिल्लीमेवागच्छत्। पुनरकवरप्रेरणया स्वपुत्रं याकूबं पराजित्य काश्मीरराज्यशासनं स्वहस्ते चकार। शेखफरीदानन्तरं पुनरपि सम्राडकवरोऽमुं काश्मीरशासने विन्ययुङ्क्त।

मुबारकखानः

यूसुफखानं पराजित्य मुबारकखानः काश्मीराधिपत्यमवापेति चकाश्च मुबारकखानं पराजित्य लोहरचकं तत्पदे न्यवीविशन्निति प्रागेवोक्तम्।

लोहरचकः

मुबारकखानस्थाने लोहरचकश्चकवीरैर्निवेशितः, किन्त्वकबराल्लब्धसैन्यादिसाहाय्येन यूसुफेन सह युद्धेऽस्य मन्त्रिणि मीरे मारितेऽसौ पराजित इत्यपि प्रागुक्तम्।

याकूबः

यूसुफेऽकबरसेवार्थं दिल्लीं गते तत्पुत्रो याकूबः काश्मीरभूपो बभूव। शम्सचको भृशं क्रोधवशो भूत्वा याकूबेन सहायुध्यत, तेन च व्यजीत। किन्तु सम्राजोऽकवरस्य मनसि काश्मीरलाभस्पृहा पुनरप्यजागारीत्। स भूयसा सैन्येन, द्वाविंशत्या सेनाध्यक्षैश्च सह कासिमखानं काश्मीरान् प्रैषयत्, कासिमखानमायान्तमाकर्ण्य याकूबः पलायाञ्चक्रे। शम्सचकस्तु स्वल्पेनापि सैन्येन सह तत्सम-

क्षमाजगाम, युयुधे च। बलवद्विरोधितानुरूपं पराजयश्च भेजे । कासिमखानो हैदरचकं तत्सहचरांश्च बन्दीचकार । तेन काश्मीरजा भूयस्यः प्रजा भयात् पलाय्य वनं गताः। वने च याकूबं दृष्ट्वा प्रजास्तं कासिमखानेन सह योद्धुं प्रैरयन् याकूबोऽपि योद्धुमुद्यतोऽभूत्, कासिमखानो मोमारखानं याकूबेन सह योद्धुमादिदेश। याकूबः सदाशिवपुरे मोमारखानं तत्सैन्यं प्रति चाक्रामत्। कासिमखानः काश्मीरस्य महतीं सेनामवेक्ष्य कारागारस्थितं हैदरचकं जघान। ततो याकूब-कासिमखानौ मिथोऽयुध्येताम् । किन्तु जयपराजयनिर्णयो नाभूत् । याकूबः काष्ठवाटं गतः। तदा याकूबस्य पित्रा अन्यैश्च प्रधानै राजपुरुषैरकबरः सन्ध्यर्थं प्रार्थितः, कासिमेन प्रेषितान् यूनुफादीन् प्रधानपुरुषानकबरः समादरेण सम्भावयामास।

तस्मिन्नेव समये काश्मीरेषु तुषारपातोऽभवत्। याकूबः सैन्यैः सह काष्ठवाटान्निर्गत्य मुगलसेनां प्रत्याक्रामत्। मासत्रयं युद्धं प्राचलत्। कासिमखानं पराजितप्रायं श्रुत्वाऽकबरो यूसुफखानं काश्मीरान् जेतुं प्रेषयामास। यूसुफखानो महता सैन्येन सह तत्र गत्वा स्वपुत्रं याकूबं पराजयत। काश्मीरा अकबराधीनतां गताः। यूसुफखानश्च काश्मीरराज्यशासनकार्येऽकबरेण न्ययुज्यत।

काजी अला

काश्मीरान् स्वायत्तीकृत्याकबरो लवपुरात्काश्मीरानभ्याजगाम। तदा पित्रा यूसुफखानेन पराजितो याकूबोऽप्यकबरं शरणं गतः। अकबरो याकूबं मानसिंहाधीनमेकं सेनाध्यक्षं कृतवान् यूसुफखानं च काश्मीरराज्यशासने नियुज्य स्वयं दिल्लीं प्रतिनिवृत्तः।

अथ कुतश्चित्कारणाद् यूसुफखानोऽकबरस्य विरागास्पदं बभूव। तं प्रति क्रुद्धो भूत्वा चाकबरः 'काजी अला' नामकं स्वकृपापात्रं काश्मीरशासने न्ययुङ्क्त। 'काजी अला' कतिपयैरेवाहोभिः काश्मीरराज्यस्य सर्वमपि कोषं व्ययितवानिति मुगलेषु मिथो विरोधः समुदपद्यत। तेषु मिर्जायादगारः' काश्मीरिकैः सह सम्भूय 'काजी अला' नामकेन तेन काश्मीरशासकेन सहायुध्यत। तत्र युद्धे पराजितः 'काजी अला' पर्वतान् प्रति पलायितः, तत्रैव चान्तं गतः।

मिर्जा यादगारः

काजी अलां पराजित्य मिर्जा यादगारः स्वयं काश्मीरशासकपदं प्राप, न च

स्वीचकाराकबरपरवशताम् । ततोऽकवरः ससैन्यं शेखफरीदं काश्मीरान् प्रैषयत् । किन्तु मिर्जा यादगारः शूरपुरे स्वकीयैरेवानुचरैर्निहतोऽभूत् ।

शेख फरीदः

अथ शेखफरीदः काश्मीरराज्यशासकपदमध्यतिष्ठत् । तच्छासनावसरेऽकबरः काश्मीरानागमत् । अनेकानि च सत्कार्याणि तत्राकरोत् । अकबरेण श्रुतं यद् 'ब्राह्मणा' म्लेच्छराज्यमिदमिति कृत्वा काश्मीरान् परित्यज्य देशान्तरं गच्छन्ति । इति प्रथमम् अकबरश्चकवंशीयेभ्यो वार्षिककरग्रहणं न्यषेधत् । पुनस्तेन घोषणा कृता—'काश्मीराणां या व्यक्तिर्ब्राह्मणान् पूजयिष्यति, सा तत्क्षणं पारितोषिकं लप्स्यते । अत्र च यो ब्राह्मणेभ्यः कर ग्रहीष्यति, तस्य गृहं तत्कालमेवोन्मूलयिष्यते ।' इति । ततो ब्राह्मणास्तस्मै आशीर्वचांस्यवदन् । अकबरस्य कश्चिद् रामदासो नाम कर्मचारी काश्मीरिकान् ब्राह्मणान्नियतं परिचरति स्म, उपकरोति स्म, तेभ्यो दर्शनावसर एव स्वर्णमुद्रामर्पयति स्म, तस्य नासीदभिमानलेशः जनाः प्रवदन्ति–यथासौ रामदासः प्रति ब्राह्मणगृहं शतं रुप्यकाण्येकां स्वर्णमुद्रां च व्यतरदिति । अकबरोऽपि काश्मीरिकान् ब्राह्मणान् विशेषेणाऽऽर्चयति, तर्पयति स्म च । एकदा स सहस्रं स्वर्णमुद्राणां निर्धनेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः प्राददिति च ।

शेखफरीदात्परं सम्राडकबरः पुनरपि यूसुफखानं काश्मीरशासने विन्ययुङ्क्तेति प्रागुक्तम् । यूसुफखानोऽपि प्रजाजनानुरञ्जनं मनसि निधाय शासनकार्यमकरोत् ।

मिर्जा लश्करः

अथ तस्य सम्राज एव कार्यवशाद् यूसुफखाने दिल्लीं गते तत्पुत्रो मिर्जालश्करः काश्मीरान् शशास । तेनायमादेशः प्रसारितः–'या व्यक्तिः काश्मीरवासिनो जनानुद्वेजयिष्यति, सा तत्क्षणमेवापराधफलं लप्स्यते ।' इति मिर्जालश्करो वर्षाष्टकं काश्मीरशासनेऽतिष्ठत् ।

अशाहखानः

मिर्जा लश्करात्परं सम्राडकबरोऽशाहखानं काश्मीरान् शासितुमादिशत् ।

अल्लादखानः सुलतानमुहम्मदकुलीखानश्च

अशाहखानानन्तरम् अल्लादखानः सुलतानमुहम्मदकुलीखानश्चेति द्वौ

शासकौ सम्राजा युगपत्काश्मीरराज्यशासने नियुक्तौ। आभ्यां काश्मीरानागत्य तत्रत्या दुर्नीतिर्जगृहे। सम्राजोऽकबरस्याऽऽदेशेन चाभ्यां शासकाभ्यां प्रवरपुरस्य समीपे 'अग' नामकस्य दुर्गस्य, शारिकापर्वतस्य पार्श्वे नग' नामकस्य नगरस्य च स्थापना कृता। वर्तमानं श्रीनगरं 'जैन उल् आब्दीन'—निर्मितायाः पुरातन्या नगर्याः सन्निधान एव निरमाप्यत। एकदा मध्याह्नकालेऽकस्मादेव पुरातनी नगरी प्राज्वलीत्। द्विसहस्रावसथसंवलिता चेयं नगरी कतिपयैरेव क्षणैर्भस्मसादभूत्। तदा नूतना नगरी सपत्न्या विनाशेन रमणीवाधिकरमणीयतां दधती कञ्चिदानन्दातिरेकं व्यानञ्ज।

अयं काश्मीरप्रदेशोऽकबरतनयस्य जहांगीरस्यातिप्रियः प्रान्त आसीत्। अत्रागत्यासौ स्वप्रियतमया नूरजहानाभिधया सह प्रतिवर्षं वासन्तिकीलीला अकार्षीत्। काश्मीरेष्वद्यापि नूरजहानाभिधाया महाराज्ञ्याः सुन्दरं लीलोद्यानं मनोज्ञः प्रासादश्च भग्नावशेषतयाऽवतिष्ठेते। यावद् दिल्लीसिंहासने मुगलानां प्रभावोऽक्षुण्णतयाऽवर्तिष्ट, तावत्काश्मीरास्तदधीना एवावर्तिषत। तन्नियुक्ता एव च शासकास्तदधीनतयाऽस्य प्रदेशस्य शासनधुरमवहन्, निरवहंश्चाखिलं राज्यकार्यम्।

अहमदशाहो दुर्रानी

तदनन्यतरं च पठानवीरोऽहमदशाह दुर्रानी काश्मीरराज्यं व्यजेष्ट। ततः कञ्चित्कालं काश्मीराः पठानाधीना अवर्तन्त। १८१९ खिष्टाब्दे महाराजो रणजीतसिंहः काश्मीरानध्यकार्षीत्।

जम्बू (डोगरा) प्रदेशः

अस्ति खलूत्तरभारते हिमालयमूलमधिश्रितः, पार्वतीपरमेश्वरयोः परिणयभूमिं पावनीञ्च तद्दिग्युपत्यकां पुनरुक्तपावनीं प्रकुर्वाणः, रामणीयकहृतहृदयां, गगनचुम्बिनीं पर्वतमालां परितो बिभ्राणः, सुरम्यप्रासादोद्यानवापीकूपतडागगिरिनिर्झरनदीनदकुल्यादिप्रचुरः सजलसुजलसुभगभूभागसौभाग्यभाक्, प्राकृतिकानेकविधवनलतापादपादिपङ्क्तिभिः परितो वृतः, हरितसस्यकेदाराकीर्णः, नानारामाभिरामकुसुमपरिमलवहुलः, उभयपार्श्वारोपितसुघनमहीरुहच्छायाशान्तशीतलविपुलविशालराजमार्गः, सकलभूतलजनपदशिरःशेखरीभूतः, भारतभूभामिनीमूर्धकुन्तलायितः, प्रतिगृहं नित्यनैमत्तिकाग्निहोत्रानन्तधूमराजिभिर्व्याप्तनभस्तलतया दिवापि सर्वममातमोमयमिव संजनयन्, मानवधर्मोद्धारधौरेयाणां, सकलप्राणिप्राणत्राणैकबद्धपरिकराणां, सज्जनप्रतिकूलदुर्जनकुलोन्मूलनानुकूलव्यापारव्यासक्तबाहुदण्डानां, भारतीयसत्संस्कृतिसंरक्षणदक्षिणानां, सदाचारसद्विचारसद्व्यवहारपरायणानां, स्वगेहिनीतोऽन्यन्नारीमात्रं मातृवत्पश्यतां, भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य नीत्यादिगुणाननुसरतां, सूर्यवंशीयक्षत्रियाणां भुजवलेन चिरं परिपालितः, पौरुषपराक्रमाद्यशेषगुणगणपरिपूतसौजन्यधन्यराजन्यकुलकलितः, सुघटितसन्धिबन्धबन्धुरसुगौरशरीरार्यजनशाश्वतनिवासविभासितः, लोकोत्तरलावण्यवतीभिर्दर्शनमात्रधर्षितदुर्भावभावुकजनशिरोऽभिवन्द्यमानाभिः, उर्वशीमेनकातिलोत्तमाद्यनेकदेवाङ्गनारूपप्रतिरूपिकाभिरपि सीतासावित्र्याद्यादर्शमहिलामणीनामादर्शं दर्शयन्तीभिः, सौष्ठवसौन्दर्यभ्रातृसौहार्दसरसमधुरमन्दभाषणपरिमितमेध्यपूताशनपानसात्विकसरलमृदुलविमलवसनरत्नखचितस्वल्पसौवर्णभूषणपरिधानविनयव्रीडादिसहजनारीगुणपरिष्कृताभिरपि स्वसतीत्वप्रभावेण लम्पटानामपि स्वान्तेषु कुवासनां परिहृत्य मातृदुहितृभगिनीभावनया सदाचारसद्विचारान् जनयन्तीभिः, साध्वीभिः प्रमदाभिर्मातृभूमितया सम्पूजितः, स्वाभिमानवतां समरविजयिनां शरणागतशरण्यानां वीराणां, धर्मेश्वरपरलोकादिनिष्ठावतां निगमागमाम्बुधेः परं पारं यियासूनां विदुषाञ्च समानाभिजनतया समं सभाजनीयः, तपः स्थलमिव तपस्विनाम्, विहाराङ्गणमिव भगवत्या वैष्णव्याः, सभाभवनमिव वर्णाश्रमधर्माणाम्, अत्युन्नततया हिमगिरिरिवालङ्घनीयः, गहनगम्भीरतया च सिन्धुरिवानतिक्रमणीयः, मुनिरिव परिहृतसर्वभूतवैरः, अध्युषितनरोऽपि विराजितनिर्जरो 'दुर्गरो' (डोगरा) नाम जनपदः।

यत्र तापीशतद्रुचन्द्रभागेरावतीवितस्तादिनदीनामनुतटमासीनाः सहस्रशो

द्विजन्मानः सन्ध्यामुपासमाना दरीदृश्यन्ते स्म। यत्र शतशो गिरिगह्वरेषु यमनियमानभ्यस्यन्तः, बद्धसिद्धासनाः, प्रत्याहृतेन्द्रियाः, त्रिविधप्राणायामनिरुद्धमानसाः, धारणाध्यानैकतानाः, सबीजनिर्बीजसमाधिस्थाः, करामलकवदखिलं भुवनतलं पश्यन्तः, युक्तयुञ्जानभेदद्वयभिन्ना योगिनः समुपलभ्यन्ते स्म। यस्मिन् सत्यवादिनः, सत्यसन्धाः, प्रतिश्रुतप्रतिपालकाः, आतिथेयाः, साधुसेवकाः, ब्रह्मण्याः, गोभ्यो हिताः, संयमिनः, स्वदारनिरताः, वदान्याः, देशभक्ताः, परोपकारिणः, स्वतन्त्रा अपि सदनुशासनाधीनाः, प्रजाजनाः समवात्सुः।

तपोवनाश्रम इवानेककोटिहोमधूमध्वजैः परिदह्यमानकलिकालकिल्बिषे यस्मिन् स्वयं भगवती वैष्णवी रत्नाकरसागररस्यातिरमणीयां तटभुवं परिहाय पितृस्नेहं च विगणय्य परमपावनं मणिगिरिशिखरमारुह्य कृतावस्थाना समन्ततः पश्यन्तीवाऽऽक्रमणोन्मुखेष्वपि महतीं भीतिं जनयति, किमुताक्रमणकारिष्वरिषु!

यस्मिन् वर्णाश्रमधर्मस्थिरबुद्धयोऽपि परस्परं सहोदरा इव, एकदेहावयवा इव च सम्मिलिताः, स्वस्वधर्मनिरता अपि देशस्वातन्त्र्यसंरक्षणैकधर्म्माणः, आकारव्यवहारभिन्ना अपि अन्योन्यमभिन्नहृदयाः, मनोवाक्कायकर्मस्वेकरूपाः, मानवधर्मपालनव्यसनिनः, कामक्रोधादिभिः षड्भिररिभिरस्पृष्टाः, ईर्ष्याऽसूयानुचितानुरागादिभिरनाघ्राताः, अर्थवैषम्यमतभेदादिसंकीर्णभावानभिभूताः गृहिणः समभूवन्।

यो हि दुर्गरप्रदेशः प्रारम्भतोऽद्यावधि न वैदेशिकैराक्रान्तः, न विधर्मिभिः परिभूतः, नात्याचारिभिः पददलितः, न च स्वार्थिभिरपहृतः। हिंसाभावशून्यपारस्परिकमित्रभावपरिपूर्णप्राणिवर्गे यस्मिन् दुर्गरप्रदेशे सिंहमृगावपि सम्भूय तडागतटे पयोऽपिबताम्। सत्त्वोद्रेककरे शमप्रधाने यस्मिन् मानवधर्मप्रधानेषु मानवेषु परस्परं विरोधस्य परैराक्रमणस्य च सम्भावनापि गगनकुसुमायिता, किमुत तत्कारिता।

दुर्गरवासिनां स्वतन्त्र्यां न केवलं भूभागसंरक्षणेनैवाभवत्, अपि तु प्राचीनार्यसंस्कृतिसभ्यताधर्माणामनुपालनपूर्वकं मानवधर्माचरणेनैव परिपूर्णतामयासीदिति प्राणिमात्रे ब्रह्मस्वरूपत्वं, तत्प्रतिबिम्बत्वं तत्पुत्रनिभत्वं वा समनुभूय सर्वजीवसेवैव

मानवधर्मः, अयमेव च सनातनो धर्मः । यदुक्तम्—

सेवैव सर्वजीवानामीश्वरार्चनमुत्तमम् ।
अयं सनातनो धर्मो यतो ब्रह्ममयं जगत् ॥ इति ।

अयं सर्वजीवसेवारूपो धर्मो देशसेवयैव सर्वाङ्गीणः समाचरितो भवतीतीदं दुर्गरवासिनां सुविदितमेवासीत् ।

यत्र सन्निहितेषु पर्वतेषु जातानामोषधीनां सौरभेण सुवासिता शीतलजला 'चन्द्रभागा' नवलानि कृषिफलान्युपचिनोति, प्रबलजवा च 'इरावती' प्रचुराणि प्रशस्यानि शस्यानि वितनोति, शतापीमयं च 'तापीद्वयं' विविधानि धन्यानि धान्यानि सफलयति, समतलप्रवहणशीलानां स्रोतसामुद्ध 'उद्धय'श्च स्वादुतमानि अन्नानि भूयः सरसयति । यत्र च तापीमिलनसत्वरा 'झर्झरा' गिरिनिर्गतानेकनिर्झरतया स्वकीयं नामान्वर्थयति, शिवनिदेशवशाच्च रिरिजैवोररीकृतनदीवेषा 'देविका' सती मज्जज्जनदुष्कृतकलुषीकृतानि तीर्थानि पवित्रयति, विषमस्थलारोहावरोहतुच्छीकृतोऽपि 'पुञ्च्छ'श्च यत्र मुनिजनानां तपःसमुचितानि शुचीन्युच्चावचानि स्थानानि प्रकल्पयति ।

यत्र चान्या अपि वृष्टिजललाभधन्याः क्षुद्रा अपि दूरीकृतदेशदारिद्र्या 'गिरिणद्यो' वहन्ति, याः किल वहुविधैर्विधिभिस्तटस्थमपि लोकमुपकुर्वन्ति । आसां हि रंहसा तडिदुत्पाद्यते, तच्चालिताभिर्जलचक्रिकाभिश्च गोधूमादीन्यन्नानि पिष्यन्ते, तीर्थेषु च स्नानध्यानादिना लोकैरात्मा कृतार्थ्यते ।

यस्य च जनपदस्य सरसायां पानीयधारायां स्नायं स्नायं, तां च पायं पायं प्रजाजनो विनापि प्रसाधनं कामपि कमनीयां कान्तिमाकलयति । यस्य च सततशीतलेनापि नित्यानुकूलेन जलेन वातेन च जना वक्त्रेषु सरागाः, गात्रेषु नीरोगाः, हृत्सु च निरुद्वेगाः क्रियन्ते । यस्य च 'शिरोहि–माणिक्या' भिव्यहाराभ्यामगाधनीरधाराभ्यामपि जानुदघ्नप्रसाराभ्यां कासाराभ्यां काप्यनुपमा सुषमा परिकल्प्यते । यस्य च मिथःसामर्षाभ्यां 'पार्थ–बभ्रुवाहना'भ्यामुद्गीर्णं सुदुःसहं दुर्वचोगरं निमित्तीकृत्य'दुर्गर' इति नाम ख्यातिमागतम् ।

यत्रातिहिमस्य महिमवतो 'गौरीकुण्डस्य' दर्शनेनैव सिस्नासूनां देहा दुरितसन्दोहाश्च वेपन्ते, लब्धवर्णस्य गोकर्णार्णसश्च स्पर्शनेनैव सन्मतिः सद्गतिश्चाधि-

गम्येते, सुलभसेवस्य 'शुद्धिमहादेवस्य' स्मरणेनैव भुक्तिलिप्सा मुक्तिप्रपित्सा च परिपूर्येते, दुरितनिरासायाः 'कर्मनाशायाश्च' जललवकणिकामात्रपानेनापि ज्ञान-विज्ञानवैराग्याणि सिद्ध्यन्ति।

यत्र च पादाम्बुसेकपरिपावितत्रिशिखगिरिदर्याः परमसुन्दर्या 'दुर्गाकुमार्या' ध्यानेनापि कलुषनिकरा निराक्रियन्ते, अनन्तशक्तेः पादुकयाङ्कितशिलस्य शैलस्य वन्दनेनापि महानानन्द उपह्लियते, 'आदिकुमारिका' 'हनुमद्गढ' 'भैरवोपत्यका' प्रभृतीनामत्युच्चैः स्थितानामुपलम्भेनैव गुरुगिरिलङ्घनश्रमोऽपि विस्मर्यते। घनान्धकारकन्दरान्तर्गुहाया अपि प्रदीपशतज्योतिःप्रकाशमानविग्रहायाः, 'श्रीधर'शाक्तशिरोमणिसंसाधिताया अद्यापि तद्वंशजकौलजनाराधिताया 'वैष्णव्या' देव्याः प्रणिपातेनापि प्रणतजनमानसं मोमुद्यतेतराम्। यत्र च नागानन्दीयमितिवृत्तमिवानुसृत्य स्थापिताया 'जीमूतवाहन'प्रतिमायाः सन्निधावेव शीतोष्णनीर–'नीरुतापी'–नदीद्वयोद्गमतां गतस्य कुण्डस्य सन्निधानमात्रेण ग्रीष्मेऽपि कम्पन्तेऽन्तर्विविक्षूणां वपूंषि।

यत्र च 'तापीदेविके' मिथो मिलित्वा 'चन्द्रभागा' मालिङ्गन्त्यौ नूतनां त्रिवेणीं परिकल्पयतः, स्मारयतश्च पतिगृहं यान्त्याः शकुन्तलाया अनसूयाप्रियंवदाभ्यां परिष्वक्तायाः। यत्र खलु 'अखनूर' नगरादनतिदूरे विचरत्पञ्चानने कानने पक्वेष्टकचितसोपानभागस्य तडागस्योपकण्ठतः स्वयं व्यक्तानां लघुलघुतरलघुतमानां शिवलिङ्गप्रतिमानामुपर्यारचितं सुन्दरं मन्दिरं सिद्धपीठायते। यत्र चोद्धच्प्रवाहपार्श्वस्थपर्वतमस्तकस्थं 'मुकराला'ख्यकालीनिकेतनं सद्य एव दर्शकजनमनोरथान् पूरयति। यत्र च 'वलपुरा'भ्यन्तरे वज्रलेपमन्तरैव गुर्विष्टिकानिचितो महामहिमालयः शिवालयो निजैकेष्टिकापतनेन सूचयति दुर्गरप्रदेशे जनिष्यमाणमुत्पातम्।

अत्रत्येषु वनेषु 'सुन्दरवनी', पर्वतेषु 'कालाकोटः', कन्दरासु च 'शिवकन्दरा' सौन्दर्येण, सदुपयोगितया, विशालतया च व्यस्तसमस्ततया प्रतीतिगोचराः, प्रसिद्धिविषया दर्शनीयतास्पदानि चेति कथं नाम विस्मृतिमावहेयुः।

ग्रामाग्रहारनगरादिकम्

अत्र च प्रदेशे 'वसन्तर' सरित्परिसरे साम्बेन शिवेन कृताधिवासतया 'साम्बा'ख्यां प्राप्ता, रङ्गविप्रुट्कारैश्चाधिष्ठिततया 'रङ्गविप्रुष्मती' (छींटावाला-

शहर) इत्यभिधां लब्धवती काचिदपरापि परा पुरी वरीवर्ति । अस्याः पुर्याश्चर्मकारैरुपनद्धा उपानहोऽतिमनोहरतया ख्यातिकर्यो भवन्त्यस्याः । अस्यां नगर्यां सनातनधर्ममास्थिताः प्रजाः पितृभक्तानामादर्शतामुपयान्ति । नर्ममार्मिकाश्चात्रत्या जनाः शिष्टमपि विशिष्टं हास्यं प्रवर्तयन्ति । तपस्विभिर्ब्राह्मणैः, मनस्विभिः क्षत्रियैः, यशस्विभिर्वैश्यैः तरस्विभिश्च शूद्रैरध्यासितेयं पुरी गुणानुरूपैः कर्मभिः कर्मानुरूपैर्वा गुणैर्विस्मापयति लोकान् ।

अत्रैव प्रदेशे नृपनीतिनिपुणेन, राज्यसंचालनचतुरेण, निजजनगणवृद्धिकामेन, सकलगुणगणाभिरामेण, राजसिंहेन श्रीरणवीरसिंहेन समतलायां भुवि स्वनाम्ना 'श्रीरणवीरसिंहपुरा'नामकं नगरमधिवासितमभूत् । अस्य नगरस्य नेदीयसी भूमिरुर्वरतया प्रचुरान् धान्यराशीनुत्पादयतीति कृषकजनसुखकाम्यया किलेदं नगरं व्यापारकेन्द्रतां नेतुमत्यन्तं विकासं लम्भितमभूत् ।

इत्थमेव चन्द्रभागातीरादनतिदूरं कविजनवर्णितशोभापूरं किञ्चिद् 'अखनूरं' पुरमपि पर्वतमूर्धनि प्रतिष्ठितमस्ति । व्यापारक्षेत्रे नगरमिदम् 'आज्यराज्य'मिति व्यपदिश्यते स्म । अद्यापीतः पार्वतं घृतं परितो यानैर्विस्तृतिं प्राप्नोति । अत्रत्याः सर्पिःसिक्ताश्च सौहालाः स्वस्वादुतया सर्वतो विश्रुताः ।

अत्रैव प्रदेशे कदाचित् पाण्डवा गुप्तमवात्सुरिति तावदद्यापि चन्द्रभागातटे स्थिता 'पाण्डवगुहा'प्रमाणयति । 'उद्धमपुरं' नाम नगरं देविकातीरस्थिततया तन्नीरस्नानपानपाविताञ्जनान् उ(शिव)धाम गमयति । शैलप्राकारमध्यगं च 'रामपुरं' पश्यतामेव जनानां मनो नयने च स्वरामणीयकेन रमयति । तापीतीरगा पर्वतशिखरस्था काचन 'चनैनी' नाम लघ्वी पुरी वर्वर्ति । ततश्च 'कुद्धबाटोत'नामनी पथिकजनविश्रमदे पत्तने स्तः । ये अतिक्रम्य काननस्यापणस्य च समन्वितया श्रियाऽनुगतं चन्द्रभागाभिगतं 'रामवनं' नाम पुरं नयनगोचरो भवति, अत्र पुरे पुरुषा डुर्गराभिजनजनाकृतिसंस्कृतिभाषावेषभूषिताः प्रतीयन्ते, फलानि तु तावत् काश्मीरजान्येव तान्यनुकुर्वन्ति ।

अत्रैव सकूपचत्वरा, सच्छायतरुवरूथा, रमणीयापणवीथिका 'कठूहा'नाम नगरी न गरीयस्यपि गेयगुणगणैव । अत्रैव वीराग्रण्या श्रीहीरासिंहेन राज्ञा स्वनाम्नैव स्थापितं दुर्गं 'हीरानगर'मिति ख्यातिमागतम् । इरावतीतीरस्थगिरि-

शिखराध्युषिता 'विश्वस्थली' नाम नगर्येव सम्प्रति 'बिसौली' इत्यपभ्रंशव्यपदेशं भजमानास्ति। इतराण्यपि प्रचुराणि पुराण्युपपुराणि चात्र दुर्गरे प्रदेशे विराजन्ते।

इत्थमयं प्रदेशो नानानद्यद्रिकन्दरपुरद्रुमसरोऽरण्योत्सवस्थानदेवीदेवनृनाग-भूपाद्भुतचरितचर्याचर्चया स्वकीयां वरदराजतां प्रतिवेदयति। अयं च क्वचिद् ग्रामघोषपत्तनगोष्ठनगरनिकरैः परिपूर्णो बीजगणैर्दाडिमीफलवत् प्रतिभाति। क्वचिच्च वर्णसाम्येन धाराधरे धराधरस्य, धराधरे च धाराधरस्य भ्रान्तिमुत्पादयति। क्वचिच्चेदमीया वाप्यो ग्रीष्मे शीतं, शीते चोष्णं, मधुरं, पावनं, पाचनं च जलं वहन्त्यो गृहृदास्य इव प्रतीयन्ते।

सामन्तराजनगर्यो जम्बू-राजधानी च

अत्र किल दुर्गरप्रदेशे पुरा यथासमयं तापीतीरस्थिता 'राजौरी' (राजपुरी), चन्द्रभागाकूलगा 'रियासी' (राजाऽऽसिता), पुलस्त्यापुलिनस्था च 'पुञ्छ' (पुलस्त्योञ्छ)पुरी सामन्तराजनगर्योऽभवन्। ता एता अद्यापि पाषाणकाष्ठोर्णा-लोहादिशिल्पैरधिगतानल्पमानाः, वणिग्भिरभिशोभमानाः परिलसन्ति। एतासु नभःस्पृंशि दुर्गाणि प्रतिष्ठितहरिहरदुर्गेन्दिराणि मन्दिराणि, प्रचलद्विधानानि च तपोयज्ञदानानि राज्ञां प्रजाजनानां च वीरतां, भक्ततां, वदान्यतां च प्रमापयन्ति।

अथ सुचिरात्त्वेतद्देशमध्यमध्यासिता, तापीकूलानुकूलावस्थाना, सकला-भिरामपुरीललामभूता, वैमानिकपथप्रत्यूहजनकैरभ्रङ्कषैः प्रासादैरेकीकृतस्वर्भुवर्भूः शोभना पू'र्जम्बू'रेवास्यैका राजधानी। यस्यां राज्ञां कीर्तिस्तम्भायमानानि स्वर्ग-सोपानानीव परमोत्तुङ्गानि सुवर्णशृङ्गाणि देवमन्दिराणि विभ्राजन्ते। यत्र च स्वर्गभोगैरपि नूनमक्षय्याणि पुण्यानि भोक्तुं मनुजाः स्वर्गादवरोहन्ति, तापीस्नान-मात्रलब्धज्योतिष्टोमादियज्ञमहाफलाश्च पुरुषायुषं जीवित्वा पुनः स्वर्गमारोहन्ति।

यत्र च स्वमहिममन्दीकृतमन्दरे श्रीरघुनाथमन्दिरे यथास्थानप्रतिष्ठापिता-खिलसुरगणपरिवेष्टितो भगवान् जानकीजानिर्वैदिकतान्त्रिकाभ्यां विधिभ्यामन्वहं परिपूज्यते।

यत्र च वेदवेदाङ्गादिविविधविद्याध्ययनाध्यापनप्रतिध्वनितदिगन्तरालः, शुल्कं विनैव विनेयेभ्यो वितीर्णवस्त्रावासान्नभोजनग्रन्थादिच्छात्रोपयोगिसामग्रीको, निखिलनिगमागमपुराणशास्त्रविचारवैशारद्यानवद्ययशोजुषां विदुषां वृन्देन।वर्धित-

श्रीकः संस्कृतमहाविद्यालयः सुचिराद् विद्योतते । यत्र च राजप्रासादः, 'पीरखोहा'ख्यः कन्दराविशेषः, चन्द्रशीतला चान्द्रभागेयी कुल्या, उपवनपरिवृतो महाविद्यालयः, करतलसमसमतला च सेनानिवेशभूमिरित्येकैकं परमदर्शनीयतया मिथः स्पर्धते । यत्र चान्यान्यपि बाहुदुर्ग-शीतलामन्दिर-तापीसेतु-रघुनाथापण-नानौषधनिर्माणयन्त्रशालाकौशेयोत्पादनकौशलादीनि विचित्राणि दृश्यानि सन्ति । यत्र च सौन्दर्यौदार्यशौर्यधैर्यप्रभृतिभिर्गुणैः प्रथमगणनीया धनपतयो ज्ञानपतयश्च बाहुल्येन वसन्ति । यत्र च मध्यवित्तो मध्यविद्योऽपि वा जनः प्रायेण निवसति, न तु कश्चनापि निःस्वो वा, निरक्षरो वा, सस्यादिव प्रशस्यादस्मान्नगरात्कुशकाशोपमा हि कृशकृपणा जनाश्चतुरैः कृषकैरिव नृपैरुत्खायेतस्ततो विकीर्णाः ।

किं बहुना ? अद्यास्मिन् कवलितसकलप्राच्यकलाकलापे विकराले कलिकाले समस्तेऽपि दुर्गरप्रदेशे काश्मीरराज्ये च संस्कृतसाहित्यं पिपठिषूणां कृते जम्बूपदाभिधेया राजधानीयमेकमात्रमेवास्पदम् । अत्रत्या ऋषिसन्ताना अपि हन्त ! सम्प्रति पाश्चात्यशिक्षादीक्षास्वेव रमन्ते । स्वतन्त्रेऽपि देशे परदेशभाषैव जोघुष्यमाणास्तीति नूनं विस्मयावहं खेदावहं चैतत् । न खलु विदितमद्यतनानां जनानां संस्कृतभाषायाः सर्वभाषाजननीत्वम्, पुण्यत्वं, गुण्यत्वं, विज्ञानपरिपूर्णत्वं च । अस्याः सुरगिरो नरविशेषापरिकल्पितत्वान्न सम्भावनीयं साम्प्रदायिकत्वम्, नापि नरजातिविशेषसम्बद्धत्वम्, अपि त्वस्याः शुद्धत्वं सततप्रबुद्धत्वं च निध्याय सदैव वृद्धये प्रयतनीयं प्रतिमानवेन ।

मुस्लिमशासकान् विजित्य काश्मीरशासनमधिकृतवन्तो दुर्गरराजानः	अधिकारकालः खिष्टाब्दाः	शासनकालः वर्षाणि
१. श्रीगुलाबसिंहः	१८४३	१५
२. श्रीरणवीरसिंहः	१८५८	२७
३. श्रीप्रतापसिंहः	१८८५	४०
४. श्रीहरिसिंहः	१९२५	२४
५. डा० श्रीकर्णसिंहः	१९४९	वर्त्तमानः

गुलाबसिंहः

१८४३ खिष्टाब्दे जम्बू–लद्दाख–बलतिस्तानसहिताः काश्मीरा महाराजस्य

गुलाबसिंहस्य प्रचण्डं दोर्दण्डमाश्रिताः। अत्रानेके वादाः श्रूयन्ते—१८४६ खिृष्टाब्दे सोब्राऊनसमरानन्तरं गुलाबसिंहेन पञ्चसप्ततिलक्षै रूप्यकैः काश्मीर-राज्यम् आङ्ग्लशासनात् क्रीतमिति केचिद् वदन्ति। तदनुसारेण महाराजो गुलाब-सिंह आङ्ग्लशासनस्य सुहृद्राजा बभूव। युद्धकालेषु गुलाबसिंह आङ्ग्लशासनस्य साहाय्यं कर्तुं प्रतिज्ञाबद्ध आसीत्। किन्तु काश्मीरेष्वसौ स्वतन्त्रतया हिन्दूराजनीति-मनुसृत्यैव शासनमकरोत्।

(हिन्दीविश्वकोषकारेण नगेन्द्रनाथवसुना गुलाबसिंहमधिकृत्येदं निरूपितम्)।

'गुलाबसिंहो राजपुत्रवंशीयः काश्मीरमहाराज आसीत्। काश्मीराधीश्व-रस्य प्रतापसिंहस्य चासौ पितामह आसीत्। अष्टादश्यां खिृष्टशताब्द्यां काश्मीर-प्रदेशादुत्तरवर्तिनि जम्बूप्रदेशे रूपदेवो नाम राजा बभूव। तस्य कुशदेव-सुरतदेव-नामानौ द्वौ पुत्रावास्ताम्, तयोः कनीयसः सुरतदेवस्य वंशे गुलाबसिंहः समभवत्। जम्बूप्रदेशे रूपदेवात्परं रणजीतदेवः, ततो विजयराजः, तदनन्तरं शफरीदेवः, तस्मात्परं च जयसिंहो राज्याधिकारमवाप। तत्र जयसिंहस्याभिषेकवर्षे १७८८ खिृष्टाब्दे गुलाबसिंहः स्वजनुषा जम्बूप्रदेशमलञ्चकार।

'पञ्चनदकेसरिणा महाराजरणजीतसिंहेन मिश्रदीवानचन्दो नाम स्वसेना-पतिर्जम्बूजयार्थं ससैन्यसम्भारः प्रेषितः। अत्र राजपुत्रवंशीयै राजभिः सह सिख-राजसैन्यानां तुमुलं युद्धमभूत्। तस्मिन्युद्धेऽष्टादशवर्षदेशीयेन गुलाबसिंहेन यादृशः पराक्रमः प्रदर्शितः, तेन विमुह्य सिखसेनापतिर्मिश्रदीवानचन्दो महाराजरणजीत-सिंहस्यान्तिके गुलाबसिंहं भूरि प्रशशंस।'

---

१. 'पञ्चाम्बुकेशरी' इति ख्यातिमागतस्य महाराजस्य श्रीरणजीतसिंहस्य जन्म १७८० खिृष्टाब्दे समभूत्। १७९९ खिृष्टाब्देऽसौ लवपुरं (लाहौरनगरं) विजित्य स्ववशेऽकरोत्। १८०१ संवत्सरे तस्य राज्याभिषेकोऽभूत्। १८१९ खिृष्टाब्दे स काश्मीरानध्यकार्षीत्। तदानीं काश्मीरेषु 'शाहशुजा'नामकः शासक आसीत्। रणजीतसिंहस्तं पराजित्य तस्मात् 'कोहेनूर' नामकं हीरकरत्नं परिजग्राह। तद्रत्नं चासौ जगन्नाथपुर्यां भगवद्विग्रहे समर्पयितुमभिलाषुकोऽभूत्, परन्तु तस्य सेच्छा पूर्णा नाभूत्। तदनन्तरं तु रत्नं तद् राज्यसम्पत्तिरमन्यत।

रणजीतसिंहस्य सिक्खराज्याधीनः कश्चन शासको राज्यकार्याणि संचाल-यति स्म।

इयमेव प्रशंसा गुलाबसिंहं महाराजस्य रणजीतसिंहस्य प्रियमकार्षीत्। कालान्तरे चानयैव तदन्तरङ्गतां गतो गुलाबसिंहस्तस्य बहुमानभाजनतामयासीत्।

श्रीरणवीरसिंहः

१८५८ खिृष्टाब्दे गुलाबसिंहे दिवं गते तत्पुत्रो रणवीरसिंहः काश्मीराधीश्वरो वभूव। १८८२ खिृष्टाब्देऽसावाङ्ग्लशासनाद् एकविंशतिशतघ्नीचालनसम्मानेन सह तत्सेनापतित्वं महाराज्ञ्या विक्टोरियाया मन्त्रित्वं च प्राप। १८८५ खिृष्टाब्देऽसौ जम्बूनगरे भौतिकं देहं परित्यज्य स्वर्गमारुरोह।

श्रीप्रतापसिंहः

ततोऽमुष्य ज्येष्ठः पुत्रः सिंहासनमध्यतिष्ठत्। परमस्य सभायामाङ्लशासनप्रतिनिधिः प्रत्यवेक्षकः (रेसीडेण्ट) प्राविशत्। आङ्ग्लशासनेन महाराजः प्रतापसिंहो (जी० सी० एस्० आई०) इत्युपाधिना, परम्परागतेन 'महाराज' पदेन, परमगौरवसूचकेन चैकविंशतिशतघ्नीचालनसम्मानेन च सत्कृतः। असौ महाराजोऽपि भारतेश्वर्यै महाराज्ञ्यै प्रतिवर्षमेकमश्वं, सार्धद्विप्रस्थमितामूर्णां, चित्ताकर्षकाणि त्रीणि काश्मीरिकाणि प्रावारकाणि च 'कर' स्वरूपेण ददाति स्म। क्रमेणेदं काश्मीरराज्यं सर्वात्मनाऽऽङ्ग्लशासनाधीनं सवृत्तम्।

महाराजः श्रीहरिसिंहः

खिृष्टीये संवत्सरे (१९२५) पञ्चविंशत्यधिकोनविंशतिशततमे, वयसो वत्सरे पञ्चसप्तते विगतायुःप्रतापे श्रीपतापे संस्कृतसंस्कृतिप्रचुरप्रचारपरिचारितसमाजे काश्मीरमहाराजे, तत्कनीयोऽनुजश्रीमदमरसिंहतनुजः श्रीहरिसिंहः सिंहासनमध्यरुक्षत्।

योऽसौ "न्यायो मे धर्मः" इति राज्याभिषेकसामयिकं प्रतिश्रवणमुद्घोषयन् स्वविषयानतिसदयहृदयः सौजन्यसुधासिञ्चनेनानुरञ्जयति स्म, स्वपितामहमहोत्साहसम्पादितप्ररोहाः स्वपितृव्यकर्त्तव्यकृतपालाः संस्कृतपाठशालाः समनुपालयतोऽमुष्य मुख्यशासनमासाद्य पितृव्यपरिचालितसंस्कृतानुसन्धानसंस्थानेन बह्वीनामप्रकाशितपाण्डुलिपीनामभिप्रकाशनमपि समपादि। संस्कृतच्छात्रेभ्यश्छात्रवृत्तिदानेन विद्वद्भ्यः पुष्कलवेतनप्रदानादिसम्मानेन च स्वपूर्वजानामभिरक्षणीयां सम्पदमदः संस्कृतं समुदमुदनमयत्।

इत्थमसौ कतिपयकार्याणि प्रशंसनीयानि सम्पाद्य कतिपयनवनिर्माणानि च सम्पादयितुमभिलषन्नपि न पूर्णं साफल्यमाप पापपाकप्रचण्डानामकाण्डताण्डवै रुपद्रुते भारते ।

एवं च प्राज्यं राज्यमुपभुज्य वयसः पञ्चषष्टितमे वर्षे स्वराष्ट्रजनहिताय प्रजाजनसुखाय सम्पज्जातं वितीर्य वसुमोहं जहन् मोहमयीमध्यवात्सीत् । तत्रैव चादर्शपार्थिवोऽसौ पार्थिवं वपुरत्यजत् ।

महाराजः श्रीकर्णसिंहः

एकत्रिंशदधिकोनविंशतिशततमे (१६३१) खिष्टाब्दे लब्धजन्मासौ श्रीकर्णसिंहः एकोनपञ्चाशदधिकोनविंशतिशततमे (१६४६) खिष्टाब्दे जूनमासे महाराज श्रीहरिसिंहेन पित्रा स्वोत्तराधिकारी घोषितः समुद्घोषितश्चानन्तरमेव राज्यविधानसभयाऽयं राज्यप्रधानः (सदरे रियासत) इति।

एवमष्टादशवर्षदेशीय एवासौ प्राप्तजम्बूकाश्मीरोभयप्रदेशशासनस्तौ समनुशासन्नद्याष्टादशवर्षाणि व्यत्ययापयत् ।

शिक्षाक्षेत्रेऽपि स्नातकोत्तरपरीक्षां समुत्तीर्य राजनीतिनिपुणस्य महात्मनोऽरविन्दस्य राजनीतेरनुसन्धानेन स द्राक्तरोपाधिपुरस्कृतः कुशलमतिरहरहः प्रवर्द्धमानां श्रेयसीं ख्यातिमाप्नोति स्म ।

महामहिमशालिनोऽस्य यूनो महाराजस्य, रणवीरसंस्कृतानुसन्धानसंस्थानसमुद्घाटनेन, रणवीरपुस्तकालयसमुज्जीवनेन, निबन्धप्रतियोगिताद्यायोजनेन, श्रीरघुनाथसंस्कृतविद्यालयस्य कृते कृतप्रभूतानुदानेन कर्मकाण्डादिशिक्षणव्यवस्थासम्पादनेन च संस्कृत-संस्कृतिसंरक्षणाय, संस्कृतभाषाप्रसाराय, निगमागमाचारप्रचाराय, धर्मसंवर्द्धनाय च सततं यतमानस्य यशः प्रतिपलमालम्बते समृद्धिपद्धतिम् ।

केन्द्रीयसंस्कृतमण्डलस्याध्यक्षतामासाद्य संस्कृतसमभ्युदयाय निरन्तरमन्तरायमपसारयितुमयमेव यतमानः प्रथमं केन्द्रस्थमखिलभारतीयसंस्कृतविद्यापीठं भारतसर्वकाराधीनं कारयितुं निरणैषीत् । अद्य च स्वप्रयासैरासादितजीवनं विद्यापीठं केन्द्रीयसर्वकाराधीनं तदध्यक्षतयासौ समनुशास्ति ।

असौ श्रीमान् कर्णः स्वनयविनयाभ्यां स्वविषयान्
प्रसाद्यासाद्य स्वैरनुपमगुणैः शासकपदम् ।

महाधीरो वीरोचितशुभशरीरो नृपपदे
समायातो दान्तो रिपुकुलकृतान्तो जनमतः ॥१॥
अहो ! साम्राज्यश्रीप्रणयपरतन्त्रोऽपि न मनाक्
खिलीचक्रे स्नेहं सदयहृदयोऽयं सुरगिराम् ।
महत्सौभाग्यश्रीर्विलसति नृपेऽस्मिन् यदुभयो-
र्निराबाधं प्रेमा प्रसरति रतीशप्रतिनिधौ ॥२॥
य इष्टापूर्त्तानां शतश इह कर्त्ताऽप्यनलस-
स्तथा देवागारप्रणयनविधावेकरसिकः ।
मुहुर्धर्मोन्नत्यै कलितबहुयत्नः प्रतिदिनं
महाराजः कर्णः पुनरजनि कर्णः किमु भुवि ॥३॥
स्वकीये प्राज्येऽसौ प्रथममथ राज्ये सुरगिराम्
ददानः प्राधान्यं व्यतरदतिमानं च विदुषाम् ।
निधानं नीतीनां श्रुतिपथपराधीनमनसा
तथाऽकार्षीत् येनानुकृतिहृदयास्ते सुकृतिनः ॥४॥
विज्ञानमस्य परिचिन्त्य नये नयज्ञाः
मुग्धा भवन्ति सहसा नहि के प्रतीच्याः ।
प्राच्या न के नरवरा हृदयेऽस्य राज-
नीतीः शशांसुरधुनातननायकेषु ॥५॥

अतएव साम्प्रतिके शासनेऽपि भारतसर्वंकःरेणातिसम्मानेन भारतीय-सेनाविभागीयमवैतनिकं 'मेजरजेनरल'पदं, भारतीयजम्बू—काश्मीरसैनिकेषु 'कोलोनल' पदं, जम्बू-काश्मीरयो राज्यपालपदं चास्मै प्रादायिषत ।

जम्बू—काश्मीर विश्वविद्यालयस्य कुलपतिपदमलङ्कुर्वन्नेष न केवलं स्वान् विषयान् (प्रजाः)एव अपि तु स्वमप्यतितरामशिक्षयत् शिक्षाञ्च स्वराज्ये प्राचारयत्।

१९६७ खिष्टाब्दीये मन्त्रिपदनिर्वाचनेऽत्यर्वाचीनवया अपि भ्रमणोड्ड-यनमन्त्रितामासाद्य, राज्यपालपदं जहन्नहन्यहनि संवर्द्धमानायाः प्रजानुरञ्ज-कतायाः परिचयमयमदाद्य लोकसभायै पञ्चाशत्सहस्राधिकलक्षद्वय (२५००१०) जनमतैरनुमततामधिगत्य ।

निरवद्यगद्य–पद्यनिर्माणनिपुणोऽसौ कविहृदयः पाश्चात्यभाषायां दुर्गरोप-भाषायां च कतिपयग्रन्थानरचयत् । नयपाल(नेपाल)राजकुमार्या श्रीमत्या यशोराज्यलक्ष्म्या कृतपरिणयः समयं सानुरागमतिगमयति । निखिलसुलक्षणो-पलक्षितावायुष्मन्तौ सुतौ भाग्यवतीं सुताञ्चासाद्य दम्पती कमपि भावबन्धन-विशेषमादधाते ।

संस्कृतविद्वांसः

काश्मीराभिजना जयन्त्यमरवाक्साहित्यरत्नाकरे
निष्णाताः किल ये सदा घुसृणवत्सद्भिर्धृता मस्तके ।
तेषां ताः सरसाः सुधासुमधुरा वाचोऽवधार्य क्षितौ
ये माद्यन्ति बुधाः कथं न सुचिरं ते वन्दनीया जनैः ।।

संस्कृतोपासका विद्वांसः

(काश्मीरिकत्वेन गवेषिताः पूर्वे विद्वांसः)

१. अभिनन्दः
२. अभिनवगुप्तपादः
३. अल्लटः
४. आद्यनाथः
५. आनन्दकविः
६. आनन्दवर्धनः
७. उत्पलदेवः
८. उद्भटः (भट्टोद्भटः)
९. उव्वटः
१०. कल्लटः
११. कल्हणः
१२. कुन्तकः
१३. केशवकाश्मीरिकभट्टाचार्यः
१४. कैयटः
१५. क्षेमराजः
१६. क्षेमेन्द्रः
१७. गुणाढ्यः
१८. गोरक्षनाथः
१९. जगद्धरः
२०. जयद्रथः
२१. जयन्तभट्टः
२२. जयरथः
२३. जल्हणः
२४. दामोदरः
२५. दृढबलः
२६. नागार्जुनः
२७. नारायणकण्ठः
२८. नीलमुनिः
२९. पुण्यराज
३०. पुण्यानन्दः
३१. प्रतीहारेन्दुराजः
३२. बल्लालः
३३. भट्टतौत
३४. भट्टनायकः
३५. भर्तृमेण्ठः
३६. भल्लटः
३७. भामहः
३८. भीमभट्टः (भट्टभीमः)
३९. मङ्खकः
४०. मम्मटः

४१. महिमभट्टः
४२. मुकुलभट्टः
४३. मुक्ताकणः
४४. मुरारिकविः
४५. रत्नकण्ठः
४६. रत्नाकरः
४७. रामकण्ठः
४८. रुद्रटः
४९. रुय्यकः
५०. लक्ष्मणगुप्तः
५१. लल्लः
५२. लोल्लटः (भट्टलोल्लटः)
५३. वसुगुप्तः
५४. वामदेवः
५५. वामनः
५६. विल्हणः
५७. शम्भुकविः
५८. शिलाभट्टारिका
५९. शिवस्वामी
६०. श्रीशङ्कुकः
६१. श्रीहर्षः
६२. सद्योज्योतिः
६३. सुव्रतः
६४. सोमदेवः
६५. सोमशम्भुः
६६. सोमानन्दः
६७. सोमेन्द्रः
६८. हरिचन्द्रः (भट्टारहरिचन्द्रः)
६९. हेलाराजः

अभिनन्दः

अभिनन्दनामा कविः काश्मीरिक आसीत् । एतन्निर्मितं 'कादम्बरीकथासारकाव्यम्' कदाचित् मोहमय्या 'निर्णयसागरप्रेस' नाम्नि मुद्रणालये मुद्रितमलभ्यत । अयं दशमशतकप्रारम्भेऽभूदित्यैतिहासिका मन्यन्ते ।

अनेन स्वस्य स्ववंशस्य च परिचयाय स्वनिर्मितकादम्बरीकथासारोपक्रमे एवं व्यलेखि—

शक्तिर्नामाऽभवद्गौडो भारद्वाजकुले द्विजः ।
दीर्घाभिसारमासाद्य कृतदारपरिग्रहः ॥५॥
तस्य मित्राभिधानोऽभूदात्मजस्तेजसां निधिः ।
जनेन दोषोपरमप्रबुद्धेनार्चितोदयः ॥६॥
स शक्तिस्वामिनं पुत्रमवाप श्रुतिशालिनम् ।
राज्ञः कर्कोटवंशस्य मुक्तापीडस्य मन्त्रिणम् ॥७॥
कल्याणस्वामिनामास्य याज्ञवल्क्य इवाभवत् ।
तनयः शुद्धयोगर्द्धिनिर्धूतभवकल्मषः ॥८॥
अगाधहृदयात्तस्मात्परमेश्वरमण्डनम् ।
अजायत सुतः कान्तश्चन्द्रो दुग्धोदधेरिव ॥९॥
पुत्रं कृतजनानन्दं स जयन्तमजीजनत् ।
व्यक्ता कवित्ववक्तृत्वफला यस्य सरस्वती ॥१०॥
वृत्तिकार इति व्यक्तं द्वितीयं नाम बिभ्रतः ।
वेदवेदाङ्गविदुषः सर्वशास्त्रार्थवादिनः ॥११॥
जयन्तनाम्नः सुधियः साधुसाहित्यतत्त्ववित् ।
सूनुः समभवत्तस्मादभिनन्द इति श्रुतः ॥१२॥
काव्यविस्तरसंधानखेदालसधियं प्रति ।
तेन कादम्बरीसिन्धोः कथामात्रं समुद्धृतम् ॥१३॥

अन्यैः कविभिः सहाभिनन्दस्येत्थं प्रशंसाश्लोकः समुपलभ्यते "कविरमरः कविरचलः कविरभिनन्दो विशाखदत्तश्च । अन्ये कवयः कपयश्चापलमात्रं परं दधति ।" इति।

अभिनन्दस्य—'रामचरितं' नाम किमपि काव्यमपि वर्तते, तत्काव्यमध्यात्

श्रीचारुदेवशास्त्रिभिः १६–८–६४ दिनाङ्के कविसम्मेलने हंसराजकालेजे पञ्चषाः श्लोका अपि पठिता अभूवन् । मनोज्ञकल्पनाकलितमिदं काव्यम् ।

अभिनवगुप्तपादः

अभिनवगुप्तपादाचार्यः काश्मीरजः शैव आसीत् । अयं ख्रिस्तशतकात् दशम्याः शताब्द्या उत्तरार्धे, एकादश्याश्च पूर्वार्धेऽभूत् । एतस्य पूर्वजेषु कश्चिद् 'अत्रिगुप्तः' श्रूयते योऽन्तर्वेद्यामवात्सीत् । अन्तर्वेदी गङ्गायमुनयोः प्रान्ते कान्यकुब्जेष्ववर्त्तिष्ट, यत्र यशोवर्मणः (७३०–७४० ख्रिस्ताब्दे) शासनमभवत् । अत्रिगुप्तः सर्वेषु शास्त्रेषु निष्णातो विख्यातश्चाविद्यत । काश्मीरराजो ललितादित्योऽस्य पाण्डित्यमवलोक्य नितरां तुतोष, प्रभावितश्च बभूव । कान्यकुब्जेश्वरं यशोवर्माणञ्च पराजित्य ललितादित्योऽत्रिगुप्तमेनमात्मना सहैव काश्मीरान् आनिनाय सानुरोधम् । अस्य च काश्मीरेश्वरस्यादेशेन वितस्तातीरेऽत्रिगुप्तस्याऽऽवासाय सितांशुमालिमन्दिरस्य पृष्ठतो भव्यं भवनं निरमाप्यत । भवनेन सह चास्मै भूयसी भूमिसम्पद् अदीयत । अत्रिगुप्तादनन्तरं शतं वर्षाणि यावज्जातानां तद्वंश्यानां किञ्चिद् ऐतिह्यं नोपलभ्यते । अनन्तरं तु दशम्याः शताब्द्याः प्रारम्भेऽभिनवगुप्तपादस्य पितामहो वराहगुप्तः समभवत् । अयं वराहगुप्तोऽपि महापण्डितः परमशैवश्चासीदिति विश्रुतम् ।

अभिनवगुप्तस्य पिता नरसिंहगुप्तः [1]चुखलनाम्ना कुखुलकनाम्ना वा व्यपदिश्यते स्म । कुखुलकः परममतिमान् सकलशास्त्रनिष्णातः शिवभक्ताग्रणीश्चावर्तत । अभिनवगुप्तस्य माता विमलकला पुण्यात्मा धर्मपरायणा महिलाऽऽसीत् । पितृव्यो वामनगुप्तः, अनुजो मनोरथगुप्तश्चास्ताम् । सकलोऽपि चायं परिवारः पुण्यमयो वैदुष्यमयश्चाभूत् । लक्ष्मणगुप्तस्तु गुरुरासीदभिनवगुप्तस्य ।

दशम्यामेकादश्यां च शताब्द्यां काश्मीरराज्यस्य वातावरणं धार्मिकीभिर्भावनाभिर्भरितप्रायमासीत्, सर्वाः प्रजा धर्मे बद्धश्रद्धा अभवन् । यथा राजा स्वराज्यस्य विस्तारमैच्छत्, तथा छात्रः स्वज्ञानस्य । पितरौ सुयोग्यं पुत्रमाकाङ्क्षाताम्

---

(१) क्वचिदभिनवगुप्तस्येदं पितृनाम 'दुःखलः' इत्येवमपि पठ्यते । तथा हि—नाट्यशास्त्रटीकायामभिनवभारत्याम्—"इत्थं दशममध्यायं व्याचष्टे च समाप्तितः । शिवस्मृतिकृतार्थोऽपि परार्थं दुःखलात्मजः" ।। इति पद्यं पठ्यताम् ।

वणिजश्च वाणिज्यविकासम् । स्वस्वकामसिद्धये च धार्मिकास्तांस्तान् देवानुपासते स्म । विमलकला शक्तिम्, नरसिंहगुप्तश्च शिवं समुपासाताम् । एतया ह्युपासनया पितराविच्छानुरूपां सन्तति लेभाते । एतादृशी च सन्ततिः 'योगिनीभू'-रिति कथ्यते । योगिनीभूरेव बालकः शैवरहस्यमधिगन्तुं प्रभवतीति च शैवानां प्रवादः । जयरथेन तूक्तम्--यद् 'योगिनीभ्वोऽप्यभिनवगुप्तस्य विचाराः स्वप्रभुत्व-मेवाश्रिता आसन्' इति ।

अभिनवगुप्तस्य स्वकीयानां परकीयाणां च ग्रन्थानामवलोकनेन ज्ञायते यथा ९८५ ख्रिस्ताब्दे तेन साहित्यनिर्माणकार्यं प्रारब्धमासीदिति । अनेन महा-विदुषा विभिन्नानां गुरूणामन्तिके विभिन्नानां शास्त्राणामध्ययनं सम्पादितमभूत् । एतेनानुमीयते यत् 'तस्य जन्म ९५०—९६० ख्रिस्ताब्दयोरन्तरभवदिति ।

अभिनवगुप्तः प्रतिभावान् प्रभाववांश्च विद्वानासीत् । सतीर्थ्येभ्यः प्रतिभा-बलेन भयं जनयन्नेवैष गुरुभिर्गुप्तपादः, अभिनवो गुप्तपादः इत्याख्यां लम्भित इत्यनुश्रूयते । भरतमुनि प्रणीतस्य नाटचशास्त्रस्य व्याख्यया तन्त्रालोकग्रन्थरचनया चायं साहित्यव्याकरणयोः परमाचार्यतया स्मर्यते । न केवलं साहित्यव्याकरणयोः, अपितु तन्त्रादिषु रहस्यमयेषु शास्त्रेष्वपि स सम्यगधीती विनयेन भक्त्या च गुरुजनान् तथा समप्रीणयत्, यथा तेऽस्मै गुह्याद् गुह्यतराण्यपि रहस्यवस्तूनि समुपादिशन् । परमविदुषे चास्मै 'सर्वविद्यापारङ्गत 'आचार्य' इति विरुदमुपाहरन् ।

ज्ञानपिपासाविनिवृत्तयेऽसौ देशान्तराण्यपि अयासीत् । तत्र कौलिकाद् शम्भुनाथाच्चायं तज्ज्ञानं लब्धवान्, येनात्मदर्शनजन्यां शान्ति प्राप्यातितरां कृता-र्थममन्यतात्मानम् । पितुः श्रीनरसिंहगुप्ताद् व्याकरणं, श्रीवामनाथाद् द्वैताद्वैत-तन्त्रम्, भूतिराजतनयाद् शैवागमम्, भूतिराजाद् ब्रह्मविद्याम्, लक्ष्मणगुप्तात्, कर्मकाण्डं त्रिकदर्शनं च, इन्दुराजाद् ध्वनिम्, भट्टतौतात् नाटचशास्त्रं चाधीतवतो-ऽस्य सुविदितमेवाभूद् अखिलमपि वेदितव्यम् ।

अथाध्यात्मिकज्ञानस्य योगानुभूतेश्चानुरूपं जागतिकेभ्यो विषयेभ्यो विरज्याभिनवगुप्तपादः परिव्रज्यामग्रहीत् । येन प्रवृद्धात्मशक्तिरयं सुकुमारवस्तुनि साहित्ये तर्ककर्कशेषु च दर्शनेषु समभावेनैव लेखनीं व्यापारयामास । अद्यापि शैवसाहित्ये तदीयं महत्त्वपूर्णं स्थानं तदीयात्मशक्तेरुत्तमं निदानम् ।

श्रीलक्ष्मणगुप्तगुरोः प्राप्तया प्रत्यभिज्ञया चान्तःसन्तोषमवाप्यैष ग्रन्थलेखन-रूपं कर्म सम्पाद्य शैवसिद्धान्तानुरूपं त्रिके कुलायाञ्च चेतो दधौ। येनायम् अद्भुत-शक्तियुक्तानां महापुरुषाणां पञ्चलक्षणान्यवाप—

१—भवे भक्तिम्,
२—मन्त्रसिद्धिम्,
३—तत्वनियन्त्रणम्,
४—कामदमनम्,
५—सकलशास्त्रज्ञानोदयं च।

इमे सन्ति तत्प्रणीता ग्रन्थाः—

१—अनुत्तराष्टिका
२—भट्टतौतकृतस्य 'काव्यकौतुकस्य' विवरणम्
३—क्रमस्तोत्रम् (क्रमस्तोत्रमेतत् ९९१ खिृस्ताब्दे कृतमिति तत्समाप्तिश्लोकाज्ज्ञायते।)
४—घटकर्परकुलकवृत्तिः
५—तन्त्रवटधानिका
६—तन्त्रसारः
७—तन्त्रालोकः
८—देहस्थदेवताचक्रस्तोत्रम्
९—ध्वन्यलोकलोचनम्
१०—नाटचलोचनम्
११—परमार्थचर्चा
१२—परमार्थद्वादशिका
१३—परमार्थसारः
१४—परात्रिंशिकाविवरणम्
१५—प्रकरणस्तोत्रम्
१६—प्रत्यभिज्ञाविमर्षिणी बृहती वृत्तिः
१७—प्रत्यभिज्ञाविमर्षिणी लघुवृत्तिः
१८—बोधपञ्चदशिका
१९—भगवद्गीताटीका
२०—भारतीयनाटचशास्त्रटीका (अभिनवभारत्याख्या)
२१—भैरवस्तोत्रम्, (९९३ खिृस्ताब्दे विहितमिति तत्समाप्तौ स्फुटम्)
२२—महोपदेशविंशतिः
२३—मालिनीविजयवार्क्तिम्
२४—अनुभवविवेचनम्
२५—क्रमकेलिः
२६—प्रकरणविवरणम्
२७—प्रकीर्णविवरणम्
२८—पूर्वपञ्चाशिका
२९—कथामुखतिलकम्
३०—लघ्वी प्रक्रिया
३१—भेदवादविदारणम्
३२—तत्त्वाध्वप्रकाशिका इति।
३३—शिवदृष्ट्यालोचनम्

एतस्य नामकरणसम्बन्धे इदमितिवृत्तमुपलभ्यते भट्टवामनाचार्यकृतायां काव्यप्रकाशटीकायां चतुर्थोल्लासे रसनिरूपणप्रकरणे—"पादा इति बहुवचने

श्रीमदाचार्यपदैः स्वसंमतत्वमुक्तम्। इदमत्र रहस्यम्—पुरा किल काचिद्वलभीपठतां बहूनां ब्राह्मणबालानामध्ययनशालाऽऽसीत्। तत्र पठन् कश्चिद् गौडबालोऽतिसौबुध्यान्मुखरत्वाच्च निखिलबालानां भयप्रदत्वेन 'बालवलभीभुजङ्गः' इति गुरुणा व्यपदिष्टः। स चाचार्यतामुपगत इति सकलरहस्याभिज्ञः श्रीवाग्देवतावतारो मम्मटो गूढं तन्नाम 'अभिनवगोपानसीगुप्तपादः' इति वैदग्ध्यमुखेनाभिव्यनक्तीति। अतएव 'मधुमत्यां' रविभट्टाचार्यैरुक्तम्—"अभिनवपदेन ध्वनिटीकाकर्तृ पुराणगुप्तपादलिखनविरोधोऽत्र न देय इति"।

काश्मीरिकविद्वत्सु अभिनवगुप्तपादस्यापूर्वं महत्त्वं कलयन्ति तत्रत्याः, अन्ये च मनीषिणः। अयमत्युच्चकोटिकः शैवदर्शनाचार्यः, तन्त्ररहस्यज्ञः, साहित्यशास्त्रधुरन्धरश्चासीत्। मम्मटभट्टसदृशाः प्रामाणिका आचार्या अप्यमुं स्वविषयनिरूपणेषु मुहुर्मुहुः प्रमाणयन्ति। 'ध्वन्यालोकस्य' लोचनटीकानिर्माणप्रशंसायां विद्वांसः कथयन्ति—"आनन्दवर्धनस्य पुण्यप्रकर्ष एव मूर्त्तो भूत्वाऽभिनवगुप्तपादात्मना प्रकटीभूतः" इति। रससिद्धान्तमानन्दवर्धनप्रवर्त्तितं स्वीययुक्तिभिरुपोद्बलयन्नसौ तत्प्रवर्त्तकतया साहित्यशास्त्रस्य महोपकारको वाग्देवतावतार एव मन्यतेतराम्।

कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहोदयस्यानुसन्धानमाधृत्य कृतायां ग्रन्थसूचनायामाचार्यपादस्यास्य परेऽपि दश ग्रन्था: वर्त्तन्ते

१. पर्यन्तप्रकाशिका
२. परमार्थचर्चा
३. रहस्य पञ्चदशिका
४. तन्त्रोच्चयः
५. पुरूरवोविचारः
६. पदार्थप्रवेशनिर्णयटीका
७. देवीस्तोत्रविवरणम्
८. शिवशक्त्यविनाभावस्तोत्रम्
९. बिम्बप्रतिबिम्बवादः
१०. अनुत्तरतत्त्वविमर्शिनीवृत्तिः

अल्लटः

अल्लटो नाम विद्वान् काश्मीरिक आसीत्। अयं राजानकजयानकसूनू रत्नाकरकविप्रणीतस्य 'हरविजय'नाम्नो महाकाव्यस्य 'विषमपदोद्द्योत'नामकं टिप्पणमलेखीत्। किं च—महाविदुषा मम्मटेन स्वकीयः 'काव्यप्रकाश' ग्रन्थः परिकरालङ्कारपर्यन्त एव निर्मितः, शेषांशोऽनेनैव 'अल्लट' सूरिणा पूरितः

इत्युच्यते। तदुक्तं निदर्शनाख्यायां काव्यप्रकाशव्याख्यायां परिकरालङ्कारे आनन्दकविना—

क्वतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः।
प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा॥ इति।

तस्यामेव व्याख्यायां दशमोल्लासे "इत्येष मार्गो विदुषाम्" इति श्लोकव्याख्यानावसरेऽप्युक्तम्—

काव्यप्रकाश इह कोऽपि निबन्धकृद्भ्यां द्वाभ्यां कृतेऽपि कृतिनां रसतत्त्वलाभः।
लोकेऽपि विश्रुतमिदं नितरां रसालं बन्धप्रकाररचितस्य तरोः फलं यत्॥ इति।

माणिक्यचन्द्रसरस्वतीतीर्थप्रभृतिभिष्टीकाकारैरन्यैरपि इत्थमेवोक्तम्। प्रौढस्य काव्यप्रकाशस्य पूरणं येन व्यधायि, मम्मटस्य मूलग्रन्थलेखाद् येनेषदपि वैषम्यं न प्राकाशि च तस्यास्य 'अल्लटस्य' पाण्डित्यमनुपममेव मन्येतेत्यत्र नास्ति शङ्का।

आद्यनाथः

अयमतिप्राचीनः काश्मीरनिवासी महाविद्वान्। एतस्य स्थितिकालादिकं नाधुनावधि परिज्ञातम्। एतन्निर्मितम् 'अनुत्तरप्रकाशपञ्चाशिका' नाम पुस्तकं म० म० मुकुन्दरामशास्त्रिभिर्गवेषितं जम्बूकाश्मीरराजकीयानुसन्धानविभागात् प्रकाशितमभूत्।

आनन्दकविः

आनन्दकविरयं काश्मीरदेशीयः शैवश्चासीत्। अमुना काव्यप्रकाशोपरि 'सारसमुच्चया'परनाम्नी 'निदर्शना'ख्या टीका रचिता। तत्र प्रारम्भे—

प्रणम्य शारदां काव्यप्रकाशो बोधसिद्धये।
पदार्थविवृतिद्वारा स्वशिष्येभ्यः प्रदर्श्यते॥

इति प्रतिज्ञाय—"... इति शिवागमप्रसिद्ध्या षट्त्रिंशत्तत्त्वदीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसतत्त्वरूपश्चिदानन्दघनो राजानककुलतिलको मम्मटनामा दैशिकवरोऽलौकिककाव्यस्य प्रकाशने प्रवृत्तोऽपि—

"आत्मतत्त्वं ततस्त्यक्त्वा विद्यातत्त्वे नियोजयेत्।
परस्मिंस्तेजसि व्यक्ते तत्रस्थः शिवतां व्रजेत्॥"

इत्यादिस्वच्छन्दशास्त्रोक्तदृशाऽनवच्छिन्नपरिस्फुरितस्वच्छस्वच्छन्दप्रकाशादिकमपरित्यजन्, संवित्स्वरूपाभ्यन्तरस्य काव्यस्य—शिवतत्त्वस्य प्रकाशिकामभेदप्रथोत्थापिकां शुद्धविद्यां प्रथममवतार्य शिष्येषु अनुग्रहाय दर्शयति ग्रन्थारम्भे इति" इति ग्रन्थेन शिवागमप्रसिद्धान् षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपान् पदार्थान् प्रदर्श्य काव्यप्रकाशो व्याख्यातः। तेनाऽस्यानन्दकवेः शैवत्वं सुस्फुटम्। अयमानन्दकविरेव 'श्रीकण्ठ' नाम्ना दक्षिणमहापाठशालास्थहस्तलिखितपुस्तकानुक्रमणिकायां व्यवहृतः—इति भट्टवामनः।

आनन्दवर्धनः

राजानकश्रीमदानन्दवर्धनाचार्यस्य—पितुर्नाम 'नोणः' इत्यासीदिति एतत्प्रणीताद् 'देवीशतक' पुस्तकाज्ज्ञायते। अयं काश्मीरेषु ख्रिस्ताब्दीयनवमशतकोत्तरार्धे 'अवन्तिवर्म'नाम्नो महीपते राज्यसमये प्रसिद्ध आसीदिति 'राजतरङ्गिणी' ग्रन्थाज्ज्ञायते। एतत्प्रणीता इमे ग्रन्था: सन्ति—

(१) 'ध्वन्यालोकः', यस्यापरे नामनी 'काव्यालोकः', 'सहृदयहृदयालोक' इत्यासाते।

(२) 'देवीशतकम्'। इदं सटीकं 'काव्यमालायाः' नवमे गुच्छके प्रकाशितमभूत्।

(३) 'विषमबाणलीला' (प्राकृतभाषया निबद्धा)।

(४) 'अर्जुनचरितम्'।

(५) 'विनिश्चय'टीकाया 'धर्मोत्तमायाः' विवृतिः (अयं बौद्धग्रन्थः)।

इह सर्वप्रथममुक्ते 'ध्वन्यालोके'ऽस्त्यंशद्वयम्—

(१) 'ध्वनि'नाम्न्यः कारिकाः।

(२) 'आलोका'ख्या तद्वृत्तिश्च। सत्यपि मतभेदे द्वयोरंशयोः कर्त्ताऽयमेक एव 'आनन्दवर्धनाचार्यः' आसीत्। उदाहरणानि प्रायोऽन्येषामेव महाकवीनां काव्यनाटकादिग्रन्थेभ्यः संगृहीतानीति स्पष्टमेव। यद्यपि एतस्मादानन्दवर्धनात पूर्वमपि वाच्यादतिरिक्तस्यार्थस्य ध्वनित्वसम्बन्धे विचाराः प्रवृत्ता आसन्, तथापि दृढाभिरुपपत्तिभिः सर्वप्रथमममुनैव तस्य सिद्धान्तता स्थापिताऽसीद् इत्यसौ 'ध्वनिस्थापनपरमाचार्यः' इत्युच्यते। अमुष्मात्पूर्वं साहित्ये 'अलङ्कारसंप्रदायः' 'रीति-

संप्रदाय'श्च इति द्वावेव सम्प्रदायौ प्रवृत्तावास्ताम्। एतस्य तृतीयः सम्प्रदायस्तु 'ध्वनिसम्प्रदायः' इत्युदीर्यते। ध्वनिमार्गसंस्थापक एतस्यैव प्रथमो ग्रन्थो 'ध्वन्यालोकः' अस्ति। तत्र 'आचार्याभिनवगुप्तपाद'रचिता 'लोचन'नामिका टीका सर्वतः प्रथमं मोहमयीस्थात् निर्णयसागरयन्त्रालयात् प्रसिद्धिमागता प्रचरति स्म। परन्तु सेदानीं दुर्लभाऽभूत्। प्रचरन्त्यधुना काश्चिदन्या एव हिन्दीटीकाः संस्कृतटीकयाऽभिनवया सहकृता असहकृताश्च। आनन्दवर्धनं महाकवी राजशेखर इत्थं प्रशंसति—

ध्वनिनाऽतिगभीरेण काव्यतत्त्वनिवेशिना।
आनन्दवर्धनः कस्य नासीदानन्दवर्धनः॥ इति।

'लोचन'टीकाविषयेऽभिनवगुप्तपादोऽप्येवं लिखति—

किं लोचनं विनालोको भाति चन्द्रिकयाऽपि हि।
तेनाभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात्॥ इति।

श्लोकेनानेनैतदपि प्रतीयते यत्—ध्वन्यालोके काचन 'चन्द्रिका'नाम्नी टीकापि प्रचलिताऽऽसीद् 'अभिनवगुप्त' समये।

असावानन्दवर्धनोऽवन्तिवर्मणः काश्मीरभूपतेः सभास्तार आसीत्, तद्यथा—

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः॥ इति।

एतस्माद् भिन्नान्यपि प्रमाणान्येतद्विषये सन्ति। तद्यथा—ध्वन्यालोके कालिदासपुण्डरीकबाणभट्टोद्भटभामहमनोरथसर्वसेनसातवाहनामरुकधर्मकीर्त्तीनां नामान्युपलभ्यन्ते, ग्रन्थानां च मधुमथनविजय-रत्नावली-तापसवत्सराजहर्षचरित-रामाभ्युदयादीनामुदाहरणादिदानायोल्लेखः कृतः संप्राप्यते। वामनस्याप्यत्र कीर्त्तनम्। वामनेन तु स्वकीये 'काव्यालङ्कारसूत्र' ग्रन्थे कादम्बरीशिशुपालवधोत्तररामचरितादीनामुदाहरणानि दीयन्ते। तेन वामनस्य समयोऽष्टमशताब्द्युत्तरार्धं नवमशताब्दीपूर्वार्धं वा सिध्यति। नवमशताब्द्यन्तिमचरणभवेन भट्टनायकेन स्वकृते 'हृदयदर्पणे' ध्वन्यालोकस्य यत्खण्डनं कृतम्, ततः प्रतीयते, यत्—आनन्दवर्धनस्य समयो नवमशताब्दीपूर्वार्धाद्वामनकालात्, नवमशताब्द्यन्तिमचरणाद् भट्टनायककालाच्चान्तरालवर्त्ती आसीदिति। स एवासीत्समयोऽवन्तिवर्मणो राज्यस्यापि।

उत्पलदेवः

उत्पलदेवः काश्मीरिकस्य 'त्रिकदर्शनस्य' आचार्याणामन्यतमः प्रसिद्धोऽभूत् । अयं काश्मीरेषु नवमे शतके वर्तमान आसीत् । अनेन सुप्रसिद्धा 'शिवस्तोत्रावली' निर्ममे, यस्यामेकविंशतेः शिवस्तोत्राणां संग्रहो विद्यते । स्तोत्रगतानि पद्यानि प्रसादगुणगुम्फितानि सन्ति, यत्र आत्मनिवेदनरूपं स्तुतिरहस्यं सुनिभृतं निर्व्यूढम् । अतिशयमधुराणि पद्यानीमानि शिवाद्वैतनिरूपणेऽनुपमानि राजन्ते, तथा ह्येकं पद्यमुदाह्रियते—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ! ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥ इति ।

शैवस्तोत्रेषु 'शिवमहिम्नः स्तोत्रानन्तरं अस्याः शिवस्तोत्रावल्याः स्थानं महत्त्वपूर्णमिति विश्वासेन वक्तुं शक्यम् ।

उद्भटः

भट्टोद्भटः, उद्भटभट्टो वा विद्वान् काश्मीरदेशे जनिमलभत । असौ वामनसमकालिकः वामनो जयापीडराजाश्रित आसीदिति राजतरङ्गिणीतः प्रतीयते । यथा—

मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः सन्धिमांस्तथा ।
बभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः ॥ इति ।

न केवलमियदेव, अपि त्वयं विद्वान् सवेतनः काश्मीराधिपतेर्जयापीडस्य राज्ञः सभायाः पतिरप्यासीदिति "भट्टोऽभूदुद्भटस्तस्य भूमिभर्त्तुः सभापतिः" इति राजतरङ्गिण्याश्चतुर्थतरङ्गस्थे ४९५ संख्याके श्लोके कल्हणवचनाज्ज्ञायते । तस्य वेतनमपि प्रभूतमभूदिति तत एव ज्ञायते । भट्टोद्भटः 'अलङ्कारसारसंग्रह'नामकमलङ्कारग्रन्थं जग्रन्थ, यस्योपरि प्रतिहारेन्दुराजनामकेन विदुषा विरचिता वृत्तिरद्याप्युपलभ्यते । तस्यां वृत्तौ प्रतिहारेन्दुराजस्य 'अनेन ग्रन्थकृता भट्टोद्भटेन स्वोपरचितकुमारसंभवैकदेशोऽत्रालङ्कारसारसंग्रहे उदाहरणत्वेनोपन्यस्तः" इति लेखेन ज्ञायते यत्-'कुमारसंभव'नामा कालिदासीयकुमारसंभवव्यतिरिक्तः कश्चित् काव्यप्रबन्धोऽप्यनेन विरचित इति । माणिक्यचन्द्रसरस्वतीतीर्थभट्टवामनप्रभृतिभिष्टीकाकृद्भिरुदाहृतः—

"या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
तपसा तां सुदीर्घेण दूराद् विदधतीमधः ।।"

इत्येष गौरीस्तुतौ प्रयुक्तः 'तपसा' इति माघमास-कृच्छ्रचान्द्रायणरूपार्थद्वये श्लिष्टेन विशेषणेनौपम्याक्षेपे जायमानस्य व्यतिरेकस्योदाहरणत्वेन समुपन्यस्तः कश्चिच्छ्लोकोऽपि समुपलभ्यते । भट्टोद्भटप्रणीतो 'भामहविवरण'नामा व्याख्या-ग्रन्थोऽपि लोचनादौ स्मर्यते ।

काश्मीरिकस्य जयापीडस्य राज्ञो राज्यकालः ७७९ खिृष्टाब्दमारभ्य ८१३ खिृष्टाब्दपर्यन्त इति तत्सभापतेर्भट्टोद्भटस्यापि स एव समय इति राजतरङ्गिणीतोऽवसीयते । अयं च भट्टोद्भटः परिज्ञातानेकशास्त्रतत्त्वोऽपि मुख्यतया वैयाकरण आसीत्—इति 'अलङ्कारसर्वस्व' ग्रन्थे राजानकरुय्यकेण, 'अलङ्कारविमर्शिनी' नामिकायां तट्टीकायां तु जयरथेन प्रोक्ताद् 'भट्टोद्भटादिभिः कारणपदस्थाने क्रियाग्रहणं कृतम्, वैयाकरणैः क्रियाफलमेव कार्यमित्यभ्युपगमाद्' इति वचनात् प्रतीयते ।

किं च—अलङ्कारशास्त्रस्य विकासक्रमे विचार्यमाणे राजानकरुय्यक उद्भट-भट्टस्य मतं विवेचयन्नाह—"उद्भटादिभिस्तु गुणालङ्काराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम्, विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनात्, संघटनाधर्मेण चेष्टेः" इति ।

वामनोद्भटयोरेकराजाश्रितयोरपि परस्परं सिद्धान्तभेदो दृश्यते । तथाहि—वामनो रीतिसम्प्रदायं प्रवर्तयति, उद्भटस्त्वलङ्कारसम्प्रदायं पोषयति ।

उव्वटः

उव्वटः काश्मीरिको विद्वानिति बहूनां मतम् । एतस्येदं नाम क्वचिद् 'औवटः' इति, क्वचिच्च 'उवट' इत्यपि पठ्यते । एतेन 'यजुर्वेदसंहितायाम्' स्वनाम्ना भाष्यं रचितम्, यदधुनाऽपि लभ्यते । एतदीयस्य पितुर्नाम 'वज्रटः' इत्यासीत् । "अयं मम्मटस्य भ्राता" इति सुधासागरकारस्य भीमसेनस्य मतम् । परन्तु सन्त्युव्वटस्य विषये काश्चन विप्रतिपत्तयः । तथा हि तत्कृते यजुर्वेदसंहिता-भाष्ये पद्यमेकमुपलभ्यते—

ऋष्यादींश्च पुरस्कृत्य-अवन्त्यामुवटो वसन् ।
मन्त्रभाष्यमिदं चक्रे भोजे राष्ट्रं प्रशासति ।। इति ।

तस्यैव भाष्यस्य पुस्तकान्तरेऽन्यदपि पद्यमेकमुपलभ्यते—

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना।
मन्त्रभाष्यमिदं क्लृप्तं भोजे पृथ्वीं प्रशासति ॥ इति।

एतेन पद्यद्वयेन 'उव्वटः' 'वज्रटस्य' पुत्रो भोजसमकालिकश्चेति प्रतिपाद्यते। यदि अयमुव्वटो भीमसेनोक्तरीत्या मम्मटस्य भ्राताऽभविष्यत्, तर्हि मम्मटस्य जैयटपुत्रत्ववर्णनात् तद्भ्रातुरुव्वटस्यापि जैयटपुत्रत्वमभविष्यत्। तथा च उव्वटस्य वज्रटपुत्रत्वं श्लोकोक्तं कथमिव संगच्छेत। यद्यपि काश्मीरदेशीयस्य जैयटसगोत्रस्य वज्रटाख्यस्य दत्तकपुत्रोऽयमिति कल्पनायां जैयटपुत्रस्यापि उव्वटस्य वज्रटपुत्रत्वमुपपद्यते, तथापि तस्य भोजसमकालिकत्वमनुपपन्नमेव। यतस्तज्ज्येष्ठभ्रातुर्मम्मटस्य भोजराजादर्वाक्तनत्वे स्थिते, तत्कनिष्ठभ्रातुरुव्वटस्य सुतरां भोजराजादर्वाक्तनत्वं सिद्ध्यति। अवन्त्याम् (उज्जयिन्याम्) वसता तेन भाष्यं निरमायि-इत्येकत्रोल्लेखः, गुर्जरदेशप्रसिद्धे 'आनन्दपुरे' वसता तेन भाष्यं तन्निरमायि इत्यपरत्रोल्लेखः, एतदपि विप्रतिषिद्धमिव। यदि उव्वटस्य पिता वज्रट एवानन्दपुरवास्तव्य आसीत्, उव्वटस्तु उज्जयिन्यां वसन्नेव भाष्यं निरमात् इति कल्प्येत, तदापि वज्रटस्य काश्मीरिकत्वं सन्दिह्येतैव।

कल्लटः

कल्लटोऽसौ प्रसिद्धः काश्मीरिको विद्वान्। 'अभिधावृत्तिमातृका'निर्माता मुकुलभट्टः एतस्य कल्लटस्यैव सूनुरभवत्। कल्लटः शैवदर्शनस्य प्रसिद्धः पण्डितः। प्रत्यभिज्ञास्पन्देतिभागद्वयविभक्तस्य तन्मतस्य स्पन्दभागेऽयमेव मान्यो ग्रन्थनिर्माताऽभूत्। एतेन रचिताः 'स्पन्दकारिका', 'स्पन्दनिर्णयः' इत्यादयो ग्रन्थाः स्पन्दसिद्धान्तविज्ञानाय प्रामाणिकाः सन्ति। तेषु 'स्पन्दनिर्णयः' श्रीमधुसूदनकौलेनानुसंहितः, प्रकाशितश्चासौ १९८१ विक्रमाब्दे काश्मीरस्थराजकीयानुसन्धानविभागात्। स्पन्दनिर्णये रामकण्ठनाम्ना विदुषा रचिता टीकाऽपि वर्तते। कल्लटो वसुगुप्तशिष्यः खिष्टीयायां नवमशताब्द्यामासीत्।

कल्हणः

कल्हणनामा महाकविः काश्मीरे आढ्यब्राह्मणवंशे जन्म लेभे। अस्य संस्कृतं नाम 'कल्याण' इत्यासीत्। अस्य पिता चण्यकः काश्मीराधिपतेर्हर्षस्य (१०४८–

११०१) प्रधानामात्य आसीत् । हर्षे शत्रुभिः कपटेन हते चण्यकः कमप्यन्यं स्वाश्रयं न श्रितवान् ।

कल्हणः अलकदत्तनाम्नः कस्यचिद् गुणिनश्छत्रच्छायामाश्रित आसीत् । अयं (११२७—११५६ खिृष्टाब्दमध्ये) सुस्सलस्य पुत्रे राजनि जयसिंहे काश्मीरान् शासति 'राजतरङ्गिणी' नामकं ग्रन्थं व्यरचयत् । एतद्ग्रन्थस्य रचनारम्भः ११४८ ईशवीयवर्षे, समाप्तिश्च ११५० ईशवीयवर्षेऽभवताम् । एतद्रचितम् 'अर्धनारीश्वर-स्तोत्रम्' 'काव्यमालायाः' चतुर्दशे गुच्छके प्रकाशितमभूत् ।

कल्हणः शैवः सहनशीलश्चासीत् । बौद्धानामहिंसासिद्धान्तेऽपि चास्याभिरु-चिरासीत् । अयं रामायणमहाभारतयोरन्येषाञ्च ज्यौतिषादिशास्त्राणां ज्ञाता आसीत् ।

कविवेधसा तेनातिक्रान्तस्य कालस्येतिहासं रम्यनिर्माणेन प्रत्यक्षायमाण-मिव वर्णयता, पूरयता च तिथ्यादिसंवलितेतिहासाभावं वहु परिश्रान्तम्, कृतार्थतां नीता च सुरसरस्वती । इतिहासलेखने शिलालेखदानपत्रादीनां सदुपयोगतस्तद्ग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वं ज्ञायते । कर्मणाऽनेन प्रतिभानवानसौ दिव्य-दृष्टिमिवात्मानं संभावयन् व्यञ्जयंश्च स्वगौरवं मन्ये नेषदप्यपराध्यति । तथा च तदीयैव भारती—

कोऽन्यः कालमतिक्रान्तं नेतुं प्रत्यक्षतां क्षमः ।
कविप्रजापतींस्त्यक्त्वा रम्यनिर्माणशालिनः ॥
न पश्येत्सर्वसंवेद्यान् भावान् प्रतिभया यदि ।
तदन्यद् दिव्यदृष्टित्वे किमिव ज्ञापकं कवेः ॥

इति (रा० त० १।४, ५) ।

राजतरङ्गिण्या निर्माणं चानेन सर्वथा रागद्वेषादिविधुरेण विदधे । तादृ-शानां मानसदोषाणां प्रसरावसरोऽस्य केवलं स्वसमये विद्यमानानां राजादीनां विषय एव संभाव्योऽभूत्, न तु ततः प्राचीनानामतीतानाम् । स्वसामयिकं काश्मी-रिकं महाराजं जयसिंहं त्वसौ भूतार्थगर्भया वाचा समुपास्तौदेव स्वग्रन्थे, यथा—

सुतः सुस्सलभूभर्तुः संप्रत्यप्रतिमक्षमः ।
नन्दयन्मेदिनीमास्ते जयसिंहो महीपतिः ॥

इति (रा० त० ८।३४४८) ।

रागद्वेषादिराहित्येनासौ राजतरङ्गिणीं निर्ममे—इति तु न परप्रत्ययनेयम्, स्वयमेव कविना तदुल्लेखकरणात्। तथाहि तद्वचः—

श्लाघ्यः स एव गुणवान् रागद्वेषबहिष्कृता।
भूतार्थकथने यस्य स्थेयस्येव सरस्वती ॥

इति (रा० त० १।७)।

किं तत् प्रयोजनमासीद् यदभीप्सुरसौ कल्हण आत्मानं तथा रागद्वेषादिरहितं साधयित्वाऽतीतराजादिवर्णने प्रववृते ? इति प्रश्नोऽपि न परतः समाधेयः, लिखति हि स्वयमेवासौ—

पूर्वैर्बद्धं कथावस्तु मयि भूयो निबध्नति।
प्रयोजनमनाकर्ण्य वैमुख्यं नोचितं सताम् ॥
दृष्टं दृष्टं नृपोदन्तं बद्ध्वा प्रमयमीयुषाम्।
अर्वाक्कालभवैर्वार्त्ता यत्प्रबन्धेषु पूर्यते ॥
दाक्ष्यं कियदिदं, तस्मादस्मिन् भूतार्थवर्णने।
सर्वप्रकारं स्खलिते योजनाय ममोद्यमः ॥

इति (रा० त० १।८।१०)।

अत्र च त्रिषु श्लोकेषु प्रथमे "पूर्वैर्बद्धं कथावस्तु" इत्येतानि पदानि 'कल्हणात्पूर्वमपि केचनेतिहासग्रन्था व्यरचिषत" इति सूचयन्ति। तृतीयश्लोकस्तु तेषामितिहासानां वर्णनं सर्वप्रकारं स्खलितं कथयति, तत् के तादृशा इतिहासाः ?, कस्को वा तत्तल्लेखकः ? किं किं वा तस्य तस्य स्खलितम् ? इति जिज्ञासोदयः स्वाभाविकः। तदुत्तरदानेऽपि कल्हणो न वाचंयमः, सर्वमिदमसौ स्पष्टं नामग्राहं च समुदीरयति, यथा—

विस्तीर्णाः प्रथमे ग्रन्थाः स्मृत्यै संक्षिपतो वचः।
सुव्रतस्य प्रबन्धेन च्छिन्ना राजकथाश्रयाः ॥
या प्रथामगमन्नैति साऽपि वाच्यप्रकाशने।
पाटवं दुष्टवैदुष्यतीव्रा सुव्रतभारती ॥
केनाप्यनवधानेन कविकर्मणि सत्यपि।
अंशोऽपि नास्ति निर्दोषः क्षेमेन्द्रस्य नृपावलौ ॥

इति (रा० त० १।११-१३)।

इह पूर्वलेखकयोः सुव्रतक्षेमेन्द्रस्योः सदोषदर्शनं समालोचनं कुर्वतः कल्हणस्य पुनस्तादृशः क आधारो येनासौ सर्वं निर्दोषं यथार्थं चैव व्यलिखत् ? कथं चामुना पूर्वेषां विसंवादाः परिहृताः ? के च के च ते विसंवादाः ? इत्येतानपि प्रश्नान् समुत्तरयति तत्रभवान् कल्हणः—

दृग्गोचरं पूर्वसूरिग्रन्था राजकथाश्रयाः ।
मम त्वेकादश गता मतं नीलमुनेरपि ॥
दृष्टैश्च पूर्वभूभर्तृप्रतिष्ठावस्तुशासनैः ।
प्रशस्तिपट्टैः शास्त्रैश्च शान्तोऽशेषभ्रमक्लमः ॥
द्वापञ्चाशतमाम्नायभ्रंशाद् यान् नास्मरन्नृपान् ।
तेभ्यो नीलमताद् दृष्टं गोनन्दादिचतुष्टयम् ॥
बद्धा द्वादशभिर्ग्रन्थसहस्रैः पार्थिवावलिः ।
प्राङ्महाव्रतिना येन हेलाराजद्विजन्मना ।
तन्मतं पूर्वमिहिरो दृष्ट्वाऽशोकादिपूर्वगान् ।
अष्टौ लवादीन् नृपतीन् स्वस्मिन् ग्रन्थे न्यदर्शयत् ।
येऽप्यशोकादयः पञ्च, श्रीच्छविल्लाकरोऽब्रवीत् ।
तान् द्वापञ्चाशतो मध्यात्, श्लोकस्तस्य तथा ह्ययम् ॥
"अशोकादभिमन्योर्ये प्रोक्ताः पञ्च महीभुजः ।
ते द्वापञ्चाशतो मध्यादेव लब्धाः पुरातनैः ॥"

इति (रा० त० १।१४—२०) ।

प्रकरणमिदमुपसंहरंश्च कल्हणो भूयोऽपि राजतरङ्गिण्याः प्रामाणिकतां द्योतयन्नाह—

इयं नृपाणामुल्लासे ह्रासे वा देशकालयोः ।
भैषज्यभूतसंवादिकथा युक्तोपयुज्यते ॥
संक्रान्तप्राक्तनानन्तव्यवहारः सचेतसः ।
कस्येदृशो न सन्दर्भो यदि वा हृदयङ्गमः ॥

इति रा० त० १।२१, २२) ।

कल्हणस्यायं राजतरङ्गिणीमधिकृत्यैव सप्रामाण्यक्षोदो विशेषोल्लेखः काश्मीरिकराजावलिवर्णने, तत्तद्राजकालिकविशिष्टविद्योदयग्रन्थनिर्माणेतिहासविज्ञाने चातिशयेनोपकरोतीति विस्तरेणात्राभिहितः ।

ये तु प्रतिपादयन्ति—"कल्लणस्य राजपरिवारेण सह सम्बन्धो नासीद्, अतएवासौ राज्ञामालोचनायां निर्ममदृष्टिरपक्षपातश्चाजायत" इति । तदिदमपर्यालोचितजल्पितमिवाभाति । कल्हणेन हि वस्तुतो राजशब्दभाजां सतां राज्ञां प्रशंसायां न मनागपि मौनमालम्बितम् । निभाल्यतां तावत् पूर्वोदाहृतः "सुतः सुस्सलभूभर्त्तुः०" (रा० त० ८।३४४८) इत्यादिकः श्लोक एव, यत्र तेन स्वसमये काश्मीरान् शासतो जयसिंहस्य यथार्थैव प्रशंसाऽक्रियतेति । राज्ञः प्रजानां च स्वकर्त्तव्यपालनरूपा शाश्वती संस्कृतिधारा सदैवाविच्छिन्ना प्रवहेदित्यर्थं स्थितेर्निष्पक्षपातया धिया यथार्थचित्रणमितिहासलेखकस्य परमं कर्त्तव्यम् । तच्च दृढं निर्व्यूढमैतिहासिकप्रवल्लणेन कल्लणेन । स्वदेशस्य मिथ्या प्रतिष्ठां वर्धयितुं कुकृत्यनिरतानां राज्यं राष्ट्रं वा गर्त्ते निपातयतां प्रजापीडकानामपि राज्ञां "त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवहः" इत्येवं मोचाफलस्वादमुचा वाचा येऽसद्भूतां प्रशंसामकार्षुः, तैस्तावत्स्वचाटुकारितायास्तादात्विकं फलं पारितोषिकादिकमवश्यमुपलब्धमभविष्यत्, पर्यन्ते तु अतदर्हाणां शासकम्मन्यानां प्रशंसनप्रोत्साहनादिना राष्ट्रनिपातनपातकमेव तन्मुखान्यकलङ्कयदिति निश्चप्रचम् । तदेतस्मिन् कर्मणि कल्लणः साधु समुत्तीर्णः परीक्षणे ।

कल्लणस्य राजतरङ्गिणी स्वीयैर्गुणैरतितमां प्रसिद्धिं गता । वर्षपूगं यावन्मुस्लिमानां हस्तनिपातदुःस्थं, विपरिवर्त्तितनिखिलार्यसभ्यताकं, वेषभूषास्वरूपाचारव्यवहारैरन्यदिव प्रतीयमानं काश्मीरदेशं को नाम पर्यचेष्यद्, यदीयं कल्हणकवेः सजीवा वाणी राजतरङ्गिणी' नाजागरिष्यत् । सेयमनन्तरभाविभिः काश्मीरनृपतिभिरेव केवलं नादृता, अपि तु वैदेशिकैर्गवेषकैरपि सश्रद्धमीक्षिता व्यपनयति भारतीयां सुरवाणीसमुपासकानां तिथिमासवत्सराद्युपस्कृतेतिहासविरचनापाटवाभावकलङ्कम् । १४२१ खिष्टाब्दतः १४७२ खिष्टाब्दं यावत् काश्मीरान् शासितवता 'जैनउलआवदीन' नाम्ना मुस्लिमशासकेन राजतरङ्गिण्याः सर्वप्रथमं पारसीकानुवादः कारितः । क्लिष्टोऽसावनुवादः इति कृत्वा 'अकवर'नाम्ना तत्कालिकेन मुगलसम्राजा 'अलवदाऊनी' नामकलेखकद्वारा प्रचलितायां सरलभाषायां द्वितीयोऽनुवादो राजतरङ्गिण्याः कारितः । ततो 'जहांगीर' नामकस्य मुगलसम्राजो राजत्वकाले काश्मीरवासी हैदरमलिकनामकः कश्चन मुसलमानो विद्वान् राजतरङ्गिण्याः संक्षिप्तमप्यनुवादं लिखितवान् ।

१. राजतरङ्गिण्याः प्रथमं मुद्रणं १८३५ खिष्टाब्दे 'बंगाल एशियाटिक-सोसायटी' संस्थयाऽक्रियत ।

२. अनन्तरं पञ्चनदविश्वविद्यालयाध्यक्षेण 'डाक्टर एम० ए० स्टीन' नाम्ना आङ्ग्लविदुषा राजतरङ्गिणी स्वभाषयाऽनूदिता, मूलपाठं टिप्पण्यादिना परिष्कृत्य १८९२ खिष्टाब्दे प्रकाशिता च ।

३. मोहमयीस्थेन सुप्रसिद्धेन 'निर्णयसागर' मुद्रणालयेनापि महामहोपाध्यायदुर्गाप्रसादविदुषा सुसंस्कृतैषा प्राकाश्यत १९०० खिष्टाब्दे ।

४. स्वतन्त्रभारतस्य प्रथमप्रधानमन्त्रिणः श्री जवाहरलालनेहरूमहोदयस्यावुत्तेन महाराष्ट्रराज्यपालपदमधिरूढाया श्री विजयलक्ष्मी-पण्डितायाः पत्या श्रीरणजीत सीतारामपण्डितेनापि राजतरङ्गिण्याः प्रामाणिक आङ्ग्लभाषानुवादः प्रयागस्थ–इण्डियन प्रेस नामकाद् मुद्रणालयात् प्रकाशितः ।

कुन्तकः

कुन्तकः काश्मीरिको विद्वानासीत् । "वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्" इति वदन्नसौ 'वक्रोक्तिजीवितम्' नाम ग्रन्थं न्यबध्नादित्यसौ 'वक्रोक्तिजीवित-कारः' इति नाम्नैव सर्वत्र विख्यातोऽभूत् । वक्रोक्तिजीवितकारोऽयं कुन्तको ध्वनिकारादानन्दवर्धनादनन्तरभाव्यपि चिरन्तनमतानुयायीति विमर्शिन्यां जयरथः । अत एवासौ ध्वनिप्रस्थानस्य ध्वन्यालोकतल्लोचनाभ्यां परिष्कृतत्वेऽपि तद्विरोधाय स्वग्रन्थं निबध्य प्राचीनस्य वक्रोक्तचलङ्कारस्यानुसरणेन तत्संप्रदायं प्रावर्त्तयत् ।

कुन्तकः काश्मीरेषु एकादशशतकप्रारम्भे समुदभूत् । राजशेखरमहिमभट्टयोरन्तरालेऽसौ महान् ग्रन्थकारः परिगण्यते । एतस्य 'वक्रोक्तिजीवित नामके ग्रन्थे चत्वार उन्मेषाः सन्ति, यत्र वक्रोक्तेः प्रभेदानां साङ्गोपाङ्गं वर्णनं कृतमस्ति । तेषु प्रभेदेष्वेव ध्वनिप्रभेदानामन्तर्भाव इति तन्मतस्य प्रधानं मन्तव्यम् । लोकोत्तरप्रतिभेनाचार्यकुन्तकेन—

शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ॥

इत्यादिना काव्यजीवितालम्बना स्वतन्त्रा वक्रोक्तिः प्रतिष्ठापिता। व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेनास्य केचन श्लोका महत्याऽऽरभट्या दोषैर्योजिता। तथाप्यमुमेवं प्रशंसन्ति विद्वांसः—

भात्यलङ्कारयुक्ताऽपि वक्रोक्तिरहिता न गीः।
अनेकतारायुक्तापि रात्रिश्चन्द्रादृते यथा ।। इति।

केशव काश्मीरिक भट्टाचार्यः

यो वै जघान यवनं मुचुकुन्ददृष्ट्या
श्रीकेशवो व्रजपतिः श्रवणीयलीलः।
भूयः स एव मुनिरूपधरश्च भट्टो
भक्तावितानमनिशं शरणं व्रजामः।

श्रीमद्धंससनकादिभिः प्रवर्त्तिते सम्प्रदाये अनन्तानन्तश्रीविभूषितजगद्गुरु श्रीनिम्बार्काचार्यत उत्तरोत्तरवर्त्तिषु विशिष्टप्रभावपूर्णेषु प्रसिद्धेष्वाचार्यचरणेषु एकोनत्रिंशीं संख्यामेष भट्टाचार्योऽलङ्कृतवान्। असौ अलाउद्दीन खिलजीशासने (१६९६–१३२० ख्रिष्टाब्दमध्ये) विद्यमान आसीदिति प्रसिद्धम्। तैलङ्गदेशीय वैदूर्य्यपत्तने आद्याचार्यश्रीनिम्बार्काचार्यकुलपरम्परायामेवासौ समुद्भूतः। उपनयनाध्ययनानन्तरं तेन तदानीं निम्बार्कपीठाधिपति श्रीगांगलभट्टाचार्यतो वैष्णवी दीक्षा सम्प्राप्ता। ततश्च भारतभ्रमणार्थं समुद्यतोऽभवत्। श्रीरङ्गवेङ्कटाचलतोताद्रिकाञ्जिवररामाश्रमादिदक्षिणदेशीयस्थलान्यवलोयता अनेन हेमगोपालस्य दर्शनं कृत्वा कन्याकुमारीतो हिमालयपर्यन्तं यात्रा कृता। तत्तत्स्थलवासिभिः सर्वैरेव जनैः हृदयतोसौ सम्मानितः। रैवतगिरिकर्दमाश्रमादिष्वटन्तो द्वारिकापुरीमगमत्।

अस्य संस्कृतसाहित्य सर्जनमप्युल्लेखनीयम्, तत्र—

(१) तत्वप्रकाशिकाख्या गीताव्याख्या प्रकाशिता।
(२) वेदान्तकौस्तुभप्रभा ब्रह्मसूत्रवृत्तिः प्रकाशिता।
(अमोलरामशास्त्रिकृतया टीकाया सहिता)
(३) उपनिषत्तत्त्वप्रकाशिका (एकादशसु उपनिषत्सु टीकेयं लिखिता किन्तु मुण्डकोपनिषद एव तत्वप्रकाशिका प्राप्यतेऽधुना।)

(४) भागवतस्थवेदस्तुतिव्याख्यानम् मुद्रितम्।

(५) विष्णुसहस्रनामविवृतिः

(६) क्रमदीपिका—(अत्र केशवाचार्योऽयमन्यः क्रमदीपिकारचयितेति प्रवादः।)

स्वपरिचयात्मकं चक्रबन्धमपि रचितवानयम्—

चक्रबन्धपद्यम्—

यश्चक्रन्निजकेलिसाधनमधिष्ठानस्थितोऽपि प्रभुः,
दत्तं मन्मथशत्रुणाऽवनकृते काकुत्तलोकेन्तिकम्।
धत्ते दीप्तनवेन शोभनमघापेत्तात्तमायं ध्रुवम्,
वन्दे कायविमर्दनं वधकृतां भुञ्जद्युकं यादवम्॥
(क्रमदीः ८।११६)

कैयटः

काश्मीरिको महामहोपाध्यायः कैयटोऽत्यन्तं प्रसिद्धो विद्वानासीत्। असौ महावैयाकरणो भर्तृहरिकृतां 'सेतु'व्याख्यामाधारीकृत्य पतञ्जलिमुनेर्व्याकरण-महाभाष्यस्य प्रदीपाख्यां व्याख्यां निरमात्। महाभाष्यस्याशयविवरणप्रसङ्गेन कैयटस्य या उक्तयः समुपलभ्यन्ते, ताः पृथक्प्रस्थानानीव स्वातन्त्र्येण सिद्धान्तान् प्रदशयन्ति। एतेनैव तन्महत्वं ज्ञातुं शक्यम्।

कैयटस्य पितुर्नाम 'जैयटः' इत्यासीत्। तदुक्तं महाभाष्यप्रदीपे कैयटेनैव "कैयटो जैयटात्मजः" इति। काव्यप्रकाशकर्त्तुर्मम्मटस्यायं कनीयान् भ्राता मन्यते। असौ निरपेक्षस्त्यागी चासीत्। एकदिनभोज्यादधिकान्नस्यारक्षकत्वादसौ 'अश्वस्तनिकवृत्तिम्' आलम्बते स्म। समयोऽमुष्य वैक्रमं द्वादशं शतकम्। इदं तत्प्रशंसापरं पद्यम्—

नमस्तस्मै कैयटाय पण्डितेन्द्राय कुर्महे।
यस्तोत्तमप्रदीपेन दिदीपे भाष्यमद्भुतम्॥ इति।

एवमनुश्रूयते—कैयटो नगराद्बहिः कुटीरके न्यवसत्। कमण्डलुकटावेव तद्धनमासीत्। ऋषिवदसौ सपत्नीकः सन्ध्यापूजादिनिरतः, अध्ययनाध्यापनग्रन्थलेखनादिभिः समयमयापयत्। तत्पत्नी मुञ्जरज्जुं निर्माय विक्रीय च यल्लभते स्म तेनैव द्वयोर्निर्वाहः प्राचलत्, न तु दानादिकं कुतश्चन गृह्यते स्म। काश्याः

केचन विद्वांसस्तत्कीर्त्याकृष्टास्तदभ्यासमुपाययुः । काश्मीरनरेशेन कैयटनाम्नैकं दानपत्रं विलिख्य वाराणसेयपण्डितद्वारेण तत्पार्श्वे प्रेषितमासीत्, किन्तु दानपत्रं तद् दृष्ट्वैव कैयटेन विच्छिद्य भूमौ पातितम् । कटं कमण्डलुं चादाय पत्नी तेनोक्ता--"गृहाण भद्रे ! मम पुस्तकानि, इतोऽन्यत्र गच्छावः, नेदं राज्यं निवासार्हम् । अत्रत्यो राजा ब्राह्मणान् धनलोभे निपातयति । एतं त्यागं, तादृशं निस्पृहत्वं च निभाल्य वाराणसेयपण्डिताः सराजकास्तच्चरणयोर्निपेतुः । राज्ञोक्तम्–मद्राज्ये कश्चित्तपस्वी, विद्वान्, ब्राह्मणः, कष्टं न भुनक्तु इति विचार्य भवत्सेवार्थमेव मया किंचिदुपक्रान्तम् । कैयटेनोक्तम्–त्वया भूयोऽपीह नागन्तव्यम्, इयं मे महती सेवा स्यात् । लोभादिना ममाध्ययनाध्यापनयोर्महान् विघ्नः समापतति । सर्वे तस्य त्यागवृत्त्या विस्मयमधिजग्मुः ।

क्षेमराजः

काश्मीरिको विद्वानयं महामहेश्वराचार्यस्य सुप्रसिद्धस्य विदुषोऽभिनवपादाचार्यस्य शिष्योत्तंस आसीत् । अभिनवगुप्तपादस्य समयः खिष्टाब्दीयदशमशतकस्योत्तरभागः एकादशशतकस्य चारम्भ आसीदिति क्षेमराजस्यापि स एव समयो निर्णीयते ।

"क्षेमेनोद्ध्रियते सारः संसारविषशान्तये" इति प्रत्यभिज्ञाहृदयोद्धृतवाक्येन यदि क्षेमराजोऽयमेव गृह्येत तदा ग्रन्थस्यास्य चरमखण्डे पितृत्वेन समुद्वृतो वामनगुप्त एव किमभिनवगुप्तेन स्वमुखेनैवाभिहितस्तत्पितृव्यः परो वा वामनगुप्त इति वितर्कः समुदेति ।

स्वगुरुश्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्य इव क्षेमराजोऽपि तन्त्रसाहित्यशैवदर्शनादिषु ग्रन्थान् व्यलेखीत् ।

स्वगुरुवत् प्रथमं तन्त्रग्रन्थानलिखत् ततश्चालङ्कारशास्त्रे स्वप्रतिभां गुरुकृतलोचनस्य व्याख्याने लोचनोद्योते प्रदर्श्य गुरूपदर्शितां स्पन्दशाखां व्याचख्यौ । इमे च क्षेमराजकृताः ग्रन्थाः सन्ति—

१. स्वच्छन्दोद्योतः
२. नेत्रोद्योतः
३. ध्वन्यालोकलोचनोद्योतः
४. स्पन्दसन्दोहः
५. [1]स्पन्दनिर्णयः
६. प्रत्यभिज्ञाहृदयम्

---

१. बूलरमहोदयेन ग्रन्थोऽसौ क्षेमेन्द्रकृत इति "काश्मीरमातृकासूच्याम्" सूचितम्, किन्तु तत्र तेन भ्रान्तमिति कान्तिचन्द्रपाण्डेयस्य मतम् ।

७. शिवसूत्रविमर्शिनी
८. स्तवचिन्तामणिवृत्तिः
९. उत्पलस्तोत्रावलीटीका
१०. पराप्रवेशिका
११. साम्बपञ्चाशिकाटीका
१२. क्रमसूत्रव्याख्या
१३. भैरवानुकरणस्तोत्रम्
१४. परमार्थसंग्रहविवृतिः

क्षेमेन्द्रः

विद्वन्मूर्धन्यो महाकविः क्षेमेन्द्र एकादशशतके (१०२७खिृष्टाब्दतः १०६४ खिृष्टाब्दपर्यन्तं) काश्मीरान् शासितवतो महाराजस्य 'अनन्त'स्य, 'कलश'स्य च समये काश्मीरदेशे जनिं लेभे। केचिदमुं ९९० खिृष्टाब्दभवमाहुः। परन्तु कविः स्वयम् 'औचित्यविचारचर्चां' राज्ञोऽनन्तस्य राज्ये कृतामाह, यथा—

यस्यासिः परिवारकृत् त्रिभुवनप्रख्यातशीलश्रुतेः
सर्वस्यावनतेन येन नितरां प्राप्ता विशेषोन्नतिः।
आशाः शीतलतां नयत्यविरतं यस्य प्रतापनल-
स्तस्य श्रीमदनन्तराजनृपतेः काले किलायं कृतः॥ इति।

ततश्च राज्ञोऽनन्तस्य यः कालः स एवामुष्य क्षेमेन्द्रस्येति सुनिश्चितम्। तस्य चापरं नाम 'व्यासदासः' इत्यप्यभूदिति स्वयमेव तेनानेकत्र प्रोक्तम्, यथा—

तस्यात्मजः सर्वमनीषिशिष्यः श्रीव्यासदासापरपुण्यनामा।
क्षेमेन्द्र इत्यक्षयकाव्यकीर्त्तिश्चक्रे नवौचित्यविचारचर्चाम्॥ इति।

तदीयस्य पितामहस्य नाम 'सिन्धुः' इत्यासीत्, पितुश्च नाम 'प्रकाशेन्द्रः' इति। प्रकाशेन्द्रो धनिको, दाता, ब्राह्मणानां संरक्षकश्चासीदिति क्षेमेन्द्रो लिखति—

आसीत् प्रकाशेन्द्र इति प्रकाशः काश्मीरदेशे त्रिदशेश्वरश्रीः।
अभूद्गृहे यस्य पवित्रसत्रमच्छिन्नमग्रासनमग्रजानाम्॥
यः श्रीस्वयम्भूभवने विचित्रे लेप्यप्रतिष्ठापितमातृचक्रः।
गोभूमिकृष्णाजिनवेश्मदाता तत्रैव काले तनुमुत्ससर्ज॥ इति।

प्रागसौ शैव आसीद्, अनन्तरं सोमाचार्योपदेशाद् वैष्णवो बभूव। क्षेमेन्द्रस्य शास्त्राध्यापकास्त्रयो विद्वांसोऽभूवन्—अभिनवगुप्तपादः, गङ्गकः, सोमाचार्यश्च। अत एव क्षेमेन्द्र आत्मानं सर्वमनीषिशिष्य इति ब्रूते।

क्षेमेन्द्रः काश्मीरराजस्यानन्तस्य सभापण्डित आसीत्। अनन्तस्य शासनकाले

असन्तोष-षड्यन्त्र-रक्तपातादिविविधोपद्रवोपद्रुतेषु जनेषु परस्परं वैमनस्याप्लुतान्तःकरणेष्वपि क्षेमेन्द्रस्तान् सत्पथमानेतुं विविधानि काव्यानि व्यरचयत्। तेन निम्नलिखिता ग्रन्थाः प्रणीताः—

१. दशावतारचरितम्—त्रयोदशश्लोकात्मकं स्तुतिकाव्यम्।
२. रामायणमञ्जरी
३. भारतमञ्जरी
४. शशिवंशमहाकाव्यम्
५. अमृततरङ्गकाव्यम्
६. अवसरसारः
७. चित्रभारतनाटकम्
८. कविकर्णिका
९. नृपवती (राजवती)
१०. नर्ममाला
११. मुक्तावली
१२. लावण्यवती
१३. देशोपदेशः
१४. पवनपञ्चाशिका
१५. पद्यकादम्बरी
१६. वात्स्यायनसूत्रसारः
१७. विनयवती
१८. बौद्धावदानकल्पलता
१९. नीतिकल्पतरुः
२०. नीतिकल्पलता
२१. लोकप्रकाशकोशः
२२. सेव्यसेवकोपदेशः
२३. विनयवल्ली
२४. दर्पदलनम्
२५. कविकाण्ठभरणम्
२६. क्षेमेन्द्रप्रकाशः
२७. कनकजानकी
२८. व्यासाष्टकम्
२९. बृहत्कथामञ्जरी
३०. चतुर्वर्गसंग्रहः
३१. समयमातृका
३२. कलाविलासः
३३. औचित्यविचारचर्चा
३४. सुवृत्ततिलकम्
३५. चारुचर्या
३६. मुनिमतमीमांसा
३७. ललितारत्नमाला
३८. क्षेमेन्द्रप्रकाशः
३९. नीतिमाला

क्षेमेन्द्रोदाहृता ग्रन्थकाराः

(काश्मीरिकाः)

१. अभिनन्दः	श्लोकः	१११।७८
२. अमरुकः	"	६१।१०७,६७।८
३. आर्यभट्टः	"	६८।१०

४. गङ्गकः	श्लोकः	६११०५
५. कलशकः	,,	६७।३५
६. कार्पटिकः	,,	२१।२२
७. गन्दिनकः	,,	१००।४६
८. गौडकुम्भकारः	,,	३६।५८
९. चक्रः	,,	११४।६,१०८।७४
१०. चन्द्रकः	,,	२८।४०,२।२१७
११. तुञ्जीरः	,,	३५।३१
१२. दामोदरगुप्तः	,,	२८।३
१३. दीपकः	,,	५३।५१,१०३।५८, ५०।८५
१४. धर्मकीर्त्तिः	,,	१४।३
१५. परिव्राजकः	,,	५३।६५
१६. परिमलः	,,	६३।४६
१७. प्रवरसेनः	,,	२५।३२
१८. भट्टप्रभाकरः	,,	३७।६०
१९. भट्टभल्लटः	,,	७९।४५,६६।४
२०. भट्टेन्दुराजः	,,	३९।६३
२१. भीमसाहिः इन्द्रभानुः	,,	७६।३३
२२. मातृचक्रपालः	,,	६७।७
२३. मातृगुप्तः	,,	४२।६७
२४. मुक्ताकणः	,,	६७।६।१०४।६१
२५. मुक्तिकलशः	,,	७६।३६
२६. यशोवर्मा	,,	४३।८३
२७. रत्नाकरः	,,	६९।४५
२८. राजमुक्तापीडः	,,	२७।३८
२९. रिस्सुः	,,	१०६।७०
३०. लाटडिण्डीरू	,,	१०८।६७
३१. विद्यानन्दः	,,	८०।४७

३२. वीरदेवः	श्लोकः	१०१।५२
३३. शिष्यभट्टोदयसिंहः	,,	८३।६१
३४. शिष्यराजपुत्रलक्ष्मणादित्यः	,,	८६।६१
३५. श्यामलः	,,	१७५।६६
३६. श्रीचक्रः	,,	४५।७५
३७. उत्पलराजः	,,	२३।४५,६७।५, ७४।२८
३८. साहिलः	,,	१०२।५४

गुणाढ्यः

गुणाढ्यनामा मनीषी गोदावर्यास्तीरे प्रतिष्ठाननगरे जनिं प्रापेति काश्मीर-ग्रन्थतो ज्ञायते। नेपालदेशीयो बुद्धस्वामी गुणाढ्यं मथुरावासिनमवन्तिनृपतेर्नृपमद-नस्याश्रितं वर्णयति। अनयोर्मतयोः काश्मीरमतमेव सम्यक्। बुद्धस्वामी तं नेपाल-समीपवर्तिनं साधयितुं तथाऽऽग्रहं प्रकाशितवान्।

गुणाढयस्य 'बृहत्कथायाः' सर्वतः प्रथम उल्लेखो दण्डिनः 'काव्यादर्शे' उप-लभ्यते—"भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम्" इति। एतदनन्तरं सुबन्धु-कविरपि 'वासवदत्तायां' तदुल्लेखं करोति—"बृहत्कथालम्बैरिव सालभञ्जिकानि-वहैः" इति। बाणोऽपि 'बृहत्कथां' स्मरति—"धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा" इति। इह हि श्लोकपादे 'अतिद्वयी'=द्वयीमतिक्रान्ता, द्वयी च 'बृहत्कथा' 'वासव-दत्ता' चेति कादम्बरीटीकाकारा विद्वांसश्च कथयन्ति। त्रिविक्रमभट्टोऽपि 'दमयन्ती-कथायाम्' (नलचम्प्वाम्) बृहत्कथाकारं गुणाढयं कीर्त्तयत्येव, तथाहि "धनुषेव गुणाढयेन निःशेषो रञ्जितो जनः" इति। 'आर्यासप्तशती'कारो गोवर्धनोऽपि गुणाढयं संगिरति—

> अतिदीर्घजीविदोषाद् व्यासेन यशोऽपहारितं हन्त।
> कैर्नोच्यते गुणाढयः स एव जन्मान्तरापन्नः॥ इति।

एतैरुल्लेखैर्गुणाढ्यस्य कालनिर्णयोऽपि सून्नेयो भवति, दण्ड्यादिभिः कृतैरे-तैरुल्लेखैस्तत्समयात्पूर्वभावित्वस्य नियतत्वात्। तेनासौ गुणाढ्यः खि[illegible]मशत-

कात् प्राचीन एव। केचित्—सातवाहनसमकालिकतया गुणाढ्यं प्रथमशताब्दीभवं मन्यन्ते। यत् किमप्यस्तु, प्रथमशतकादनन्तरं सप्तमशतकात्पूर्वं चैव कस्मिंश्चित् समये गुणाढयोऽभूदिति निश्चितम्।

कथानकमेतत्प्रसिद्ध्यति यद्—गुणाढ्यः सातवाहनस्यातीव प्रीतिपात्रमासीत्। कदाचित् सातवाहनपत्न्या जलक्रीडायां 'मा उदकैः इति जलप्रतिषेधार्थकं मोदकैरिति वाक्यं सन्धिं कृत्वा 'मोदकै'रिति पतिं प्रत्युक्तम्। संस्कृतानभिज्ञश्च सातवाहनो लड्डुकैरिति तदर्थं ज्ञातवान्। वास्तविकेऽर्थे ज्ञाते तु स लज्जितो भूत्वा संस्कृतपठने रुचिं प्राचीकटत्। गुणाढ्यस्तं षड्भिर्वर्षैः व्याकरणं पाठयितुं प्रतिज्ञातवान्। तत्र कातन्त्रव्याकरणप्रणेता शर्ववर्मा तु षड्भिर्मासैरेव तथाकर्तुं प्रतिजज्ञे। गुणाढ्येन 'यदि शर्ववर्मा षड्भिर्मासैः संस्कृतं पाठयेत्तदाऽहं संस्कृतप्राकृतादिकाः प्रसिद्धा भाषाः कदापि न व्यवहरेयम्' इत्युक्तम्। परन्तु पणबन्धेऽस्मिन् गुणाढ्यः पराजितोऽभूत्, विन्ध्यवनमध्यञ्चाधिवसन् सप्तलक्षश्लोकात्मिकां भूतभाषामयीं बृहत्कथां प्राणैषीत्। राजानादरखिन्नश्चासौ स्वग्रन्थं क्रमशोऽग्नौ क्षेप्तुमारेभे। तदाकर्ण्य सातवाहनः लक्ष्यश्लोकात्मकं केवलं सप्तमं भागमेव रक्षितुमशकत्। इयमेव सा गुणाढयस्य बृहत्कथा। भूतभाषा तु विन्ध्यभाषाप्रभेद एव कश्चित्। पाश्चात्यो विद्वान् ग्रियर्सनः पश्चिमोत्तरप्रदेशभाषां भूतभाषामाह। तन्मते काफिरस्थान—चित्राल – गिलगित्तादिप्रदेशाः प्राचीनभूतभाषास्थानानि सन्ति।

गुणाढयोऽसावप्रतिमो विद्वानासीद्, यो हि लोकप्रियसाहित्यलेखकत्वेन भारतेऽद्यापि सर्वप्रथम एव परिगण्यते। प्रसिद्धः कविर्बाणभट्टोऽपि कादम्बर्याः प्रारम्भिकेषु श्लोकेषु "अतिद्वयी कथा"—इति वाक्येन बृहत्कथामपि स्मरति। महाकविः क्षेमेन्द्रोऽपि बृहत्कथामेव संक्षिप्य बृहत्कथामञ्जरीं निर्ममे।

गोरक्षनाथः

गोरक्षनाथः सिद्धयोगिसम्प्रदायापरनामकनाथपथप्रवर्त्तकस्य श्रीमत्स्येन्द्रनाथयोगिनः शिष्यः प्रसिद्धो योगीन्द्रः। स काश्मीरिक इति तु न निश्चितम्, परन्तु महामहोपाध्यायमुकुन्दरामशास्त्रिगवेषितग्रन्थावल्यामेतदीयस्य 'अमरौघशासनम्' इति नामधेयस्य ग्रन्थस्यापि काश्मीरेष्वेव प्रकाशनमभूदिति हेतोस्तस्य काश्मीरिकविद्वत्स्वेव परिगणना क्रियते तत्रत्यैर्गवेषकैः। अनेके ग्रन्था

विविधविषयकास्तन्नामाङ्किता लभ्यन्ते, श्रूयन्ते च। परन्तु काश्मीरेषु केवलम् 'अमरौघशासनम्' प्रसिध्यति इति नेह तत्प्रपञ्चः।

जगद्धरः

जगद्धरः १३५० ईशवीयवत्सरसमीपवर्तिनि समये काश्मीरदेशे पद्मपुराख्ये ग्रामे जन्म लेभे। अस्य पिता रत्नधरः, पितामहश्च गौरीधर आस्ताम्। गौरीधरो यजुर्वेदोपरि वेदविलासनामकं भाष्यं रचितवान्। जगद्धरेण स्वपुत्रस्य यशोधरस्य पठनाय 'बालबोधिनी' नाम 'कातन्त्रव्याकरणवृत्ति'रेका रचिता। 'स्तुतिकुसुमाञ्जलि' नामकः स्तोत्रग्रन्थश्च रचितः।

कातन्त्रव्याकरणवृत्तेः काश्मीरिकेण राजानकशितिकण्ठनामकेन विदुषा न्यासाभिधा व्याख्या विरचिता। इयं टीका तत्काले काश्मीरशासकस्य हैदरशाहसुतस्य हसनशाहस्य (१४७२—१४८४ ईशवीयवत्सरासन्ने) राज्यकाले प्रणीतेति शितिकण्ठात्पूर्वमेव १३५० ईशवीयवत्सरसमीपे एव जगद्धरस्य समयः संभाव्यते श्रीवररचितराजतरङ्गिणीग्रन्थाद्यालोचनेन।

स्तुतिकुसुमाञ्जलौ १४२५ श्लोकैर्निगुम्फितानि ३८ स्तोत्राणि सन्ति। काश्मीरिकेण च राजानकरत्नकण्ठेन तट्टीका कृता। अद्भुता अस्या रचना। क्वचिदिहालङ्कारच्छटा शोभते, क्वचित्तु विलक्षणो वाग्विन्यासः। अन्यत्र तु भक्तिभरमेदुरेण वचसा भगवतोऽपि निरुत्तरीकरणपूर्वकं समावर्जनप्रयासो यथा—

शृङ्गी विवेकरहितः पशुरुन्मदोऽयं मत्वेति चेत्परिहरस्यतिकातरं माम्।
एतादृशोऽपि वृषभश्चरणार्पणेन नीतस्त्वया कथमनुग्रहभाजनत्वम्॥ इति।

कातन्त्रव्याकरणवृत्तिं 'बालबोधिनीं' स्तुतिकुसुमाञ्जलिं' च विहाय नान्यः कोऽपि ग्रन्थो जगद्धरस्य संप्रति समुपलभ्यते।

उपरिलिखितयोर्द्वयोर्ग्रन्थयोरारम्भावसानयोर्दत्तै रसनिष्यन्दिभिः पद्यैः स्वयमपि कविना स्ववृत्तान्तः संसूचित इति कानिचित् पद्यानीहोद्ध्रियन्ते—कातन्त्रव्याकरणवृत्तेरादौ—

स्वसुतस्य शिशोर्यशोधरस्य स्मरणार्थं विहितो मया श्रमोऽयम्।
उपयोगमियाद् यदि प्रसङ्गादपरत्रापि ततो भवेदवन्ध्यः॥

इह युक्त्यनुगानवद्यहृद्यक्रमदृब्धाः कृतिनां हरन्तु वाचः ।
मतिजाड्यलवं लवङ्गजातीफलपूताः सविलासमासजन्त्यः ॥ इति ।

समाप्तौ चेदं पद्यम्—

इति मितमतिबालबोधनार्थं परिहृतवक्रपथैर्मया वचोभिः ।
लघुललितपदा व्यधायि वृत्तिर्मृदुसरला खलु बालबोधिनीयम् ॥इति ।

अस्या वृत्तेर्व्याख्याकारस्तु जगद्धरभट्टस्य नप्तृकन्यातनयातनूज आसीदित्यसौ जगद्धरात् षष्ठः पुरुषः । यद्रचितव्याख्यारम्भस्था इमे श्लोकास्तत्कवित्वं कियच्चिदितिवृत्तं च बोधयन्तीति तेऽप्युदाहर्त्तुमुचिताः, यथा—

यो निर्माति बिभर्त्ति संहरति च क्रीडानुकम्पादिभि-
र्निर्देहस्त्रिजगत्प्रमाणपरिषत्ख्यातो यदिच्छां विना ।
दातुं शक्नुवते कदापि न फलं कर्माणि नः कुत्रचिद्,
विख्यातः परमेश्वरः स तनुताद् वाग्वैभवं वो विभुः ॥१॥

विद्यातीर्थविहारशालिनि परं श्रीशारदासंश्रये,
कौबेर्या हरितो ललाटतिलके काश्मीरदेशेऽभये ।
यच्छ्रीपद्मपुरं पुरन्दरपुरप्रोद्यत्प्रभं भासते,
तत्राचार्यवरो बभूव भगवान् सोमः स सोमप्रभः ॥२॥

यः सिद्धामृतशम्भुदर्शितमहाविद्यः सतां मस्तकः,
शास्त्रानुग्रहकृद्वितानपरमः सोमस्तदीयेऽन्वये ।
विद्यावानवतारकः समुचितः सूर्योदयेऽर्धोदये,
+ + + ॥३॥

तत्पुत्रः सुमनोहरो गुरुवरो यज्ञैर्महादक्षिणै—
रिन्द्रत्वग्रहशङ्कया सुरपतेर्भीतिं ततान स्फुटम् ।
तत्पुत्रः स च मोचकः समभवद् वेदान्तसिद्धान्तविद्,
ध्यायं ध्यायमियाय देवसदनं देवं मृडानीपतिम् ॥४॥

स श्रीमानुदपादि योधकगुरुर्यद्दीक्षया भूभुजः,
प्राज्यं राज्यमपास्तवैरिनिकराः सम्यक् चिरं चक्रिरे ।
भ्राता यस्य बभूव सर्वविदितः श्रीकण्ठराजानकः
शापानुग्रहकृद् विचारचतुरो यः सिद्धतां शिश्रिये ॥५॥

योधाचार्यसुतोऽर्जुनोऽजनि महालक्ष्मीनिवासो यतो,
जातोऽहं शितिकण्ठकोऽन्वयमहं प्राप्य गुरोः श्रीवरात्।
नानाशास्त्रविनिर्णयाय बहुशस्तीर्थान्तराण्यभ्रमम्,
पूजां गुर्जरनाथमह्मदसुरत्राणादवापं पराम् ॥६॥

श्रीगोरक्षपुरेऽधिगम्य विबुधात्तर्कं परं कर्कशं,
श्रीनाथादधिकाशि शेषरचितं मीमांसया मांसलम्।
भाष्यं श्रीवरदेश्वराच्च जयिना काश्मीरभूमीभुजा,
श्रीकण्ठेन सहोदरेण च यतः संप्रार्थितोऽस्मि स्वयम् ॥७॥

यो 'बालबोधिन्य'भिधां बुधेन्द्रो जगद्धरो यां विततान वृत्तिम्।
तन्नप्तृकन्यातनयातनूजो व्याख्यामि तां श्रीशितिकण्ठकोऽहम् ॥८॥

तत्संप्रार्थनयाऽनया नयविदां दुर्गेऽपि मार्गे मया,
चापल्यं यदकारि तत्कृतधियो यूयं क्षमध्वं बुधाः।
हारं हारमहार्यमोहमहितं शब्दार्थयोः सङ्गतिं
कारं कारमिदं भवद्भिरभितो रक्ष्यं गृहीतक्षणैः ॥९॥

ग्रामे ग्रामेऽग्रहारान्मठधरणियुतान् कर्मठेभ्यः कठेभ्यः
सभ्येभ्योः यो व्यतारीद् रिपुगुरुनगरीर्यो गरीयानभैत्सीत्।
अक्षाण्यक्षीणशक्तिर्व्यवहृतिचतुरो यो व्यजैषीच्च तस्मिन्
भूजानौ हस्सनाख्ये भुवमवति मया तन्यते ग्रन्थ एषः ॥१०॥

सर्वक्ष्मापतिमौलिहारितनवप्राज्यस्वराज्यः परं
तत्त्वातत्त्वविचारकारिधिषणो गाम्भीर्यशौर्यान्वितः।
काश्मीराधिपतिः कृपाजलनिधिर्विख्यातकीर्तिश्चिरं
जीयाद् हैदरशाहसूनुरनघः कन्दर्पदर्पापहः ॥११॥

श्लोकैरेतैः स्पष्टमेतद् भवति यद्—सुलतानमहम्मदशाहो नाम मुस्लिमशासको यदा गुर्जरभुवं शशास, तदा हसनशाहो नाम मुस्लिमशासकः काश्मीरान् शशास। तदैवायं राजानकशितिकण्ठ आसीदिति। तत्र गुर्जराधिपतेर्महम्मदशाहस्य राज्यकालः १४५८ खिस्ताब्दमारभ्य १५११ खिस्ताब्दपर्यन्तमासीत्, हसनशाहस्य

काश्मीरेषु राज्यकालस्तु १४७२ खिृस्ताब्दमारभ्य १४८४ खिृस्ताब्दपर्यन्तमासीदिति तु पूर्वमुक्तमेव। ततः पूर्वं १३५० ईशवीयवत्सरासन्न एव काले जगद्धर आसीदिति निश्चयः।

जयद्रथः

जयद्रथनामा महाकविस्त्रयोदशशतकारम्भे काश्मीरदेशे समुत्पत्तिं लेभे। अस्य भ्राता जयरथनामाऽऽसीत्। उभावपि भ्रातरौ १२०३-१२२६ खीष्टाब्दभवस्य राजदेवनाम्नो भूपतेराश्रितावास्ताम्। जयद्रथेन 'हरचरितचिन्तामणि'-नामकं महाकाव्यं व्यरच्यत। एतस्य काव्यस्य सर्वे सर्गा अनुष्टुप्छन्दसैव व्यरचिषतेति विशेषः। काव्यस्यास्य भाषाऽत्यन्तंसरला पुराणानामिवास्ति। प्रसादगुणायास्तस्याः पाठसमकालमेव रसास्वादोऽनुभूयते।

जयन्तभट्टः

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणः श्रीजयन्तभट्टः काश्मीरनरपतेर्मुक्तापीडस्य मन्त्रिणः शक्तिस्वामिनः प्रपौत्रः श्रीचन्द्रपण्डितस्य च तनूजन्माऽभवत्। सोऽयं जयन्तभट्टः प्रसिद्धं 'न्यायमञ्जरी' नाम ग्रन्थं निर्ममे इति तेन स्वयमेवाभ्यधायि—

वादेष्वाप्तजयो जयन्त इति यो विख्यातकीर्तिः क्षिता—
वन्वर्थो नववृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः।
सूनुर्व्याप्तदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विषा,
चक्रे चन्द्रकलावचूलचरणध्यायी स धन्यां कृतिम्॥

अस्य पुत्रः 'अभिनन्द'नामासीत्। तेन स्वरचितकादम्बरीकथासारोपक्रमे—

"जयन्तनाम्नः सुधियः साधुसाहित्यतत्ववित्।
सूनुः समभवत्तस्मादभिनन्द इति श्रुतः॥

इत्येवं जयन्तभट्ट उपश्लोकितः।

मुक्तापीडस्य समयः ७१० खिृष्टाब्दादारभ्य ७६० खिृष्टाब्दपर्यन्तः, तस्य च यो मन्त्री शक्तिस्वामी, तस्य समयः ७२५ खिृष्टाब्दात् ७८० खिृष्टाब्दपर्यन्तः। तस्य सूनुः कल्याणस्वामी ७५०—८५० पर्यन्तं तस्य सूनुः कान्तः ८१०—८७० वर्षपर्यन्तमिति ८५०-९१० वर्षपर्यन्तो जयन्तभट्टस्य स्थिति समयो निश्चीयते।

जयन्तभट्टस्य तनूजन्मापि प्रख्यातः पण्डित आसीद् यतः स क्षेमेन्द्रेण सुवृत्त-तिलके प्रशंसितो ध्वन्यालोकलोचने चोपश्लोकितः।

श्रीजयन्तभट्टेन 'न्यायकलिका' नामा संक्षेपेण न्यायपदार्थनिरूपणपर एकोऽपरोऽपि ग्रन्थः प्रणीतः, स च काशीसरस्वतीभवने मुद्रितः साम्प्रतमुपलभ्यते।

अयं च गौडब्राह्मणः इति कादम्बरी सारकथाग्रन्थादवगम्यते।

अस्य न्यायमञ्जरीनामा ग्रन्थो गौतमशास्त्रसिद्धान्तानवलम्ब्यैव लिखितः। न्यायमञ्जर्यां प्रमाण–प्रमेय-संशय–प्रयोजन–दृष्टान्त–सिद्धान्तावयव–तर्क–निर्णय–वाद–जल्प–वितण्डा–हेत्वाभास–च्छलजाति––निग्रहस्थानाख्यानि षोडश प्रकरणानि सन्ति, तेषां विषयाश्च तन्नाम्नैव व्याख्याताः।

अस्मिन् ग्रन्थे द्वादशाह्निकानि सन्ति। तेष्वेव षोडश प्रकरणानि व्यावर्णितानि सन्ति।

जयरथः

जयरथोऽयं काश्मीरिको राजराजनृपमन्त्रिप्रवरस्य शृङ्गारकवेरात्मज आसीत्। अनुना रुय्यकपण्डितकृतस्य 'अलङ्कारसर्वस्व'ग्रन्थस्य 'विमर्शिनी' नाम व्याख्यां कृता। सेयं व्याख्या मूलग्रन्थयुताऽद्यापि पुण्यपत्तनस्थदक्षिणकालेजाख्य-संस्थातः प्राप्यते। अमुना राजानकजयरथेन 'हरचरितचिन्तामणिकाव्यम्' नाम स्वतन्त्रः काव्यग्रन्थोऽप्यग्रथि, यो मोहमयीस्थेन 'निर्णयसागरप्रेस'नाम्ना मुद्रणालयेन प्रकाशित आसीत्। अमुना अज्ञातकर्तृके 'पृथ्वीराजविजय' काव्ये 'अलङ्कार-विमर्शिनी'नाम टीका १२०० ख्रिष्टाब्दे व्यरचि, अतस्तत्कालिकत्वमेव राजानकजयरथस्यापि स्यादिति निर्णयः। श्रीमदभिनवगुप्तपादरचिते दार्शनिकग्रन्थे 'प्रकाश-विवेका'ख्ये द्वे टीके अपि तेन विरचिते। अयमेवाचार्याभिनवगुप्तपादानां 'तन्त्रालोक' महार्णवस्य कर्णधारोऽप्यासीत्।

जल्हणः

जह्लणकविः काश्मीरेषु जन्म लब्धवान्। अस्य 'सूक्तिमुक्तावलिः' ग्रन्थः प्रसिद्धः। यत्र विल्हणकवेरष्टोत्तरशतं श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति। 'मुग्धोपदेश' नामकोऽस्य ग्रन्थः 'काव्यमालाया' अष्टमे गुच्छे प्रकाशितोऽभूत्। अनेन 'सोमपाल-विलास' नामकं यत् काव्यं विरचितमासीत्, तस्य राजानकरुय्यकेण 'अलङ्कारानु-सारिणी' नाम टीका कृताऽऽसीत्। भट्टमम्मटादिभ्योऽपि प्राचीनेन रुय्यकेण

यत्काव्यस्य टीकाकारि, सोऽयं जल्हणस्ततोऽपि प्राचीनोऽभूदित्यत्र नास्ति शङ्का-लेशः । जल्हणः केवलं सूक्तिसंग्रहणप्रवण एव नाभूत्, किन्तु स्वतन्त्रग्रन्थकारोऽप्य-भूद्—इत्येतेन साधु सिध्यति ।

दामोदरः

असौ दामोदरः काश्मीरिक आसीत् । महाराजो जयापीडः७७९-८१३ खिष्टा-ब्दकाले काश्मीरान् शशास । तदाश्रितस्तस्यैव सभापण्डितोऽसौ 'कुट्टनीमतं' 'शम्भ-लीमतं' च निबबन्ध ।

दृढबलः

ए० बी० कीथनामा वैदेशिको विद्वान् स्वकीये संस्कृतसाहित्येतिहासग्रन्थे लिखति यद्--

"दृढबलः कपिलबलस्य पुत्रः काश्मीरिकश्चासीत्, तस्य च समयोऽष्टमी नवमी वा शताब्दी मन्यते" इति । चरकसंहितायाः सिद्धिस्थानस्य द्वादशेऽध्याये स्वयमयं दृढबलस्तु—

"अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ।"
(च० सि० १२।६६)

इत्येवमात्मानं पञ्चनदे पुरे जातं प्रतिपादयति । पञ्चनदपुरं काश्मीरेदेशे आसीदिति कल्हणकृताद् राजतरङ्गिणीग्रन्थात् प्रतीयते । तथा हि कल्हणवचः—

"तेन कंकणवर्षस्य रससिद्धस्य सोदरः ।
चंकुणो नाम भुःखारदेशानीतो गुणोन्नतः ॥
स रसेन समातन्वन् कोशे बहुसुवर्णताम् ।
पद्माकर इवाब्जस्य भूभृतोऽभूच्छुभावहः ॥
रुद्धः पञ्चनदे जातु दुस्तरैः सिन्धुसंगमैः ।
तटे स्तम्भितसैन्योऽभूद्राजा चिन्तापरः क्षणम् ॥"
इति (रा० त० ४।२४६—४८) ।

अत्रोक्तं पञ्चनदपुरं वितस्तासिन्धुसरितोः संगमसमीपस्थं संप्रति 'पंज्य-नोर' इतिनामकं स्थानमिति राजतरङ्गिण्या आङ्गलभाषानुवादे डा० स्टीन-महोदयः । अतो दृढबलोऽयं काश्मीरदेशसमुत्पन्न इति वक्तुं शक्यते ।

कालविषये तु कीथोक्तं न संवदति । यतो हि वाग्भटेन बहवो विषया चरकस्य दृढबलप्रतिसंस्काराद् गृहीताः, जैज्जटेन च चरकीयदृढबलसंस्कारोपर्यपि 'निरन्तरपदव्याख्या'नाम्नी स्वकीया टीका कृता । या संप्रति मद्रासनगरस्थराजकीयप्राच्यपुस्तकागारे समुपलभ्यते । वाग्भटसमयस्तु खिृष्टस्य षष्ठी शताब्दी, जैज्जटस्य च वाग्भटशिष्यत्वात् स एव कालो निश्चितः । अतोऽयं दृढबलः खिृष्टस्य चतुर्थीं शताब्द्यां प्रादुर्बभूवेत्यनुमीयते ।

अमुना दृढबलेन सांप्रतं समुपलभ्यमानस्य चरकप्रतिसंस्कृतस्याग्निवेशतन्त्रस्य चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायाः, कल्पस्थानं, सिद्धिस्थानं च प्रतिपूरितम्—इति स स्वयमेव वक्ति—

अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।
नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥
तानेतान् कापिलबलिः शेषान् दृढबलोऽकरोत् ।
तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥

इति (च० चि० ३०।२८९-९०)

अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ।
संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते ॥
तच्छङ्करं भूतपतिं संप्रसाद्य समापयत् ।
अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ॥
कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषोञ्छशिलोच्चयम् ।
सप्तदशौषध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ।" इति च ।

(च० सि० १२।६४—६६) ।

नागार्जुनः

नागार्जुनोऽसौ स्वेतनाम्ना प्रसिद्धो बौद्धाचार्यः । स च काश्मीरानध्युष्य, तत्रत्यं शैवदर्शनं चाधीत्य 'नागः' इति नाम्ना प्रसिद्धिं गतः । तेन 'चित्तसन्तोषत्रिंशिका' नामकं पुस्तकं विरचितम् । तस्य पाण्डुलिपिः श्रीदीनानाथमहोदयेन २०१३ विक्रमाब्दे लब्धा ।

नारायणकण्ठः

नारायणकण्ठो नाम विद्वान् 'भट्टनारायण'नाम्नाऽपि प्रसिद्धः काश्मीरेषु

श्रीनगरान्नातिदूरवर्त्तिनि विजयेश्वरक्षेत्रे संप्रति 'बीजविहाडा' इति प्रसिद्धे स्थाने खिृष्टाष्टमशताब्द्यां समुत्पन्नः । एतेन 'स्तवचिन्तामणि'नामको ग्रन्थो व्यरचि, यत्र त्रिशत्यधिकशतपद्यैः शिवमाहात्म्यं वर्णितम् । एतस्य बहुषु श्लोकेषु त्रिकदर्शनस्य तत्त्वान्यपि संकेतितानि सन्ति । अभिनवगुप्तशिष्येण क्षेमराजेन ग्रन्थेऽस्मिन् 'विवृति'नामिका टीकाऽपि कृता ।

नीलमुनिः

काश्मीरिको नीलमुनिः 'नीलमतपुराणं' ग्रन्थमलेखीत् । कल्हणेन राजतरङ्गिणीग्रन्थलेखनकाले पूर्वविदुषामेकादशग्रन्थैः सह नीलमतपुराणस्याप्युपयोगः कृत इत्यसौ स्वयं लिखति, तथा चायं तच्छ्लोकः—

दृग्गोचरं पूर्वसूरिग्रन्था: राजकथाश्रयाः ।
मम त्वेकादश गता मतं नीलमुनेरपि ।।

इति (रा० त० १।१४) ।

राजतरङ्गिणीलेखनकाले द्वापञ्चाशतो काश्मीरिकाणां नृपाणां कथोदन्तौ नोपलब्धौ । गोनन्दादिचतुष्टयरूपाणां राज्ञामाम्नायभ्रंशात्सर्वथैवास्मरणं जातम् । किन्तु कल्हणो नीलमतं दृष्ट्वैव तेषामितिवृत्तं स्मृत्वा स्वग्रन्थे निबबन्ध । यथाह—

द्वापञ्चाशतमाम्नायभ्रंशाद् यान् नास्मरम् नृपान् ।
तेभ्यो नीलमताद् दृष्टं गोनन्दादिचतुष्टयम् ।। इति ।

पुण्यराजः

काश्मीरिको विद्वान् पुण्यराजः कदा प्रादुरभूदिति न निश्चयेन सुवचम् । न हि तेन स्वजन्मविषये किमप्युक्तम् । काश्मीरराजस्य राजानकशूरवर्मणः समये 'शशाङ्क'नाम्नो विदुषः 'सहदेव'नामकाच्छिष्यादसौ व्याकरणमध्यगीष्ट, 'वाक्यपदीय'ग्रन्थस्य द्वितीयकाण्डस्य टीकां चाकार्षीद्" इत्येव केवलं तन्निर्मितटीकाया अन्तिमश्लोकाद् विज्ञायते । तथा ह्यसौ श्लोकः—

"तत उपसृत्य विरचिता राजानकशूरवर्मनाम्ना वै" ।
"शशाङ्कशिष्याच्छ्रुत्वैतद्वाक्यकाण्डं समासतः" ।। इति ।

सहदेवोऽसौ पुण्यराजस्य गुरुर्वामनरचिताया अलङ्कारसूत्रवृत्तेः प्राचीनतमष्टीकाकारः। स हि स्वविषये व्यलिखद् यत्—

चतुर्दशानामपि यः प्रसिद्धो विद्यास्थितीनां परपारदृश्वा।
शशाङ्कपूर्वं धर इत्युदारं यन्नाम लोके नितरां प्रसिद्धम्॥
तदीयशिष्यः सहदेवनामा कुले प्रसूतः खलु तोमराणाम्।
व्याख्यामिमां कामविचारशास्त्रे व्यधत्त लघ्वीमिह वामनीये॥
काश्मीरदेशादपसर्पतो मे शब्दानुशुद्धिं त्रिमुनिं निशम्य। इत्यादि।

पुण्यराजेन भर्त्तृहरिकृतस्य वाक्यपदीयस्य द्वितीयकाण्डे या टीका कृता सा भर्त्तृहरेर्वृत्तिमाधारीकृत्यैव कृता, वृत्यपेक्षया च विशदा सा, यतः सा वाक्यपदीयस्य तात्पर्यं सुविशदीकरोति, अतोऽत्यन्तमुत्तमा सा।

पुण्यानन्दाचार्यः

असौ काश्मीरिको विद्वान्। तेन 'कामकलाविलासः' इति ग्रन्थः प्रणीतः, यस्य गवेषणं म. म. मुकुन्दरामशास्त्रिणा कृतम्, प्रकाशनं च विहितं जम्बू-काश्मीरानुसन्धानविभागेन। पुस्तकस्य नाम यद्यपि कामशास्त्रानुसारि विद्यते, तथापि शिवशक्तिविमर्शपरं तत्।

प्रतीहारेन्दुराजः

प्रतीहारेन्दुराजः काश्मीरिकः प्रसिद्धो विद्वान्। अमुना भट्टकल्लटपुत्राद् भट्टमुकुलादधीतम्। तदुक्तं तेन 'उद्भटालङ्कारसारसंग्रहलघुवृत्तेः' प्रारम्भे—

विद्वदग्र्यान्मुकुलकादधिगम्य विविच्यते।
प्रतीहारेन्दुराजेन काव्यालङ्कारसंग्रहः॥ इति।

उक्तं च तस्या एव वृत्तेः समाप्तावपि—'महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालङ्कारसारसंग्रहलघुवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः" इत्युपक्रम्य—

मीमांसासारमेघात् पदजलधिविधोस्तर्कमाणिक्यकोशात्,
साहित्यश्रीमुरारेर्बुधकुसुममधोः सौरिपादाब्जभृङ्गात्।
श्रुत्वा सौजन्यसिन्धोर्द्विजवरमुकुलात् कीर्त्तिवल्ल्यालवालात्,
काव्यालङ्कारसारे लघुविवृतिमधात् कौङ्कणः श्रीन्दुराजः॥ इति।

अयं खिस्तदशमशतकस्य-पूर्वार्धे समुद्भूत इत्यैतिहासिकाः।

बल्लालः

बल्लालः कविः काश्मीरेषु नवम्यां शताब्द्यां (८८३—९०२ खिृष्ठब्दसमये) राज्यं शासितवतः शङ्करवर्मणो राज्ञः समाश्रित आसीत्। तेन 'बल्लालशतकम्' नाम शतश्लोकात्मकं पुस्तकं निर्मितम्।

भट्टनायकः

भट्टनायकः (नायकभट्टो वा) काश्मीरवासी कश्चित् सांख्याचार्य आसीत्। एतेन भरतमुनेर्नाट्यसूत्रस्य व्याख्या सांख्यमतानुसारेण कृता। यद्यपि रसनिरूपण-प्रस्तावे तन्मतोल्लेखादनन्तरं काव्यप्रकाशेऽभिनवगुप्तपादाचार्यमतोल्लेखात्तन्मतं खण्डितमिवाऽऽभाति, तथापि जगन्नाथपण्डितराजस्य रसगङ्गाधरग्रन्थालोचना-त्परिज्ञायते यत्—तत्र केवलं 'भावकत्व'नाम्नो व्यापारान्तरस्य कल्पनमेव सिद्धान्तरूपादभिनवगुप्तपादाचार्यमताद् विशेषः, अन्यत्तु सर्वं तत्तुल्यमेवेति।

असावानन्दवर्धनाचार्यादर्वाचीनो लोचनकारादाचार्याभिनवगुप्तपादात्प्राचीन आसीत्। आनन्दवर्धनस्य समयः ८५५-८८४ खिृष्टाब्दमितः, अभिनवगुप्तस्य तु ९९३-१०१५ खिृष्टाब्दमितः। द्वयोर्मध्यभवस्तु भट्टनायकः।

भट्टनायकेन 'हृदयदर्पणो'नाम ग्रन्थो निबद्धः। स च ध्वनिप्रतिभटभूतः। लोचनकारेण त्वसौ खण्डितः। व्यक्तिविवेककारोऽप्येनं स्मरति, तद्यथा—

"सहसा यशोऽभिसर्तुं समुद्यताऽदृष्टदर्पणा मम धीः।
स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावद्यम्॥ इति।

केचित्तु—"भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रस्य व्याख्यानं दर्पणम्" इति वदन्ति।

भर्तृमेण्ठः

काश्मीरिकोऽयं महाविद्वान् मेण्ठः, भर्तृमेण्ठो वा नाम्ना प्रसिद्ध्यति। अयं खिृष्टीयपञ्चमशतके स्वजनुषा काश्मीरभुवमलङ्करोति स्म। 'हयग्रीववधो' नाम महाकाव्यम् अमुष्य महत्त्वपूर्णा कृतिः। महाकविरयं प्राचीनकविषु परमगौरवा-स्पदमभूद् बहूनाम्। राजशेखरस्तु तं भगवतो वाल्मीकेरवतारमेव लिलेख। तथाहि तदुक्तिः—

बभूव वल्मीकभवः पुराकविस्ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम्।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया स राजते सम्प्रति राजशेखरः॥ इति।

भल्लटः

अयं भल्लटः काश्मीरदेशोत्पन्नः प्रसिद्धः कविरासीत्। अमुना 'भल्लटशतकम्' नामैकं काव्यं निर्मितमासीद्, यत्र शतं श्लोका आसन्निति तन्नाम्नैव प्रतीयते।

भामहः

भामहः काश्मीरदेशे समुत्पन्नः प्रसिद्धो विद्वानासीत्। अस्य पितुर्नाम 'रक्रिलगोमी' इत्यासीत्। तदेतत् 'काव्यालङ्कार'ग्रन्थस्य "सुजनावगमाय भामहेन ग्रथितं रक्रिलगोमिसूनुनेदम्" इति श्लोकेन परिबोध्यते। गोमिपदं बौद्धसाहित्ये बाहुल्येन प्रयुज्यते 'चन्द्रगोमीत्यादिवत्[1]। किञ्चायं स्वीयस्य काव्यालङ्कारग्रन्थस्यारम्भे सार्वसर्वज्ञस्य स्तुतिं कृतवान् इति बौद्धोऽयमासीदिति बहूनां सन्देहः। वस्तुतस्त्वयं सनातनवैदिकधर्मावलम्ब्येवाऽऽसीत्। यतोऽनेन यागादीनां सोमपानस्य रामायणीयपात्राणाञ्च प्रशंसा यथाप्रसङ्गं कृता। बौद्धस्य अपोहवादस्याऽऽलोचनापि साधयति यदसौ सनातनधर्मावलम्ब्येवासीद् इति। अनेनालङ्कारशास्त्रविषयकः कश्चिद् ग्रन्थो विरचित आसीद्, यस्य विवरणं विदुषा भट्टोद्भटेन कृतम्। यस्य च नाम मुद्रिते पुस्तके 'काव्यालङ्कारः' इत्येव लभ्यते। तदेतदुक्तमुद्भटालङ्कारसारसंग्रहलघुवृत्तौ प्रथमे वर्गे प्रतीहारेन्दुराजेन—"स्पष्टमिदं भामहविवरणे भट्टोद्भटेन (कृतम्)" इति। अयं हि भामहः प्राचीनतरः। अतएव 'प्रतापरुद्रयशोभूषणे' विद्यानाथेनोक्तम्—

"पूर्वेभ्यो भामहादिभ्यः सादरं विहिताञ्जलिः।
वक्ष्ये सम्यगलङ्कारशास्त्रसर्वस्वसंग्रहम्"॥ इति।

अलङ्कारसर्वस्वे रुय्यकेणाप्युक्तम्—"भामहोद्भटप्रभृतयश्चिरन्तनालङ्कारकाराः" इति। ध्वन्यालोकलोचने द्वितीयोद्द्योते "ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे०" इति २१ कारिकाया वृत्तिव्याख्यानावसरे "उक्तः' इति प्रतीकमुपादाय अभिनवगुप्तपादाचार्यैरप्युक्तम्—"भामहादिभिरलङ्कारलक्षणकारैः" इति। अपि च—'काव्यप्रकाशस्य'दशमोल्लासे 'कारणमाला'ऽलङ्कारस्यान्तिमे वृत्तिग्रन्थे "इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न पुनर्हेत्वलङ्कारकल्पनया" इत्येवंरूपे 'समाम्नासिषुः' इति पदमुपादाय "प्राञ्चो भामहादयः" इति शेषमुपयोजितवन्तः टीकाकाराः। भामहस्य प्राचीनतरत्वादेव मम्मटेनापि स्वोक्तेऽर्थे संमतिं दर्शयितुं

---

(१) एनं चन्द्रगोमिनं केचिद् 'रक्रिलगोमिनो' भ्रातरमाहुः। स च महावैयाकरण इत्युक्तमेव।

षष्ठोल्लासे "रूपकादिरलङ्कारः" इत्यादिः, दशमोल्लासे विषमालङ्कारस्थले च "सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः" इत्यादिश्च भामहस्य ग्रन्थ उपन्यस्तः।

अलङ्कारशास्त्रं कदा केन प्रथममाविष्कृतमिति प्रश्नस्योत्तरविचारे 'अग्निपुराणे' ३४३-३४४ अध्याययोस्तदग्रिमेष्वप्यध्यायेष्वलङ्कारशास्त्रीयविषयाणामुपलम्भेन 'अग्निपुराणम्' एवालङ्कारशास्त्रस्यादिमं मूलमिति यद्यपि वक्तुं शक्यम्, तथापि लौकिककाव्यादिषु तेषामलङ्कारादीनां विषयाणां चिन्तनस्य प्रथा प्रथमं भामहेनैव प्रवर्त्तिता स्यात्, ततः प्राचीनस्यान्यस्यानुपलम्भादिति बहूनां विश्वासः।

यद्यपि भामहस्य मतमतिचिरन्तनं, तथापि प्रामाणिकाः सर्वेऽप्याचार्यास्तं प्रमाणयन्ति विषयविशेषेषु। तथा च—मम्मटभट्टः काव्यप्रकाशे स्वग्रन्थे भामहग्रन्थस्य कारिका अविकला (क्वचिद् विकलाश्चापि) स्वसूत्रेषु संजग्राह।

भामहस्य समयविवेचनेऽनेकानि मतानि सन्ति, परन्तु दण्डिभामहयोर्द्वयोः कः पूर्ववर्तीत्यस्मिन् विषये निर्णीते प्रस्तुतविषयोऽपि निर्णीतप्रायः स्यात्। [1]दण्डी तु भामहात्परवर्त्येव स्वीकृतो विद्वद्भिः। तर्हि दण्डी सप्तमशतकप्रारम्भकालिको मतः, ततश्च भामहस्य षष्ठशतकवर्तित्वं स्वतः सिद्ध्यति। अष्टमशतकोद्भवो भट्टोद्भटो भामहकृतस्य काव्यालङ्कारग्रन्थस्य व्याख्यां कृतवान्, अतो भट्टोद्भटात् पूर्वकालिकतापि पूर्वोक्तमतेऽनुकूलतां भजते। केचन भामहरचनायां न्यासपदप्रयोगं दृष्ट्वा भामहं न्यासकाराज्जिनेन्द्रबुद्धेः परवर्तिनं, सप्तमशतकपरवर्तिनञ्च मन्यन्ते। परमिदं तेषां कल्पनं निर्मूलम्, अन्यस्यैव न्यासग्रन्थस्य तेन स्मृतत्वात्। सप्तमशतकस्थेन महाकविना भट्टिना भामहश्लोकस्यानुकरणादपि पूर्वोक्तं तस्य षष्ठशतकभवत्वमेव सिद्ध्यति। अपि च बौद्धयोर्धर्मकीर्तिदिङ्नागयोर्मध्यकालिकोऽयमिति तद्रचितप्रत्यक्षलक्षणं दृष्ट्वाऽपि विद्वांसो भामहं षष्ठशतकमध्यवर्तिनमेवाहुः।

---

(१) दण्डिभामहयोर्ग्रन्थेषु परस्परं यत्साम्यमस्ति, तदधस्तात् किञ्चित् परिदर्श्यते, यतस्तयोः पौर्वापर्ये सन्देहः समुल्लसति—

भामहग्रन्थे—	दण्डिग्रन्थे—
१. 'सर्गबन्धो महाकाव्यम्' १।१९	१. 'सर्गबन्धो महाकाव्यम्' १।१४
२. 'मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैश्च' १।२०	२. 'मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि' १।१७
३. 'कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयान्विताः'	३. 'कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयादयः' १।२६

भामहेन वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे विवरणमप्येकं लिखितं प्रकाशितं चानेकैर्मुद्रणालयैरुपलभ्यते । अनेकैरालङ्कारिकैर्भामहस्यैवालङ्कारानुसारेण स्वग्रन्थेषु विन्यस्ता अलङ्काराः । यथा—भट्टिना । भट्टिकविना हि स्वकाव्ये सर्वेऽप्यलङ्कारा भामहादेव परिगृहीताः । तस्यान्तिमः श्लोकस्तु सर्वथा भामहश्लोकमनुकरोति । दण्डिनाऽपि भामहस्य सुबह्वनुकृतम् । भामहस्येयं प्रशंसा विश्रूयते—

'आलङ्कारिक' इत्याख्या भामहाद् भामविन्दत ।
तस्या द्विवचनं जातं जाते दण्डिनि पण्डिते ॥ इति ।

भीमभट्टः (भट्टभीमः)

भट्टभीमः कविः काश्मीरिक आसीत् । अमुना 'रावणार्जुनीयकाव्यम्' निबद्धमासीद्, यन्मोहमयीस्थे 'निर्णयसागरप्रेस'नाम्नि मुद्रणालये प्रकाशितमभूत् ।

भट्टतौतः (तौतभट्टः)

भट्टतौतो महर्षेरभिनवगुप्तपादस्य गुरुरासीदिति भट्टतौतकृतनाट्यशास्त्रविषयकव्याख्यानगतवाक्यस्य समुद्धरणमुखेन प्रस्तौत्यभिनवगुप्तपादः । किन्तु तेन सर्वत्र ग्रन्थनामानि नोपन्यस्तानि । भट्टतौतस्य "काव्यकौतुक" ग्रन्थस्य विवरणमभिनवगुप्तपादेन व्यरचि इत्यपि अभिगुप्तपाद एव स्वग्रन्थे निर्दिशति । "अभिनवभारत्यां" "लोचने" च भट्टतौतः समुद्धृतस्तेन । समयश्चास्य भट्टतौतस्याभिनवगुप्तपादोपाध्यायत्वेन खिृष्टाब्दस्य दशमी शताब्दीति निश्चीयते । भट्टतौतस्य काव्यकौतुकादन्यस्य ग्रन्थस्य सूचना न क्वापि प्राप्यते ।

मङ्खकः

मङ्खकः कविः क्वचिद् 'मङ्खः' मङ्खुकः' इति नामभ्यामपि प्रसिद्ध्यति । अयं स्वजन्मना काश्मीरानलमकार्षीत् । अस्य पितुर्नाम 'विश्वावर्त्तः' इत्यासीत्, भ्रातुश्च 'अलङ्कारः' इति । क्वचित् 'लङ्ककः' इत्यपि नाम लभ्यते । स चालङ्कारः ११२७ ईशवीयवत्सरतः ११५९ ईशवीयवत्सरपर्यन्तं काश्मीरेषु शासनं कृतवतः सुस्सलसूनोः, राज्ञो जयसिंहस्याऽमात्य[1] आसीत् । अत एव मङ्ख-

(१) 'श्रीकण्ठचरिते'तु मङ्खकः स्वभ्रातरमलङ्कारापरपर्यायं लङ्ककं जयसिंहस्य सामन्तं कथयति, तद्यथा—

कस्यापि समयः स एव । रुय्यकनाम्नो विदुषः सकाशान्मङ्खकेन साहित्यविद्याऽधिगता । मङ्खकेन 'श्रीकण्ठचरितं' नामैकं महाकाव्यं प्रणीतम्, यत्र पञ्चविंशतिः सर्गाः सन्ति । काव्येऽत्र श्रीकण्ठेन भगवता (शिवेन) कृतस्य त्रिपुरासुरध्वंसस्य वर्णनं कृतम् । तत्र प्रथमः सर्गो मङ्गलाचरणात्मकः, अन्तिमः (पञ्चविंशतितमः) च स्वसामयिकानामासन्नपूर्वकालभवानां च कवीनां रमणीयैर्वर्णनैः परिपूर्णोऽस्ति । काव्येऽस्मिन् काश्मीरिकेण जोनराजविदुषा कृता टीकाऽपि विद्यते ।

कविना मङ्खकेन 'अलङ्कारसूत्राणि' अपि रचितान्यासन्, येषां 'समुद्रबन्ध'-नाम्ना विदुषा टीकाऽप्यकारि[1] । मङ्खकोऽयं भक्तः कविरासीत् । तद्रचना तु सुमधुर-

---

यः सामन्तशिखामणेऽत्र भवताऽलङ्कार ! नित्यं सता—
मानीतोऽनवकाशतां हृदि हृताशेषाद्भुतापद्भियि ।
तेषां श्रोत्रविलिह्यमानगहनत्वत्सूक्तिचर्वोत्सवै
राशीभूत इवाधिशीर्षमधुना कम्पः स सम्पद्यते ॥१॥
एकं श्रीजयसिंहपार्थिवपतिं काश्मीरमीनध्वजं
तस्योपासितसन्धिविग्रहमलङ्कारं द्वितीयं स्तुमः ।
भूभारः प्रथमेन पन्नगपतेः क्ष्मां रक्षता वारितो
नीतोऽन्येन कृतार्थतां प्रवचनैर्भाष्योपदेशश्रमः ॥२॥

इति (श्रीकण्ठ० २५।४०,६१) ।

राजतरङ्गिण्यामपि लङ्ककस्य 'अलङ्कारः' इति नाम दृश्यते । तद्यथा—

अलङ्काराभिधो बाह्यराजस्थानाधिकारभाक् ।
अधृष्यो मानुषैर्युद्धे विरुद्धान् बहुधाऽवधीत् ॥

इति (रा० त० ८।२६) ।

(१) 'अनेकार्थकोशः' अप्यनेन रचित इति गिरिजाप्रसादद्विवेदी ।

केचित्तु—"अन्येषां महाकवीनां नामान्तरवन्मङ्खकस्यापि 'कर्णिकारमङ्खः' इति नामान्तरं प्रसिद्धिं प्रापत्" इति कथयन्ति । स्पष्टीकृतं चैतत्—

विवृण्वता सौरभरोरदोषं वन्दिव्रतं वर्णगुणैः स्पृशन्त्या ।
विकस्वरे कस्य न कर्णिकारे घ्राणेन दृष्टेर्वबुधे विकारः ॥

श्रीकण्ठचरित (६।१३) श्लोकव्याख्याने व्याख्यात्रा द्वितीयराजतरङ्गिणीकारेण (१४१७–१४६७ खिष्टाब्दभवेन) राजानकजोनराजेन ।

पदविन्यासशालिनी, सम्यगर्थोद्भावनप्रसादासादितप्रकर्षा च चमत्करोति सचेतसां चेतांसि । 'दीपशिखा-कालिदास'वत्, 'आतपत्र-भारवि'वत्, 'घण्टा-माघ'वत् च अस्यापि कवेर्नाम तमसश्चमत्कारिवर्णनेन 'तमोमङ्गः' इत्युचितं भाति, तथापि तमसो निन्द्यत्वात् कवेरस्य नाम्ना सह योजने सङ्कोचमिवानञ्चुस्तत्पाठका इति प्रतीयते । सोऽयं तमोवर्णनश्लोकः—

किन्तु कालगणनापतेर्मसीभाण्डमर्यमवपुर्हिरण्मयम् ।
तत्र यद् विपरिवर्त्तितानने लिम्पति स्म धरणीं तमोमसी ।। इति ।

मम्मटः

साहित्यगगनचन्द्रः श्रीमम्मटभट्टः खिष्टाब्दीयैकादशशतकोत्तरार्धभागे काश्मीरभुवमलञ्चकार इति विद्वद्भिर्निश्चितम् । यतो ह्ययं मालवाधीशात्, सिन्धुराजसूनोः, 'सरस्वतीकण्ठाभरणा'द्यनेकग्रन्थकर्त्तुः श्रीभोजराजादर्वाक्तन इति तद्रचिते काव्यप्रकाशे दशमोल्लासे उदात्तालङ्कारोदाहरणतयोपन्यस्तः "भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम्" इति पद्यांश एव प्रमाणयति । भोजराजस्य स्थितिकालस्तु ९९६ खिष्टवत्सरादारभ्य १०५१ वत्सरपर्यन्तः इति प्रसिद्धम् । कल्हणकृतराजतरङ्गिण्याः सप्तमे तरङ्गे स्थितः—

स च भोजनरेन्द्रश्च दानोत्कर्षेण विश्रुतौ ।
सूरी तस्मिन् क्षणे तुल्यं द्वावास्तां कविबन्धवौ ।।
(रा० त० ७।२५९)

इत्ययं श्लोकोऽपि १०२८ खिष्टाब्दे काश्मीरदेशं शासतः 'अनन्तराजस्य' भोजराजस्य च समानकालिकत्वं, दानवीरत्वं, सूरित्वं च प्रतिपादयन् भोजस्य स्थितिकालं पूर्वोक्तमेव द्रढयति ।

मम्मटरचितस्य काव्यप्रकाशस्य निदर्शनाख्यटीकायाम्—"इति शिवागमप्रसिद्धया षट्त्रिंशत्तत्त्वदीक्षाक्षपितसकलमलपटलः, प्रकटितसत्स्वरूपचिदानन्दघनः, राजानककुलको मम्मटनामा देशिकवरः" इत्येवमेको लेख उपलभ्यते । तेन प्रतीयते यत्—मम्मटः काश्मीरप्रसिद्धशैवागमानुयायीति ।

काव्यप्रकाशस्य सुधासागराख्यटीकाकर्त्ता भीमसेनो लिखति—"अयं मम्मटः काश्मीरदेशीयः, जैयटपुत्रः, वाराणसीमागत्याधीतशास्त्रः । अस्य च मम्मटस्य पतञ्जलिप्रणीतव्याकरणमहाभाष्यटीकाकर्त्ता कैयटः, वेदचतुष्टयभाष्य-

कर्त्ता उव्वटापरनामा औवटश्चेति द्वावपि कनिष्ठौ भ्रातरौ" इति। श्लोकैश्चापि मम्मटं स्तौति भीमसेनः—

"शब्दब्रह्म सनातनं न विदितं शास्त्रैः क्वचित् केनचित्
तद्देवी हि सरस्वती स्वयमभूत्काश्मीरदेशे पुमान्।
श्रीमज्जैयटगेहिनीसुठजराज्जन्माप्य युग्मानुजः,
श्रीमन्मम्मटसंज्ञयाश्रिततनुं सारस्वतीं सूचयन्॥
श्रीमान् कैयट औवटो ह्यवरजो यच्छात्रतामागतो,
भाष्याब्धिं निगमं यथाक्रममनुव्याख्याय सिद्धिं गतः।" इत्यादि।

परन्तु भीमसेनोक्तमिदं सर्वांशे प्रमाणयितुं न शक्यते, औवटस्य मम्मट-भ्रातृत्वे सन्देहोद्भवात्। औवटकृते यजुर्वेदभाष्ये हि—

ऋष्यादींश्च पुरस्कृत्य अवन्त्यामुवटो वसन्।
मन्त्रभाष्यमिदं चक्रे भोजे राष्ट्रं प्रशासति॥

इति पद्यं प्राप्यते। तस्यैव भाष्यस्य पुस्तकान्तरेऽन्यदेकं पद्यमन्यथैवोपलभ्यते।

तद्यथा—

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना।
मन्त्रभाष्यमिदं क्लृप्तं भोजे पृथ्वीं प्रशासति॥ इति।

पद्यद्वयेनानेन औवटस्य पिता वज्रटः सिद्ध्यति, समयश्च तस्य भोजशासनकालिकः। औटवस्य मम्मटभ्रातृत्वे जैयटपुत्रत्वे च वज्रटपुत्रत्वं स्वोक्तं विरोधमावहेत्। यद्यपि काश्मीरदेशीयस्य जैयटसगोत्रस्य वज्रटस्य दत्तकपुत्रत्वकल्पनायामौवटस्य वज्रटपुत्रत्वं संगच्छते, तथापि पूर्वोक्तरीत्या मम्मटस्य भोजराजादर्वाक्तनत्वे सिद्धे, तदनुजस्यौवटस्य भोजराजसमकालिकत्वं कथमिव सिध्येद्? नेयं भीमसेनकल्पना प्रामाणिकतामवगाहते।

राजानकमम्मटस्य सुप्रसिद्धः पाण्डित्यपूर्णो ग्रन्थः 'काव्यप्रकाशः'। अन्योऽप्येकः 'शब्दव्यापारविचारः' इत्याख्यो ग्रन्थः पुण्यपत्तन (पूना) स्थदक्षिणकालेजसंज्ञकसंस्थाप्रकाशितः समुपलभ्यते। 'काव्यप्रकाश' ग्रन्थो मम्मटेनपरिकरालङ्कार-

पर्यन्त एव रचितः, अवशिष्टस्तु अल्लटसूरिणा (अलकसूरिणा वा) पूरित इति टीकाकृतां प्रवादः। तथाहि ते समुदीरयन्ति—

कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः।
प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥

इति निदर्शनाख्यायां काव्यप्रकाशटीकायाम् 'आनन्द' कविः। अयमेव कविर्दशमोल्लाससमाप्तिटीकायामपि "इत्येष मार्गो विदुषाम्" इति श्लोकव्याख्यानावसरे प्रजल्पति—

काव्यप्रकाश इह कोऽपि निबन्धकृद्भ्यां
द्वाभ्यां कृतेऽपि कृतिनां रसतत्त्वलाभः।
लोकेऽस्ति विश्रुतमिदं नितरां रसालं
बन्धप्रकाररचितस्य तरोः फलं यत् ॥ इति ॥

राजानकमम्मटभट्टस्य पाण्डित्येन प्रायः सर्वे एव टीकाकारा मुग्धाः सन्ति। तेष्वनेके तं 'वाग्देवतावतारः' इत्युपाधिना मण्डयन्ति। अपि च—काव्यप्रकाशस्य शैथिल्यमापादयतो मैथिलस्य काव्यप्रदीपकर्त्तुर्गोविन्दठक्कुरस्य मतं प्रत्याचक्षाणैर्भीमसेनादिभिरतीवदार्ढ्येन मम्मटस्य समर्थनं क्रियते। मम्मटभट्टनिर्मितस्य काव्यप्रकाशस्य महत्वमेतेनैव सूच्यते यद्—एतस्य षट्चत्वारिंशट्टीका झलकीकरोपाह्वभट्टवामनाचार्येण स्वटीकाया बालबोधिन्याः पूर्वं जाताः परिगणिता अभूवन्। तदीयान् एकत्रिंशच्छ्लोकाननिर्दिश्य केवलं सर्वबोधाय टीकानां सूच्येवैका कर्तृनामयुता प्रदीयते।

१—श्रीधरकृता	टीका	पुरातनतरा
२—चण्डीदासकृता	"	" "
३—देवनाथकृता	"	काव्यकौमुदी
४—भास्करकृता	"	साहित्यदीपिका
५—सुबुद्धिमिश्रकृता	"	" "
६—पद्मनाभकृता	"	" "
७—अच्युतकृता	"	" "
८—रत्नपाणिकृता	"	" "

९—भट्टाचार्यकृता	टीका	काव्यदर्पणः
१०—रविकृता	,,	मधुमती
११— ,,	,,	तत्त्वबोधिनी
१२— ,,	,,	कौमुदी
१३— ,,	,,	आलोकः
१४—रुचक (रुप्यक) कृता	,,	संकेतः
१५—जयरामकृता	,,	प्रकाशतिलकः
१६—यशोधरकृता	,,	,, ,,
१७—विद्यासागरकृता	,,	,, ,,
१८—मुरारिमिश्रकृता	,,	,, ,,
१९—मणिसारकृता	,,	,, ,,
२०—पक्षधरकृता	,,	,, ,,
२१—रामनाथकृता	,,	रहस्यप्रकाशः
२२—जगदीशभट्टाचार्यकृता	,,	,, ,,
२३—गदाधरभट्टाचार्यकृता	,,	,, ,,
२४—भास्करकृता	,,	रहस्यनिबन्धः
२५—रामकृष्णकृता	,,	काव्यप्रकाशभावार्थः
२६—वाचस्पतिमिश्रकृता	,,	,, ,,
२७—प्रदीपकारकृता	,,	उदाहरणदीपिका
२८—सूरिजैनकृता	,,	अवचूरिः
२९—माणिक्यचन्द्रकृता	,,	संकेतः
३०—सरस्वतीतीर्थकृता	,,	बालचित्तानुरञ्जनी
३१—जयन्तकृता	,,	दीपिका
३२—सोमेश्वरकृता	,,	काव्यदर्शः
३३—विश्वनाथकृता	,,	दर्पणः
३४—परमानन्दभट्टाचार्यकृता	,,	विस्तारिका
३५—आनन्दकविकृता	,,	निदर्शनम्
३६—श्रीवत्सलाञ्छनकृता	,,	सारबोधिनी
३७—महेश्वरकृता	,,	आदर्शः

३८—कमलाकरनिर्मिता	टीका	आदर्शः
३९—नरसिंहकृता	,,	नरसिंहमनीषा
४०—भीमसेनकृता	,,	सुधासागरः
४१—महेशचन्द्रकृता	,,	तात्पर्यविवृत्तिः
४२—गोविन्दकृता	,,	छाया, प्रदीपश्च
४३—नागेशभट्टकृता	,,	{ लघूद्द्योतः, बृहदुद्द्योतश्च
४४—वैद्यनाथकृता	,,	प्रभा
४५— ,,	,,	उदाहरणचन्द्रिका
४६—राघवकृता	,,	अवचूरिः

महिमभट्टः

काश्मीरेषु लब्धजन्मा न्यायाचार्यो महिमभट्टः (भट्टोपाधिको महिमा नाम विद्वान्) 'व्यक्तिविवेकं' नाम ग्रन्थं व्यरचयत्[1]। तदुद्देश्यं तेनैव श्लोकेनैकेन प्रकाशितम्—

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम्।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य 'महिमा' परां वाचम्॥ इति।

अयं हि महिमभट्टो महता संनाहेन स्वकीयं ग्रन्थं निबध्नन्, ध्वनिमनुमानेऽन्तर्भावयितुमेवं युक्तिमुपस्थापयति—

अर्थान्तराभिव्यक्तौ या सामग्री संनिबन्धनम्।
सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन संमता॥ इति।

---

(१) 'तत्त्वोक्तिकोश'नामाऽन्योऽपि ग्रन्थो महिमभट्टस्यासीदिति तदुक्त्यैव ज्ञायते। उक्तं हि तेन—

"इत्यादि प्रतिभातत्त्वमस्माभिरुपपादितम्।
शास्त्रे 'तत्त्वोक्तिकोशाख्ये' इति नेह प्रपञ्चितम्"॥ इति

(व्यक्तिविवेक द्वि० वि० का ११९)।

अयं तस्याशयः—"ननु वाच्यादसंबद्धं तावन्न प्रतीयते, यतः कुतश्चिद् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात्। एवं च सम्बन्धाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धेऽवश्यं न भवतीति व्याप्तत्वेन, नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च त्रिरूपाल्लिङ्गात् लिङ्गिज्ञानमनुमानं यत्, तद्रूपः पर्यवस्यति" इति (काव्यप्रकाशे पञ्चमोल्लासे)। "यद्यप्यनुमितौ नियतसम्बन्धस्यापेक्षणीयत्वम्, व्यञ्जनायां तु तदनैयत्यम्, संभावनमात्रादपि तदुपपत्तेः, तथापि मया तत्रापि व्याप्तिः साधनीया" इति महिमभट्टस्य दृढोऽभिमानः।

परन्तु काव्यप्रकाशकृता मम्मटेनातिशयप्रबलाभिर्युक्तिभिर्महिमभट्टमतं प्रत्याख्याय ध्वनेः स्थापना कृता। तदेतत्सर्वं द्रष्टव्यं काव्यप्रकाशे पञ्चमोल्लासे।

एताभ्यां ध्वनेः खण्डनमण्डनाभ्यां स्पष्टमेवैतद् यन्महिमभट्टो मम्मटात्पूर्वमुत्पन्नः, मम्मटभट्टस्तु ततः पश्चात् इति। महिमभट्टनिराकरणेन च परितुष्टानां बहूनां टीकाकृतां मम्मटविषयिण्यः श्रद्धानिर्भरा वाचः प्रावृतन्, यासां निदर्शनाय सुधासागरकर्त्तुः श्रीभीमसेनस्योक्तिः केवलमिहोद्ध्रियते-'एवं च अवाग्गोचरब्रह्मबोधिकेयमलौकिकी वृत्तिर्वाग्देवतामम्मटाङ्गीकृता व्यञ्जना ब्रह्मणाऽप्यपलपितुमशक्येति सुधीभिर्मन्तव्यम्" इति।

व्यक्तिविवेककृन्महिमभट्टोऽयं यद्यपि ध्वनिकारादानन्दवर्धनादनन्तरभावी, तथाप्ययमलङ्कारवादिनां चिरन्तनानां मतमनुससारेति विमर्शिन्यां जयरथः प्राह।

स्वपितापुत्रादीनां नामानि स्वयमेव महिमभट्टेनोक्तानि 'व्यक्तिविवेक' समाप्तौ--

आधातुं व्युत्पत्तिं नप्तॄणां क्षेमयोगभाजानाम्।
सत्सु प्रथितनयानां भीमस्यामितगुणस्य तनयानाम् ॥१॥
श्रीधैर्यस्याङ्गभुवा महाकवेः श्यामलस्य शिष्येण।
व्यक्तिविवेको विदधे राजानकमहिमकेनायम् ॥२॥ इति।

श्लोकद्वयेऽस्मिन् महिमभट्टेन स्वपितुः 'श्रीधैर्यः' इति, गुरोः 'श्यामलः' इति, पुत्रस्य 'भीमः' इति, पौत्राणां च 'क्षेमः', 'योगः', 'भाजः' इति नामानि निर्दिष्टानि।

महिमभट्टः खिृष्टाब्ददशमशतके बभूव । खिृष्टाब्दैकादशशतकस्थितेन क्षेमेन्द्रेणौचित्यविचारचर्चायां "न तु यथा श्यामलस्य", सुवृत्ततिलके च "विपरीता यथा भट्टश्यामलस्य" इत्येवमादिना स्मर्यमाण एव श्यामलोऽस्य गुरुरासीदिति तर्क्यते। एतदप्यस्य दशमशतकस्थितिं लक्षयति।

'व्यक्तिविवेकस्य' व्याख्याता राजानकरुय्यक आसीत् । लोचनस्येव वक्रोक्तिजीवितकारस्यापि खण्डनं महिमाचार्यभट्टेन "सहृदयमानिनः केचित्" "केचिद्विद्वन्मानिनः" इत्यादिशब्दैरुपक्रान्तम् । अतो महाकविः श्रीहर्षः स्वकीये 'खण्डनखण्डखाद्य' ग्रन्थेऽमुं महिमभट्टं बहुतरं प्रशशंस, यथा—

दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं कविलोकविलोचने ।
काव्यमीमांसिषु प्राप्तिमहिमा महिमाऽऽदृतः ॥ इति ।

किञ्च लोचनवद् मूलध्वन्यालोकस्यापि खण्डनं महिमभट्टो विदधे।

मुकुलभट्टः

अयं मुकुलभट्टः काश्मीरिकस्य भट्टकल्लटस्य सूनुरासीत् । एतेन 'अभिधावृत्तिमातृका' नामको ग्रन्थो निर्मितो यो मुद्रितः समुपलभ्यते । प्रतीहारेन्दुराजोऽस्मादेव गुरोरधीतवान् । तदुक्तं तेनैव "उद्भटालङ्कारसारसंग्रहवृत्तौ" प्रारम्भ एव—

"विद्वदग्र्यान्मुकुलकादधिगम्य विविच्यते ।
प्रतीहारेन्दुराजेन काव्यालङ्कारसंग्रहः ॥" इति ।

स्वकृतस्य 'अभिधावृत्तिमातृका' नामकस्य ग्रन्थस्य समाप्तौ मुकुलेन स्वयमपि स्वस्य परिचयो दत्तः—

"भट्टकल्लटपुत्रेण मुकुलेन निरूपिता ।
सूरिप्रबोधनायेयमभिधावृत्तिमातृका ॥" इति ।

मुक्ताकणः

मुक्ताकणो नाम महाकविरानन्दवर्धनरत्नाकरादीनां सहचरः काश्मीरसम्राजमवन्तिवर्माणं समाश्रितः ८५५-८८४ खिृष्टाब्दसमयेऽवर्त्तिष्ट । तेन किं काव्यं रचितम्, के वा ग्रन्था निरमायिषत इति क्वचिदपि विशेषोल्लेखो न दृश्यते । केवलं तु राजतरङ्गिणीकारो कल्हण एव निम्नस्थश्लोकेन तं परिचाययति—

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः॥ इति।

मुरारिकविः

"मुरारिकविर्निश्चितं काश्मीरिको मन्यते" इति 'नैषधपरिशीलन' निवन्धे डा० श्रीचण्डिकाप्रसादशुक्लः (एम्० ए० डी० फिल० साहित्याचार्याद्युपाधिकः) (पृ० ११ पं० २) कथयति।

रत्नकण्ठः

राजानकरत्नकण्ठोऽसौ विद्वान् काश्मीरेषु षोडश्यां शताब्द्यां समुद्भूत इति तल्लिखितैर्विभिन्नैर्लेखैः प्रतीयते। अधस्तल्लेखास्तद्रचितग्रन्थाद्युल्लेखसहिताः समुद्ध्रियन्ते—

(१) काव्यप्रकाशसंकेतो ग्रन्थाकारकृतो मया।
अलेखि रत्नकण्ठेन शाके खागाहरुम्भिते॥ (१५७०)

(२) लिखितश्चैष मया राजानकरत्नकण्ठेन सं० ३१ (लौकिकसंवत् ४७३१) शाकः १५७७ आश्रुति ५ कष्ठवाट (किश्तवाड) विषये लिखितोऽयं ग्रन्थः।

(३) नामप्रकरणे—पदे द्वितीये—"लिखितश्चैष मया राजानकरत्नकण्ठेन सं० ४६ (लौकिकसंवत् ४७४६) शाके १५६५"।

(४) लघुपञ्चिकाया आमुखे—"त्रिनभोऽष्टि (१६०३) मिते शाके धौम्यायनकुलोद्भवः। काश्मीरदेशवास्तव्यो रत्नकण्ठाभिधः सुधीः। विपश्चिन्मण्डलीरत्नरत्नाकरमहाकवेः। गभीरविततै काव्ये करोति लघुपञ्चिकाम्।" इति, प्रथमसर्गान्ते च—"इति श्रीमहाकवे राजानकरत्नाकरस्य कृतौ हरविजयाख्ये महाकाव्ये श्रीशारदाचरण-रजःपवित्रस्थलवास्तव्यराजानकश्रीशङ्करकण्ठात्मजराजानकरत्नकण्ठ-कृतायां लघुपञ्चिकायां प्रथमः सर्गः। लिखितश्चैष मया राजानक-रत्नकण्ठेन सं० ५७ शाके १६०३" इति।

(५) युधिष्ठिरविजयकाव्यटीकायाम्—

रामाङ्केषुशशाङ्कैः (१५९३) प्रमिते वर्षे शकेन्द्राणाम् ।
अवरङ्गशाहिभूपे शासति सति मेदिनीचक्रम् ॥१॥
धर्मात्मजविजयाख्ये सुगभीरे निबन्धेऽस्मिन् ।
टीका शिष्यहितैषा विधीयते रत्नकण्ठेन ॥२॥

इत्यादौ ।

सर्वज्ञः सविभूतिः सर्वार्च्यः सर्वमङ्गलोपेतः ।
तस्याजनि तनुजन्मा शङ्कर इति भूतले ख्यातः ॥१॥
अस्ति सद्गुरुकृपारसपात्रं, रत्नकण्ठ इति तस्य तनूजः ।
भास्करस्तुतिरहस्यसमेतं, येन रत्नशतकं निरमायि ॥ २ ॥
गङ्गाधरस्य पाठार्थं स्वशिष्यस्योपयोगिनी ।
टीकैषा विहिता (रम्या) सज्जनानन्ददायिनी ॥ ३ ॥

इति चान्ते ।

अत्र स्थूलाक्षरसूचितैर्नामादिभिर्विदुषो राजानकरत्नकण्ठस्य पित्रादीनां तद्रचितग्रन्थानां च पूर्णः परिचयो लभ्यते ।

रत्नाकरः

कविपुङ्गवो रत्नाकरनामा पण्डितो नवमशतके स्वजन्मना काश्मीरमलञ्चकार । अस्य पिता अमृतभानुरासीत् । रत्नाकरो बालबृहस्पत्युपाधिकं चिप्पटजयादित्यनामानं राजानमाश्रित आसीत् । जयादित्यानन्तरं चासौ सम्राडवन्तिवर्माश्रितो बभूव । तथा चोक्तम्—

'मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

इति रा० त० ।

अवन्तिवर्मा च ८५५ वर्षतः ८८४ वर्षपर्यन्तं राज्यं कृतवान् । एतेन रत्नाकरस्य नवमशतकवर्तित्वं सिद्ध्यति ।

रत्नाकरेण हरविजयनामकं संस्कृतमहाकाव्यं प्रणीतम् । पञ्चाशत्सर्गात्मकं, ४३२१ श्लोकैर्ग्रथितं च तत्काव्यं सौष्ठवतः परिमाणतश्च संस्कृतभाषानिबद्धानि

सर्वाणि काव्यान्यतिशेते । अनेकेषां विदुषां मतमस्ति यत्—"स्वसमये महतीं ख्यातिमवाप्तवन्तं माघं स्पर्धमानेनैव रत्नाकरेण हरविजयमहाकाव्यमारचितमिति केषांचिच्छ्लोकानां संवादनेन प्रतीयते, तथा हि—माघेन स्वकाव्यवर्णने—"लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्त्तनमत्र चारु" इत्युक्तम्, रत्नाकरेणापि "चन्द्रार्धचूडचरिताश्रयचारु" इत्येवं स्वीयहरविजयविषये प्रोक्तमित्यादि । श्रीमद्भगवद्हरकृतान्धकासुरवधवर्णनप्रसङ्गेन जलक्रीडा-चन्द्रोदय-समुद्रोल्लासादीन् विषयान् ललितललिताभिः सरसाभिर्गुणालङ्काराद्यलङ्कृताभिर्वाग्भिर्वर्णयदिदं काव्यं सर्वाभिर्विधाभिर्बन्धुरं विभाति । परन्तु परां प्रौढिं बिभ्रदिदं विस्तृतटीकाद्यभावेन विबुधानामपि दुर्बोधं सत् प्रचारं नालभत, केवलमस्य भगवत्स्तुतिपरः षष्ठः सर्ग एव क्वचिदाचार्यपरीक्षायां न्ययुज्यत । सर्गेऽस्मिन् चण्डिकास्तुतिपरे सप्तचत्वारिंशत्तमे (४७) सर्गे चाद्भुतान् सांख्यादिनानादर्शनविज्ञानादिसिद्धान्तान् व्यावर्णयता महाकविनाऽत्र पाण्डित्यस्य परा काष्ठा प्रादर्शि । मोहमयीस्थनिर्णयसागरमुद्रणालये सकृन्मुद्रितं विशालकायमिदं काव्यमद्य दुर्लभं संवृत्तं हन्त !

काश्मीरिकेण 'अलक'सूरिणा काव्येऽस्मिन् संक्षिप्ता व्याख्या व्यरचि । कल्हणेन काव्यस्यास्य स्वग्रन्थे समुल्लेखः कृतः । क्षेमेन्द्रेणापि चास्य वसन्ततिलकादिच्छन्दसां प्रशंसाऽकारि ।

रत्नाकरस्य 'वक्रोक्तिपञ्चाशिका'नाम ग्रन्थोऽपि प्रसिद्ध्यति ।

'हरविजय'ग्रन्थे 'अङ्कोत्थनाटक इवोत्तमनायकस्य नाशं कविर्व्यधित यस्य मुरारिरित्थम्' इत्येष कश्चिच्छ्लोक उपलभ्यते, यत्र महाकविना रत्नाकरेण स्वपूर्ववर्त्तिनो मुरारिकवेः स्पष्टमुल्लेख कृतः । राजशेखरोऽमुं रत्नाकरमित्थं प्रशंसति—

मा स्म सन्तु हि चत्वारः प्रायो रत्नाकरा इमे ।
इतीव सत्कृतो धात्रा कवी रत्नाकरोऽपरः ॥

रामकण्ठः

"स्पन्दकारिका"व्याख्यायाः पुष्पिकायामुत्पलदेवशिष्यत्वमङ्गीकुर्वन्नसौ रामकण्ठः स्वकण्ठेनैवोद्घोषयति—"कृतिः श्रीमदुत्पलदेवपादपद्मोपजीविनः श्रीमद्राजानकरामकण्ठस्य" इति । उत्पलदेवश्च श्रीमदभिनवगुप्तपादस्य गुरोरपि

गुरुरिति दशमशतकस्य खिष्टाब्दस्य पूर्वार्द्धसमयमभिव्याप्य जीवनमस्य तदुत्तरार्द्ध-प्रथमचरणमप्यभिव्याप्नोति। अनेन विरचिता ग्रन्थाश्च—

१—स्पन्दविवरणसारमात्रम्।

२—मतङ्गतन्त्रव्याख्या।

३—श्रीमद्भगवद्गीतायाः शैवसम्प्रदायानुगामिनी व्याख्या। इति त्रयो वर्त्तन्ते।

रुद्रटः

'शतानन्दा'परनामा रुद्रटोऽयं काश्मीरेषु लब्धजन्मा विद्वान्। अमुना 'रुद्रटालङ्कारः' इति नाम्ना 'काव्यालङ्कारः' इति नाम्ना वा प्रसिद्धो निबन्धो निरमायि यो मोहमयीस्थे 'निर्णयसागरप्रेस'नाम्नि यन्त्रालये नमिसाधुकृतटीकया सह प्रकाशितोऽभूत्। अलङ्कारशास्त्रस्य क्रमिकविकासे विचार्यमाणे रुद्रटस्यापि मतं विकासस्यैकं सोपानमभूदिति राजानकरुय्यकस्तन्मतमित्थं विविनक्ति—"रुद्रटेन तु भावालङ्कारो द्विधैवोक्तः। रूपकदीपकापह्नुतितुल्ययोगितादावुपमाद्यलङ्कारो वाच्योपस्कारकत्वेनोक्तः। उत्प्रेक्षा तु स्वयमेव प्रतीयमाना कथिता। रसवत्प्रेयःप्रभृतौ तु रसभावादिर्वाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः। तदित्थं त्रिविधमपि प्रतीयमानमलङ्कारतया ख्यापितमेव इति। ग्रन्थोऽयं विस्तृतो वर्त्तते। एतस्य टीकाकारो नमिसाधु ११२५ वत्सरासन्नकाले तां टीकां निरमासीदिति विदुषां मतम्। स्वयं रुद्रटस्तु दशमशतकस्य पूर्वभागे बभूव। स च स्वपरिचयमित्थं दत्तवान्—

शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना।
साधितं रुद्रटेनेदं सम्राजा धीमतां हितम्॥ इति।

राजानको रुय्यकः

अयं खलु रुय्यकः खिस्ताब्दीयद्वादशशतकपूर्वार्धे ११५० खिष्टाब्दे काश्मीरदेशेऽविद्यत। 'राजानकरुचकः' इत्यपि तस्यापरं नामासीत्। तस्य पितुर्नाम 'राजानकतिलकः' इत्यासीद्, येन 'उद्भट विवेकः' इति ग्रन्थः प्राणायि। मङ्खको नाम सुप्रसिद्धः कविः स्वकीयस्य श्रीकण्ठचरितकाव्यस्यान्तिमे सर्गे रुय्यकमेतं स्वगुरुत्वेन वर्णयति। श्रीरुय्यकेण प्रणीता निम्नस्था ग्रन्था अद्युनावधि पर्यज्ञायन्त—

(१) श्रीजल्हणकविना प्रणीतस्य 'सोमपालविलास'नाम्नः काव्यस्य 'अलङ्कारानुसारिणी'नाम्नी टीका।

(२) श्रीकण्ठस्तवः।
(३) सहृदयलीला।
(४) साहित्यमीमांसा।
(५) नाटकमीमांसा।
(६) व्यक्तिविवेकव्याख्यानं।
(७) हर्षचरितवार्तिकम्।
(८) अलङ्कारसर्वस्वम्—इति।

एतत्सर्वं काव्यमालापुस्तके विवृतमस्ति। रुय्यकरचितस्य 'अलङ्कारसर्वस्व' ग्रन्थस्य जयरथनाम्ना काश्मीरिकेण विदुषा 'विमर्शिनी' टीका कृता।

रसगङ्गाधरे विषमालङ्कारे जगन्नाथेन "अरण्यानी क्वेयं धृतकनकसूत्रः क्व स मृगः" इत्यादिरलङ्कारसर्वस्वे रुय्यकोदाहृतं पद्यमुपक्रम्य "इत्यलङ्कारसर्वस्वकृतोदाहृतमपि प्रत्युक्तम्" इत्येवं रुय्यकोदाहरणं खण्डितम्। एवमुद्योतकारेण नागेशेनापि काव्यप्रकाशीयपर्यायोक्तालङ्कारप्रकरणे "नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ" इति श्लोकस्य विषये "इत्यलङ्कारसर्वस्वोक्तम् (अलङ्कारसर्वस्वेऽप्रस्तुतप्रशंसालङ्कार प्रकरणे रुय्यकेणोक्तम्) अपास्तम्" इत्युक्तम्। इत्येवमुक्तग्रन्थकारापेक्षया तु रुय्यकः प्राचीनः सिद्ध्यत्येव, मम्मटापेक्षयाऽप्यसौ किञ्चित्प्राचीनः। अत एव यमकालङ्कारोदाहरणे "राजति तटीयम्" इति श्लोके मम्मटेन रुय्यकमतं खण्डितम्। एवं बहुत्रान्यत्रापि।

यत्तु "केचिदन्तर्भवन्त्येषु" इति "शक्तिर्निपुणता" इति चोपलभ्यमानां काव्यप्रकाशकारिकाद्वयीं हेतूकृत्य काव्यप्रकाशकर्त्तुर्मम्मटात्परभाविनमेनं मन्यन्ते, तत्र मूलपाठं प्रक्षेपविपर्यस्तं मत्वा समाधानं कार्यम्।

लक्ष्मणगुप्तः

उत्पलदेवस्य पुत्रः शिष्यश्चायं लक्ष्मणगुप्त इति अभिनवगुप्तपादेनाभिव्यञ्जितम्। यथोक्तं तन्त्रालोके—"सोमानन्दात्मजोत्पलज लक्ष्मणगुप्तनाथः।" इति। प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य गुरुरयमासीदभिनवगुप्तस्येति प्रागेवाभिनवगुप्तचरिते प्रतिपादितम्। लक्ष्मणगुप्तस्य समयो दशमशतकस्य खिष्टाब्दस्य द्वितीयतृतीयौ भागौ। केवलमीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां "श्रीशास्त्रकृत्" शब्देन एनं प्रस्तौति

श्रीमदभिनवगुप्तपादः । न क्वचित्परत्राभिनवगुप्तेन नवा परेणैव लक्ष्मणगुप्तः समुद्धृतः । न चास्य ग्रन्थस्य कस्यचिदपि कुत्रचित् परिचयः प्राप्यते ।

लल्लः

विदुषः साम्बस्य पौत्रः, त्रिविक्रमभट्टस्य च पुत्रः श्रीलल्लाचार्यः काश्मीरेषु ४२१ वैक्रमवत्सरे काश्मीरेषु समुद्बभूव । ज्यौतिषाचार्यस्यार्यभट्टस्य शिष्यौऽसो 'शिष्यधीवृद्धितन्त्रं' नाम ज्यौतिषविषयकं ग्रन्थं निर्ममे । तदुक्तं तेनैव—

आचार्यार्यभटोदितं सुविषमं व्योमौकसां कर्म य-
च्छिष्याणामभिधीयते तदधुना लल्लेन धीवृद्धिदम् ।
विज्ञाय शास्त्रमलमार्यभटप्रणीतं तन्त्राणि यद्यपि कृतानि तदीयशिष्यैः ।
कर्मक्रमो न खलु सम्यगुदीरितस्तैः कर्म ब्रवीम्यहमतः क्रमशस्तु सूक्तम् ।। इति ।

लल्लोऽसौ 'सिद्धान्तसंहिताहोराख्येषु त्रिष्वपि ज्यौतिषस्कन्धेषु प्रौढो विद्वानासीत् । यद्यप्यसावार्यभटसिद्धान्तानामेव प्राधान्येनानुसर्त्ताऽऽसीत्, तथापि ततोऽधिका अपि विषयास्तद्ग्रन्थे समुपलभ्यन्ते ।

तस्य शिष्यधीवृद्धिदतन्त्रे गणिताध्यायः, गोलाध्यायश्च प्रधानौ । 'रत्नकोष'नामा संहिताग्रन्थोऽपि लल्लस्य प्रसिद्ध्यति । भास्कराचार्येण यद्यपि तत्सिद्धान्तानां खण्डनमकारि, तथापि तद्वैदुष्येण तु सोऽपि चकित इव । यथोक्तं तेन—

त्रिस्कन्धविद्याकुशलैकमल्लो तल्लोऽपि यत्राप्रतिमो बभूव ।
यातेऽपि किञ्चिद् गणिताकरेऽत्र पाताधिकारे गमनाधिकारः ।। इति ।

लोल्लटभट्टः

भट्टलोल्लटोऽयं काश्मीरिकः कश्चन प्राचीनो मीमांसाचार्यः । अनेन हि भरतमुनिप्रणीतस्य नाट्यसूत्रस्य व्याख्या मीमांसारीत्या कृता । एतन्मतं मम्मटभट्टेन काव्यप्रकाशे प्रथममेवोद्धृतम् । यद्यपि तत्खण्डनं स्पष्टैः शब्दैर्न कृतम् तथापि तन्मतप्रदर्शनानन्तरमन्यमतोल्लेखे क्रियमाणे टीकाकृद्भिररुचिबीजमप्युपन्यस्यते इति न तन्मतं सिद्धान्तकोटिमाटीकते । भरतमुनिकृतिसूत्रव्याख्यानादन्योऽपि भट्टलोल्लटस्य मीमांसकत्वपरिदर्शकः कश्चिद् ग्रन्थ आसीन्न वेति परिज्ञानाय न किञ्चिदस्ति साधनम् ।

वसुगुप्तः

अवन्तिवर्मणः शासनसमये वसुगुप्तोऽवाप्तवार्द्धक्यो बभूवेति राजतरङ्गिण्यां वर्णिते 'सिद्ध' शब्देनामुष्मिन्ननुमीयते। यतो हि सिद्धशब्दः शिशवे यूने वा न प्रायः प्रयुज्यते जनैरिति। कल्लटस्य गुरुरसौ शिवसूत्रप्रवर्त्तकः प्रत्यभिज्ञापरम्परा-प्रारम्भक आसीदिति क्षेमराजः प्रतिपादयति। अत्र चेत्थं जनश्रुतिः प्रससार यत् "शिवसूत्राणि" शिलाखण्डेषु समङ्कितानि, स्वप्ने शिवेनादिष्टस्य वसुगुप्तस्य स्पर्शमात्रेण परिवर्तिताङ्कितभागसाम्मुख्येन समीक्षितानि, प्रकाशमासादयन् वसुगुप्तप्रयासेनेति तत्प्रवर्त्तकत्वेनासौ प्रसिद्ध्यति। शिवसूत्रे च भागत्रयेण विभाजिते मुक्तेर्मार्गत्रयमुपदिश्यासौ शैवसम्प्रदायस्यामुष्य प्रवर्त्तकत्वेन स्मर्यते। अस्य कृतयश्च—

१—शिवसूत्रम्।
२—स्पन्दकारिका।
३—स्पन्दामृतम्।
४—श्रीमद्भगवद्गीतायाः वासवी टीका।
५—सिद्धान्दचन्द्रिका इति पञ्च सन्ति। तत्र 'स्पन्दकारिका' विषये विवादः प्रवर्त्तते साम्प्रतिकैतिहासिकेषु यदियं कारिका कल्लटेन विरचितेति।

"वसुगुप्तादवाप्येदं गुरोस्तत्त्वार्थदर्शिनः।
रहस्यं श्लोकयामास सम्यक् श्रीभट्टकल्लटः॥" इति पद्यमाधृत्य

वैष्णवेनोत्पलेनापि समर्थ्यते मतमिदम्। परं क्षेमराजकृते स्पन्दनिर्णये तु—

"लब्ध्वाप्यलभ्यमेतज्ज्ञानधनं हृद्गुहान्तः कृतनिहितेः।
वसुगुप्तवच्छिवाय हि भवति सदा सर्वलोकस्य॥" इति दृश्यते।

तत्रापि महेश्वरानन्दकृतायां "महार्थमञ्जर्यां" पद्यस्यास्य समुद्धरणं कृतमस्ति प्रथमपद्यव्याख्यावसरे। तत्र तत्र च वसुगुप्तकृतत्वमेव "स्पन्दकारिका "ग्रन्थे सिद्ध्यति। स्वयं च कल्लटः "स्पन्दसर्वस्वे" कथयति—

"दृब्धं महादेवगिरौ महेशस्वप्नोपदिष्टाच्छिवसूत्रसिन्धोः।
स्पन्दामृतं यद् वसुगुप्तपादैः श्रीकल्लटस्तत्प्रकटीचकार॥" इति।

पृथक् प्रतिपादितैर्विभिन्नार्थपरैः शब्दैरनुमातुं प्रसिद्धिहेतुना शक्यते यदियं

"स्पन्दकारिका" वसुगुप्तविरचिता वसुगुप्तशिष्यकल्लटमुखेन प्राकाश्यमनीयत इति न क्वापि वचनविरोधः समुदेति।

स्पन्दामृतविषये च जे० सी० चटर्जीमहोदयः "काश्मीरशैविज्म" संज्ञके ग्रन्थे निर्दिशति यदयं भिन्नो ग्रन्थः। परन्तु कान्तिचन्द्रपाण्डेयः "अभिनवगुप्त" नामके ग्रन्थे "स्पन्दकारिका"मेव "स्पन्दामृत"नाम्ना प्रस्तौति। तत्र "स्पन्दामृतं यद्वसुगुप्तपादै"रिति प्रागुक्तपद्येन "स्पन्दकारिका"मेव कल्लटोऽभिप्रैति, 'अमृत' शब्दप्रयोगस्तत्र स्पन्दमतस्य दौर्लभ्यमभिव्यञ्जयितुं भावनाविशेषोद्रेक एवेति प्रतिपादयति। पुष्णाति च स्वमतं कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहोदयः क्षेमराजकृते स्पन्दनिर्णये स्थितेन "स्पन्दामृते चर्विते तु स्पन्दसन्दोहतो मनाक्" इति पदेन। यथा "स्पन्दसन्दोहः" क्षेमराजकृतः स्पन्दकारिकायाः प्रथमपद्यस्य व्याख्यानग्रन्थ एवेति स्पष्टः स्पन्दामृतप्रयोगः स्पन्दकारिकायै कृत इति॥"

वामदेवभट्टः

असौ विद्वान् खैस्तैकादशशताब्द्यां काश्मीरभुवमलङ्कृतवान्। स च अभिनवगुप्तपादरचितस्य 'परमार्थसार'नामकस्य ग्रन्थस्य टीकाकर्त्तुर्योगराजस्य शिष्य आसीत्। तेन काश्मीरिकत्रिकदर्शनसिद्धान्तव्याचिख्यासया 'जन्ममरणविचारः' नाम ग्रन्थो निर्मितः। पुस्तकस्य तस्यानुसन्धानं म० म० श्रीमुकुन्दशास्त्रिणा कृतम्।

वामनः

प्रसिद्ध आलङ्कारिको वामनः काश्मीरेषु जन्माससाद। असौ जयापीडनाम्नः काश्मीरराजस्य सभापण्डित आसीत्। जयापीडस्य शासनकालस्तु ७७९ ख्रिस्ताब्दतः ८१९ ख्रिस्ताब्दपर्यन्त आसीत्। वामनः कदाचिद् राष्ट्रकूटवंश्यस्य तृतीयगोविन्दस्य सचिवान्यतमोऽप्यभूत्। गोविन्दस्य शासनकालस्तु ७९४ ख्रिस्ताब्दतः ८१३ ख्रिस्ताब्दपर्यन्तो मन्यते। अतश्च वामनस्य समयोऽष्टमशतकस्यान्तिमो भागो नवमशतकस्यादिमो भागश्च निर्णीयते।

आचार्योऽभिनवगुप्तपादो ध्वन्यालोकलोचने "वामनाभिप्रायेणायमाक्षेप" इति वामनं स्मरति। अतश्च ख्रिस्ताब्ददशमशतकभवादभिनवगुप्तपादाद् वामनस्य पूर्ववर्तित्वमायाति। किञ्चायं वामनः कादम्बरीम्, उत्तररामचरितम्, शिशुपालबधञ्चोदाहरति, अतस्तद्ग्रन्थकर्तृभ्यो बाणभवभूतिमाघेभ्यः परवर्तित्वमस्य

सिद्ध्यति । एवञ्चाभिनवगुप्तपाद–बाणादिमध्यकालवर्तित्वेन वामनस्य पूर्वोक्त-समयवर्तित्वं सर्वथा समर्थ्यते ।

वामनेन काव्यालङ्कारसूत्रनामा ग्रन्थोऽग्रथि । तस्य वृत्तिरपि तेन स्वयमेव कृता । तत्र ग्रन्थेऽलङ्कारशास्त्रस्य सर्वेऽपि विषयाः सूत्रैरेवोक्ताः । काव्यालङ्कार-सूत्रग्रन्थस्य प्राचीनष्टीकाकारः सहदेवः कथयति यद् "वामनस्य कृतिर्नष्टाऽभूत्, सम्प्रति यो ग्रन्थः प्राप्यते, तदुद्धारो मुकुलभट्टेन कृत" इति । वामनस्य विशिष्टाः सिद्धान्ता इमे सन्ति—

१. गुणालङ्कारयोर्भिन्नता ।
२. रीतेस्त्रैविध्यम् ।
३. वक्रोक्तेर्लक्षणारूपता ।
४. विशेषोक्तेर्लक्षणवैचित्र्यम् ।
५. समग्रस्यार्थालङ्कारप्रपञ्चस्योपमारूपता चेति ।

वामनो रीतिं काव्यस्यात्मानं मन्यते ।

विह्लणः

त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरिकभट्टाद्युपनामचणो, विलक्षणकाव्य-विच्छित्तिप्रकाशनप्रवणो, विचक्षणवरोऽनल्पकल्पनाजल्पनादरणो विह्लणो भार-तीयमहाकविषु न कस्याप्यसंस्तुतः । कृतसहृदयहृदयसंवननः स विह्लणः काश्मीरेषु लब्धजननोऽपि कल्याणचालुक्यवंश्यस्य विक्रमाङ्कदेवापरनामधेयस्य षष्ठविक्रमा-दित्यस्य सभापण्डिततामगच्छत् । षष्ठविक्रमादित्यस्य शासनं तु १०२६ खिृष्टा-ब्दतः ११२७ खिृष्टाब्दपर्यन्तमासीत् । अतो महाकवेर्विह्लणस्य समयः खिृष्टैकादश-शताब्दीरूपो निश्चीयते ।

काश्मीरेषु प्रवरसेनमहाराजस्थापितं 'प्रवरपुरं' (श्रीनगरं) प्रधाननगर-मस्ति । तस्मिन् क्रोशत्रयदूरे 'खोनमुष' नामकं ग्रामं स्वजन्मनाऽलङ्कृतवानसौ महाकविः । ग्रामेऽमुष्मिन् कौशिकगोत्रोत्पन्ना ब्राह्मणा निवसन्ति स्म । तेषामेव वंशमसौ भूषयति स्म विल्हणः । तस्य प्रपितामहो 'मुक्तिकलशः' इत्यासीत्, पितामहो 'राजकलशः', पिता च 'ज्येष्ठकलशः' आसीत् । तन्मा-तुर्नाम 'नागदेवी' इत्यभूत् । तस्य ज्येष्ठभ्राता 'इष्टरामः' इत्यासीदनुजश्च 'आनन्दरामः' इति । एतौ ज्येष्ठकनिष्ठौ भ्रातरावपि वैदुष्यगुणेन काश्मीरेषु प्रसिद्धावभूताम् ।

विल्हणः काश्मीरेष्वेव वेदाद्यखिलशास्त्राण्यधीत्य बाणवद् भ्रमणीविलासेन विदेशान् प्रति प्रतस्थे । स मथुरायां वृन्दावने च गत्वा शास्त्रार्थेषु पण्डितान् विजित्य कान्यकुब्जमध्येन क्रमशः प्रयागं गतः। ततोऽपि काश्यां गतो 'डाहला'-धीशस्य कर्णनृपतेः सभायां 'गङ्गाधर' नामकं कञ्चिद् विशिष्टं विद्वांसं पराजितवान् । ततो भोजस्य राजधानीं धारां प्राप । किन्तु ततः पूर्वमेव भोजस्य स्वर्गतत्वाद् विफलमेव तत्र तद्गमनमभूत् । ततोऽपि निर्गतोऽसौ गुर्जरदेशे गत्वा सोमनाथमहादेवस्य दर्शनं कृतवान् । ततोऽपि दूरं दक्षिणदेशं गत्वा तत्र चिरं बभ्राम । सेतुबन्धदर्शनानन्तरं चासौ 'कल्याणनगरं' ययौ । तत्र लब्ध-'विद्यापति'पदवीकः स चालुक्यवंशोद्भवस्य षष्ठविक्रमादित्यस्य सभां यावज्जीवं समभूषयत् ।

महाकविविल्हणविक्रमादित्ययोः कदाचिद् वैमनस्यमपि समभूदित्यधस्तनेन श्लोकद्वयेन सूच्यते । तौ चेमौ श्लोकौ—

सर्वस्वं गृहवर्त्ति कुन्तलपतिर्गृह्णातु तन्मे पुन-
र्भाण्डागारमखण्डमेव हृदये जागर्त्ति सारस्वतम् ।
रे क्षुद्रास्त्यजत प्रमोदमचिरादेष्यन्ति मन्मन्दिरं
हेलान्दोलितकर्णतालकरटिस्कन्धाधिरूढाः श्रियः ॥१॥

अयि ! किमनिशं राजद्वारे समुद्धुरकन्धरे
कुवलयदलस्निग्धे मुग्धे विमुञ्चसि लोचने ।
भ्रमररमणीलीलावल्गद्विलोचनवागुरा—
विषयपतितो न व्यावृत्तिं करिष्यति विल्हणः ॥२॥ इति ।

पद्यद्वयमिदं काश्मीरासादिते 'चौरीसुरतपञ्चाशिका' ग्रन्थे प्रारम्भे एवास्ति । प्राचीनराजसभापण्डिता नूतनमहापण्डितप्रवेशे ततः शङ्किता विरोधिनो भूत्वा राजपण्डितयोर्वैमनस्यमापादयन्तीति सुव्यक्तमेव । स एव व्यवहारो विल्हणेन सममपि नासम्भवी ।

कविरसावत्यन्तं व्युत्पन्नो मानी चासीत् । अभिमानसूचकं च तदीयं पद्यमेकमिहोदाह्रियते—

बिन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताग्रसरणिः कर्त्ता शिरोबिन्दुकं
कर्मेति क्रमशिक्षितान्वयकथा ये केऽपि तेभ्यो नमः ।

किन्तु ग्रन्थसहस्रशाणकषणत्रुट्यत्कलङ्कैर्गिरां
गुम्फैर्ये कवयन्ति विह्लणकविस्तेष्वेव संनह्यति ।। इति ।

कल्याणनगरमधिवसन्, चालुक्यवंश्यं षष्ठविक्रमादित्यं च समाश्रयन्नेव महाकविर्विह्लणस्तस्य राज्ञो गुणगौरवादिवर्णनपरमष्टादशसर्गात्मकं 'विक्रमाङ्क-देवचरित'नामकं महाकाव्यमेकं निर्ममौ । काव्यमिदमनेकाः शताब्दीर्यावद् विदुषां दर्शनपथमप्राप्य पठनपाठनादिव्यवहारात् पृथग्भूतमेवातिष्ठत् । सर्वप्रथमं जर्मनी-देशीयो विद्वान् डा० जार्जबूल्हरो नाम स्वमित्रेण डा० एच्० याकोबीनाम्ना सह राजस्थानप्रदेशे पर्यटन् १८७४ खिष्टाब्दे जैसलमेरराजधान्यां स्थिते जैनबृहज्ज्ञान-कोशभाण्डागारे महाकाव्यस्यास्याऽतिप्राचीनां प्रतिलिपिमेकामासाद्य सप्तदिवसा-भ्यन्तरे एव तस्याः प्रतिलिपिं कारयित्वा तस्मिन्नेव वत्सरे स्वनिर्मितया भूमिकया सह महाकाव्यस्य तस्य प्रकाशनमकरोत् । किन्तु, एकस्या एव प्रतिलिपेः प्राप्त्या पूर्णशोधनाभावेन महाकाव्यस्य तस्य बह्वोंऽशा अशुद्धिग्रस्ता एवातिष्ठन् । ततो डा० रामकृष्णभण्डारकरादयो विद्वद्वराश्चालुक्यवंशेतिहासे विक्रमाङ्कदेवचरिते च बहून् नवनवानपि विषयान् प्रकाशयामासुः । एवं सत्यपि काव्यस्य मूलरूपमशुद्ध-मेवासीत् ।

तदनु काशीस्थज्ञानमण्डलमुद्रायन्त्रालयान्महामहोपाध्यायपण्डितप्रवरश्रीरा-मावतारशर्मनाम्ना सम्पादितं महाकाव्यस्यास्य संस्करणान्तरं प्रकाशितमभूत् । परन्तु तत्रापि पूर्वाशुद्धिभिः सह नवनवान्यशुद्ध्यन्तराण्यपि दृग्गोचरतामागतानि ।

ततोऽनन्तरं श्रीमुरारिलालशास्त्रिनागरेण एम० ए० साहित्याचार्या-दिपदवीकेन सुबहु प्रयस्य जैसलमेरस्थबृहज्ज्ञानकोशभाण्डागारात्, पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यगवेषणासंस्थातश्च, अन्यतश्च ग्रन्थस्यास्य हस्तलिखित पुस्तकानि संगृह्य शुद्धं पाठं निर्धार्य च काशीस्थसरस्वतीभवनतः काव्यमिदं प्राकाश्यत । तत्रापि पाठभेदनिर्णये प्रमाद एव क्वचिदभूत् । तथापि कतिचित्स्थलानि विहायान्यत्र साध्वेवेदं संस्करणमभूत् । जैसलमेरस्थबृहज्ज्ञानकोशभाण्डारस्थ-पुस्तके टिप्पणीसंग्रहोऽप्यासीत् । सोऽपि नागरविदुषा 'चरितचन्द्रिका'नाम्ना नियोजितः ।

अस्मिन् काव्येऽष्टादशसर्गाः सन्ति । तत्र सप्तदशसु सर्गेषु चालुक्यवंशवर्ण-नमस्ति । अन्तिमेऽष्टादशे सर्गे तु कवेरात्मवर्णनम् । तत्र च प्रसङ्गेनासौ स्वाभिजनं काश्मीरदेशं निरदिक्षत् ।

विल्हणेन विक्रमाङ्कदेवचरितातिरिक्ता अन्येऽपि ग्रन्था निर्मिताः आसन्। ते यथा—

१. चौरपञ्चाशिका (चौरीसुरतपञ्चाशिका)।
२. कर्णसुन्दरी नाटिका।
३. विविधानि सुभाषितानि च।

कविरसौ कालिदासरचनाप्रभावितो बहुत्र तमनुकरोति। स इव च "वैदर्भीरीतिसन्दर्भे कालिदासः प्रगल्भते" इत्यादिसूक्तिं स्मरन् वैदर्भीरीतिं नियोजयति स्वकाव्येषु। तां च प्रशंसन्नसावेवमुद्गिरति—

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः।
वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम्॥ इति।

असावितिहाससंकलनेऽपि परं रुचिमानभूदिति काश्मीरिकविद्वत्क्षुण्णमेव मार्गमशिश्रियत्। तदेतत्स परकीयेन मुखेन सूचयति, तथा हि—

अधीतवेदोऽस्मि कृतः श्रुतागमः श्रमोऽस्ति भूयानितिहासवर्त्मसु।
गुरुष्ववज्ञाविमुखं सदा मनस्तदभ्युपायोऽत्र मया न दुर्लभः॥
इति (२।३९)।

यत्तु—

"महाकविना विल्हणेन स्वकृतावैतिहासिकं तथ्यं वितथीकृतम्" इत्याहुः डा० बूल्हरादयो विपश्चितः, तत्तु रभसादेव। तस्य विक्रमाङ्कदेवचरितं काव्यमप्यैतिहासिकतां नातिक्रामति।

ऐतिहासिकानां कवीनां च कलहो नात्रैव, अपि तु पाश्चात्त्यदेशेष्वप्यस्ति। तथा चेदं किमपि उदाहरणम्—

प्रतीच्यामैतिहासिकोपन्यासलेखकानामादिमः सर् वाल्टरस्काट नामा विद्वान् "नूतनवाट—NEW WAY" ग्रन्थप्रकाशने इत्थमेव दूषणभाजनमभूत्।

'फ्रीमैन' नामको विद्वान् आधुनिकाङ्ग्लेतिहासविदां प्रसिद्धः। स कथयति—

"यूरोपदेशोद्भूते धर्मयुद्धयात्रायुगे ये किमपि ज्ञातुमीहन्ते, तैः स्काटकृतः 'आइवान हो' नामोपन्यासो न पाठ्यः" इति। एवमन्यत्।

शम्भुकविः

शम्भुकविः काश्मीरेषु जन्म लब्धवान्। स च राजानं हर्षं समाश्रितवान्।

हर्षोऽसौ १०८६-११०२ ख्रिष्टाब्दकाले राज्यं चकार। शम्भुकविना 'अन्योक्ति-मुक्तामाला'नामकं पुस्तकं लिखितम्।

शिलाभट्टारिका

तदिदं परमं सौभाग्यं गौरवं च काश्मीरदेशस्य कृते यद्—इह पुरुषकविवत् स्त्रियोऽपि भारतप्रसिद्धाः कवयित्र्योऽभूवन्निति। शिलाभट्टारिका या 'शीला' नाम्नाऽपि प्रसिद्ध्यति, काश्मीरेषु भारतविख्याता कवियत्र्यभूत्। सा हि कवित्वाभिमानवतीष्वङ्गुलिगणनीयासु महिलासु सर्वप्रथमं कनिष्ठिकाधिष्ठिता। तथा चोक्तम्—

"शीलाविज्जामारुलामोरिकाद्याः काव्यं कर्त्तुं सन्ति विज्ञाः स्त्रियोऽपि।
विद्यां वेत्तुः वादिनो निर्विजेतुं दातुं वक्तुं यः प्रवीणः स वन्द्यः"॥

(शाङ्गंधरपद्धतिः १६३)

श्लोकेऽस्मिन् द्वितीया 'विज्जा' कुत्रत्या ? किं च तया काव्यादिकं निर्मितमिति नाधुनावधि निर्णीतम्, तथापि सरस्वत्याः प्रणामे 'सर्वशुक्ला सरस्वती" इति लिखितवन्तं दण्डिकविमाक्षिपन्त्या आत्मानं सरस्वतीयन्त्याश्च तस्या गर्वोक्तिरियं सर्वत्र विश्रुता—

"नीलोत्पलदलश्यामां विज्जिकां मामजानता।
वृथैव दण्डिना प्रोक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती"॥ इति।

अस्या अपि प्रथमगणनीया 'शिला', 'शीला' वा ततः किंचिदधिकमेवोत्कर्षमधारयिष्यत्। पाञ्चालीरीतिबन्धे सा बाणभट्टेन समाऽऽसीदिति पद्यादेकस्मात्प्रतीयते। तथा हि—

"शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरिष्यते।
शीलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि"॥ इति।

एतदीयाः केचन श्लोका आचार्यमम्मटस्य काव्यप्रकाशे समुद्धृता विलोक्यन्ते।

शिवस्वामी

शिवस्वामी नाम महाकविर्नवमे शतके काश्मीरं स्वजन्मनाऽलञ्चकार। अयमवन्तिवर्मणः सभापण्डित आसीत्। तथाक्तोम्—

'मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।
प्रथां रत्नाकरश्चागात्साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥'

(राजतरङ्गिणी)

शैवमतावलम्बी सन्नप्यसौ चन्द्रमित्रनामकस्य बौद्धसन्न्यासिन आग्रहेण 'कप्फनाभ्युदय'नामकं बौद्धकाव्यं रचितवान् । एतद्रचितकाव्यांशस्य "उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहम्" इत्यादिपद्यस्य काव्यप्रकाशग्रन्थे ध्वन्युदाहरणप्रस्तावे समुद्धरणात् प्रसिद्धकवित्वमस्योपगम्यते । कप्फनो दक्षिणदेशस्य लीलावतीनगर्याः शासक आसीत् । स हि श्रापस्तीशासकं प्रसेनजितं जिगाय । प्रसेनजिता ध्यातो बुद्धः प्रकटीभूय कप्फनं विजितवान् । अनन्तरं कप्फनो बुद्धं शरणं प्रपन्नः स्वसाफल्यमाप इत्येताः कथाः शिवस्वामिना विंशतिसर्गैर्वर्णिताः । अनेन स्वविषये स्वयमुक्तम्—

विदितवहुकथार्थश्चित्रकाव्योपदेष्टा यमककविरगम्यश्चारुसन्दानमानी ।
अनुकृतरघुकारोऽभ्यस्तमेण्ठप्रचारो जयति कविरुदारो दण्डिदण्डः शिवाङ्कः ।

इति कालिदासस्य माघस्य रत्नाकरस्य च काव्यान्यनेन निपुणं परिशीलितानि इति तदीयकवितायां तेषां छायाग्रहणादनुमीयते ।

श्रीशङ्कुकः

श्रीशङ्कुकोऽयं काश्मीरवासी कश्चिन्नैयायिक आसीत् । न्यायमतानुसारमेव भरतमुनेर्नाट्यसूत्रं व्याचक्षाणेन तेन रसस्य प्रतीतिरनुमितिरूपा समुपन्यस्ता । सा च काव्यप्रकाशे समुद्धृता मम्मटेन, तदुत्तरमन्यमतोपन्यासेन च साऽरुचिप्रदर्शनपुरस्सरं खण्डिता मन्यते विद्वद्भिः ।

काव्यप्रकाशे समुच्चयालङ्कारोदाहरणे "दुर्वाराः स्मरमार्गणाः०" इति श्लोकः कश्चिदुदाहृतः । तन्निर्माता सूर्यशतककर्तुर्मयूरकवेः पुत्रः सोऽयं श्रीशङ्कुक इति शार्ङ्गधरपद्धतिकारस्य मतम् । श्रीशङ्कुकस्य कस्मिन् ग्रन्थेऽयं श्लोक इति तु न निर्णयः । अयं श्रीशङ्कुको रसविषये भरतमुनेः सूत्रं न्यायशास्त्ररीत्या व्याचष्टे ।

श्रीहर्षः

महाकविः श्रीहर्षः खिष्टद्वादशशतकोत्तरार्धभागे स्वजनुषा काश्मीरभुवं मण्डयामास । अमुष्य पितुर्नाम 'हीरः' इति, मातुश्च 'मामल्लदेवी' इत्यासीत् । तदिदं—

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम् ।
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ॥ इति

पद्यार्धेन स्वरचितकाव्यस्य प्रतिसर्गान्ते स्वयं समुदीर्यते कविना । अयं कान्यकुब्जदेशनृपतेः 'जयन्तचन्द्रस्य' आश्रित आसीदिति--"ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वराद्" इति (नै० २२।१५३) नैषधीयचरितान्तिमश्लोकात् प्रतीयते । राज्ञोऽस्य नाम 'जयचन्द्रः'[१] इत्यपि लभ्यते, यस्य पितुर्नाम 'विजयचन्द्रः' इत्यासीत् । तस्य राज्ञः सभायां बहुषु पण्डितेषु हीरनामाऽप्येक आसीत् । श्रीहर्षे वाले एव तत्पितरं हीरं राजसभायां राजकीय एव कश्चिदन्यो विद्वान् वादी विजित्य मुद्रितवदनमकरोत्, केचिद् यम् 'उदयनाचार्यः' इत्याहुः । हीरः स्वस्यान्तिमसमये स्वतनयं श्रीहर्षमुवाच—"वत्स ! अमुकेन पण्डितेन राज्ञः समक्षमहं जितोऽस्मि । तन्मे महद्दुःखम् । यदि सत्पुत्रोऽसि, तर्हि तं विजित्य, तद्विजयमेव नीवापाञ्जलितां नयेथाः" इति । श्रीहर्षेण तत् स्वीकृतम् । ततश्चासौ बहिर्गत्वा, विविधाचार्येभ्यो नाना विद्या गृहीत्वा च महाविद्वान् संवृत्तः । गङ्गातीरे स्वगुरुदत्तं 'चिन्तामणिमन्त्र'मपि वर्षमेकं साधयामास । भगवती त्रिपुरा तस्य प्रत्यक्षाऽभूत् । अमोघादेशत्वादिरूपं वरं च ददौ । ततः सिद्धोऽसौ यत्र यत्र राजगोष्ठ्यादिषु जगाम, तत्र तत्रैव तदीयमद्भुतं जल्पितं कोऽपि न बोद्धुं प्रबभूव । पुनरसौ भगवतीं प्रार्थितवान् यद्"मातः ! अतिप्रज्ञाऽपि मे दोषायैव जाता । मां बुध्यमानवचनं कुरु" इति । भगवत्याऽसावुक्तः--"गच्छ, मध्यरात्रे जलक्लिन्नशिरास्त्वं दधि पिब, ततः स्वपिहि" इति । एवं कृते कफांशावतारात्तस्य जडतालेशो बुद्धौ जातः । तेनासौ बोध्यवागभूत् । ततश्चानेकान् ग्रन्थान् जग्रन्थ । तेषां नामानि स्वयमेवासौ नैषधीयचरितस्य प्रतिसर्गान्त्यश्लोकैः सूचितवान् । तथा हि--

(१) "स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातरि" इति चतुर्थसर्गसमाप्तौ ।
(२) "तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य" इति पञ्चमसर्गसमाप्तौ ।
(३) "षष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात्" इति षष्ठ सर्गसमाप्तौ ।
(४) "गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातरि" इति सप्तमसर्गसमाप्तौ ।
(५) "सन्दृब्धार्णववर्णनस्य" इति नवमसर्गसमाप्तौ ।
(६) "स्वसुः सुसदृशि च्छिन्दप्रशस्तेः" इति सप्तदशसर्गसमाप्तौ ।

(१) जयचन्द्रोऽयं देहलीसम्राजः पृथ्वीराजचौहानस्य समये समभूत् ।

(७) "शिवभक्तिसिद्धिभगिनीसौभ्रात्रभव्ये" इत्यष्टादशसर्गसमाप्तौ।

(८) "नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृतौ" इति द्वाविंशसर्गसमाप्तौ।

इह--स्थैर्यविचारणप्रकरणम्, विजयप्रशस्तिः, खण्डनखण्डखाद्यम्, गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिः, अर्णववर्णनम्, छिन्दप्रशस्तिः, शिवशक्तिसिद्धिः, नवसाहसाङ्कचरितम्—इत्येते ग्रन्थाः सूचिताः। महाकाव्यं नैषधीयचरितं त्वस्त्येव।

इत्थं श्रीहर्षो महान् विद्वान्, कविः, दार्शनिकः, आराधकः, ग्रन्थलेखकश्च संवृत्तः। केचित्स्वगुणास्तेन स्वमुखत एव वर्णिताः। तथा हि—

(१) नैषधीयचरितस्य, प्रतिसर्गान्त्यश्लोके श्रीहर्षः स्वस्य कृते "श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयम्" इत्येवं 'जितेन्द्रियचयम्' इति विशेषणं प्रयुङ्क्ते।

(२) दशमसर्गान्त्यश्लोके 'तर्केष्वप्यसमश्रमस्य' इति विशेषणम्।

(३) द्वादशसर्गान्तिमश्लोके "मातृचरणाम्भोजालिमौलेः" इति विशेषणम्।

(४) चतुर्दशसर्गान्तिमश्लोके 'शरदिजज्योत्स्नाच्छसूक्तेः' इति विशेषणम्। ग्रन्थान्ते (२२।१५३) चानेन पूर्णश्लोकेनात्मानं वर्णयत्यसौ—

ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वराद्
यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम्।
यत्काव्यं मधुवर्षि, धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम्।। इति।

कृतकृत्यः श्रीहर्षः काशीमयासीत्, नगरतटे स्थितश्च राजानं जयन्तचन्द्रमजिज्ञपत्–"अहमधीत्य समागतोऽस्मि" इति। गुणग्राही राजा हीरजेतृपण्डितं बहूनन्यान् पण्डितान् प्रजाजनांश्च सहादाय पुरीपरिसरं गतः, नमश्चकार च श्रीहर्षाय। श्रीहर्षोऽपि राजानमनेन श्लोकेन तुष्टाव—

गोविन्दनन्दनतया च वपुः श्रिया च माऽस्मिन्नृपे कुरुत कामधियं तरुण्यः।
अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरः स्त्रीरस्त्रीजनः पुनरनेन विधीयते स्त्री ।।
इति।

पितृवैरिणं वादिनं तु सकटाक्षमाचचक्षे—

साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती।
शय्या वास्तु मृदूत्तरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरास्तृता
भूमिर्वा हृदयङ्गमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम् ।। इति ।

श्रुत्वैतद् वादी पण्डितः प्राह—"भारतीसिद्ध ! वादीन्द्र ! त्वया समः कोऽपि नास्ति"।

हिंस्राः सन्ति सहस्रशोऽपि विपिने शौण्डीर्यवीर्योद्यता—
स्तस्यैकस्य पुनः स्तुवीमहि महः सिंहस्य विश्वोत्तरम् ।
केलिः कोलकुलैर्मदो मदकलैः कोलाहलं नाहलैः
संहर्षो महिषैश्च यस्य मुमुचे साहंकृते हुंकृते ।। इति ।

अनन्तरं बहु सत्कृत्य लक्षसंख्या मुद्रा हैमीर्दत्त्वा गृहं प्रति प्रहितः श्रीहर्षः स्वसभापण्डितश्च चक्रे राज्ञा । एकदा राज्ञा किञ्चित्प्रबन्धरत्ननिबन्धनाय प्रेरितः श्रीहर्षो "नैषधीयचरितं'नाम महाकाव्यं निबबन्ध । तत्काव्यं राज्ञे दर्शितम्, स चोवाच—"सुन्दरमिदम् । केवलं काश्मीरान् व्रज । तत्रत्यपण्डितेभ्यो दर्शय । भारतीहस्ते च मुञ्च । भारती च तत्र पीठे स्वयं साक्षाद् वसति । सा चासत्यं प्रबन्धं हस्ते न्यस्तं दूरे क्षिपति, सत्यं तु मूर्धधूननपूर्वकमङ्गीकरोति । उपरितश्च पुष्पाणि पतन्ति" इति ।

सद्योज्योतिः

असौ खृष्टाष्टमशताब्दीतः पूर्वमेव काश्मीरानलमकरोत् । एतद्रचिता 'नरेश्वरपरीक्षा' श्रीमधुसूदनकौलनामकेन विदुषा १९८३ विक्रमाब्दे गवेषिता प्रकाशिता च राजकीयानुसन्धानविभागेन ।

सुव्रतः

सुव्रतं महाकविः कल्हणो राजतरङ्गिण्यां (१।११, १२) सर्वतः प्रथमं संस्मरति । न प्रशंसयाऽपि तु निन्दया । सुव्रतो हि कञ्चिदैतिहासिकं प्रबन्धं न्यभान्त्सीत्, किन्तु स्वस्मात्पूर्वान् विस्तीर्णान् यान् ग्रन्थानाधारीकृत्यासौ तत्कथाः संचिक्षेप, तेषां ग्रन्थानां कालक्रमेण विलोपे सति, पूर्वेषां राज्ञां कथाश्रया एव

विलुप्ता अभूवन्निति हेतोः कल्हणेनासौ व्याकुष्टः, यथा—

विस्तीर्णाः प्रथमे ग्रन्थाः स्मृत्यै संक्षिपतो वचः ।
सुव्रतस्य प्रवन्धेन छिन्ना राजकथाश्रयाः ।। इति ।

इतोऽग्रिमश्लोके कल्हणः सुव्रतभारतीं दुष्टवैदुष्यतीव्रां कथयति, यथा—

या प्रथामगमन्नैति सापि वाच्यप्रकाशने ।
पाटवं दुष्टवैदुष्यतीव्रा सुव्रतभारती ।। इति ।

सोमदेवः

रामसूनुः सोमदेवपण्डितोऽयं काश्मीरवासी समभूत् । अयं काश्मीरप्रशासकस्य 'अनन्त'नृपतेः खिन्नायाः पत्न्याः 'सूर्यमत्याः' मनोविनोदाय 'कथासरित्सागरं' नाम २१३८८ श्लोकात्मकं महाग्रन्थं प्रणीतवान् । कथासरित्सागरस्य प्रारम्भः १०६३ खिस्ताब्देऽभूत्, समाप्तिश्च १०८१ खिस्ताब्दे संजाता । अनन्तनृपतिः १०८१ खिस्ताब्दे आत्मघातं कृतवान् । तत्पत्नी सती 'सूर्यमती' अपि तमन्वेव ममार । तेनापि 'कथासरित्सागर' ग्रन्थस्य निर्माणकालः पूर्वोक्त एव सिद्ध्यति । कथासरित्सागरस्य कथासु प्रत्यग्रता, विविधरूपता, चमत्कारप्राणता चास्ते । पूर्वोक्तसंख्याकेष्वेतस्य कथासरित्सागरस्य पद्येषु ७६१ पद्यान्येव केवलमनुष्टुबतिरिक्तेषु वृत्तेषु निबद्धानि सन्ति । अन्यानि सर्वाणि अनुष्टुब्वृत्तेनैव निर्मितानि ।

सोमदेवः प्रयत्नपूर्वं दीर्घसमासान्, क्लिष्टार्थानि वाक्यानि, श्रमनिष्पाद्यांश्च अलङ्कारादीन् परिहृतवान् । एतेन तत्कथासु सरलता, गतिशीलता चागच्छताम् । तत्कथासु अत्यद्भुताः समुद्रयात्राः, देशयात्राः, पोतभङ्गादयश्च वर्ण्यन्ते । तस्य कविताशैली प्रसादमुपगता प्रशंसार्हा । यथा परोपकारमहत्त्ववर्णनपरमेकं पद्यम्—

परार्थफलजन्मानो न स्युर्मार्गद्रुमा यदि ।
तापच्छिदो महान्तश्चेज्जीर्णारण्यं जगद् भवेत् ।। इति ।

यथा—रामायणं महाभारतं च कवीनामुपजीव्यतां गते, तथैव कथासरित्सागरोऽपीति अतिगौरवास्पदमयं ग्रन्थः । अतिप्रसिद्धा 'वेतालपञ्चविंशतिका'अपि कथासरित्सागरस्यैवाङ्गभूता समुपलभ्यते । सा च द्वादशे शतके जातेन पश्चात्-

कालिकेन वा केनचिद् शिवदासेन लिखितेति प्रवादः। एतादृशेषु ग्रन्थेषु विशेषोऽप्येको दर्शनीयो यद् इमे ग्रन्था धर्मविशेषस्य प्रचाराय न कृताः, अपि तु सर्वसाधारणभोग्याः कथा एवैतेषु आकर्षकत्वेन निबद्धाः। मतविशेषकथास्तु न तथाऽऽकर्षयिण्यो भवन्ति, तत्तन्मतानुयायिन एव हि ताः समाकर्षन्ति।

सोमशम्भुः

काश्मीरवास्तव्योऽयं विद्वान् ११३० विक्रमाब्दसमासन्नकाले तं देशमभूषयत्। अमुना 'कर्मकाण्डक्रमावली' नाम ग्रन्थो व्यरचि, यत्र शैवकर्मकाण्डादीनां विस्तृतं वर्णनमस्ति। पुस्तकमिदं काश्मीरिकेण श्रीजगद्धरजाडूशास्त्री एम्० ए० इत्यनेन गवेषितं १९४७ खिृष्टाब्दे प्रकाशितं चाभूत्।

सोमानन्दः

अयं खृष्टनवमशताब्द्यां स्वजनुषा काश्मीरभुवं मण्डयामास। असौ काश्मीरिकत्रिकदर्शनान्तर्गत 'प्रत्यभिज्ञा'मतस्य प्रवर्त्तक आसीत्। अमुना 'शिवदृष्टिः' इति नामधेयस्य प्रत्यभिज्ञासिद्धान्तप्रतिपादकस्य ग्रन्थस्य निर्माणं कृतम्। तान्त्रिकीं सरणिमनुसृत्य वर्णमालारहस्यप्रतिपादकस्य 'परात्रिंशिका' नामकस्यागमग्रन्थस्य 'परात्रिंशिकातात्पर्यदीपिका' नाम टीकाऽपि निरमायि। सा च जगद्धरजाडूशास्त्रिणा गवेषिता काश्मीरराज्यानुसन्धानविभागेन २००४ वैक्रमाब्दे प्रकाशिता। एतद्विरचिते 'शाक्तविज्ञानम्' इति नामके पुस्तके तान्त्रिकसरणिमनुसृत्य शरीरस्थानि त्रयोदश चक्राणि विवृतानि सन्ति।

सोमेन्द्रः

सोमेन्द्रः काश्मीरेषु ९९० खिृष्टाब्दभवस्य सुप्रसिद्धस्य महाकवेः क्षेमेन्द्रस्य तनय आसीत्। स च स्वपितृनिर्मितायाः 'अवदानकल्पलतायाः' भूमिकालेखेन प्रासिद्ध्यत्।

हरिश्चन्द्रः (भट्टारहरिचन्द्रः)

महाकविः, प्रौढो विद्वान्, भट्टारहरिचन्द्रः खिृष्टीयपञ्चमशतके काश्मीरानध्यवात्सीत्। एतस्य 'धर्मशर्माभ्युदयं' नाम महाकाव्यं प्रसिद्धिमापन्नं, विद्वन्मनोमोदकं समभूत्। गद्यलेखकेषु तन्नाम कनिष्ठिकारूढमधुनापि विदुषः प्रोत्साहयति।

सुप्रसिद्धस्यायुर्वेदीयग्रन्थस्य चरकसंहिताया अयं प्रामाणिकष्टीकाकारोऽभूत् ।[1] तां टीकां दृष्ट्वा इतरे विद्वांसो नवीनायाष्टीकायाः करणे साहसमिवानुभवन्ति स्म। तथा चोक्तम्—

व्याख्यातरि हरिचन्द्रे जेज्जटनाम्नि सति सुधीरे च ।
अन्यस्यायुर्वेदे व्याख्या धाष्ट्यँ समावहति ॥

(चन्द्रटस्योक्तिः) ।

किं चासौ हरिचन्द्रः कादम्बरीकारबाणभट्टसदृशैः प्रौढैर्गद्यलेखकैरपि स्वमूर्धन्यत्वेन प्रशस्यते । तथा च हर्षचरिते बभाण बाणः--

पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।
भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ इति ।

विश्वप्रकाशकोषे (१।५) हरिचन्द्रः श्रीसाहसाङ्कनृपतेः (भोजस्य) वैद्यविद्यान्तरङ्गपदाधिरूढ उद्घोषितः, तथाहि श्लोकः—

श्रीसाहसाङ्कनृपतेरनवद्यवैद्य विद्यान्तरङ्गपदमद्वयमेवबिभ्रत् ।
यश्चन्द्रचारुचरितो हरिचन्द्रनामा स्वव्याख्यया चरकतन्त्रमलञ्चकार ॥ इति ।

एतेन श्लोकेनेदमपि परिज्ञायते यत् साहसाङ्कनृपतेः राजसभाया विभिन्ना विभागाः कल्पिता आसन्, तेषां विभागानामध्यक्षा अपि विभिन्ना विद्वांसोऽभूवन्, येषु 'वैद्यविद्यान्तरङ्गपदं' हरिचन्द्रोऽलङ्कुरुते स्म ।

हेलाराजः

असौ हेलाराजो नाम विद्वान् स्वजन्मना काश्मीरानलमकरोत् । स्वविषयकं परिचयं त्वसौ स्वयमित्थं निर्दिशति—

मुक्तापीड इति प्रसिद्धिमगमत् काश्मीरदेशे नृपः ।
श्रीमान् ख्यातयशा बभूव नृपतेस्तस्य प्रभावानुगः ।
मन्त्री लक्ष्मण इत्युदारचरितस्तस्यान्ववाये भवो
हेलाराज इमं प्रकाशमकरोच्छ्रीभूतिराजात्मजः ॥ इति ।

---

(१) तथा ह्युच्यते—

हरिचन्द्रकृतां व्याख्यां विना चरकसम्मतम् ।
यः करोत्यकृतप्रज्ञः पातुमिच्छति सोऽम्बुधिम् ॥१॥

श्लोकादितो ज्ञायते यत्—काश्मीरदेशाधीश्वरस्य मुक्तापीडस्य प्रधानमन्त्रिणो लक्ष्मणस्य वंशे जाताद् भूतिराजादसौ जनिमग्रहीदिति। एतल्लेखेऽपि सन्दिग्धमेवैतद् यत्—लक्ष्मणादुत्तरं कतमोऽसौ पुरुषोऽभवदिति। किन्तु वुहलरो नामांग्लजनोऽभिनवगुप्तविदुषा रचितं गीताभाष्यपुस्तकमेकं प्राप, यत्राऽसावभिनवगुप्तो भूतिराजपुत्रं भट्टेन्दुराजं स्वगुरुत्वेनोदलिखत्। तेनेदं ज्ञातुं शक्यं यद्—भट्टेन्दुराजो हेलाराजश्च सोदरौ भ्रातरावभूतामिति। अभिनवगुप्तसमयविचारमाधृत्येदं वक्तुं शक्यते यत्—ख्रिष्टीयदशमशताब्द्युत्तरार्धे हेलाराजः समभूदिति।

राजतरङ्गिणीनिर्माता महाकविः कल्हणो हेलाराजमिमं स्मरति—

बद्धा द्वादशभिर्ग्रन्थसहस्रैः पार्थिवावलिः।
प्राङ्महाव्रतिना येन हेलाराजद्विजन्मना॥

इति (रा० त० १।१७)।

डा० कीथो नामाङ्ग्लजनः कल्हणस्य समयमेकादशीं शताब्दीं निर्दिशति। हेलाराजस्तु कल्हणेन स्मृतस्ततः पूर्वभव एवेति स्पष्टं भवति। राजतरङ्गिणीस्थेऽस्मिन् श्लोके दत्तेन 'महाव्रतिना' इति विशेषणेन प्रतीयते यद्—असौ संभवतो नैष्ठिको ब्रह्मचार्यासीदिति। तस्य संन्यासित्वं तु नानेन कल्पयितुं शक्यम्, 'द्विजन्मना' इति विशेषणस्य वैयर्थ्यापातात्। द्वादशसहस्रश्लोकैर्निबद्धा 'पार्थिवावलि'—र्नाम तदीय इतिहासग्रन्थो विस्मृतानां द्विपञ्चाशद्राज्ञां गवेषणायां कल्हणादीनामनेकेषां विदुषामुपजीव्यतां गतस्तेषां महत्साहाय्यमकरोत्।

हेलाराजो महावैयाकरणोऽपि सर्वशास्त्रेष्वप्रतिहतगतिर्विशेषतो दार्शनिकः आसीत्। तेन भर्तृहरेर्वाक्यपदीय' ग्रन्थस्योपरि महत्त्वपूर्णा टीका व्यरचि। ग्रन्थस्यास्य स एव प्रथमष्टीकाकार इति तु न वक्तुं शक्यम्, तेनैवानेकेषां स्वपूर्वभवानां टीकाकृतामुल्लेखात्। परन्तु समस्ते वाक्यपदीये तस्यैव पूर्णा टीका प्राप्यते इति तु निश्चप्रचम्। स्वयमेव तेनैतत् प्रकटीक्रियते, तथा हि—"काण्डद्वये यथावृत्ति सिद्धान्तार्थसतत्त्वतः' इति प्रथमद्वितीययोः काण्डयोष्टीकाकरणं सूचितम्। तृतीयकाण्डेऽपि मुद्रिता तट्टीका लभ्यत एव। त्रिकाण्डमेव हि पूर्णं वाक्यपदीयम्। प्रथमकाण्डे कृतायाष्टीकाया नामापि तेन 'शब्दप्रभा' इति क्लृप्तम्। आह ह्यसौ—

"विस्तरेणागमप्रामाण्यं वाक्यपदीयेऽस्माभिः प्रथमकाण्डे 'शब्दप्रभायां' निर्णीतम्" इति एतस्याष्टीकाया निर्माणात्पूर्वं हेलाराजेन 'क्रियाविवेकः' इति, 'वर्त्तिकोन्मेषः' इति च द्वौ ग्रन्थौ निर्मितावास्ताम्, ययोस्तृतीयकाण्डकारिकाव्याख्यायां तेन स्थाने स्थाने समुल्लेखः कृतः, तथा हि—

(१) तृतीयकाण्डस्य जातिसमुद्देशप्रकरणे ५० कारिकाव्याख्यायामसौ लिखति—"क्रियाविवेके विस्तरेणास्माभिरभिहितमिति तत एवावधार्यताम्" इति ।

(२) क्रियासमुद्देशप्रकरणस्य प्रथमकारिकाटीकायां लिखति—'फलतस्तु सामर्थ्याद् भवति क्रियाविवेके क्रियैव प्रधानभूता वाक्यार्थ इति निर्णीतं तत एवावधार्यम् ।। इति ।

(३) लिङ्गसमुद्देशप्रकरणे—"सिद्धान्तस्तु यथाभाष्यं गुणावस्थारूपं लिङ्गमित्यस्माभिः 'वार्तिकोन्मेषे' यथागमं व्याख्यातं तत एवावधार्यम्" इति लिखत्यसौ ।

(४) द्रव्यसमुद्देशप्रकरणे १५ कारिकाव्याख्यायामसौ स्वकीयस्य 'अद्वयसिद्धि' ग्रन्थस्य परिचयं ददाति, यथा—कारणान्तरव्युदासश्चाद्वयसिद्धावभिहित इति सत्यर्थित्वे तत एवावगन्तव्यः" इति ।

ह्रस्वनाथः

प्रथमं तावदिच्छाशक्तिर्भैरवी वा भैरवेण शिवेन वा दीक्षिता क्रमशास्त्रमेतत्प्रवर्त्तयामासेत्यतः शिवप्रवर्तितं शास्त्रमिदमिति पौराणिकं मतम् । किन्तु जयरथेनाथ नैतत्कथनं तथा मन्यते । कथ्यते च तेन यदिदं क्रमप्रस्थानमुत्तरपीठस्थेन शिवानन्देनैव प्रथमं पृथिव्यां प्रवर्त्तितमिति परिशिष्टे द्रष्टव्यम् वैशद्येन प्रतिपादितम् ।

शिवानन्दनाथश्चाथ तिस्रो योगिनीः (तपस्विनीः) शिक्षयामास, याश्च केयूरवती, मदनिका, कल्याणिका नामभिः ख्याता आसन् । तासु च केयूरवती नाम योगिनी ह्रस्वनाथमशिक्षयदागम (क्रम) शास्त्रमित्यैतिहासिकाः वदन्ति ।

असौ ह्रस्वनाथः 'ककारदेवी' इत्यपरनामधेयायाः केयूरवत्याः शिष्यश्रेण्यां, त्रयश्चत्वारः पञ्च षड् वा शिष्याः आसन्निति विवादप्रसङ्गे, पञ्चमं स्थान-

माप्नोति, षष्ठं च भोजराज इति सोमराजोऽपि समनुमनुते। अतएव "ह्रस्वनाथेनापि स्वलिपिविवरणे अस्य पाठस्य दृष्टत्वात्" इति तन्त्रालोकवचनरचनया समाचामति चास्य समयोऽभिनवगुप्तपादात् प्राग्वर्त्तित्वम्। पश्चाद्वर्त्तित्वं च शिवानन्दनाथात् क्रमशास्त्रप्रवर्त्तकात् शिष्यशिष्यत्वेन सिद्धमस्त्येव। इत्यष्टमशतकस्तत्समीपवर्त्ती वा समयस्तस्य भवितुं शक्यते इति।

ह्रस्वनाथस्यापरः परिचयः कृतयश्च पराः नोपलभ्यन्ते केवलं क्रमस्तोत्रव्याख्यायाः पाण्डुलिपिरेका समासादिता इति श्रूयते।

परिशिष्टा:

काश्मीरप्रसिद्धा विद्वांस:

१. अघोरशिवाचार्य:	९. मधुराजयोगी
२. इन्दुराजभट्ट:	१०. योगराज:
३. एरक:	११. वरदराज: (कृष्णदास:)
४. घण्टक:	१२. शिवानन्दनाथ:
५. त्र्यम्बकादित्य:	१३. शोभास्करगुप्त:
६. देवबल:	१४. श्यामलक:
७. बृहस्पति:	१५. सुभटदत्त:
८. भास्करकण्ठ:	१६. सोमराज:

अघोरशिवाचार्य:

भट्टनारायणकण्ठात्मजस्य रामकण्ठस्य शिष्योऽयमघोरशिव: खृष्टद्वादशशतकीय इति रामकण्ठसमयसमन्वयेन नियम्यते। सर्वात्मशिवोऽप्यस्य गुरुरासीदित्यपि श्रूयते।

असौ 'कोल' स्थित 'कुण्डिन' कुलोद्भवोऽभूदिति "तत्त्वत्रयनिर्णयव्याख्यायाम्" लक्षद्वयशिष्याणां गुरुरासीदिति च "तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्यायाम्" स्वयमभ्यधात्। "रत्नत्रयव्याख्यायां" च पुनरेषोऽवसाने स्वकीयान् स्वतन्त्रग्रन्थानपि प्रत्यपादयत्। अमुष्य ग्रन्थाश्च—

व्याख्या ग्रन्था:	स्वतन्त्रा ग्रन्था:
१. तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्या	१. आश्चर्यसार:
२. तत्त्वसंग्रहव्याख्या	२. पाखण्डापजप:
३. तत्त्वत्रयनिर्णयव्याख्या	३. भक्तप्रकाश:
४. रत्नत्रयव्याख्या	४. अभ्युदयनाटकम्
५. भोगकारिकाव्याख्या	
६. नादकारिकाव्याख्या	
७. मृगेन्द्रवृत्ति व्याख्या	

इन्दुराजभट्टः

"विद्वत्कविसहृदयचक्रवर्त्तिनो भट्टेन्दुराजस्य" इति महता समादरेण 'ध्वन्यालोकलोचनसमुद्धृतो भट्टेन्दुराजः श्रीमदभिनवगुप्तपादस्य ध्वनिशास्त्रे गुरुरासीदिति लोचनभूमिकातोऽवगम्यते ।

बहुत्र बहुधा प्रचर्चितोऽप्ययमभिनवगुप्तपादेन, क्वाप्यस्य ग्रन्थानां नामानि नोदलेखिषत इति उद्भटकृतकाव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहव्याख्यातरि इन्दुराजे भट्टेन्दुराजतादात्म्यस्थापने विवादमैतिहासिकाः समुदपादयन् । क्वचिद् 'भट्ट' शब्दप्रयोगपूर्वं क्वचिच्च 'श्री'शब्दप्रयोगपूर्वं नामास्य तत्त्वतो विवादमूलतामावहति । अभिनवगुप्तपादेन तु प्रागुक्तपदद्वयप्रयोगविरहितमेव नाम "घटकर्परकुलक" व्याख्यायां प्रयुक्तमस्ति । यथा—

"कवीन्दोरिन्दुराजस्य ते सच्चित्तविकाशकः ।
बोधांशवो विगाहन्तं भूर्भुवः स्वस्त्रयीमपि ॥" इति ।

अतएव इमे "भट्ट श्री" पदे "इन्दुराज"नाम्नो विशेषणे समादरमन्तरा न किमप्यधिकं प्रत्याययतीति मन्ये ।

एरकः

शिवानन्दनाथशिष्यासु तिसृषु योगिनीषु केयूरवती नामधेयाया योगिन्या शिष्योऽयमेरकः ख्रिष्टाब्दस्याष्टमशतकस्य समीपे प्रादुरभूदित्यैतिहासिका मन्यन्ते । क्रमसम्प्रदायमर्मज्ञोऽसौ साधको बहूनि स्तोत्राणि विरच्य क्रमसम्प्रदायं प्रचुरं प्रचारयामास ।

घण्टकः

ख्रिष्टीयनवमशतकीयो घण्टको नाट्यशास्त्ररहस्यज्ञो भट्टलोल्लटस्य श्रीशङ्कुकस्य चानन्तरमेव बभूवेति नाटिकाविकासक्रममासाद्य साधयन्ति विद्वांसः । यथा लोल्लटो नाटिकायाः षड् भेदानुपापादयत् । श्रीशङ्कुकोऽष्टौ भेदान् प्रत्यपादयत् । घण्टकश्च षोडश प्रभेदानुपास्थापयदिति क्रमशो विकासः सन्दृश्यते ।

घण्टकेन नाट्यशास्त्रग्रन्थानां व्याख्यानान्यपि विहितानीति बहवो वदन्ति ।

त्र्यम्बकादित्यः

आगमशास्त्रस्य प्रवर्त्तकोऽयं त्र्यम्बकादित्यः दुर्वाससो महर्षेर्मानसः पुत्र आसीदिति शिवदृष्टिवृत्तौ स्पष्टम् ।

शङ्करः स्वयमेवागमशास्त्रस्य पुनः प्रचाराय दुर्वाससमादिदेश । दुर्वासाश्च तदर्थं मानसं सुतं ससर्ज, तमुपदिदेश च ब्रह्मविद्यां शिवोपदिष्टाम् । स एवायं त्र्यम्बकादित्यो नाम महासाधक इति सोमानन्दनाथवचस्सञ्चयेन परिचीयते । यथाह निजनिर्मितायां शिवदृष्टिवृत्तौ सोमानन्दनाथः—

"शैवादीनि रहस्यानि पूर्वमासन् महात्मनाम् ।
ऋषीणां वक्त्रकुहरे तेष्वेवानुग्रहक्रिया ॥
कलौ प्रवृत्ते यातेषु तेषु दुर्गमगोचरम् ।
कलापिग्रामप्रमुखमुच्छिन्ने शिवशासने ॥
कैलासाद्रौ भ्रमन् देवो मूर्त्या श्रीकण्ठरूपया ।
अनुग्रहायावतीर्णश्चोदयामास भूतले ॥
मुनिं दुर्वाससं नाम भगवानूर्ध्वरेतसम् ।
नोच्छिद्यते यथा शास्त्रं रहस्यं कुरु तादृशम् ॥
ततः स भगवान् देवादादेशं प्राप्य यत्नवान् ।
ससर्ज मानसं पुत्रं त्र्यम्बकादित्यनामकम् ॥
तस्मिन् संक्रामयामास रहस्यानि समन्ततः ।
सोऽपि गत्वा गुहां सम्यक् त्र्यम्बकाख्यस्ततः परम् ॥
ज्ञानमभ्यासकाष्ठां तन्नीतवान् स गुहान्तरे ।
तन्नाम्ना चिन्हिता सापि गुहा ख्याताऽत्र भूतले ॥
स तत्र ज्ञानसंसिद्ध्या ससर्ज मनसा सुतम् ।
खस्योत्पतनसंसिद्धस्तत्पुत्रोऽपि यथा तथा ॥
सिद्धस्तद्वत्सुतोत्पत्त्या सिद्धा एवं चतुर्दश ।
यावत्पञ्चदशः पुत्रः सर्वशास्त्रविशारद. ॥
स कदाचिद् रागवशात् कुतश्चिद् ब्राह्मणात् स्वयम् ।
ब्राह्मणीमानयामास ततो जातस्तथाविधः ॥

तनयः स च कालेन काश्मीरेष्वागतो भ्रमन् ।
नाम्ना स सङ्गमादित्यो वर्षादित्यस्तु तत्सुतः ।।

तस्याप्यभूत् स भगवान् अरुणादित्यसंज्ञकः ।
आनन्दसंज्ञकस्तस्मात् संबभूव तथाविधः ।।
तस्मादस्मि समुद्भूतः सोमानन्दाख्य ईदृशः ।।" इति ।

तथाच त्र्यम्बकादित्यात्परं पारम्पर्यक्रमेण चतुर्दशसिद्धाः समुत्पन्नाः । ततः पञ्चदशः सुतः सिद्धो जातः । स च काञ्चित् ब्राह्मणकन्यामुपयेमे । तस्मात् सङ्गमादित्यः सुतः सञ्जातः । तस्मात् वर्षादित्यस्तस्माच्च सिद्धोऽरुणादित्यस्तत्सुतस्तु आनन्दसंज्ञकस्तस्मादसौ सोमनन्दनाथो नामेति वंशपरम्परां निर्दिशति स्वयं सोमानन्दः । सङ्गमादित्य एव काश्मीरमागत्योवास इति च प्रतिपादयति ।

देवबलः

तन्त्रालोकव्याख्यायां जयरथेन समुद्धृतो देवबलः शैवद्वैतसम्प्रदायानुयायी श्रीमदभिनवगुप्तपादात्पूर्वमेव बभूवेत्येतावन्मात्रमस्य परिचयः समुपलभ्यते ।

बृहस्पतिः

अभिनव गुप्तपादैर्बहुधा समुद्धृतो बृहस्पतिस्ततः प्राचीनैरपि शैवद्वैतमतावलम्बिभिरघोरशिवादिभिः सूरिभिर्भूरि शंसितः । अन्यच्च—

"याभ्याम् प्रकाशितं वर्त्म सिद्धान्ते सिद्धभावतः ।
गुरुणामपि तौ वन्द्यौ सद्योज्योति-बृहस्पती ।।"

इति सद्योज्योतिकृतमोक्षकारिकाव्याख्याभूमिकायां रामकण्ठेनोदधारिषातामुभाविति ।

"इति निर्वाचनैः शिवतनुशास्त्रे गुरुभिः स्मृतो देवः ।"

इति तन्त्रालोकेऽभिनवगुप्तपादवचोरचना परिचाययति बृहस्पतिरचितत्त्वेन "शिवतनुशास्त्र"मात्रम् । अत्र "गुरुभि"रित्यस्य "बृहस्पतिपादै"रिति जयरथो व्याचख्यौ ।

भास्करकण्ठः

अवतारकण्ठस्यात्मजोऽसौ वैदूर्यकण्ठस्य पौत्रो भास्करकण्ठो हि नरोत्तमकण्ठस्य शिष्योऽभिनवगुप्तपादकृतप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्याः रहस्यावबोधिकया-

व्याख्यया, प्राचीनतमं चिराद्विघठितक्रमं प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभिनवगुप्तपादेन पुनरुद्धृतमपि सुगममापादयत्।

अस्य समयोऽष्टादशशतकखिृष्टाब्दमध्यस्तदुत्तरार्द्धो वेति वर्तमानैस्तद्वंशजैर्निर्द्धार्यते। जगन्नाथसंज्ञकोऽस्य सुतो बभूवेति श्रूयते। कृतयश्चामुष्य कृतिन:—

१. प्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीव्याख्या (भास्करी)
२. "लल्ला वाक्" इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य संस्कृतानुवाद:। (लल्लावाक् इति काश्मीरिक्यां वाचि निबद्ध: शैवग्रन्थ:)
३. योगवाशिष्ठव्याख्या।
४. हर्षेश्वरस्तव:।

मधुराजयोगी

योगी मधुराज: खिृष्टाब्दस्य दशमशतकस्योत्तरार्द्धे पूर्वार्द्धे चैकादशशतकस्य समभूदिति कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहोदयस्याभिमतम्।

श्रूयतेऽभिनवगुप्तपादस्य सिद्धिवैदुष्याभ्यां प्रभावितोऽसौ तच्छिष्यतामुरीकृत्य साधनातिशय्यमभिनवगुप्तपादस्य "गुरुनाथपरामर्शे" "ध्यानपरामर्शे" च वैशद्येन व्यवृणोत्। "स्वात्मपरामर्श-शास्त्रपरामर्श" संज्ञकौ परावपि ग्रन्थौ मधुराजस्यैवेति ग्रन्थपर्य्यालोचनयाऽवगम्यते।

साधकववरोऽसौ वय:शेषे सिद्धिमवाप। विलक्षणस्मृतिशक्तियुक्तोऽयं यजुर्वेदस्यासाधरणो विज्ञो मन्त्रशास्त्रस्यासमो रहस्यज्ञ: सहस्राधिकानि पद्यानि विरच्य शताधिकानि गद्यान्यपि व्यरचयत्। अस्य ग्रन्थेषु "गुरुनाथपरामर्श:" सटिप्पणको मद्रासस्थेन राघवनमहाशयेन प्रकाशित:।

योगराज:

अभिनवगुप्तपादस्य परमार्थसारस्य वृत्तौ स्वयं योगराज: क्षेमराजस्य शिष्यतामङ्गीकरोतीति खिृष्टीयैकादशशतकाब्दस्योत्तरार्द्धो योगराजस्य समयो न परम्परां विरुणद्धि। प्रसिद्धो विद्वानेष: परमार्थसारवृत्तिकार: काश्मीरस्थायां वितस्तापुर्यां निवसतिस्म इतीतिहासप्रसिद्धम्।

वरदराजः

कृष्णदासापरनामको वरदराजः शिवसूत्रवार्तिके स्वयमुद्घोषयति यदसौ शैवसम्प्रदायानुयायिनो मधुराजयोगिनः सुत आसीदिति। "मधुराजश्चाभिनवगुप्तपादस्य शिष्योऽष्टाविंशतिवर्षीय एवासीदीश्वरप्रत्यभिज्ञावृत्तिविमर्शिनीसमाप्तिसमये" इत्यैतिहासिकपरामर्शं विमृश्य वरदराजस्यापि समयो विनिश्चीयते यदसौ खिृष्टीयैकादशशतकाब्दस्यावसाने द्वादशशतकाब्दस्य च प्रारम्भे बभूवेति।

वसुगुप्तसमुद्धृतस्य शिवसूत्रस्य वार्त्तिकमनेन विरचितं, यत्र स्वयमेषः स्वीचकार—क्षेमराजकृतशिवसूत्रविमर्शिनीमवलम्ब्यैव कृतमिदं वार्त्तिकमिति।

शिवानन्दनाथः

काश्मीरागमसम्प्रदायेषु प्रत्यभिज्ञाकुलसम्प्रदाययोरीषद्भिन्नः क्रमो नाम कश्चिदभिनवः सम्प्रदायः शिवानन्दनाथेन प्रावर्त्त्यत प्राचार्यत वा। अभिनवगुप्तपादानां साहित्येषु त्रयोऽपि सम्प्रदायाः पृथक्-पृथक् प्रतिपादिताः सन्ति। जयरथश्चाभिनवगुप्तचरणवचोरचनाचमत्कारप्रचारपटुस्तन्त्रालोकव्याख्यायां शिवानन्दनाथं क्रमसम्प्रदायप्रवर्त्तकतया प्रचचर्च। अत एवासौ "अवतारकनाथ" इत्यपरसंज्ञयापि प्रथितोऽभूत्।

शिवानन्दनाथो हि खिृष्टीयसप्तमशतकाब्दावसानेऽष्टमशतकखिृटाब्दप्रारम्भे च बभूवेति नात्र काचिदैतिहासिकी विचिकित्सा। असौ च कामरूपे जयादेव्या लब्धवरो दिव्यदृष्टिरखिलागमरहस्यज्ञतामाप। केयूरवती, मदनिका, कल्याणिकेति तिस्रः शिष्या अमुष्यासन्।

क्रमप्रचारकेषु गोविन्दराजः भानुकः एरकश्चेति परेऽपि त्रयः प्रसिद्धाः साधकाः समभूवन्, येषु गोविन्दराजोऽपि शिवानन्दमशिक्षयत्। भानुकाच्च समारभ्य पश्चाद् बहवः क्रमप्रचारकाः बभूवुः। तेष्वपि उज्जटोद्भटौ जातावुद्भटौ क्रमरहस्यज्ञौ। तयोरुद्भटः श्रीमदभिनवगुप्तपादेनापि तन्त्रालोके प्रचर्चितः। एरकश्च केयूरवतीशिष्यः प्राक्प्रपञ्चित एवास्ति।

शोभाकरगुप्तः

अभिनवगुप्तपादरचितभैरवस्तोत्रस्य वैष्णवमतानुसारि व्याख्यानमेव शोभाकरगुप्तस्य परिचायकमस्ति। तत्र च समाप्तौ व्याख्याया अस्याः सयः

कथञ्चित्सन्निवेशितोऽपि कल्यब्दशतकं न स्फुटीकरोतीति दुश्शकमेवास्य समय-निर्द्धारणम् । अथाप्येतद्वक्तुं शक्यं यन्नायमतिप्राचीन इति ।

श्यामलकः

महिमभट्टस्य गुरोरस्य श्यामलकस्य समयः खिष्टाब्ददशमशतकस्य चतुर्थपादः खिष्टाब्दैकादशशतकस्य प्रथमः पादश्चेति भवितुमर्हति । यतो हि दशमशतकीयाभिनवगुप्तपादमतं समालोचयति महिमभट्टः । अतो दशमशतकानन्तरत्वं सिद्ध्यति । रुय्यकश्च महिमभट्टस्य व्यक्तिविवेकं व्याचख्याविति रुय्यकात्पूर्वत्वमपि सिद्ध्यत्येव । अतोऽस्य महिमभट्टस्यैकादशशतकीयत्वमनाहृतम् । एवञ्चास्य गुरुः श्यामलको नूनं दशमशतकखिष्टाब्दस्यान्ते खिष्टाब्दैकादशशतकप्रारम्भे वा बभूवेति सर्वथा विसंवादशून्यं प्रतिभाति ।

सुभटदत्तः

श्रीमदभिनवगुप्तपादकृततन्त्रालोकस्य प्राथम्येन प्रथिता व्याख्या सुभटदत्तकृतैवासीदिति तन्त्रालोकविवेके विवेचयति जयरथः । स्वीकरोत्यप्यसौ जयरथस्तत्र शैवदर्शनपरिचायकतया स्वगुरुत्वम् ? अतएव विश्वदत्तस्य पौत्रस्त्रिभुवनदत्तस्य पुत्रः सुभटदत्तः खिष्टीयद्वादशशतकाब्दस्योत्तरार्द्धे बभूवेति निर्धार्यते । अस्य तन्त्रालोकवृत्तिर्नाम व्याख्या जयरथेन तन्त्रालोकविवेके प्रपञ्चिता न साम्प्रतं सुलभास्ति ।

सोमराजः

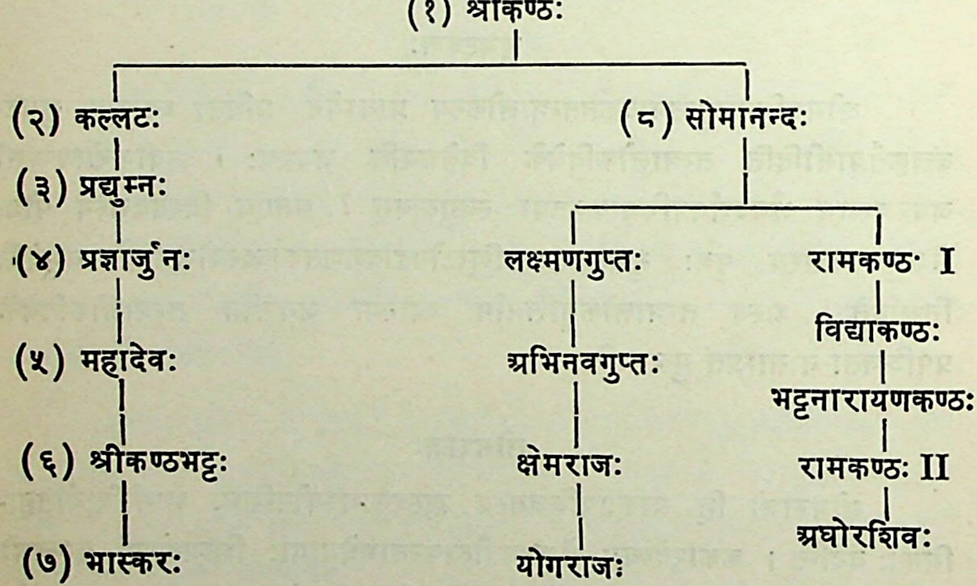
सोमराजो हि प्राक्प्रपञ्चितस्य ह्रस्वनाथस्योपशिष्य आसीदित्यैतिहासिकाः वदन्ति । ककारदेव्याः केयूरवतीत्यपरनामधेयायाः शिष्यश्रेण्यां पञ्चमो ह्रस्वनाथः खिष्टाब्दस्याष्टमे शतके बभूवेति सिद्धान्तितोऽस्त्यस्य समयः । यद्यपि विवादस्तत्रैतिहासिकानां मध्ये विद्यते, तथापि नवमाष्टमयोरेव खिष्टीयशताब्द्योर्मध्येऽसौ बभूवेति नात्र कोऽपि विरोधः कस्यापि । तथाच तस्य शिष्यो भोजराजस्तस्य च शिष्यः सोमराज इति सोमराजस्य समयमनुमातुं प्रथितः पन्थाः । क्रमशास्त्र परम्परायामेवायमप्यायाति इति । कान्तिचन्द्रपाण्डेयप्रभृतयः कथयन्ति ।

—:०:—

संक्षिप्ता

काश्मीरसम्प्रदायप्रवर्तनप्रदर्शिका

[1]शिष्यपरम्परानुक्रमणिका

---

(१) अस्याः शिष्यपरम्परानुक्रमणिकाया विवरणं ग्रन्थस्यास्यावसाने कृति-संवलितं प्रदर्शितमिति तत् तत्रैव दर्शनीयम् ।

(परिशिष्टम्)

चतुर्विंशतिवर्षाणि

जम्बू-काश्मीर राज्यम्

पञ्चविंशत्यधिकैकोनविंशे शतके ख्रिष्टाब्दस्य, यदा महाराजः श्रीप्रतापः समाप जीवनलीलां, महामहिमशालिनस्तदा प्रजाप्राणाः श्रीहरिसिंहाभिधानाः जम्बूकाश्मीरराज्यशासनसिंहासनासीनाः समभूवन् । राज्यमिदमनुशासन्तश्च श्रीमन्तो हरिसिंहमहाराजाः समेधमानमेनद्राज्यं समुन्नतेश्चरमे सीमनि प्रापयन् । अमीषां निबन्धः शासन प्रबन्धः, समुन्नताः प्रसन्नाः प्रजाजनाः, पारस्परिकमतभेद-हीना विभिन्नधर्मलीनाः सामाजिकाश्च नूनं कौशलं सुशासनकलायाः शंसन्ति स्म ।

सौभाग्यादेषां श्रीहरिसिंहभूपानां स्वानुरुपाः पुत्राः श्रीमन्तः कर्णसिंहमहा-भागाः "आत्मा वै जायते पुत्रः" इत्यभियुक्तवचनमन्वितार्थमापादयन्तोऽत्यल्पी-यस्येव वयसि निजयोज्वलप्रतापज्वालया स्ववैदुष्ययशस्सौरभेण च न केवलं काश्मीरभूमावेव, सम्पूर्णे भारतेऽपि अप्रतिमप्रतिभया प्रतिभासिता अभूवन् । नीति-निष्णातयोरेनयोः पितृपुत्रयोः सौहार्दमार्दवाभ्यामनुरञ्जिताः प्रजास्तयोरनुराग-विशेषं बिभ्रति स्म ।

किन्तु प्रारब्धसमारब्धे सुख-दुखे समनुभवितुमेव सममिदं सृष्टमिति दृष्टम-दृष्टक्रीडनं विश्वस्मिन् विश्वे । अत्रापि च नैतादृशी शान्तिः काश्मीरराज्ये समरोचत चिराय पुनरविवेचकाय विरिञ्चये । न साम्प्रतमेव, यदा कदापि काश्मीरशासनं सुव्यवस्थितशासनं सम्पन्नं, तदा सदैव समृद्धेऽमुष्मिन् प्रदेशे वैदेशिकाः लोभाकृष्ट-दृष्टयः सन्दृष्टाः । स्वातन्त्र्यसंग्रामसेनाग्रणीनामग्रेभुवो भारतीयास्तु काश्मीरभुवं सर्वदैव स्वराष्टस्योत्तमाङ्गमामन्वानाः सर्वत्र सर्वथा प्राथम्यमस्य प्रदेशस्य प्रादुरिति के न जानन्ति ।

अस्त्यपि खलु काश्मीराख्यभारतविभागस्यानेकविधं महत्त्वम्, तद्यथा—

१—आशिखमानखम्, आनखमाशिखं चेति वर्णनस्य द्वेधा शैली विद्वद्भिः समादृताऽस्ति। तत् काश्मीरप्रदेशस्य भारतभूशिरःप्रदेशत्वात् प्रथमशैली समादरेण तस्य प्राथम्यं भारतस्य कृते सुतरां समुचितम्।

२—विगतेष्वासन्नद्विसहस्रवर्षेषु संस्कृतवाङ्मयस्य विविधेषु क्षेत्रेषु केवलं काश्मीरेणैव नानाग्रन्थान् प्रदाय भारतीभाण्डागारा अपूर्यन्त।

३—अस्ति खलु काश्मीरभूर्भारतीयानां तीर्थस्थलं विद्योपलब्धिक्षेत्रं च।

४—आसीज्जलप्रलयेन हिमालयस्य कश्चिन्महान् प्रदेशः कदाचिज्जलमग्नः, तं च वैज्ञानिक्या प्रक्रियया स्थलीकृत्य महर्षिणा भगवता कश्यपेन प्रदेशोऽसौ मानवानामावासभूमित्वेन परिणमितः, विविधैर्नदनदीसरस्तडागादिभिः परिष्कृत्य मानवोपजीव्यकृष्यादिकर्मोपयोगितां नीतश्चेति ऋषिभूमिरियम्।[1]

अभिरक्षणीयं चेदमधुना संवृत्तं भूखण्डं न केवलं भारतीयानामेव, अपि तु विश्वस्य निखिलानामेव राष्ट्राणाम्।

अनेकाभ्यो हि शताब्दीभ्यःप्रायो महाराजस्य हर्षस्य समयादेव वैदेशिकैस्तुरुष्कादिविधर्मिभिः शनैः शनैः स्वपादं प्रसारयद्भिर्देशमिमं संस्कृतिसभ्यताचारव्यवहारादिच्युतं कृत्वा म्लेच्छीकर्तुं यानि यानीह कुचक्राणि प्रारब्धान्यभूवन्, तेषामिदानीं प्रयत्नः पूर्त्यभिमुखो भीषयति कम्पयति चार्यजनान्। तथा हि—

पाकिस्तानीयैः कृतो जनपदोद्ध्वंसः।

वर्षपूगं यावत् काराकष्टान्यनुभूय, गुलिकावेधं देहांश्छिद्रयित्वा, अगणितानां देशभक्तानां पशुमारं मार्यमाणानां हत्यां सोढ्वा, अर्बुदाधिकमूल्यकचलाचलसम्पदां ध्वंसं विधिविलासं स्वीकृत्य च वैदेशिकानां पारतन्त्र्यपाशं छिन्दानैर्भारतीयैर्यद् देशोऽयं स्वतन्त्रतां नीतः, तत आरभ्य ते नामावद्या उपद्रवाः समारब्धा अभूवन्, न तेषां परिसमाप्तिरधुनावधि परिलक्ष्यते। इतो निष्क्रामद्भिः श्वेताङ्गैर्भारतस्य ब्रह्मेन्द्रद्युम्नसिंहललङ्कापाण्डिचेरीगोवादीन् प्रदेशविशेषान् महादेशादस्मात् पृथक्कृत्येह षट् शतानि भारतीयैरेव भूपैरुपभुज्यमानानि राज्यानि कमप्यान्तरिकं

(१) विषयेऽस्मिन् प्रमाणं 'काश्मीर' शब्दव्युत्पत्तिप्रकरणे द्रष्टव्यम्।

विप्लवं जरयितुं, पृथक् पृथक् स्वतन्त्रतां नीतानि, वङ्गान् पञ्चनदांश्च पूर्वापरभागाभ्यां द्वेधा विभज्य च कृतमेकस्य मुस्लिमैकपरस्य पाकिस्तानाभिधस्य नवस्य राष्ट्रस्योत्थानम् । काश्मीरेषु चिरादायसिधारावलेन छलच्छद्मादिभिश्च स्वकाद् धर्माद् विच्याव्य म्लेच्छीकृत्य च मुस्लिमानां बाहुल्यमापादितमासीत् कदाचिच्छासनारूढैर्मुस्लिमैः । तद् बाहुल्यमेव हेतूकृत्य पाकिस्तानीयैः काश्मीरान् नवोत्थिते पृथग्राष्ट्रत्वेनोद्घोषिते मुस्लिमबहुले पाकिस्तानप्रदेशे विलीनान् कर्त्तुं कृतं भीषणमाक्रमणम् । जम्बूकाश्मीरयोरुभयोरपि प्रायोऽर्धाधिको भागः पाकिस्तानेन कवलितः । यदा तु भारतेन जम्बूश्रीनगरयो राजधान्योरत्यासन्ना एव पाकिस्तानीयाः सेना दृष्टास्तदा काश्मीराधीशस्य युवराजश्रीकर्णसिंहस्य प्रार्थनयाऽन्यप्रदेशवत् काश्मीरस्यापि भारते विलयं कृत्वाऽऽक्रामकान् पाकिस्तानीयान् विद्रावयितुं समुद्यमः कृतः, विद्राविताश्च ते । किन्तु यदाऽऽक्रान्तस्य तस्य प्रदेशस्य स्वायत्तीकरणं राष्ट्रकण्टकोद्धरणं च कासांचित् स्वल्पीयसीनामेव होराणां कार्यमासीत्, तदा शासनाग्रेसरैर्भारतीयैः कुतश्चित् कारणात्, पदे पदे शत्रून् विद्रावयन्तीनां भारतीयसेनानामाकस्मिकेनावरोधेन कृतो विजयजवोत्साहभङ्गः । अन्ते चानेकेषां वैदेशिकराष्ट्राणां बलवदनुरोधेनाभूद् युद्धोपरमः, युद्धविरामरेखां च कांचिदुपकल्प्य तत्र कृतोऽन्ताराष्ट्रियनिरीक्षकाणां प्रबन्धः ।

इयमेकतः स्थितिः । अपरतोऽपि पूर्ववङ्गेषु पाकिस्तानात्मसाद्भूतेषु, तत्समकालमेव माहामदैरुपद्रविभिश्च पाकिस्तानीयैस्तथा नामात्याचारा विहिताः, यथा तान् सोढवतां भारतीयानां मुखानि चिरमनेकशः प्रक्षालनेनापि न समुज्ज्वलानि स्युः ।

तत्र हि चिराद् वसतां भारतस्यानेकेभ्यः प्रदेशेभ्यः प्रोषितानां हिन्दूनां वङ्गीयैर्हिन्दुभिः सहानेकसहस्रं महिलामणयो मातरः स्वसारश्चापहृत्य विदूष्य च मुस्लिमत्वं नीताः, अनेकाः स्तनकर्णनासाच्छेदादिभिर्विरूपाः कृताः, इतराश्छुरिकाभिरुरोविदारं प्रतिचस्करिरे, उदरविदारं च गर्भान् निर्हारिताः, अन्याश्च सबालापत्या विशसिताः । अनेकलक्षसंख्या हिन्दवोऽभ्रंलिहान् प्रासादानाच्छिद्य, वसनाशनादिसंभारानपहृत्य, द्रविणादिकं सर्वस्वमुल्लुण्ठ्य च भिक्षुभावं नीताः मलमल्लकशेषाश्च कृता न केवलं स्वावासादेव, अपि तु स्वदेशादेव चिराय निर्वासिताः, इतरे च संसारादेव । सर्वाणि व्यापारसंस्थानानि, कलाकौशलकेन्द्राणि च रक्षकादिनिर्दलनपूर्वकमात्मसात्कृतानि, 'बैंक' नाम्ना ख्याता महान्तः कोशा

व्यङ्काः कृताः, कृताश्च सर्वस्वनिर्हारविहाराः । किं किं कथ्येत ? किं किं वा परिगण्येत ? सर्वं परिहाय केवलं प्राणत्राणार्थं भारतस्यैतं भूभागं शरणमीयुषामप्यनेकेषां पैशाचिकेन हत्याकाण्डेन शोणितनद्यः प्रावहन् । क्व मातापितरौ ? क्व पितापुत्रौ ? क्व पुत्रीभगिन्यः ? क्व पतिः ? क्व च परिचयपेशला ललना ? । सर्वे परस्परं वियुज्य न जाने कुत्र कुत्र विलीनाः ! । मन्दिराणि मन्दुराः कृतानि इष्टदेवप्रतिमाश्चूर्णप्रतिमानमवापिताः, धर्मो ध्वस्तः, आचारा दुराचाराः, रीतयश्च सभीतयः । दुर्दशां तां वीक्ष्य "हा पुण्यभूमे ! तवेदृशी दशा !" इत्येवं रुदन्नश्रुधारासारितमुखोऽखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसंमेलनसंस्थापकप्रमुखो भारतीयायाः सभ्यतायाः संस्कृतेश्च प्रधानः पोषकः, काशी-हिन्दूविश्वविद्यालयस्य संस्थापको महामनाः श्रीमदनमोहनमालवीयस्तु प्रियान् प्राणानेवामुञ्चत् । हन्त ! प्रायः शताब्दीव्यापिनां महतो महीयसां प्रयत्नानां, बलिदानानां, धनजनहानिसहनानां, त्यागानां, तपश्चर्याणां चेदृशः परिणामः संवृत्तः ! । विनैव श्रमं, बलिदानं, मूल्यम्, अधिकारं वा वैदेशिकाः, भारतमाक्रम्येहैव शताब्दीभ्यो न्युष्येहत्याभ्यामन्नजलाभ्यां पुष्यन्तोऽपि, गङ्गायमुनादिपुण्यनदनदीपरिसरेषु शयाना अपि मक्का–मदीनास्वप्नद्रष्टारः, भारतीयसभ्यतासंस्कृतिदलनपूर्वं चत्वारिंशत्कोटितोऽप्यधिकसंख्यानां हिन्दूनां वक्षःसु मुद्गदलनक्रीडां कुर्वाणाः पाकिस्तानाख्यं स्वतन्त्रराष्ट्रं लब्धवन्तः !, भारतं तु स्वतन्त्रं भूत्वापि आततायिनां कृपाकोणं याचमानं तान् प्रसादयदेवातिष्ठत् ! ।

आस्तामिदम् । किन्तु सर्वविधं सौविध्यं लभमानमपि पाकिस्तानराष्ट्रं नाधुनापि उपद्रवेभ्यो विरमति । तत्राधुनापि हिन्दूनां सर्वनाशः, व्यापिनी हिन्दूनां हत्या, अवशिष्टानां हिन्दूनां पाकिस्तानान्निर्वासनं च सततं प्रचलति, येषां पुनर्निवासाय भारतेन अर्बुदाधिकानि रुप्यकाणि व्ययीक्रियन्ते । इतोऽप्यधिकं वैशसमेतद् यत्—सदैव सीमासु गुलिकाचालनपुरस्सरं हिन्दूनां हत्यां कुर्वता, नानाविधैर्नवैर्नवैरुपद्रवैर्भारतस्य शान्तिं निघ्नता च पाकिस्तानेन नीचीनं चीनमुत्थाप्य, सर्वथा सज्जाभिः सेनाभिर्भारतस्योत्तरां सीमामाक्राम्य च हिमालयपरिसरीया प्रायश्चतुर्दशसहस्रवर्गमीलमिता भूमिरपाहार्यत । स्वयं चापि काश्मीरस्य भूयान् भूभागस्तेन भारतमनादृत्य प्रसह्य च चीनाय प्रदत्तः । काश्मीराक्रमणकाले यस्तस्यार्धभागः पाकिस्तानेन कवलीकृतस्तदर्थं च राष्ट्रसंघसंस्थायां भारतेनाभियोगे संचालितेऽसौ धौर्त्येनानेकैरन्तर्द्वेषिभिः सह संगत्य नवीनमेवैकमभियोगमुपास्थाप-

यद्, यद्—"भारते जनमतगणनया यथा शासकानां निर्वाचनं भवति, तथा काश्मीरेऽपि मतगणनयैव निर्णेतव्यं यदपहरणादवशिष्टो भागः काश्मीरस्य पाकिस्ताने विलयं वाञ्छति, भारते वा ?" इति ।

अनेकवारं सांमत्यायोद्योगाः समभवन्, कोटिशोऽस्मिन् व्यतिकरे धनानि व्ययितानि । परन्तु भारतस्य शस्त्रास्त्रवस्त्वादिनिर्माणसमुद्योगान् शिथिलीकर्त्तुं यत्किमपि छलमालम्ब्य पाकिस्तानीया इहागत्य स्वागतादिसंविधास्विहृत्यं द्रव्यं विनाश्योपभुज्य च, स्वकीयगुप्तचरैर्दत्तमत्रत्यं वृत्तजातं संगृह्य च प्रत्यावर्त्तन्ते ।

भारतेन पाकिस्तानं प्रत्याख्यातुं या युक्तयः समुपन्यस्यन्ते, ता इह निर्दिश्यन्ते । इह प्रागिदं विज्ञातव्यमस्ति यत्—"चोर एव कोट्टपालं दण्डयितुं प्रवृत्तः" इत्याभाणकं चरितार्थयन् पाकिस्तानो यं विषयमुपादायान्दोलयति, तस्य नामाधुनिक्यां भाषायाम् "आत्मनिर्णयाधिकारः" इत्यस्ति ।

एतस्यायमाशयः—"कश्चिदपि स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा देशो यथेच्छं स्वीयं शासनं कीदृशं स्यादिति विचारयितुं, सत्यवस्थाविशेषे कस्मिंश्चिदपरस्मिन् देशे आत्मनो विलयं कर्त्तुं केनचिद्वाऽपरेण राष्ट्रेण सह सन्धिविग्रहादिकरणे मयेदमनुष्ठेयमिति निर्णयं कर्त्तुं च सर्वथाऽधिकृतो भवति । इयांस्तु विशेषो यद् अन्येन राष्ट्रेण परतन्त्रतां ग्राहितः पूर्वं स्वातन्त्र्याधिगतये शान्तिपूर्णमान्दोलनं कर्त्तुमस्त्यधिकृतः, लब्ध्वा च स्वातन्त्र्यं तत उपर्युक्तमनुष्ठातुमधिकृतः स्यादिति" ।

'आत्मनिर्णयाधिकारस्य' सेयं परिभाषाऽमेरिकाराष्ट्रपतिना स्वर्यातेन 'वुडरोविलसन'नाम्ना निर्मिताऽन्ताराष्ट्रियत्वेन सर्वैं राष्ट्रैश्च स्वीकृताऽभूत् ।

इहेदमपि प्रतिपत्तव्यं यत्—कस्य चन महतो राष्ट्रस्याङ्गभूताश्चेदनेके प्रान्ता वा प्रदेशा वा भवन्ति, तदा तन्मध्यात् कश्चनैकस्ततः स्वतन्त्रो भूत्वा कस्मिंश्चिदन्यस्मिन् राष्ट्रे आत्मनो विलयं कर्त्तुं, केनचिदन्येन सन्धिविग्रहादिकं कर्त्तुं वा नैवास्ति प्रभुः ।

भारतवर्षाख्यमिदं महद् राष्ट्रं कदाचिद् नवखण्डमण्डितं विश्रूयते स्म । यद्यपि साम्राज्यशासने, चक्रवर्त्तिशासने वा शिथिलेऽत्रानेकानि राज्यान्यपि शासनं कुर्वन्ति स्म, तथापि तानि सर्वाण्येव भारतं स्वीयां धर्मभूमिं, पितृभूमिं, मातृभूमिं च मन्यन्ते स्म । अत एव ह्यानेपालं त्रैवर्णिका उपासनादिसंकल्पेषु "जम्बूद्वीपे, भरतखण्डे, आर्यावर्त्तैकदेशान्तर्गते, पुण्यक्षेत्रे" इत्येवं देशकीर्त्तनं

कुर्वन्ति । अत एव च "नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते" (रघु० १३।७) इत्यादयः सिद्धान्ताः सर्वोपभोग्येयु काव्येष्वपि पप्रथिरे । आंग्लैरपि यत्र क्वचिदीषत्परिवर्त्तनेन पूर्वप्रसिद्धयनुसारेणैव सर्वं भारतमपरराष्ट्रैः सह सन्धिविग्रहाद्युपायैः सीमाबद्धं कृतमासीत्। यत्तु स्वातन्त्र्यकाले ब्रह्मसिंहललङ्का-दयोऽस्मात्पृथगभूवन्, यच्च पूर्ववङ्गान् पश्चिमपञ्चनदांश्च सिन्धूंश्च सौवीरांश्च विच्छिद्य पाकिस्तानो निर्मितः, तत्तु तेषां कपटकूटजालिकानामेव सर्वलोकप्रसिद्धं किमपि कौशलमिति नेह बहुधा पिष्टं पेष्यते । इमास्ताः सन्ति पाकिस्तान-स्थापनाखण्डने भारतस्य युक्तयः ।

'पाकिस्ताने पूर्ववङ्गाः सीमान्तगाः पठानाश्चाधिकारवञ्चिताः सन्ति ।

पाकिस्तानदेशः काश्मीरदेशवासिनां कृते 'आत्मनिर्णयस्य' अधिकारमा-तिष्ठते, परन्तु स्वल्पविचारेणैवैतस्य तद्दम्भस्य रहस्यं प्रकाशमायाति । येन खलु काश्मीरस्याखण्डताया हत्या कृता, तथा प्रत्यक्षमाक्रमणं विधाय तस्य चतुर्दशसहस्र-वर्गात्मकक्रोशमितं क्षेत्रं हस्तगतं कृतम्, तत्कृतं नैतिकानामधिकाराणां प्रशंसनं सम-र्थनं वा न केवलं हास्यास्पदमेव, अपि तु लज्जाकरमप्यस्ति । तस्य हि वचने कर्मणि च भूम्याकाशवन्महदन्तरं विद्यते ।

काश्मीरदेशः 'पाकिस्तानस्य' भागो नास्ति, अतो भारतीयस्यैकस्य राज्यस्य विषये 'आत्मनिर्णस्य' चर्चां कर्त्तुं पाकिस्तानस्य कोऽप्यधिकारो नास्ति । प्रत्युत चर्चाऽसौ पाकिस्तानस्य विस्तारवादिप्रवृत्तेर्द्योतिका वर्त्तते । यदि पाकिस्तानः सत्यवादी, तर्हि, तेनायं सिद्धान्तः प्रथमं सीमाप्रान्तस्य 'पख्तून' प्रदेशे प्रयोक्तव्यः स्यात् । यं विषयं सोऽन्येभ्यो वाञ्छति, स विषयः प्रथमं तेन स्वयमेव पालनीयः । पाकिस्तानेन स्वजनताया मौलिकानामधिकाराणां स्वतन्त्रतायाश्च इयती हत्या कृताऽस्ति यत् तस्याधिकारसम्बन्धे किमपि कथनमेव हास्यास्पदं भाति ।

पाकिस्तानीयकथनस्य निस्सारता स्पष्टा विद्यते । आंग्लशासका हि यदा सत्तामस्मभ्यं समार्पयन्, तदा पञ्चशतादप्यधिकेभ्यो देशीयराज्येभ्यो यथेच्छं भारते वा पाकिस्ताने वा संमेलितुं स्वातन्त्र्यमदुः । तदा शताधिकैरन्यै राज्यैरिव काश्मी-रेणापि भारते संमेलितुं निश्चयोऽकारि, मेलनपत्रं हस्ताक्षरैरङ्कितं च । ततः

---

(१) अत्रत्याः षडिमा युक्तयो भारतशासनस्य 'पत्रसूचनाकार्यालयात्' २१।१२।६४ दिने प्रकाशितात् पत्रादेकस्मात् संस्कृतेनानूद्य संगृहीताः ।

प्रभृति काश्मीरदेशो भारतस्याखण्डमङ्गमभवत् । 'जम्बू-काश्मीरराष्ट्रियसभा' नाम काश्मीरराज्यस्य जनसंस्था, या १९४७ खिष्टाब्दात्पूर्वमपि भारतस्य राष्ट्रियान्दोलने भागं गृह्णाति स्म, सा हस्तान्तरणस्य पूर्णतया समर्थनमकरोत्, तथा सत्यवसरे सा शासनभारमप्यग्रहीत् । ततः प्रभृति च त्रीणि निर्वाचनानि समभूवन्, प्रतिनिर्वाचनं च जम्बूकाश्मीरजनता भारते स्वकीयविलयस्य पूर्णतया समर्थनमकरोत् ।

पाकिस्तानस्य नास्ति वक्तुमधिकारः ।

ऐतिहासिकरूपेण वैधानिकरूपेण च काश्मीरं प्रति किमपि वक्तुं कोऽप्यधिकारो नास्ति । पाकिस्तानो बर्बराक्रमणं कृत्वैव काश्मीरस्य कमपि भागमपाहरत् । भारतस्याङ्गभूते तस्मिन् भागे तेन बलादधिकारः कृतो वर्त्तते, येन तस्यापहृतस्य भागस्य जना आत्मनिर्णयाधिकाराद् वञ्चिता विद्यन्ते । तैरयमधिकारस्तदैव प्राप्येत, यदा पाकिस्तानस्तस्मात्प्रदेशादपसरेत्, पृथक् च तिष्ठेत्, किन्तु स ततोऽपसरणं मुहुर्मुहुरपास्यति ।

पाकिस्तानः काश्मीरेष्वात्मनिर्णयसिद्धान्तस्य वार्त्तां करोति, परन्तु सिद्धान्तोऽयं न तत्र व्यवहर्त्तुं शक्यः, यतो हि काश्मीरदेशोऽधुना भारतस्याभिन्नमङ्गमस्ति । अन्ताराष्ट्रियविधानस्यानेके विशेषज्ञा स्पष्टमिदं वदन्ति यत्—"आत्मनिर्णयसिद्धान्तः कस्यापि देशस्य कस्मिन्नपि भागे खण्डे वा नोपयोक्तुं शक्यः । तथा करणं हि अमेरिकाराष्ट्रपतेः 'उडरोविलसन'नाम्न आत्मनिर्णयसिद्धान्तपरिभाषाया एव प्रतिकूलं भवति । तेनोक्तमासीद् यत्—'मेषच्छागवज्जनताया मूल्याङ्कनं न कर्त्तुं शक्यते' इति" ।

अपि च 'आत्मनिर्णयस्य' सिद्धान्तः कस्मिंश्चिदपि देशे तदैव व्यवह्रियते, यदा तत्र कस्या अपि विदेशीयशक्तेरधिकारः शासनं वा भवेत् । कस्यापि देशस्य मध्ये तदीये एकस्मिन् विभागे नायं सिद्धान्तो व्यवहर्त्तुं शक्यते । 'कैम्ब्रिजविश्वविद्यालयस्य' प्राध्यापकेन 'हेरल्डटेम्परले' नामकेन लिख्यते यत्—"यदि 'आत्मनिर्णय' सिद्धान्तस्यातियोगोऽतिचारो वा क्रियेत, तर्हि, न केवलं प्रत्येकनगरस्य, अपि तु एकनगरस्य शाखानां (शाखानगराणाम्) अपि पृथग् भवितुमधिकारः प्राप्तो भवेत् । यदि तानि शाखानगराणि पञ्चशतवर्षेभ्योऽपि तस्य राज्यस्याङ्गानि किं न स्युः, तदापि तेषां ततः पृथग्भवनेन कापि बाधा भवेत्" इति ।

कस्माच्चिदपि राज्यात् पृथग्भवनस्य
निर्णयाधिकारश्च नैकः पदार्थः । आत्मनिर्णय
केनचित् संघेन राज्येन वा सह संमेलने सम्प
नैव कर्त्तुं शक्यः । अमेरिकाया गृहयु
दाक्षिणात्या अमेरिकाराज्यसंघात् पृथग्भवितुमि
'अमेरिका' सर्वकारेण भीषणस्य गृहयुद्धस्य स
रक्षितः ।

प्रतिक्रियावादिनी प्रवृत्तिः ।

पाकिस्तानस्य प्रवृत्तिर्न केवलमितिहा
प्रतिक्रियावादिनी चाप्यस्ति । अद्यत्वे साम्राज
याश्च नवस्वतन्त्रदेशांश्छिन्नभिन्नान् कर्त्तुं त
यसिद्धान्ताधारेण संघात्पृथग्भवितुं प्रोदस
सिद्धान्तस्य व्याजेन भारतीयेषु भेदभावनामुत्प
च वाञ्छति ।

वस्तुतस्तु, तस्य 'आत्मनिर्णय' सि
१९५९ खिष्टाब्दस्य दिसम्बरमासे पाकिस्तान
"काश्मीरदेशः पाकिस्तानस्य कृते नितरामपेक्षि
अपि तु सैन्यदृष्ट्यापि । काश्मीरदेशोऽस्माकं
१९६१ खिष्टाब्दीयजुलाईमासस्य त्रयोदशे दिने
शक्नुवन्ति यत्—यूयं काश्मीरं कथं न त्यज
शक्नुमः । नैतदर्थं यद्—वयं युद्धं वाञ्छामः, ि
काश्मीरान्निर्गताभिर्नदीभिः पाकिस्तानस्य
न्ताया भूमेः सेचनं भवति" इति । १९६
(१९) दिने तु पाकिस्तानेन स्फुटमेवोक्तं यत्
आर्थिक्याश्च सुरक्षायाः कृते नितरामावश्यक

१९६१ खिष्टाब्दीयाक्टूबरमासस्याष्ट
देशः पाकिस्तानस्य कृते जीवनमरणयोः
स्माकं राज्यं, विशेषतः पाकिस्तानस्य प
शक्नोति" इति ।

कुर्वन्ति ।
(रघु० १
यत्र क्व
सन्धिविग्र
दयोऽस्मात
विच्छिद्य
किमपि व
स्थापनाख

'पाकिस्ता

पा
तिष्ठते,
काश्मीरस्
वर्गात्मकत्र
र्थनं वा न
च भूम्याक

क
विषये 'अ
चर्चाऽसौ
सत्यवादी,
स्यात् ।
पाकिस्ताने
कृताऽस्ति

पा
सत्तामस्म
वा पाकि
रेणापि

(
दिने प्रका

किन्तु पाकिस्तानस्य राजनैतिकसैनिकार्थिक-प्रयोजनानां कृते काश्मीरदेश-स्तस्मै समुपहर्त्तुं न शक्यते। पाकिस्तानेनाधिकृतस्य काश्मीरस्य जनतायाः यः कटुरनुभवो जातः, तेन काश्मीरिकजनैरिदं सुष्ठ्वनुभूतं यद्—"यद्यस्माभिर्भारताद् पृथक् भूयेत, तदाऽस्माकं कियन्ति कष्टानि भवेयुः" इति। पाकिस्तानेनाधिकृतस्य काश्मीरभागस्य जना विगतेभ्यो वर्षेभ्यः पाकिस्तानकृतेन दमनेन पराभूताः, तथा स्वीयमौलिकाधिकारेभ्यो वञ्चिताः सन्ति।

पाकिस्तानीयानामधिकारहननम्।

स्वतन्त्रतायां नागरिकाधिकारेषु चानुरागवतां सर्वेषामेवैतन्महददुःखमस्ति यत्—पाकिस्तानः स्वयं स्वदेशे एव 'आत्मनिर्णयसिद्धान्तस्य हत्यामकरोत्। तत्र मत-प्रदानदिने सम्पूर्णे पूर्वपाकिस्ताने उत्तरदायित्वपूर्णैर्नेतृभिरेष दोषो दर्शितो यत्—"पाकिस्तानसर्वकारेण पूर्वीयप्रान्तस्यात्मनिर्णयाधिकारोऽपहृतः" इति। पश्चिम-पाकिस्तानेऽपि पश्चिमोत्तरसीमाप्रान्तस्य, बलूचिस्तानस्य च पठानाः सैनिकशक्त्या निरतिशयनिर्दयतापूर्वकं बाधिता अक्रियन्त।

इदमप्युल्लेखनीयं यद्—१९५८ खिष्टाब्दे पाकिस्तानमध्यावरुद्धस्यापि स्वतन्त्रराज्यस्य 'कलातस्य' शासकेन यदा "मम राज्यं पाकिस्तानेन बलादात्म-सात्कृतम्" इतिकृत्वा तद्विरोधोऽकारि, तदाऽसौ निगृहीतः कारागारे निगडितश्च। पाकिस्तानीयाः 'आत्मनिर्णय' सिद्धान्तवादिनस्तदानीं क्व गता अभूवन्?।

पाकिस्तानकृतस्य मानवाधिकाराणां हननस्य ततोऽपि महदेकमन्यदुदाहरण-मस्ति यत्—पश्चिमपाकिस्तानेन 'मस्कत' शासकाद् 'ग्वादुरस्य' प्रान्तः क्रीतः। तदानीं तत्रत्यजनेभ्यस्तु पाकिस्तानेनात्मनिर्णयस्यावसरोऽपि न दत्तः, तथा तत्रत्या पृष्टा अपि न यत्—"तेभ्यो गार्जर-मूलकवद् "आत्मविक्रयो' रोचते न वा? इति।

चीनपाकिस्तानयोर्गूढाभिसन्धिः सन्धिः।

चीन-पाकिस्तानयोः काश्मीरस्य सम्बन्धे यः सन्धिः समभवद्, यदन्तश्च पाकिस्तानेन चीनाय भारतीयभूमेर्वर्गात्मकसहस्रक्रोशपरिमाणादप्यधिकं महत् खण्डं दत्तम्, तत्र किम् 'आत्मनिर्णय' सिद्धान्तस्य हत्या नाभूत्?।

साम्प्रतमेव यदा पाकिस्तानेनाधिकृतस्य काश्मीरस्य जनता स्वन्त्रतामयाचत, तदा पाकिस्तानसर्वकारस्योत्तरदायित्वपूर्णैरधिकारिभिरुक्तं यत्—"काश्मीरः

कुर्वन्ति ।
(रघु० १
यत्र क्वा
सन्धिविग्रह
दयोऽस्मात
विच्छिद्य
किमपि व
स्थापनाख
'पाकिस्ता
पा
तिष्ठते,
काश्मीरस्य
वर्गात्मकत्र
र्थनं वा न
च भूम्याक
क
विषये 'अ
चर्चाऽसौ
सत्यवादी,
स्यात् ।
पाकिस्तान
कृताऽस्ति
प
सत्तामस्म
वा पाकि
रेणापि

(
दिने प्रका

कस्माच्चिदपि राज्यात् पृथग्भवनस्
निर्णयाधिकारश्च नैकः पदार्थः । आत्मनि
केनचित् संघेन राज्येन वा सह संमेलने सम
नैव कर्त्तुं शक्यः । अमेरिकाया गृह
दाक्षिणात्या अमेरिकाराज्यसंघात् पृथग्भवितु
'अमेरिका' सर्वकारेण भीषणस्य गृहयुद्धस्य
रक्षितः ।

प्रतिक्रियावादिनी प्रवृत्तिः ।

पाकिस्तानस्य प्रवृत्तिर्न केवलमिति
प्रतिक्रियावादिनी चाप्यस्ति । अद्यत्वे साम्र
याश्च नवस्वतन्त्रदेशांश्छिन्नभिन्नान् कर्त्तुं
यसिद्धान्ताधारेण संघात्पृथग्भवितुं प्रोत
सिद्धान्तस्य व्याजेन भारतीयेषु भेदभावनामु
च वाञ्छति ।

वस्तुतस्तु, तस्य 'आत्मनिर्णय' सि
१९५९ खिृष्टाब्दस्य दिसम्बरमासे पाकिस्ता
"काश्मीरदेशः पाकिस्तानस्य कृते नितरामपे
अपि तु सैन्यदृष्ट्यापि । काश्मीरदेशोऽस्माकं
१९६१ खिृष्टाब्दीयजुलाईमासस्य त्रयोदशे दि
शक्नुवन्ति यत्—यूयं काश्मीरं कथं न त्य
शक्नुमः । नैतदर्थं यद्—वयं युद्धं वाञ्छामः,
काश्मीरान्निर्गताभिर्नदीभिः पाकिस्तानस्य
न्ताया भूमेः सेचनं भवति" इति । १९
(१९) दिने तु पाकिस्तानेन स्फुटमेवोक्तं य
आर्थिक्याश्च सुरक्षायाः कृते नितरामावश्य

१९६१ खिृष्टाब्दीयाक्टूवरमासस्या
देशः पाकिस्तानस्य कृते जीवनमरणयोः
स्माकं राज्यं, विशेषतः पाकिस्तानस्य प
शक्नोति" इति ।

किन्तु पाकिस्तानस्य राजनैतिकसैनिकार्थिक-प्रयोजनानां कृते काश्मीरदेश-स्तस्मै समुपहर्त्तुं न शक्यते। पाकिस्तानेनाधिकृतस्य काश्मीरस्य जनताया: य: कटुरनुभवो जात:, तेन काश्मीरिकजनैरिदं सुष्ठ्वनुभूतं यद्—"यद्यस्माभिर्भारताद् पृथक् भूयेत, तदाऽस्माकं कियन्ति कष्टानि भवेयु:" इति। पाकिस्तानेनाधिकृतस्य काश्मीरभागस्य जना विगतेभ्यो वर्षेभ्य: पाकिस्तानकृतेन दमनेन पराभूता:, तथा स्वीयमौलिकाधिकारेभ्यो वञ्चिता: सन्ति।

पाकिस्तानीयानामधिकारहननम्।

स्वतन्त्रतायां नागरिकाधिकारेषु चानुरागवतां सर्वेषामेवैतन्महद्दु:खमस्ति यत्—पाकिस्तान: स्वयं स्वदेशे एव 'आत्मनिर्णयसिद्धान्तस्य हत्यामकरोत्। तत्र मत-प्रदानदिने सम्पूर्णे पूर्वपाकिस्ताने उत्तरदायित्वपूर्णैर्नेतृभिरेष दोषो दर्शितो यत्—"पाकिस्तानसर्वकारेण पूर्वीयप्रान्तस्यात्मनिर्णयाधिकारोऽपहृत:" इति। पश्चिम-पाकिस्तानेऽपि पश्चिमोत्तरसीमाप्रान्तस्य, बलूचिस्तानस्य च पठाना: सैनिकशक्त्या निरतिशयनिर्दयतापूर्वकं बाधिता अक्रियन्त।

इदमप्युल्लेखनीयं यद्—१९५८ खिष्टाब्दे पाकिस्तानमध्यावरुद्धस्यापि स्वतन्त्रराज्यस्य 'कलातस्य' शासकेन यदा "मम राज्यं पाकिस्तानेन बलादात्म-सात्कृतम्" इतिकृत्वा तद्विरोधोऽकारि, तदाऽसौ निगृहीत: कारागारे निगडितश्च। पाकिस्तानीया: 'आत्मनिर्णय' सिद्धान्तवादिनस्तदानीं क्व गता अभूवन्?।

पाकिस्तानकृतस्य मानवाधिकाराणां हननस्य ततोऽपि महदेकमन्यदुदाहरण-मस्ति यत्—पश्चिमपाकिस्तानेन 'मस्कत' शासकाद् 'ग्वादुरस्य' प्रान्त: क्रीत:। तदानीं तत्रत्यजनेभ्यस्तु पाकिस्तानेनात्मनिर्णयस्यावसरोऽपि न दत्त:, तथा तत्रत्या पृष्टा अपि न यत्—"तेभ्यो गार्जर-मूलकवद् "आत्मविक्रयो' रोचते न वा? इति।

चीनपाकिस्तानयोर्गूढाभिसन्धि: सन्धि:।

चीन-पाकिस्तानयो: काश्मीरस्य सम्बन्धे य: सन्धि: समभवद्, यदन्तश्च पाकिस्तानेन चीनाय भारतीयभूमेर्वर्गात्मकसहस्रक्रोशपरिमाणादप्यधिकं महत् खण्डं दत्तम्, तत्र किम् 'आत्मनिर्णय' सिद्धान्तस्य हत्या नाभूत्?।

साम्प्रतमेव यदा पाकिस्तानेनाधिकृतस्य काश्मीरस्य जनता स्वन्त्रतामयाचत, तदा पाकिस्तानसर्वकारस्योत्तरदायित्वपूर्णैरधिकारिभिरुक्तं यत्—"काश्मीर:

स्वतन्त्रो नैव भवितुमर्हति" इति। इत्थं च पाकिस्तानान्तर्गतस्य काश्मीरस्य जनताया भाले सार्वदिकं पारतन्त्र्यं विहाय किमप्यन्यन्नैव लिखितमस्ति।

प्रचारमात्रेण सत्यं नापह्नोतुं शक्यम्।

निरन्तरं मिथ्याप्रचारमात्रेण सत्यं मिथ्या कर्त्तुं न शक्यते, न च नग्नस्वार्थावसरवादौ आदर्शस्य परिधानं परिधापयितुं शक्येते, पाकिस्तानोऽपि च मिथ्याप्रचारं विधाय, तथ्यं निगूह्य च कमपि मूर्खं निर्मातुं न शक्नोति। अधुनाऽसौ समयः प्राप्तो विद्यते, यत्र पाकिस्तानस्य शासकैरिदं सत्यमवश्यमेव विज्ञेयं यद्—"भारतेन साकं तन्मैत्री तदैव सम्भवेद्, यदा तेन ऐतिहासिकं तथ्यं न्यायश्च स्वीक्रियेयाताम्। एतेनैवासौ स्वदेशेऽपि सुखं, शान्ति, समृद्धिं च जनयितुं शक्ष्यति, नान्यथा। भारतीयानां तु वैदेशिकशिक्षादीक्षादिवातावरणेनात्मगौरवं विस्मृतवतां वास्तविकीं देशकालाद्यवस्थां परिदर्श्य काश्मीरेषु शाश्वतिकमात्मीयत्वाभिमानं जागरयित्वा च तद्रक्षायै प्राणपणेन समुद्योजनमेवेह जम्बूकाश्मीरभागस्य प्रथमपरिग्रहे प्रयोजनम्। तत्र च—

वास्तविकी स्थितिः—

सर्वा युक्तीः प्रदर्शयन्तोऽपि भारतीयराजनीतिविदो यदिह भारते काश्मीरस्य स्वतन्त्रराज्यस्येव विलयं प्रतिपादयन्ति, तत्र ते नूनं स्खलन्त्येव। स्वातन्त्र्यस्वीकारसमये 'पाकिस्तान'रूपेण भारतस्याङ्गानां विच्छेदनाङ्गीकारो महत्स्खलनमभूदेव, अभूच्चास्माकं "पञ्जाब-सिन्धगुजरात-मराठा-द्राविड-उत्कल-वङ्गा" इत्येतस्य राष्ट्रगानस्यापमानः। यतो हि यं सिन्धुदेशमुपलक्ष्य 'सिन्धुस्थानं 'हिन्दुस्तानम्' अभूत्, सिन्धव'-श्च 'हिन्दवो'ऽभूवन्, क्वासौ सिन्धुदेशोऽधुना भारते? क्व च परिपूर्णः 'पञ्जाब' नाम्ना प्रसिद्धः पञ्चाम्बुदेशः? यो हि "पञ्च नद्यः सरस्वतीमपि यन्ति सस्रोतसः, सरस्वती तु पञ्चधा सो देशेऽभवत्सरित्" (यजुः० ३४।११) इत्येवं वेदैरपि स्तूयते। अपि च क्व 'पूर्ववङ्गाः, 'अपरवङ्गाः' इत्येवं परिगीतगौरवा वङ्गाः?। हन्त! 'इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः' इत्येवं परिगीतस्य पाकशासनस्याभावेनाधुना सर्वेऽप्यमी भारतस्य भागास्तस्माद् विच्छेद्य पाकशासनस्योदरे विलीनाः कृता इति किं नायं तदपमानः?

सामयिकं कर्त्तव्यम्—

तद् भारतीयैरिदं मिथ्याज्ञानं परित्याज्यं यद्—"आर्याः (हिन्दवो वा)

कुतश्चिदन्यस्माद् भूभागादागत्य, अत्रत्यान् 'आदिवासिनो' युद्धादिभिर्निर्जित्येह न्युषितवन्त इति । आत्मघाति हीदं दुर्ज्ञानमज्ञानं वा । एतेनास्माकं देशेऽस्मिन् मातृभूमित्व-पितृभूमित्वाद्यभिमानोऽधिकारश्च सर्वथाऽपनोदितौ भवतः । अतएव तूत्पन्ना भाषामूलकाः, जातिमूलकाः, संस्कृतिमूलकाः, परिधानमूलकाः, लिपि-मूलकाः, प्रान्तमूलकाश्च नानाविधा असमाधेयाः प्रश्नाः ! यथास्त्यत्रत्यानादिवा-सिनः परिभूयार्या इहाधिकारं कृतवन्तः, तथैवास्ति अन्येषामपि विदेशीयानाम-धिकारः इतीयं युक्तिः कथं वा खण्डयेत । एतेनाज्ञानेन तु केषांचिदपि नात्र पैतृ-कोऽधिकारः सिध्येत् इति फलितमितिहासविप्लावकानां चेष्टया परन्तु नेदमित्थं भूतम् । वैदेशिकैः प्रचारितायाः शिक्षायाः फलमेतद् यत् —केचिद् दिवाऽप्यन्धकारं विभावयन्ति । स्वभवने किं किमिति अजानन्तः केचिद् "वैदेशिकोऽमुको दिने इयद्वारं भुङ्क्ते, इयद्वारं च पिबति' इत्यादि यद्वत् प्रलपेयुः, तद्वदेवेदं सर्वम् ।

आर्याणां सनातनावासो भारतं वर्षम्—

वस्तुतस्तु, इहैवासृष्टेरार्या न्यूषुः, इहैव चावर्त्तन्ते स्म । अत एव सिन्धुं मध्ये कृत्वा पौरस्त्यभागस्य 'आर्यावर्त्तः' इति, पाश्चात्त्यभागस्य च 'आर्यायणः' इति प्रसिद्धिरभूत् । इत्थमेवान्योन्यसापेक्षौ प्रान्तवचनौ 'सिन्धुस्थान,' पारस्थान' शब्दावपि तामेव भारतस्य पूर्वापरविभागव्यवस्थां सूचयतः । अनेकाभ्यः सह-स्राब्दीभ्यः पूर्वं हि भारतं वर्षमिदमासीन्नवत्या अंशैः[1] परिच्छिन्नम् । या भूमध्य-रेखाऽधुना वैदेश्य'ग्रीनविच' नामकस्थाने परिकल्प्यते, सा कदाचन लङ्काया निरक्षवृत्तत आरब्धा मेरुपर्यन्तं परिगणिताऽभूत् । पञ्चचत्वारिंशदंशावच्छिन्न-स्तस्याः पूर्वभागः, तावानेव पश्चिमभागश्चेति द्वयोर्मेलनेन नवत्यंशैः परिच्छेदो भारतस्य । दृश्यन्तामिह प्रमाणानि । तत्र

(क) मध्यरेखायां प्रमाणम्--

यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत्,
सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः ।

---

१ अंशाः=अक्षांशाः । तेच निम्नोक्तलक्षणा विज्ञेयाः—

पञ्चत्रिंशत्क्रोशैः पादोनैरेकमक्षांशम् ।
प्रायेणाहुः किन्तु द्राघिमभागे समं सर्वम् ।। इति ।

(स्वर्गसन्देशः, पृ० ११।६) ।

तस्याः प्रान्तगतास्तु ये जनपदा व्यक्षादुदीच्यां स्थिता-
स्ते भूदेवमहर्षिदैवतकुलैः क्रान्ताः परे चापरैः ।। इति ।
सिद्धान्त—शिरोमणौ, भास्कराचार्यः

(ख) पूर्वापरभावेन विभागे प्रमाणम्—

पौरस्त्यं पाश्चात्यं भारतवर्षं द्विधाकृतं भवति ।
अनयोरस्ति विभाजक एष नदः सिन्धुरिति विद्यात् ।।१।।
प्राच्यां दिशि तु समुद्रे यो देशः फारमोसाख्यः ।
भारतवर्षस्यैषा सीमा पूर्वास्ति पूर्वस्य ।।२।।
यच्च बलूचीस्तानं ह्यपगानस्तानमद्य यद् ब्रुवते ।
ईरानदेश एवं मेसोपोटेमिया देशः ।।३ ।।
अर्वप्रान्ते यवनास्तत्पश्चाल्लोहिताम्भोधिः ।
एतावत्खलु पश्चिमभारतवर्षं विजानीयात् ।।४।।
चीनसमुद्रारब्धं रक्तसमुद्रान्तमिष्यते यदिदम् ।
भारतवर्षं तत्र च हेतव एते प्रदर्श्यन्ते ।।५।।
इति (इन्द्रविजये ३।१-५) ।

इहेन्द्रविजयग्रन्थस्य 'सीमाप्रसङ्गे' नाना प्रमाणानि प्रदर्श्य भारतवर्षस्य सीमा निर्धारिता । यत्तु "आ हिमवत आ च कुमार्याः सिन्धुर्वैतरणी नदी" इत्येवमाचार्यपैठीनसिना सिन्धोः सीमात्वमुच्यते, तत्तु वैदिकधर्माचरणयोग्य-प्रदेशपरिदर्शनार्थम् । अत एव तद्वाक्यस्योत्तरार्धे "यावद्वा कृष्णमृगो विचरति, तावद् ब्रह्मवर्चसम्" इत्येवं ज्ञातव्यस्य पूर्त्तिः क्रियते ।

भारतस्य नवत्यंशावच्छिन्नत्वे प्रमाणम्—

सर्वेऽपि मानवाः स्वाङ्गुलीभिः षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधा भवन्ति । तथाहि—

"षण्णवत्त्युङ्गुलोत्सेधश्चतुष्किष्कुप्रमाणतः" इति (अग्निपुराणे २४१ अ०—१४ श्लो०) । एतद्बोधयितुं द्विजानां (त्रैवर्णिकानां) यज्ञोपवीतमङ्गुलीषु षण्णवतिवारं परिवेष्टय निर्मीयते । तद्रहस्यं त्रेधा परिकल्प्यते—१—आध्यात्मिकम्, २ आधिदैविकम्, ३—आधिभौतिकं च तत्र—नवत्यङ्गुलो (मतभेदेन) मानवः, षडङ्गुल्यश्चाधिका एतदर्थं परिगण्यन्ते यदसौ—

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ।।

इत्युक्तानां षण्णां 'भगसंज्ञानां गुणानां चेदात्मनि विकासं कुर्यात्, तर्हि यत्रैतेषां पूर्णो विकासस्तस्य नारायणस्य सायुज्यमियात्, 'नरो नारायणो बुभूषति'' इति वचश्च सत्यापयेत्—तदेतत्सूचयितुं धार्यमाणं यज्ञोपवीतं षण्णवत्याऽऽवर्त्य अङ्गुलीभिः परिमीयते-इत्याध्यात्मिकं रहस्यम् । आधिभौतिके रहस्ये त्विदं बोध्यम्—भारतवर्षप्रमाणं भूमध्यरेखातः पूर्वस्यां पञ्चचत्वारिंशदंशप्रमाणम्, पश्चिमायामपि तावदेव । द्वयं संम्मिलितं नवतिरंशा भवन्ति । नवत्यंशावच्छिन्नं च भारतं स एवाभिरक्षितुं प्रभवति, यो हि सन्धि-विग्रह-यान-आसन-द्वैधीभाव-समाश्रय-रूपाणां षण्णां नीत्यङ्गानां यथावत्प्रयोगं जानाति । तदेतत्सूचयितुमेव यज्ञोपवीतसूत्रं षण्णवत्याऽऽवर्त्याङ्गुलीभिः परिमीयते । तावता प्रमाणेन परिकल्प्य धारितं यज्ञोपवीतं येषां त्रैवर्णिकानां स्कन्धविधृतमाजीवनं तिष्ठति, ते तन्महत्त्वं विजानन्तः, विस्मृतवन्तस्तु तद्दर्शनेन पुनःस्मरन्तः सर्वदा राष्ट्ररक्षायै संनद्धा भवन्ति । तदिदं सर्वातिशायि प्रमाणम् । एवं व्यवस्थिते भारतं वर्षं पूर्वस्यां दिशि 'फारमोसा' द्वीपोपलक्षितपीतसमुद्रान्तं यावद् विस्तीर्णमासीत् । फिलिपाइन्स जावा-सुमात्रादयो दक्षिणपूर्वस्यां स्थिताः सर्वे द्वीपसमूहा देशाश्च भारतान्तर्भुक्ता आसन् । पश्चिमायां च नीलनदीभूमध्यसागरसङ्गमरेखासमन्विताः सर्वे देशास्तदन्तरालस्थिता आसन् । अत एव कैश्चिन्मतान्धैर्विपरिवर्त्तितेष्वपि निखिलेषु भाषा-भाव-भोजन-वेषाचार-व्यवहारादिष्वधुनाऽनेकसहस्राब्दीतः परमपि तत्र तत्र भारतेन शिक्षिता मानवमात्रोपयोगिनः सामान्या आचारव्यावहारांशा अवशिष्टाः प्राप्यन्ते, प्राप्यन्ते च संस्कृतभाषाशब्दाः, यत्किञ्चिद्विकृतिमाप्ताः, उच्चारणमात्रेण लिपिमात्रेण वाऽन्यथा भासमानाः, अपभ्रष्टा वा तत्तास्वनेकभाषासु ।

मतान्तरालोचनम्—

भारतीयैर्बौद्धसाधुभिरन्यैर्वा कैश्चिद् देशान्तरेषु गतैः, देशान्तरीयैर्वा भारते समागतैरेतेषामाचारव्यवहाराणां संस्कृतभाषाशब्दानां च प्रचारोऽकारि-इति तु लेशेन सत्यं भवदपि न सर्वांशेषु सत्यमास्थातुं शक्यम् । यावत्प्रमाणं भारतमासीत्, तावतः प्रमाणस्य शनैः शनैर्ह्रासेन तत्स्थानां संस्कृतसंस्कृतिरक्षकाणां ब्राह्मणादीनामेतस्मिन् निर्विप्लवे रक्षायोग्ये स्थाने समागमनेन चावशिष्टानां धर्मकर्मादिविपरिवर्त्तनविलोपयोः सतोरपि केषांचिदंशानां तत्र स्थितेरनिवार्यत्वस्वाभाव्यात् ।

पृथ्वीमण्डलस्य पद्मत्वाख्यानं तत्र च भारतस्य दक्षिणपत्रत्वम्—

यथा यज्ञोपवीतसूत्रस्य नवत्यावर्त्तैः कल्पनं सर्वदा त्रैवर्णिकानां हृदयेषु भारतस्य नवत्यंशावच्छिन्नत्वस्मारणं संकेतयति, तथैव भारतीयानां साहित्ये, संस्कृतौ, अन्येषु व्यवहारेषु चेतरपुष्पापेक्षया कमलस्य विशिष्टः संमानोऽपि किञ्चिदीदृशमेव वस्तु सङ्केतयति । तथा हि—पद्मपुराण-मत्स्यपुराणादिषु भूमण्डलमिदं पद्मत्वेनाख्यातं वर्तते, यथा—

पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवाँस्ततः ।
सहस्रवर्णं विरजं भास्कराभं हिरण्मयम् ॥१॥
पद्मे हिरण्मये तस्मिन्नसृजद् भूरिवर्चसम् ।
स्रष्टारं सर्वलोकानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखम् ॥२॥
तच्च पद्मं पुराभूतं पृथिवीरूपमुत्तमम् ।
यत् पद्मं सा रसादेवी पृथिवी परिकथ्यते ॥३॥
एवं नारायणस्यार्थे मही पुष्करसम्भवा ।
प्रादुर्भावोऽप्ययं तस्मान्नाम्ना पुष्करसञ्ज्ञितः ॥४॥
–(पद्मपुराणे सृ० अ० ४०), (मत्स्य० अ० १६९) इति ।

पद्मं चेदं पुराणेषु चतुष्पत्रं निरूपितम् । यथा मार्कण्डेयपुराणे—

तदेतत्पार्थिवं पद्मं चतुष्पत्रं मयोदितम् ।
भद्राश्वभारताद्यानि पत्राण्यस्य चतुर्दिशम् ॥ इति ।

ब्राह्मपुराणेऽपि—भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा ।
पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादा शैलबाह्यतः ॥ इति ।

इत्थं चास्य भूमण्डलस्य चतुष्पत्रत्वे भद्राश्व-भारत-केतुमाल-उत्तर-कुरूणां पत्रभूतानां समानैरंशैर्विभक्तानामेकैकस्य नवत्यंशावच्छिन्नत्वमुपपद्यते । तदेतदुक्तं 'सूर्यसिद्धान्ते' भूगोलाध्याये—

भूवृत्तपादे पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता ।
भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा ॥१॥
याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी ।
पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता ॥२॥

उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता ।
भूवृत्तपादविवरास्ताश्चान्योन्यं प्रतिष्ठिताः ॥३॥
तासामुपरिगो याति विषुवस्थो दिवाकरः ।
न तासु विषुवच्छाया नाक्षस्योन्नतिरिष्यते ॥४॥ इति ।

तत्र च लङ्कासुमेरुप्रोतरेखाया भारतवर्षीयमध्यरेखात्वव्यवस्थानात् ततः प्राच्यां पञ्चचत्वारिंशदंशैः प्रतीच्यां च तावदंशैरवच्छिन्नस्य भूभागस्य भारतवर्षत्वं सिद्ध्यति । भारतवर्षात्प्राच्यां नवत्यंशं भद्राश्वं वर्षम् । तत उत्तरतस्तावदंशं कुरुवर्षम् । ततः पश्चात् तावदंशं केतुमालवर्षम् । एतानि भूपद्मस्य चतसृषु दिक्षु चत्वारि पत्राणि ।

मध्यरेखा पूर्णसीमाच—

भारतवर्षीया मध्यरेखा चोज्जयिनीस्था निगद्यते-इत्युक्तमेव पूर्वम् । 'उज्जयिनी' नगरी चेयं नवकलाधिकत्रयोविंशे (२३।९) उत्तरेऽक्षांशे स्थिता । 'ग्रीनविच' मध्यरेखापेक्षया त्रिचत्वारिंशत्कलाधिकपञ्चसप्ततिपरिमितात् पूर्वीयदेशान्तरांशादारभ्यते (७५।४३ पूर्वदेशान्तरे) । तेन ग्रीनविचमध्यरेखाभारतीयमध्यरेखयोः षट्सप्ततिरन्तरांशाः सिध्यन्ति । अन्तरांशेषु पञ्चचत्वारिंशदंशैर्हीनेषु ग्रीनविचतः एकत्रिंशे पूर्वीयदेशान्तरांशे नीलनदीसागरसंगमोपलक्षिते भारतवर्षस्य पश्चिमा सीमेति प्रतीमः । एवं भारतीयमध्यरेखातः प्राच्यां पञ्चचत्वारिंशदंशाः 'फारमोसा' द्वीपोपलाक्षिते प्रशान्तसागरे पर्याप्नुवन्तीत्येष प्रशान्तसागरः पूर्वा सीमा संपद्यते—इति 'इन्द्रविजय' ग्रन्थे विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनमहाभागाः प्राहुः । अधिकं तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

नवखण्डमण्डितं पूर्वभारतम्—

भारतवर्षस्य च यानि खण्डानि पर्यकल्प्यन्त, तानि ब्राह्मस्य सप्तदशे, मार्कण्डेयस्य चतुःपञ्चाशे, मात्स्यस्य च चतुर्दशाधिकशततमे नव परिगणितानि । तथा हि—

उत्तरेण समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणे ।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥१॥
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः, कशेरुमां,स्ताम्रपर्णो, गभस्तिमान् ॥२॥

नागद्वीपस्तथा सौम्यो, गान्धर्वस्त्वथ, वारुणः ।
अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥३॥ इति ।

स्कन्दपुराणस्य माहेश्वरखण्डस्योनचत्वारिंशे (३९) अध्यायेऽप्युक्तम्—

इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रद्वीपो गभस्तिमान् ।
नागः सौम्यश्च गान्धर्वो वरुणश्च कुमारिका ॥ इति ।

भारतीयानां खण्डानामेषामद्यत्वे प्रचलितभाषायां नामादीनि—

सं०	नामानि	पर्यायाः	भाषानामानि	विदेशभाषानामानि
१	इन्द्रद्वीपः	इन्द्रद्युम्नः	इन्द्रमन	अंडमन
२	नागद्वीपः		निकोवार	नीकोवर
३	सौम्यः	सोमत्रा	सुमात्रा	जवद्वीपः–बलिद्वीपः= जावा, वाली, सोमाट्रा
४	गान्धर्वः		फिलिपायिनद्वीपसंघ,	लुम्बक सुम्बाफ्लोटीन
५	वारुणः		बोर्नियो	ब्रूनाई=ब्रूणी
६	कशेरुमान्	कसेरुः	सेलेवीस	
७	गभस्तिमान्		मलूका	
८	ताम्रपर्णः	ताम्रपर्णी (सिंहलः)	टापूरोवेन, सीलोन	सीलोन,
९	कुमारिका	कुमारी	भारत (हिन्दुस्तान)	इण्डिया

पश्चिमस्य भारतस्य भागाः—

इत्थमेते केवलं भारताङ्गभूता पूर्वभागभवा एव देशाः प्रकीर्त्तिताः । पश्चिमदिग्भवास्तु भारतीयाः प्रदेशाः अधुना कीर्त्यन्ते । ते चैते 'सिन्धु' नदं मर्यादीकृत्य, ततः पश्चिमस्था भारतीयाः प्रदेशाः पौराणिके भुवनकोशे निरूपिताः सन्ति । प्रकारान्तरेण भारतवर्षीयावान्तरदेशपरिगणनायामुदीच्यदेशतयाऽपि गान्धर-मद्र-पारद-पह्लव-कम्बोज-शक-यवनादिदेशानामुल्लेखो विद्यते । यथा तथा वा भवतु, पृथग्राष्ट्रत्वेनाधुना भासमानानाममीषां भारतीयत्वं तु सर्वथा स्फुटम् । वराहमिहिरस्य 'बृहत्संहिताया'मपि "भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभाजिता देशाः" (१४।१) इति प्रतिज्ञाय, पश्चिमायां हैदय-पारद-शकदेशानाम्, पश्चिमोत्तरस्यां च तुखार-मद्रादिदेशानां परिसंख्यानमुपलभ्यते । तेन तत्कालेऽपि

देशानाममीषां भारतीयत्वं सुप्रसिद्धमिति गम्यते । अथ तेषां प्रत्येकं विशेषनिर्देशः—

(१) गान्धारः, (२) मद्रश्च—'अफगानिस्तान' नाम्नाऽऽख्यातः सम्पूर्णो देशः पुरात्वे 'गान्धार'शब्देन, सम्पूर्ण 'ईरान'देशश्च पुरात्वे 'मद्र'शब्देन व्यवहृतावास्ताम् । इत्थमेतत् पश्चिमं भारतवर्षं गान्धार-मद्राभ्यां द्वेधा विभक्तं द्रष्टव्यम् । गान्धारमद्रौ चैतौ प्रत्येकमपि द्वेधा विभक्तावास्ताम् । तत्र—'गान्धाराः' 'कन्दहार' नगरोपलक्षिताः सिन्धोः पूर्वतः पश्चिमतश्च प्रसिद्धाः, श्रीरामभ्रातुर्भरतस्य पुत्राभ्यां तक्षकपुष्कराभ्यां तक्षशिलां, पुष्करावतीं च राजधानीं पृथगधितिष्ठद्भ्यां स्वस्वराष्ट्रतयामीषां गान्धाराणां द्वेधा विभज्यमानत्वात् । तथा चाहुः—

काबुलतोऽनतिदूरे वायव्ये वामियानाख्यः ।
प्रान्तोऽस्ति तत्र पूर्वं राजा लोकाश्च वैदिका अभवन् ॥१॥
ईरानेऽपि तथाऽऽसीत्पुरा युगे पार्सिपोलिसेत्याख्या ।
पारस्यपुरी या यां विदुरद्यत्वे त्विस्तखरनाम्ना ॥२॥
प्राक्तनपारस्यलिपिप्रोल्लिखितास्तत्र ये शिलालेखाः ।
तेभ्यस्तत्रत्यानां भारतवर्षार्यसंस्रवोऽधिगतः ॥३॥

इति ('इन्द्रविजये' —पृ० ४३)

अथोत्तरमद्राः, दक्षिणमद्राः—इत्येवं मद्रदेशस्यापि द्वैविध्यं प्रसिद्धम् । तथा च द्विधा गान्धाराः, द्विधा च मद्राः-इत्येवमेते चत्वारोऽपि भौगोलिकाः विभागाः भारतीयराजशासनाधीनतया भारतीया इति सुनिश्चितम् ।

(३) पारदाः—गान्धार-मद्रयोरेव जनताविभागनिबन्धनाः पुनरन्ये पञ्च विभागा अभूवन्— १—पारदाः, २—पह्लवाः, ३-कम्बोजाः, ४—शकाः, ५—यवनाः—इति । ते च पञ्च गणाः सिन्धोः पश्चिमतो राज्यं कुर्वन्ति स्म, ये हि-'अनु'—वंश्याः, 'द्रुह्यु' वंश्या वा चन्द्रवंशीयाः क्षत्रियापसदाः सम्राजं हैहयमनुवर्त्तन्ते स्म । हैहयकुलशत्रुः सूर्यवंशीयो महाराजः सगरः स्वपितृद्वेषिणं हैहयराजं विनिर्जित्य चक्रवर्त्तित्वं लेभे । स चामीषां हैहयानुवर्त्तिनां पह्लवादीनां पराजयचिह्नानि कृत्वा स्वधर्मसमाजाद् बहिष्कृतवान् । वृत्तान्तोऽयं 'ब्रह्माण्डपुराणा'-दिषु विस्तरेण वर्णितः । तत्रत्योऽयं सारसंक्षेपः—

हैहयैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्धं द्विजोत्तमाः ?
यवनाः पारदाश्चैव काम्बोजाः पह्लवास्तथा ॥

धर्मं जघान तेषां च वेषानन्यांश्चकार ह ।
सर्वे ते क्षत्रिया विप्रा ! धर्मस्तेषां निराकृतः ॥ इत्यादि ।

सर्वेऽप्येते क्षत्रियापसदा भारतीयार्यधर्माद् बहिष्कृताः कालेन 'कैलडिया'-निवासि'कालकेया'सुरधर्मं दीक्षिता भूत्वा क्रमेणासुराणां वेषभूषां तदीयां भाषां चागृह्णन् । तेषु केचनात्मनो धनुर्वीरत्वं प्रख्यापयन्तः 'पारदाः' इत्यात्मनो राजोपाधिं जगृहुः । 'पारदा'शब्दस्यासुरभाषायां धनुर्धरार्थत्वात् । उत्तरकाले ते म्लेच्छभाषया 'पार्थिवाः' 'पार्थियाः' इत्युच्यन्ते स्म । तेषां च निवासप्रदेशः काश्यपीयसागराद् दक्षिणपूर्वदिशि 'उत्तरमद्रो'ऽभवत् । 'उत्तरमद्र'-स्त्विदानीं 'खुरासान' देश उच्यते । सोऽयं पूर्वकाले 'मेडिया' शब्देनापि व्यवहृतः ।

(४) **पह्लवाः**—अन्ये केचन महाबलिष्ठार्थकं 'पह्लवान्' (पहलवान्) इत्यासुरभाषाशब्दं स्वोपाधिं जगृहुः, ते 'पह्लवाः' इति प्रासिद्ध्यन् । तेषाम् 'इस्फहान'नगरोपलक्षितो दक्षिणमद्रप्रान्तो निवासभूमिः । पारदा एव तु पह्लवा न, 'मार्कण्डेयपुराणे' (५४ अ०) तेषां भेदेनाख्यानात्, तथाहि—

बाह्लीका वाटधानाश्च पह्लवाश्चर्मखण्डिकाः ।
गान्धारा यवनाश्चैव पारदा हारभूषिकाः ।
कम्बोजा दरदाश्चैव काश्मीरानुगुणास्तथा ॥१॥ इति ।

पारसीकानाम् 'अवेस्ता' ग्रन्थस्य व्याख्या 'पह्लवी' भाषायामासीत्, तद्ग्रन्थानुयायिनां चाग्निपूजकानां तेषां पुरात्वे चन्द्रवंशीयक्षत्रियत्वानुमानेऽपि 'पह्लव'-संज्ञाप्रसिद्धजातिभुक्तत्वं कालेनाभूत् ।

(५) **कम्बोजाः**—"कामभोजाः=यथेच्छभोगप्रवणाः, सर्वस्वतन्त्रा वयम्" इत्यात्मानं प्रख्यापयन्तोऽपरे कालेन काम्भोजाः काम्बोजाश्चाभूवन् । पर्यन्ते च 'कम्बोडियाः' इत्याख्याताः । ते च 'निषध' पर्वताद् दक्षिणस्था अपि भारतीया एवासन्, "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते" इति व्याकरणमहाभाष्योक्त्या त्रियानामपि संस्कृतभाषाभाषित्वेनार्यत्वोपगमात् । भारतात् पूर्वस्यां भवाः बोडिया'स्तु भिन्ना एव स्युः ।

(६) **शकाः**—अथ "शक्ताः=समर्था वयम्" इत्यावेदयन्तः शका अभवन् । शका उत्तरयुगे 'स्कीथिया' नाम्ना ख्याता अभूवन् । कदाचिदेते पूर्वभारतेऽपि

आगत्य राज्यं कुर्वाणा उज्जयिनीमहाराजेन विक्रमादित्येन परा
तेषां निवासप्रान्तविशेषः 'शाकद्वीपः' । तेषु विद्यावृत्तयो ये ब्राह्मणास्ते
ख्याताः । एतैर्वासितत्वादेव विहारप्रान्तस्य कश्चन भागो 'मगधः' इत्युच्यते ।

(७) **यवनाः**—ये खल्वेतेषां सर्वधर्मिणां मिश्रणामिश्रणाभ्यां प्रतीत
यवनाः । ते सम्प्रति 'यहूदिया' इत्याख्यायन्ते । तेषां 'यहूदिया' नाम्नाख्याता नग
चापि तथोच्यते । तां पाश्चात्त्या अपभ्रंशाद् 'यूडिया' शब्देनाहुः । तुरुष्कास्तु
तां 'वैतूलहम' इति ब्रुवते । तेषां प्रधानभूतो देशः 'फिलिस्तान' (पैलेस्टाइन)
इति । वेदवर्णितानां पणीनां निवासः 'पणिस्तानम्', तस्यैवापभ्रंशः 'फिलिस्तानः'
इति ।

ग्रीकजातीया अपि 'यवना' उच्यन्ते । तत्र न विरोधः । द्विधा हि यवनाः
स्युः । किलात–त्रैतन–शैलाभ–यवनाख्यया संस्कृतशास्त्रोक्तानां कैल्ट-ट्यूटन-स्लाव-
ीकनामभिः पाश्चात्यभाषाशब्दैः प्रसिद्धाः 'स्वर्णर'जातिविशेषा एके यवनाः, ते
काः' । अपरे पुनः पल्लवपारदादिसंज्ञया पूर्वमुक्ताः क्षत्रिय,पसदानां भारतीयानां
'यहूदिया' संज्ञाः । अन्यथाऽप्ययं शब्दः समर्थ्यते, तथा हि—हैहयस,साम्राज्य-
पूर्वोक्ताः पञ्च गणाः सगरसाम्राज्यकाले, पूर्वभारतादस्मान्निर्वासिता
असुरा अभूवन् । तेष्वेके यवना एव क्रोधादार्यैर्नित्यं विद्विषन्तः
ोद्धुमुद्यताः सन्तो युद्धधीत्वात् कालेन युद्धधियोऽपभ्रंशाद् म्लेच्छैः
न व्यपदिष्टा व्यवहारप्राचुर्येण च 'यहूदी' संज्ञया प्रसिद्धा अभवन् ।
ब्दोऽयं मुसलमानजातौ तु भ्रान्त्या प्रयुज्यते,मुसलमानानां चतुर्दश-
ीनतया, पुराणनिर्माणकालस्य च चतुःसहस्राब्द्या, अप्यधिकप्राचीन-
वनकोशे मुसलमानाभिप्रायेण 'यवन'शब्दप्रयोगासंभवात् ।
ज-तिहामा-नेज्द-ऐमामा-इत्येवं पञ्चधा विभक्तस्यारबदेशस्य
ो यावान् प्रदेशो 'यमन' शब्देन प्रतिपन्नः, स एव भारतीयैः-
ालेनासौ सङ्कुचित इति त्वन्यदेतत् । तदेवं सिद्धे भारत-
ान्तसागर–लोहितसागरपर्यन्ते । तच्चोक्तं मत्स्य-मार्कण्डे-

सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरम् ।
यस्यान्ते पश्चिमे यवनास्तथा ॥
इति (मा…

किरातचीन-यवनादीनामपि भारतीयत्वम्—

इत्थं भारतवर्षस्य परिमाणनिश्चये जाते काश्मीराणां तु कथैव का ?, अधुना चीनदेशाधीनतया प्रथितानामपि बहूनां प्रदेशानां 'शक्तिसंगमतन्त्र'-प्रभृतिषु भारतीयत्वं सुस्पष्टं निर्णेतुं शक्यम्। आसीद् हि कदाचिच्चीनदेशः क्षत्रियैर्वासितो ब्राह्मणादीनां सर्ववर्णानामावासभूः। तत्र चेमानि प्रमाणान्युदाह्रियन्ते—

क्षत्रियावासत्वे प्रमाणम्—

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥४३॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः कम्बोजा यवनाः शकाः।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥४४॥
मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः।
म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥४५॥
इति (मनु० अ० १०)।

ब्राह्मणावासत्वे प्रमाणम्—

बैडालव्रतिदुर्वृत्तदम्भिदेवलकादयः।
कृतघ्ना नास्तिकाश्चैव म्लेच्छदेशनिवासिनः ॥१॥
त्रिशङ्कुबर्बरौड्रान्ध्रटङ्कद्रविडकोङ्कणाः।
कर्णाटाश्च कलिङ्गाश्च चीनाः श्राद्धेषु निन्दिताः ॥२॥ इति।
—(श्राद्धप्रक्रियाकौमुद्यां मत्स्यपुराणवचनम्)।

त्रिशङ्कून् बर्बरानन्ध्रान् चीनद्रविडकोङ्कणान्।
कर्णाटकांस्तथाभीरान् कलिङ्गांश्च विवर्जयेत् ॥ इति।
—(हेमाद्रौ मत्स्यपुराणवचनम्)।

अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च सौराष्ट्रान् गुर्जरांस्तथा।
आभीरान् कोङ्कणांश्चैव द्राविडान् दाक्षिणायनान् ॥
आवन्त्यान् मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत्। इति।
—(हेमाद्रौ सौरपुराणवचनम्)।

अत्र श्लोकेषु चीनानां श्राद्धे निषेधः प्राप्तौ सत्यामेव । प्राप्तिश्च ब्राह्मणत्वेन । सा चाचारादिहीनत्वेन निन्दितत्वान्निषिध्यते । अत एव हेमाद्रावुपसंहारश्लोके "ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेद्" इति ब्राह्मणनाम्नोपसंहारपादः ।

भारतस्य विषये मिथ्याविप्रलापः—

इत्थं हन्त ! अनेकाभ्यः शताब्दीभ्यो हस्तपादं संकोचयता भारतेनानेके स्वकीयाः प्रान्ताः प्रदेशाश्चापहारिताः । विश्वशान्तिप्रवणतया, राष्ट्रकण्टकोद्धरणोपेक्षया च सदवः दुर्वृत्तराष्ट्राणां यत्र मनो वर्धितं, तत्र समुचितनैतिकताप्रसाराभावेन शासन–समाजसंचालनादिषु प्राधान्यमालम्बमानानां स्वयंभूनेतृणां च यथेष्टमतप्रवर्त्तनेऽपि औदासीन्यमाचरितम् । तस्येदमेवानिवार्यं फलमभूद् यत्—भारतीया एव भारतमधः पातयितुं प्रवर्त्तन्ते । ते हि स्वार्थान्धैर्विदेशीयैर्विकृतेनैवेतिहासेन भूगोलेन च प्रभावितमस्तिष्कास्तत्परिधेर्बहिर्नैपदपि चिन्तयितुं प्रयस्यन्ति । वैदेशिकेषु यद् येन लिखितं तदेव तेषां ब्रह्मवाक्यम् । वैदेशिकानां तदनुयायिनां च केषांचिद् भारतीयानामयं दृढमूलः सिद्धान्तोऽस्ति यद्—भारते या आर्यजातिरधुना निवसति सा मध्यैशियातः, मङ्गोलियातः, साइवेरियातः, यद्वा–अन्यतः कुतश्चिदागत्य सिन्धोर्नदस्य तीरेषु निवासमकरोत् । तस्या एका शाखा यूरोपदेशेऽपि गता । इंग्लैण्डादिदेशेषु वसन्तस्तस्या एव जातेर्वंशधराः । भारतागमनसमये आर्या अर्धसभ्या वा आरण्यका एवासन् । ते पशुपालनपरा विज्ञानशून्याः, पाशवचर्मनिवसनाः, अपक्वमांसाद्यशनास्तमः-प्रायास्तदानीमासन् । क्रमशः कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादिनिपुणाः सन्तः सभ्या अभूवन् । सभासमितिसंचालन–शासनादिष्वप्यभिज्ञाः सैन्यसंघटनादिकं विधायात्रत्यान् आदिवासिनो विजित्य भारतमात्मसात् कृतवन्तः स्वं च राज्यं प्रावर्त्तयन् इति ।

तानेतान् विप्रतिमतीन् प्रति ब्रूमहे—केवलं कपोलकल्पनया जल्पनेनैव न वस्तुतत्त्वमधिगन्तुं शक्यम्, प्रमाणानिर्देशात् । कस्यापि विवादास्पदविषयस्य निर्णयार्थं त्रीणि प्रमाणानि विशेषतः परिगृह्यन्ते—लिखितं, भुक्तिः, साक्षिणश्च । तदुक्तं महर्षिणा याज्ञवल्क्येन—"प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम्" (या० स्मृ० २।२।२२) इति । अर्थात्—निर्णेयविषयको लेखः, तद्विषयस्य साक्षी (साक्षाद्द्रष्टा), तस्य भुक्तिश्च इति त्रयं विवादास्पदस्य वस्तुनो

निर्णयायोपयुज्यते-इति । अमीषां प्रमाणानां परीक्षा प्रस्तुतविषये व्युत्क्रमेण निर्दिश्यते, तत्र—

(१) भुक्तिः—

उपभोगः, अधिकारः, स्वामित्वम्-इत्यादिशब्दैर्बोधितं तत्त्वमेव 'भुक्तिः' इत्युच्यते । सा च भुक्तिरियदनित्यमस्थायि च तथ्यं विद्यते यत्—क्रान्तिभिर्विप्लवैः परिवर्त्तनैश्च केषांचिदपि राज्य-राष्ट्र-देश-महादेशप्रभृतीनां सीमाबन्धः स्थिर इति विषये कस्यापि देशस्येतिहासे किमपि प्रमाणमुपस्थापयितुं न शक्यते । उदाहरणार्थमस्माकमियं भारतभूमिरेव विलोकनीया ! कियन्तीह परिवर्त्तनान्यभूवन् ? क्व सन्त्यधुना प्राचीनाः सीमाः ? क्व चास्माभिरेव साक्षाद् दृष्टानि विभिन्नानि शतशोराज्यानि ? हन्त ! पूर्वापरपाकिस्ताननिर्माणेन देशस्य स्वरूपमेव विपरिवर्तितम् । तिब्बतदेशस्य घटना तु सर्वथैव नवीना । भारतेन देशात्तस्मात् सेनासंनिवेशमपनीय चीनदेशाच्च तस्य स्वतन्त्रताया अस्तित्ववचनं गृहीत्वा या आशा प्राकाश्यत, तस्याः परिणामः कतिपयदिनानामनन्तरमेव प्रत्यक्षतामुपगतः ।

देशानां का कथा ? ग्रामनगरादीनामपि कीदृक् परिवर्त्तनं भवतीति विषयो 'यत्र प्रकृष्टो यागा भवन्ति स्म, तस्य 'प्रयागस्य' 'इलाहाबाद'रूपं, यत्र भगवतः श्रीकृष्णस्याविर्भावोऽभवत्, तस्य मथुराया 'मुत्रा'रूपं, या च भगवतः श्रीरामस्य लीलाभूमिः, तस्या अयोध्यायाः 'फैजाबाद' रूपं विलोक्य ज्ञातुं शक्यते । अद्य क्वास्ते षट्शतसंख्याकानां देशीयराज्यानां तदस्तित्वम् ? क्वास्ति चाद्य ब्रिटिशशासनकालिकं प्रान्तानामस्तित्वम् ? अयं हि सामयिकानां परिवर्त्तनानां स्वाभाविकः परिणामः, यदनुसारेण प्राचीनो विषयः परिवर्तितो भूत्वा नूतनं रूपं परिगृह्णाति । मनुष्याणां संस्कृतिः, जीवनयापनपद्धतिः, विचारादयोऽपि च सर्वथा, आंशिकरूपेण वा विपरिवर्त्तिता भवन्ति । सत्येवमद्यत्वे तां 'भुक्तिं' प्रमाणत्वेनोपस्थापयितुं कः साहसं कुर्याद्, यस्याः किमपि व्यवस्थितं स्वरूपमेव नास्ति ।

(२) साक्षी—

कस्यचिद् वृत्तस्य वृत्तस्य साक्षाद् द्रष्टा, योग्येऽवसरे च तस्य यथार्थं वक्ता च ज्ञः 'साक्षी' इत्युच्यते । येन ह्यार्याणां कुतश्चिद् भारताद्बहिः प्रदेशादागमनं, तथा तेषां

'सिन्धु' नद्यास्तीरेऽन्यत्र च निवसनं साक्षात्कृतं भवेत्, स एव साक्षी भवितुं शक्नोति, परन्तु कोऽस्ति स सहस्राधिकवर्षदीर्घजीवी महामानवो महापुरुषो वा यः सत्यं साक्ष्यं कर्त्तुं प्रभवेद् यद्—"अहं स्वनेत्राभ्यामार्यजातिं विदेशादागच्छन्तीं, सिन्धु-नदीतीरेऽन्यत्र वा वसन्तीं चापश्यम्" इति।

विश्वस्यास्य रचनायाः प्रसङ्गे—विश्वमिदं कुत आगतं कथं च प्रादुर्भूतम्? इति प्रश्ने समुपस्थिते सति तदुत्तरं सुन्दरतमैः शब्दैर्भगवता 'ऋग्वेदेन' समुपास्थाप्यत, तद्यथा—

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेऽनाथाः को वेद यत आवभूव ॥ इति (ऋ०)

अर्थात्—अमुं विषयं कः सम्यक्तया जानाति, को वा वक्तुं शक्नोति यद्—इयं सृष्टिः कुतः समुत्पन्ना, कथं वा समुत्पन्ना? इति। 'देवा इत्थं वक्तुं शक्नुवन्ति' इति कथनमपि नोचितम्, यतो हि देवादयः सर्वे सृष्टेः पश्चात्कालिकाः, इति तेऽप्येतत्प्रतिपादने सर्वथाऽसमर्थाः। साक्षिणमात्मानं मन्यमानानां कृते विषयोऽय-मित्थमुपस्थापयितुं शक्यः—"भोः! भारतस्य स्वतन्त्रतायाः समये या घटना घटिताः, ता अधुनापि तरुणायन्ते। तासां साक्षात्कर्त्तारः साक्षिणोऽवश्यमेव यथार्थं वक्तुं प्रभवन्ति। मनागमूनेव विषयान् विचारयेयुर्यद्—यदा भारतस्य पूर्वं पश्चिमं च कंचन भागमुच्छिद्य विच्छिद्य च पूर्वपाकिस्तानः, पश्चिमपाकिस्तानश्च निर्मितोऽ-भूत्, तदा दुर्दान्तिदानवैर्दलिताश्चीत्कुर्वन्तः क्रन्दन्तश्चार्यमानवा अस्माकं राष्ट्रगीत-स्यैकस्य वाक्यस्यादिभागे वर्णितात् पञ्चनदात् सिन्धोश्च, तथाऽन्तभागे वर्णिताद् वङ्गाच्च भारतस्यान्यान्यप्रान्तेषु शरणार्थित्वमुपागता न्युषिताश्च, ते किं विदेशीया आसन्? भाषा-वेष-भोजनप्रभृतिषु भेदसत्त्वेऽपि किं ते स्वानार्येभ्यः पृथग्वा, अभारतीयान्वा जानन्ति स्म? अन्येऽपि इहत्याः किं तानभारतीयान् मन्यन्ते स्म? नहि, नहि। एवं सति कस्तान् इह वस्तुमन्वज्ञास्यत्, को वा कोटिशोऽर्बुदशश्च मुद्राणां तदर्थं व्ययमकरिष्यत्? हंहो! राष्ट्रे यदा क्रान्तिर्भवति, किंचिद्वा महत्परि-वर्त्तनं भवति, तदेदृश्येव परिस्थितिर्भवति।

कस्याश्चित्क्रान्तेः परिवर्त्तनस्य वाऽन्ते शीतादिवाधाभिः परिक्लिश्यमानानां शरणार्थिनां नराणामाक्रन्दनस्य मार्मिक्या भाषया कृतं वर्णनं वेदेऽपि समुपलभ्यते,

तदपीहान्वयनीयम् । तथा च मन्त्रः—

निष्ट्वक्त्रासश्चिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव ।
विभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ।। इति (निरुक्ते, उपोद्घाते)

भारतवासिन्याः पारसीकजातेः 'ईरान'देशादागमनमप्युपर्युक्तविषयसमर्थनार्थमुपस्थापयितुं शक्यते । किन्तु तादृशानेकविषयोपन्यासे प्रसक्तानुप्रसक्तिः स्यादिति ।

(३) लेखः —

कतिपयसहस्रवर्षव्यत्ययेन लिखितप्रमाणस्याप्यसम्भवात् तृतीयमपि प्रमाणं नोपस्थापयितुं शक्यमिति सर्वथा अप्रामाणिकस्तेषामार्यजातिविषयकः सिद्धान्तः ।

जम्बूकाश्मीरराज्यस्य स्वातन्त्र्यानन्तरं परिस्थितिः ।

इत्थञ्च सर्वथौचित्यव्यतिक्रमव्यतिकरपरिकरे सातत्येन सत्यपि भारतस्वातन्त्र्यानन्तरं जम्बूकाश्मीरराज्यस्य भारते विलयः १९४७ खिृष्टाब्दे जम्बूकाश्मीरराज्यस्य प्रजानां शासकानां च सम्मत्याऽभूत् ।

जम्बूकाश्मीरविलयानन्तरमेव १९५१ खिृष्टाब्दस्य सितम्बरमासे संविधानसभायाः वयस्कमतगणना गणनायकैः समपादि, प्रापादिषत च मतगणनयाऽनुमतानां पञ्चसप्तति (७५) सदस्यानां विभिन्नानि मण्डलानि जम्बू-काश्मीर-लद्दाखप्रदेशेषु ।

राज्यसंविधानस्य तृतीयधारानुसारेण जम्बू-काश्मीरराज्यं भारतस्याविभाज्यमङ्गमित्युद्घोषितं भारतसर्वकारेण । ३१-१०-१९५४ दिनांके संविधानसभया च १९४७ खिृष्टाब्दे कृतस्य विलयस्यानुमोदनं कृतम् । मूलसिद्धान्तसमितेर्मौलिकाधिकारसमितेश्चानुकूलं प्रतिवेदनमपि स्वीकृतं, तदैव । सर्वमेतदङ्गीकुर्वतां राष्ट्रपतिमहोदयानामादेशश्च प्रसारितः । २६-१-१९५७ दिनांके हर्षातिशय्यसमाप्लाविते समाजे संविधानमेनच्च कार्यान्वितमभूदत्र राज्ये ।

संविधानस्य कार्यान्वयनानन्तरमित्थं वयस्कमताधिकारमाधृत्य त्रिधा (त्रिवारं) मतगणना सम्पन्ना । तत्र च योऽयं मतगणनया जननिर्णयः प्रकाशमासादयत् तेन नैतदप्रत्यक्षं भवति यदयं विलयो भारते सर्वसम्मतो न वा ।

राज्येऽस्मिन् सांस्कृतिकमैक्यं त्रिधा विभक्तमिव प्रतिभाति । जम्बूपरिसरीया संस्कृतिः, लद्दाखपरिसरीया संस्कृतिः, काश्मीरोपत्यकापरिसरीया संस्कृतिश्च । राज्ये यद्यपि प्रधानतया उर्दूभाषाया एव प्रचारो वर्त्तते तथापि

संविधानस्य पञ्चचत्वारिंशदधिकैकशततममनुच्छेदमनुसृत्य राज्यशासनकार्यमाङ्ग्लभाषयैव सम्पाद्यते । संविधानस्य षष्ठे परिशिष्टे काश्मीरी, डोगरी, बाल्ती (पाली), दरद, पञ्जाबी, पर्वतीया, लद्दाखी इति नामभिः ख्यातानां भाषाणां क्षेत्रीयभाषारूपेण मान्यतापि दत्तास्ति ।

जनसंख्या—

जनसंख्याविषये निम्नोक्तक्रमेण वृद्धिरधिगतास्ति जम्बू-काश्मीरराज्येन । १९४१ खिृष्टाब्दे सम्पादितायां जनगणनायामासीद् जनसंख्या (१९३१ खिृष्टाब्दकृतजनगणनापेक्षया) १०. ०३ प्रतिशतं वृद्धिमधिगता । १९६०—६१ खिृष्टाब्दे भारतसर्वकारेण कारितायां जनगणनायामानुमानिकी जनसंख्या २१. ०५ प्रतिशतं विंशतिवर्षेषु वृद्धिं गताऽऽसीत् । तदनुसारं च दशवर्षेषु १०. ५२ प्रतिशतं वृद्धिं प्राप्ता जनसंख्या वृद्धिपरम्परां न विरुणद्धि प्रत्युत पुष्णात्येव ।

शिक्षा—

राज्ये समाजसेवासु साम्प्रतम् 'शिक्षा' एव प्राधान्यमावहति । शिक्षाविषये च जम्बूकाश्मीरराज्येन स्वातन्त्र्यानन्तरं कतिपयेष्वेव वर्षेषु महत्परिवर्तनं समपादि । १९४० खिृष्टाब्दं यावत् शिक्षितानां संख्या ६.६ प्रतिशतमासीदत्र राज्ये । परं पश्चाद् भारतराष्ट्रेणैतादृशे राष्ट्रीयमहत्त्वास्पदे विभागे प्रधानमवधानमाधाय बहूनि धनानि व्ययितानि । निर्द्धनप्रजाभ्यश्च प्रारम्भिकशिक्षामारभ्य विश्वविद्यालयीयशिक्षां यावत् निःशुल्कमध्यापनं प्रायुज्यत । स्वातन्त्र्यावाप्त्यनन्तरं भारतसाहाय्यात् प्राग्व्ययितधनराशेः पञ्चदशधाधिकं द्रव्यराशिं व्ययते राज्यं तत्र । एवं च १९६१ खिृष्टाब्दं यावत् जम्बू-काश्मीरयोः प्रदेशयोः शिक्षितानां संख्या १०. ६ प्रतिशतमभूत् । तदनन्तरं चाद्यपर्यन्तं (१९६५ खिृष्टाब्दं यावत्) शिक्षितानां स्थितिर्निम्ननिर्दिष्टाऽस्ति ।

जम्बूप्रमण्डले	११. ९० प्रतिशतम्	काश्मीर प्रमण्डले	६. ६३ प्रतिशतम्
जम्बू मण्डले—१८. ६	,,	श्रीनगरमण्डले—१६. ९७	,,
जम्बूनगरे—४४. ८	,,	श्रीनगरे–२३. ८४	,,

अनन्तनाग–वरमूला-लद्दाख-पूंछमण्डलेषु-७. ३६ तः ७. ७६ प्रतिशतम् ।

इत्थं चानुमीयते यद् वर्तमानपञ्चवर्षीययोजनायां शिक्षा राज्येऽस्मिन्नाशंसनीयां प्रगतिमाप्स्यते । यतो हि पुरःप्रदर्श्यमानमानतालिकाभिरेवाभिव्यज्यते प्रगतिक्रमः । प्रवर्त्तमानयोजनायां च विशिष्यावधानमप्याधायि विधायकैः ।

स्वातन्त्र्यानन्तरं जम्बू-काश्मीरराज्यस्य शिक्षाविकासक्रमतालिका ।

	प्रारम्भिकशिक्षासंस्थाः			अधीयानाः प्रजाः		
वर्षे	वालानां कृते	वालिकानां कृते	संकलनम्	वालानां संख्या	वालिकानां संख्या	संकलनम्
१	२	३	४	५	६	७
१९४८–४९	९७५	२१५	११९०	५३७२०	११५८९	६५३०९
१९४९–५०	९७५	२०७	११८२	५३७९०	७७४५	६१५३५
१९५०–५१	९४०	१७५	१११५	५६७२५	६७७६	६३५०१
१९५१–५२	८७३	१७७	१०५०	५६८०८	८२६४	६५०७२
१९५२–५३	८५६	१७६	१०३२	५२४६२	६८६१	५९३२३
१९५३-५४	१०६४	१७५	१२३९	५९३७२	४६७९	६४०५१
१९५४-५५	१२८१	२०९	१४९०	६५४५४	८२००	७३६५४
१९५५-५६	१२९४	२४७	१५४१	६९१४६	१०८३६	७९९८२
१९५६-५७	१५०४	२९९	१८०३	७५८१८	१३७००	८९५१८
१९५७-५८	१९०४	३४८	२२५२	१००५१२	१६२५८	११६७७०
१९५८–५९	२१२९	४१३	२५४२	१०६७८१	१८७४८	१२५५२१
१९५९–६०	२२२९	५१४	२७४३	१०९३९५	३०६६९	१४००६४
१९६०–६१	२३१४	५४५	२८५९	१६५०००	४५०००	२१००००
१९६१–६२	२७०२	६९०	३३९२	१८३०००	५२०००	२३५०००
१९६२–६३	२८५७	७३०	३५८६	१९२०००	५८०००	२५००००
१९६३-६४	३०४३	८२३	३८६६	२०६०००	६२०००	२६८०००
१९६४-६५	३२६३	१००४	४२६७	२२७०००	७१०००	२९८०००

स्वातन्त्र्यानन्तरं जम्बू-काश्मीरराज्यस्य शिक्षाविकासक्रमतालिका ।

	माध्यमिकशिक्षासंस्थाः			अधीयानाः प्रजाः		
वर्षे	वालानां कृते	वालिकानां कृते	संकलनम्	वालानां संख्या	वालिकानां संख्या	संकलनम्
१	२	३				
१९४८–४९	१०३	४९	१५२	२०२५२	६६३४	२६८८६
१९४९–५०	१०३	३८	१४१	२२५३५	६४४६	२८९८१
१९५०–५१	१०२	४४	१४६	२५४४७	७४०७	३२८५४
१९५१–५२	१२२	३६	१५८	२८६६५	८०७२	३६७३७
१९५२–५३	१२९	३५	१६४	२२६३९	७२८०	२९९१९
१९५३–५४	१५४	१५	१६९	२४७६०	४१४६	२८९०६
१९५४–५५	२०१	३१	२३२	३०६९१	५९५१	३६६४२
१९५५–५६	१९७	३४	२३१	३७९५२	५२४८	४३२००
१९५६–५७	२२५	३५	२६०	३७५००	५८८४	४३३८४
१९५७–५८	२००	४६	२४६	३३३७४	७४५३	४०८२७
१९५८–५९	२२९	४६	२७५	३६६६०	७७७३	४४४३३
१९५९–६०	३७३	६८	४४१	३७४१२	११३४०	४८७५२
१९६०–६१	४६१	७२	५३३	४८०००	१२०००	६००००
१९६१–६२	६४६	१४३	७८९	५२०००	१६५००	६८५००
१९६२–६३	६८५	१८७	८७२	५६०००	१७०००	७३०००
१९६३–६४	६८५	१८७	८७२	६१०००	२००००	८१०००
१९६४–६५	७५५	२२२	९७७	६६०००	२२०००	८८०००

स्वातन्त्र्यानन्तरं जम्बू-काश्मीरराज्यस्य

उच्चतरमाध्यमिकसंस्थाः				
वर्षे	वालानां कृते	वालिकानां कृते	संकलनम्	वाला संख
१	२	३	४	५
१९४८–४९	४४	८	५२	
१९५२–५३	५२	७	५९	१४०[illegible]
१९५५–५६	७६	२१	९७	१९७४[illegible]
१९६१–६२	२५७	४६	३०३	३४७१[illegible]
१९६५–६६	३०१	६५	३६६	२१००[illegible]
				२५०००[illegible]

एवं बहूनि कला-विज्ञानादियावदाधुनिकशिक्ष
ऽस्मिन् प्रारभ्यन्त । स्नातकोत्तरशिक्षकप्रशिक्षणप्रबन्धोऽ
यत्र च शतद्वयाधिकाश्छात्राः प्रतिवत्सरं प्रशिक्षिताः भव

स्वातन्त्र्यात्प्राक् प्राज्ये राज्ये त्रय एव महाविद्य
णस्यासन् । परमिह स्वातन्त्र्यानन्तरं षोडश महाविद्या
श्रित्य वर्षत्रयेण परिपूरणीयाभिः कला-विज्ञानादिवि
स्नातकान्तशिक्षाभी राज्यं प्राज्यमेव शिक्षितबहुलं सम्प
साम्प्रतम् । सर्वंविधमध्ययनसौविध्यमपि तेषु प्रधानेना
संविधानेन ।

१९४८ खिृष्टाब्दे एव जम्बू-काश्मीरविश्वविद्याल
योऽयमधुनातिसमृद्धः सर्वथैकविंशतिविषयविभागानासाद्य,
च काश्मीरप्रदेशायेति द्विधा भागं १९६४ खिृष्टाब्दे समुपकल्प
च सर्वेष्वेवाधुनिकविषयेषु स्नातकोत्तरशिक्षाऽपि प्रदीयते ।
विद्यालयाय (२५) पञ्चविंशतिलक्षं रूप्यकाणामनुदीयते प्रति

१९६५ खिृष्टाब्दे समाजशास्त्रशिक्षणाय पञ्चदशलक्ष

शिक्षणकेन्द्राणि राज्ये प्रायोज्यन्त । सैन्यशिक्षण (N—C—C.) प्रशिक्षणयोजनाऽप्यत्र जम्बू—श्रीनगरयोर्द्वाभ्यां मुख्यालयाभ्यां प्राचाल्यत ।

१९४७ खिष्टाब्दात्प्राग् राज्ये सार्वजनिकपुस्तकालयद्वयमेवासीत् । परन्तु सन्ति सम्प्रति विभिन्नमण्डलेषु पुस्तकालया अष्टौ राज्येन प्रचालिताः । गवेषणाकार्यमपि तत्र पाण्डुलिपिप्रकाशनादिसंवलितमद्य प्रशस्तां समुन्नतिमभजत । संग्रहालयादयोऽपि पुनःसंस्कारापहृतविकारा विस्तारयन्ति जनमनोरञ्जनानि ।

व्यावसायिकविद्याशिक्षणमपि न मनागप्यनुन्नतमस्ति तत्र । निम्ननिर्दिष्टानि व्यावसायिकशास्त्रशिक्षणसंस्थानान्यपि संस्थापितान्यभूवंस्तत्र—

१. प्रादेशिकाभियन्तृमहाविद्यालयः—श्रीनगरे ।
२. आधुनिकचिकित्साशिक्षणसंस्थानम् (मेडिकल कालेजाख्यम्)—श्रीनगरे ।
३. द्वौ कृषिमहाविद्यालयौ—विभिन्ननगरयोः ।
४. द्वौ राजकीयवहुपारिभाषिकमहाविद्यालयौ (पोलीटेकनिक्सनामकौ) —जम्बू-श्रीनगरयोः ।
५. सप्त औद्योगिकविद्याप्रशिक्षणसंस्थानानि (इण्डस्ट्रियलट्रेनिंगइन्स्टीच्यूशन्ससंज्ञकानि)—विभिन्न नगरेषु ।
६. आयुर्वेदिकमहाविद्यालयः—जम्बूनगरे ।
७. तिबियाकालेजाख्यो महाविद्यालयः—श्रीनगरे ।

तदतिरिक्ते चित्रकलाशिक्षणाय संगीतशिक्षणाय च द्वे संस्थाने जम्बूनगरे श्रीनगरे च संस्थापितेऽभूताम् ।

चिकित्सादिविविधसौविध्यव्यवस्थाः—

राज्येऽस्मिन् स्वास्थ्यसुरक्षायोजनान्तर्गते द्वे व्यवस्थे कृते स्तः । तत्रैका राज्यसर्वकारसेवापरायणानां सपरिवाराणां कृते निश्शुल्कचिकित्साव्यवस्था परा च चिकित्सार्थमावश्यकव्यवस्थां कर्त्तुमक्षमानां प्रजानां कृते निश्शुल्कचिकित्साव्यवस्थेति ।

एवं च तत्र विंशतिसंख्याकाश्चिकित्सालया विभिन्नरोगाणां चिकित्सार्थमायोजिताः सन्ति—

१. केन्द्रीयचिकित्सालयौ—२ २. हृदयरोगचिकित्सालयौ—२

स्वातन्त्र्यानन्तरं जम्बू-काश्मीरराज्यस्य शिक्षाविकासक्रमतलिका ।

वर्षे	उच्चतरमाध्यमिकसंस्थाः			अधीयानाः प्रजाः		
	वालानां कृते	वालिकानां कृते	संकलनम्	वालानां संख्या	वालिकानां संख्या	संकलनम्
१	२	३	४	५	६	७
१९४८–४९	४४	८	५२	१४०६३	११६३	१५२२६
१९५२–५३	५२	७	५९	१९७४९	३४१९	२३१६८
१९५५–५६	७६	२१	९७	३४७१४	१०२८४	४४९९८
१९६१–६२	२५७	४६	३०३	२१०००	७०००	२८०००
१९६५–६६	३०१	६५	३६६	२५०००	८०००	३३०००

एवं बहूनि कला-विज्ञानादियावदाधुनिकशिक्षणप्रशिक्षणसंस्थानानि राज्येऽस्मिन् प्रारभ्यन्त । स्नातकोत्तरशिक्षकप्रशिक्षणप्रबन्धोऽपि जम्बू-श्रीनगरयोरकारि । यत्र च शतद्वयाधिकाश्छात्राः प्रतिवत्सरं प्रशिक्षिताः भवन्ति ।

स्वातन्त्र्यात्प्राक् प्राज्ये राज्ये त्रय एव महाविद्यालयाः स्नातकोत्तरशिक्षणस्यासन् । परमिह स्वातन्त्र्यानन्तरं षोडश महाविद्यालयाः, नवीनां प्रणालीमाश्रित्य वर्षत्रयेण परिपूरणीयाभिः कला-विज्ञानादिविविधविषयेषु दीयमानाभिः स्नातकान्तशिक्षाभी राज्यं प्राज्यमेव शिक्षितबहुलं सम्पिपादयिषवो दरीदृश्यन्ते साम्प्रतम् । सर्वविधमध्ययनसौविध्यमपि तेषु प्रधानेनावधानेनाधीयत शासनसंविधानेन ।

१९४८ खिष्टाब्दे एव जम्बू-काश्मीरविश्वविद्यालयोऽपि संस्थापितः । योऽयमधुनातिसमृद्धः सर्वथैकविंशतिविषयविभागानासाद्य, जम्बूप्रदेशायैकमपरं च काश्मीरप्रदेशायेति द्विधा भागं १९६४ खिष्टाब्दे समुपकल्प्य शोशोभीति । तेन च सर्वेष्वेवाधुनिकविषयेषु स्नातकोत्तरशिक्षाऽपि प्रदीयते । राज्येन तस्मै विश्वविद्यालयाय (२५) पञ्चविंशतिलक्षं रूप्यकाणामनुदीयते प्रतिवत्सरमधुना ।

१९६५ खिष्टाब्दे समाजशास्त्रशिक्षणाय पञ्चदशलक्षरूप्यकव्ययेन ९४३

शिक्षणकेन्द्राणि राज्ये प्रायोज्यन्त । सैन्यशिक्षण (N—C—C.) प्रशिक्षणयोजनाऽप्यत्र जम्बू—श्रीनगरयोर्द्वाभ्यां मुख्यालयाभ्यां प्राचाल्यत ।

१९४७ खिृष्टाब्दात्प्राग् राज्ये सार्वजनिकपुस्तकालयद्वयमेवासीत् । परन्तु सन्ति सम्प्रति विभिन्नमण्डलेषु पुस्तकालया अष्टौ राज्येन प्रचालिताः । गवेषणाकार्यमपि तत्र पाण्डुलिपिप्रकाशनादिसंवलितमद्य प्रशस्तां समुन्नतिमभजत । संग्रहालयादयोऽपि पुनःसंस्कारापहृतविकारा विस्तारयन्ति जनमनोरञ्जनानि ।

व्यावसायिकविद्याशिक्षणमपि न मनागप्यनुन्नतमस्ति तत्र । निम्ननिर्दिष्टानि व्यावसायिकशास्त्रशिक्षणसंस्थानान्यपि संस्थापितान्यभूवंस्तत्र—

१. प्रादेशिकाभियन्तृमहाविद्यालयः—श्रीनगरे ।

२. आधुनिकचिकित्साशिक्षणसंस्थानम् (मेडिकल कालेजाख्यम्)—श्रीनगरे ।

३. द्वौ कृषिमहाविद्यालयौ—विभिन्ननगरयोः ।

४. द्वौ राजकीयबहुपारिभाषिकमहाविद्यालयौ (पोलीटेकनिक्सनामकौ) —जम्बू-श्रीनगरयोः ।

५. सप्त औद्योगिकविद्याप्रशिक्षणसंस्थानानि (इण्डस्ट्रियलट्रेनिंगइन्स्टीच्यूशन्ससंज्ञकानि)—विभिन्न नगरेषु ।

६. आयुर्वेदिकमहाविद्यालयः—जम्बूनगरे ।

७. तिवियाकालेजाख्यो महाविद्यालयः—श्रीनगरे ।

तदतिरिक्ते चित्रकलाशिक्षणाय संगीतशिक्षणाय च द्वे संस्थाने जम्बूनगरे श्रीनगरे च संस्थापितेऽभूताम् ।

चिकित्सादिविविधसौविध्यव्यवस्थाः—

राज्येऽस्मिन् स्वास्थ्यसुरक्षायोजनान्तर्गते द्वे व्यवस्थे कृते स्तः । तत्रैका राज्यसर्वकारसेवापरायणानां सपरिवाराणां कृते निश्शुल्कचिकित्साव्यवस्था परा च चिकित्सार्थमावश्यकव्यवस्थां कर्त्तुमक्षमानां प्रजानां कृते निश्शुल्कचिकित्साव्यवस्थेति ।

एवं च तत्र विंशतिसंख्याकाश्चिकित्सालया विभिन्नरोगाणां चिकित्सार्थमायोजिताः सन्ति—

१. केन्द्रीयचिकित्सालयौ—२ २. हृदयरोगचिकित्सालयौ—२

३. मण्डलचिकित्सालयाः—७
४. श्वेतकुष्ठचिकित्सालयौ—२
५. मानसरोगचिकित्सालयौ—२
६. संक्रामकरोगचिकित्सालयौ—२
७. आयुर्वेदिकचिकित्सालयः—१
८. यूनानीचिकित्सालयः—१
९. आतुरसेवासदनम्—१

प्रकृतिसौन्दर्यशिरोदेशं काश्मीरप्रदेशं प्राप्य पञ्चदशशत्याः समारभ्य बहवः पाश्चात्याः प्राच्याश्च यात्रिणो बहूनि यात्रापुस्तकानि व्यरचयन्। ते च विश्वस्मिन्नपि विश्वे काश्मीरभुवमेव दर्शनीयतमामामन्वते। केचन यात्रारसिकास्तत्र प्राधान्येन जम्बूप्रदेशे वैष्णवीं देवीं काश्मीरप्रदेशे च देवममरनाथं दिदृक्षवो दृश्यन्ते, परे च परं पराणि प्रभूतानि दर्शनीयानि दुर्गमानि स्थानान्यपि राज्यशासनसम्पादितसौगम्यसौविध्यादिसमेधनेनानायासं द्रष्टुमयन्ते। तत्र तत्र सर्वत्र दौर्गम्यमपगमय्य यात्रिणां सर्वविधसौविध्यसिद्धये स्वातन्त्र्यानन्तरं राज्यशासनेनाऽऽशंसनीयाः प्रबन्धाः व्यधीयन्त। अत एव काश्मीरप्रदेशस्य सर्वातिशायि सौन्दर्यमवलोकितुं चिरात् प्रवर्तमानानां यात्रैकरसिकानां मानवानां प्रवृत्तिर्दिनानुदिनमेधत एव।

अल्पवेतनभुजां राज्यसेवाभाजां कृतेऽत्यल्पव्ययसुलभावासप्रबन्धयोजनाऽपि राज्ये प्राचाल्यत येन तैर्महत्सौविध्यं प्रापि प्राप्यते च।

भारतसाहाय्येन जलवृद्धिनिरोधव्यवस्था—भूमिसेचनव्यवस्था—प्रभूतविद्युदुत्पादनव्यवस्था—वारिवितरणव्यवस्थादियावदावश्यकव्यवस्थासम्पादनेन प्रजानुरञ्जनं तत्र सर्वथा राज्यपालपदमलङ्कुर्वद्भिः श्रीमद्भिर्भगवान् सहायमहाशयैः, मुख्यमन्त्रिपदासीनैः श्रीलैगुं लाममहम्मदसादिकमहोदयैश्च सह सहयोगिभिर्विधायकैर्विधीयतेऽनवरतमधुना।

एवमेव साम्प्रतं पृथिवीसंस्थानविद्याऽऽकरखननविद्याऽऽरण्यकविद्यादि(जीयोलोजी+माइनिंग+फोरेस्ट)संस्थान—समुद्योगसंस्थानाद्याधुनिकयावदावश्यकज्ञानसम्पादनपटीयसीः राज्यसमृद्धिसंवर्द्धनश्रेयसीः गरीयसीः भूयसीः संस्थाः सस्थाप्य सन्तिष्ठते प्राज्यं राज्यमदः प्रतिपदमेधमानमानमिति भारताङ्गतामनुस्मरदद्य तत् संस्मरति पुनरनुदिनं प्राक्तनां श्रीवृद्धिं वर्द्धिष्णुतां चेति शिवम्।

—:०:—

२८० पृष्ठे प्रदर्शितायाः काश्मीरसम्प्रदायस्य शिष्यपरम्परायाः विवरणम्

१. श्रीकण्ठस्य शिष्यो वसुगुप्त आसीत्। तस्य च द्वौ शिष्यौ कल्लट-सोमानन्दौ स्पन्द-प्रत्यभिज्ञासम्प्रदायप्रचारकौ बभूवतुः।

२. कल्लटः स्पन्दसम्प्रदायप्रचारको बभूव। अस्य स्थितिसमयः ख्रिष्टाब्दस्य नवमं शतकम्।

३. प्रद्युम्नभट्टः कल्लटस्य मातुलेयः शिष्यश्चासीत्। स्पन्दशाखानुयायी बभूवासौ।

४. प्रज्ञार्जुनः स्पन्दशाखीयः प्रद्युम्नस्य पुत्रः शिष्यश्चासीत्।

५. महादेवभट्टः प्रज्ञार्जुनस्य शिष्य आसीत्। नाधिकः परिचयोऽधिगतोऽस्य स्पन्दशाखीयस्य विदुषः।

६. महादेवभट्टस्य पुत्रः शिष्यश्चासौ श्रीकण्ठभट्टो बभूव। असावपि स्पन्द-शाखामेवानुससार।

७. दिवाकरस्य पुत्रोऽसौ भास्करः श्रीकण्ठभट्टस्य शिष्यः स्पन्दशाखायाः प्रसिद्धो विद्वान् ख्रिष्टाब्दस्यैकादशे शतके बभूव।

८. सोमानन्दनाथोऽसौ वसुगुप्तस्य शिष्यः ख्रिष्टाब्दस्य नवमे शतके बभूव। अद्वैतशैवशास्त्रस्य त्रिकदर्शनस्य प्रत्यभिज्ञासम्प्रदायस्य वा संस्थापकतयाऽय-मेव स्मर्यते। अस्य शिष्यः पुत्रश्च उत्पलाचार्यो बभूव। उत्पलाचार्यस्य उत्पलदेवस्य वा पुत्रः शिष्यश्च लक्ष्मणगुप्तो बभूव। लक्ष्मणगुप्तश्च स्वशिष्यपरम्परायां प्रत्यभिज्ञासम्प्रदायं प्रवर्त्तयामास।

उत्पलदेवस्य चापरः शिष्यो रामकण्ठः प्रथमो बभूव। योऽसौ सोमानन्द-प्रवर्तितात्प्रत्यभिज्ञा-सम्प्रदायसिद्धान्तादीषत्पृथक्सिद्धान्तं क्रमाभिधानं प्रवर्त्तयामास इति सोमानन्दस्य शिष्यपरम्परायां लक्ष्मणगुप्तात् रामकण्ठाच्च प्रत्यभिज्ञा-सम्प्रदायस्य द्वे शाखे पृथक् बभूवतुः। ते त्रिक-क्रमेति नामभ्यां कैश्चिद्व्यवह्रियेते। अतएव तेषां विदुषां मतेन तत्र स्पन्द-त्रिक-क्रमेति मुख्यशाखात्रयं प्राचुर्येण प्रचारमालेभे।

इत्येतावांस्तत्र २८० पृष्ठे शाखापृथग्भावः प्रदर्शितोऽस्ति। शिष्यपरम्पराऽव-गमाय श्रीकण्ठानन्तरं वसुगुप्तस्ततश्च कल्लट-सोमानन्दौ ज्ञेयौ तथैव च सोमानन्दा-नन्तरमुत्पलदेवस्ततो लक्ष्मणगुप्त-रामकण्ठौ विज्ञेयौ इति।

ग्रन्थानुक्रमणिका

पृष्ठाङ्काः